

सारदाविनोदे

सिद्धान्तकौमुद्याः

शब्दप्रकरण स्त्रीप्रत्ययप्रकरणञ्च

मूल्यं सादरं रूप्यकद्वयम्

—Rs. 2/8—

THE "SARADA-VINOD" SERIES
OF
SANSKRIT CLASSICS

Edited by
PRINCIPAL, S. RAY.

Now Available
Kalidasa's Sakuntalam, Meghadutam.
Visakhadatta's Mudra-Rakshasam,
Sriharsha's Ratnavali,
Laghu-Siddhanta Kaumudi,
Uttarcharitam &c &c

Beware Imitators.

The suit Manoranjan Ray and others Vs J D Chowdhury (Prof of St Xavier's College) being suit No 2026 of 1927 instituted in the High Court of Calcutta by Kumudranjan Ray against Prof J D Chowdhury, for infringement by him of the Plaintiffs copyright in their father's annotated edition of Kalidasa's *Abhijnana Sakuntalam* has been decreed in favour of the plaintiffs by the Hon ble Mr Justice Pearson on the 27th Nov, 1928 Prof J D Chowdhury being ordered to pay damages and costs of the suit

PREFACE

The publication of this book has been unusually delayed owing to my illness, and I am really sorry for this.

This part along with our part on Sandhi completes the first volume of Siddhanta Kaumudī

The Ganas of this part are given in their respective places under the Mitabhashanī Tika. The Index on the Sutras will be given when the book is completed

The manuscript of the portion on Taddhita is being prepared by me and this volume completing the Uttararddha of Siddhanta Kaumudī will be out in July 1934

Sometimes in easy passages explanation of Dikṣhita is given along with its Vṛtti in brackets and mostly in small types.

Errors and inconsistencies it is impossible to avoid in such a work. So the author will be

obliged if any of his esteemed readers will kindly point these out to him to be rectified in the next edition

Calcutta }
April, 1933 }

Kumudranjan Ray

-

(अथ शब्दप्रकरणम्)

अथ अजन्तपुलिङ्गप्रकरणम्

— १ —

१७८ । अर्थवद्धातुप्रत्यय प्रातिपदिकम् ॥ १।२।४५ ॥

टी— । धातु प्रत्यय प्रत्ययान्तञ्च वञ्चयित्वा अथवत् शब्दस्वरूपं प्रातिपदिकसङ्गो स्यात् ।

A प्रातिपदिक is a significant form of word which is not a verbal root, or an affix, or what ends with an affix.

नित— । अर्थशब्द अभिधेयवचन । अर्थवत् अभिधेयमुक्त मन्त्रस्यैव अभिविधेय प्रातिपदिकसङ्गो स्यात् प्रातिपदिकमित्युच्यते । इह वदन् विल शब्दा अर्थवन्तो इत्यनेन । तद्वत्त्वा जलादीनि नामानि अर्थवन्ति । भूमश्च तवी ज्ञातव्यं अर्थवन्तः । अर्थवन्तश्च ज्ञातव्यं प्रत्ययः । प्रत्ययान्ताश्च पातादव्यं अर्थवन्तः । तथा प्रत्ययान्तानां समुदायेऽपि—राज्यं पुत्रव्यं जलपिब—इतिवन्तादि अर्थवन्तः । तस्य विभक्तिधेयस्य सर्ववर्तमानवर्तमानमित्येव संज्ञा ? न इत्याह 'अथ' अत्रत्यं' धातु प्रत्ययश्च वञ्चयित्वा । प्रत्यय इति त लविधिना प्रत्ययान्तोऽपि गच्छति । एतेन नामानि प्रत्ययान्तसमुदायश्च समित्वेन गच्छन्ते । तेष्वपि विधेयसुपरसुर्वे वृत्त्यति ।

१७९ । कृतस्मृतसमासाश्च ॥ १।२।४६ ॥

टी— । कृतस्मृतान्तौ समासाश्च प्रातिपदिकसङ्गः स्युः । पूर्वसूत्रेण सिद्धे समासग्रहणं नियमायम् । यत्र समासोत्पत्तेः पूर्वो भागः पदम्, तस्य चञ्चलति तर्हि समासस्यैव । तेन वाच्यस्य न । नामान्यपि ।

Words ending in क्त or तद्धित and समास as well are designated as प्रातिपदिक । A समास being अर्थवत् the preceding rule gives it the designation, hence its specific mention here implies a restriction, viz, if in a group of प्रत्ययान्त words the pen-ultimate is a पद and if the सज्ञा is desired of such a group, then Samasas alone will get the सज्ञा । Thus a वाक्य does not receive the सज्ञा । Witness गामानय where the pen-ultimate is a पद, but the whole is not a समास consequently गामानय is not a प्रातिपदिक, so गाम् does not elide its विभक्ति ।

मितं—। क्त इति कदन्तः, तद्धितस्तद्धितान्तः । पूर्वसूत्रे प्रत्ययान्तपर्युदासात् एतयोरप्राप्ता सज्ञा इह विधीयते । तिङ् तु न् क्त तेन तिङन्तानां न सज्ञा । सुप प्रायेण स्त्रीप्रत्ययाश्च न तद्धिता तेन भुवन्तानां स्त्रीप्रत्ययान्तानाञ्च न सज्ञा ॥ समासस्तु प्रत्ययान्तानाम् अर्थवान् सधातुविशेषः इति पूर्वेष्वेव सिद्धा सज्ञा । तर्हि 'नियमार्थम् इह समासग्रहणम् । कीदृशी नियम इत्याह 'यत् सधाते पूर्वी भागः' उपान्त्य अथ 'पदम् अन्त्यो भागः पदं भवतु वा न वा 'तस्य चेद्भवति तादृशस्य सधातस्य यदि सज्ञा प्रार्थयते 'तर्हि समासस्यैव' तस्य समास-सज्ञायां सत्यामेव प्रातिपदिकसज्ञा अपि भवति, नान्यथा । 'गामानय' इत्यत्र समाससज्ञा नास्ति तेनास्य सधातस्य प्रातिपदिकसज्ञा अपि न भवति ॥

१८० । प्रत्ययः ॥ ३।१।६ ॥

दी—। आ पञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारोऽयम् ।

From here to the end of the fifth chapter (in Panini's arrangement) the general name "प्रत्यय" attaches to whatever is enjoined This is pervasive (अधिकारः) ।

मितं—। 'प्रत्ययः' इति सामान्येन नाम । 'पञ्चम' इति अष्टाध्याया

पञ्चमोऽध्यायः । तृतीयान्तरस्य पञ्चमपरिसमाप्तिपर्यन्तं यत् यत् विहितं तत् तत्
प्रत्ययसंज्ञं भवति इत्यर्थः । यस्य यस्य विहितं स स प्रकृतिर्भवेत् इत्यपि
इत्यम् ।

१८१ । परस्य ॥ ३।१।२ ॥

दी— । अपमपि तथा ।

And it is attached behind that of which it is enjoined This
too is permissive

सित— । योऽयं प्रत्ययो विहितस्तस्य व्याप्तमनेन नियम्यते । य प्रत्ययो यस्या
प्रकृतिर्विहितः स तस्या पर प्रबोध्य इत्यर्थः ।

१८२ । ह्याप्प्रातिपदिकात् ॥ ४।१।१ ॥

दी— । ह्यन्तादावन्तात् प्रातिपदिकाच्च इति आ पञ्चमपरि
समाप्तेरधिकारः । 'प्रातिपदिकपदस्य सिद्धविशिष्टस्यापि पदस्यम्"
इत्येव सिद्धे ह्याप्यपदस्य ह्यावन्तात्सिद्धितोत्पत्तितया स्यात् ह्यावन्त्या
प्राक् सा भूदित्येवमयम् ।

This pervades all up to the end of the fifth chapter Every
प्रत्यय enjoined within this range is to be attached to a प्राति-
पदिक or to what ends in ऊप् or ञप् (L. ५, ends in a औप्रत्यय) ।

Well, there is the maxim 'when operating upon a प्रातिपदिक
we may take it in all genders' hence प्रातिपदिकात् includes
यान् and ञान् प्रातिपदिक also. Why not then shorten the rule
into प्रातिपदिकात् only why specifically mention ञप् in it ?

The answer is—Panini wants to emphasise ञप् in the case of
a तद्धित । A तद्धित has to come after ञप्, never before.

N B—ह्यप् in the rule stands for a औप्रत्यय in general.

मित—। डी इति डीप्-डीप्डीना सामान्यं न ग्रहणम् । आप् इति
 टाव्-डाप्-चापाम् । डी च आप् च प्रातिपदिकस्य आप्-प्रातिपदिकम् । समा-
 हारश्च । तस्मात् । “आव्ययस्य स्त्रीप्रत्ययमात्रस्योपलक्षणम्” इति नागेज् ।
 आप् आप्-प्रत्ययान्ता स्त्रीप्रत्ययान्ता इत्यर्थः । तद्व्ययम्—अतः परं वेत्तमाणा
 प्रत्यया प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रीप्रत्ययान्ताभ्यश्च प्रकृतिभ्यो भवन्ति । एष चतुर्थपञ्चम-
 स्थाना प्रत्ययाना प्रकृतिनिर्णयः ॥ ननु “प्रातिपदिकग्रहणे—” इत्यनया परिभाषया
 यत् किञ्चित् पविशेषेण प्रातिपदिकस्य उक्तं तत् स्त्रिया वर्तमानस्यापि तस्य भवति,
 तत् व्यर्थमिह ‘डाव्-ग्रहणं’ सूत्रे, “प्रातिपदिकात्” इत्येतावदेव सूत्रं भवतु
 इत्याशङ्क्याह ‘डाव्-ग्रहणं डावन्तात्’ इत्यादि । ‘डावप्’ इति विशिष्यवचनात्
 “डाव्-भ्या तद्धिता” इत्यर्थो लभ्यते तस्य च ‘डाव्-भ्या प्राक्’ तद्धितो ‘मा भृत्’
 इत्यर्थः सम्पद्यते । यदा खलु कस्याश्चित् प्रकृतेस्तद्धितस्य स्त्रीप्रत्ययस्य युगपत्
 प्राप्तुं तदा प्रथमं तद्धितं क्रियता स्त्रीप्रत्ययो वा इति सन्देहे द्वयं व्यवस्था
 प्रथमं स्त्रीप्रत्ययो भवति ततस्तद्धितः इति । तथा च प्रकर्षेण कालवर्णयुक्ता स्त्री
 इति वक्तव्ये कालशब्दात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वमाश्रित्य स्त्रीप्रत्ययः प्राक् प्रकर्ष-
 माश्रित्य च आतिशयनिकस्तद्धितः । प्रथमं तद्धिते कृते पश्चात् स्त्रीप्रत्यये कालतरा
 इति रूपं भवति । प्राक् स्त्रीप्रत्यये तु कालितरा इति । कालितरा इत्येव
 प्रार्थयते, तच्च अन्तरेण प्रागुक्ता व्यवस्था न सम्भवति । तत् युक्ता एव ‘डावप्’
 इति विशेषोक्तिः ॥ इत्यत्र युक्ता यत् ‘डावप्’ इत्यनुक्ते “प्रातिपदिकात्” इत्य-
 तन्मात्रेण स्त्रीप्रत्ययान्तात् सुबुत्पत्तिर्न भवति, प्रत्ययान्तपर्थ्युदासात् न हि स्त्रीप्रत्ययान्ताः
 प्रातिपदिकानि ॥

१८३ । रवौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम् रगस्ङसिभ्याम् रगस्ङ-
 सोसाम् ङथोस्सुप् ॥ ४।१।२ ॥

दी—। इत्यन्तादावन्तात् प्रातिपदिकाच्च परे स्वादय प्रत्यया स्युः ।
 सुहस्योकारेकारौ जश्चटडपार्च इतः ।

The affixes headed by कृ above come after a प्रतिपदिक and also after what ends in दी or वाच (all feminine affixes) The affixes are सु, च, जम्, चम्, ची, इम, टा, भाम्, भिम, डे, भाम्, भ्यम्, इमि, भ्याम्, भ्यम्, इम, चोम्, चाम्, वि, चाम्, मुच in order. Of the c the c in कृ इ in इमि ज ज ट इ and प are इत् ।

नित—। इत्यादावन्त्यादिभ्यः स्त्रीप्रत्ययानादित्य । इत्य" इत्यधिकारः, नित आन्त्य प्रत्यया इत्याप्यप्रतिपदिका प्रकृतयः । इति न हि ईवन्ता प्रकृतिः प्रयुज्यते न वा ईवन् प्रत्यय" इति हि मुनीनामुपपत्तिः । नित आधिक्योक्तिरप्य इत्याप्यप्रतिपदिकानां द्वयोरे परत आह्वयोऽप्यभिहितत्वा इति नृवाहः ।

१८४ । विमचित्त्वं ॥ १।४।१०४ ॥

टी—। अस्मिन् विमचित्संज्ञौ स्तः । तत्र ए" -स्यौ "जम्" इत्यादीनां सप्तानां प्रिकाणां प्रथमादयः सप्तम्य ता प्राचा संज्ञा । तामि विहापि व्यग्रहा ।

The set of Pratyayas known as मुच and तिङ् are also called विमज्जि । Here मुच is a प्रत्यय including all the VII hakul from मु to च् in rule 183. Similarly तिङ् stands for all from ति to च् in the rule तिपतम्—? (154 : 3 4 , 8). If the group मुच is re-grouped taking three at a time from the beginning in order we get seven triads मु चो जम् &c. The older grammarians have called them प्रथमा द्वितीया तृतीया, चतुर्थी पञ्चमी, षष्ठी सप्तमी in order. These names are adopted in the system of Panini also

नित—। 'मुच' इति आदीनामधिकविमज्जि प्रत्ययान्, 'तिङ्' इति तिवादीनाम् (११६६, १।४।१०८) चत्वारोऽप्यन्ताम् । विमज्जिर्बिभाम् । यदा इत्यादयो विमज्जन्ते यदा विमानानां विमज्जिर्मया । विमज्जिमया प्रत्ययसंज्ञा न हीयते ।

विभक्तिसञ्ज्ञा. प्रत्यया एते इति समावेशः । स्वाद्य एकविंशतिका एक सङ्घः
विभज्य तु सतसु विकेषु सङ्घेषु स्थाप्यन्ते । तत सु औ णम् इति त्रिका प्रथमो
विभागः प्रथमा विभक्तिः अस् औट् शम् इति द्वितीया इत्यादि । आचमेता. सञ्ज्ञा
पाणिनिनाप्यङ्गीकृता ।

१८५ । सुपः ॥ १।४।१०३ ॥

दी— । सुपस्त्रीणित्रीणि वचनानि एकश्च एकवचनद्विवचनबहुवचन-
सञ्ज्ञानि स्युः ।

“Of ‘sup’ let the three expressions in each successive set
of three be severally termed “the expression for one” (singular),
“the expression for two” (dual), and “the expression for many
(plural)” —Ballantyne

मित— । “तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकश्च” इति पूर्वसूत्रमनुवर्तते ।
अन्वयस्तु—सुप् तानि एकश्च एकवचनद्विवचनबहुवचनानि—इति । सुप्
इति स्वादीनां प्रत्याहारः । तस्य । श्वे षष्ठी, ‘सुपः तानि’ इति सम्बन्धः । तत्र
‘तानि’ इति सर्वनाम्ना “तिङ्स्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमा” इति सूत्रस्य ‘त्रीणि
त्रीणि’ इति परामुच्यते । तदाह ‘सुपस्त्रीणित्रीणि’ इत्यादि । ‘वचनानि विभ-
क्तयः । प्रत्ययसञ्ज्ञा विभक्तिसञ्ज्ञा च उक्ता । पर ‘त्रीणि इति क्लीबनिर्देशानुरोधात्
उभे अपि ते हित्वा क्लीबे एव ‘वचनानि’ इति विशेष्यमाह । ‘त्रीणि त्रीणि’
इति वीष्ठाया द्विवक्तिः । प्रथमाद्य सप्तम्यन्ता ये त्रिका ‘प्रदर्शिता’ तेषां
प्रतिविकामित्यर्थः । किं त्रिकस्यैव सञ्ज्ञा ? न इत्याह ‘एकश्च’ इति । त्रिकस्यस्य
अवयवत्वस्य यथाक्रमम् एकवचनद्विवचनबहुवचनसञ्ज्ञा । इह एकमेकमवयवा गण्यन्ते,
तत् एकत्वस्य वीष्ठा अस्ति इति वीष्ठाया शम् ॥ स्वादीनां सप्तसु विकेषु प्रतिविक
यास्तिस्रो विभक्तयस्तासां यथाक्रमम् आद्यस्य एकवचन मध्यस्य द्विवचनम् अन्त्यस्य
बहुवचनमिति सञ्ज्ञा इति संलक्ष्यः ॥ एतावता प्रथमायां सु इत्येकवचनम् औ-

इति द्विवचनं अस्मि इति बहुवचनम् । द्वितीयायाम् अस्मि इत्येकवचनम् श्रीद् इति
द्विवचनम् अस्मि इति बहुवचनम् । एवमुक्तं तापि ॥

१८६ । द्वये कयोर्द्विवचनैकवचने ॥ १।४।२२ ॥

टी— । द्वित्वैकत्वयोरेतौ स्तः ।

If duality is intended we shall have द्विवचन and एकवचन in
case of singularity

मित्र— । द्वित्व इह द्वित्वे एकवचन एवमेव प्रयुज्यते । तदाह द्वितीयत्वयो-
रेत्यादि । शेषे चर्चेषु विमतयो विहिताशेषासीत्यनेन विवक्षित एकवचन द्वित्वे
द्विवचनम् इति वचनव्यवस्था । एवमुक्तं अस्मि इत्यादि पदेषु कदाचिद् ।

१८७ । बहुषु यद्विवचनम् ॥ १।४।२३ ॥

टी— । बहुषु एतत् स्यात् । इत्यविवक्षितौ । रामः ।

In case of plurality there will be व वचन । Rama in the
example means a portrait of Rama the affix अन् having dis-
appeared. In the प्रथमा if one portrait is meant, we attach
एकवचन i. e., सु । The उ elides (इत्) leaving रामस् । Next
we have ह (१ ० ५ after the elision of उ) for म् by “सप्तशती
ह (१६२—५ ३ ६६) This gives रामह् and by अत्रवसानबो-
धिषप्तशतीय ” (७६—३ ३. १५) ह् changes into हिसमै yielding राम—
a single Rama

मित्र— । बहुषु वचने इत्यर्थः । सीते बहुवचनम् ॥ राम इति चर्चायां भवत्येव
प्रतिज्ञति । राम इव रामः । ‘इवे प्रतिज्ञती सीते’ इति कमी सीते
एतेव प्रतिज्ञति इत्यर्थः प्रथमाया एकवचने सु इति उकारश्च इत्येव रामसु इति
क्रियम् । ततः उकारश्च इति रामह् इति । उकारश्च च विद्यते राम इति

रूपम् ॥ अथ द्वे प्रतिष्ठातौ, कथमभिधानं तयो ? उच्यते—“प्रत्यर्थं शब्दनिवेशः” इति भाष्योक्तेः एकेन प्रातिपदिकेन रामशब्देन एकस्य अर्थस्य प्रतिष्ठातिरूपस्य अभिधानं ततो द्वितीयेन रामशब्देन द्वितीयस्य अर्थस्य । एतेन “रामराम” इति प्रातिपदिकद्वयं प्राप्तम्, अर्थद्वयं प्रतिष्ठातिरूपम् । अर्थवत्तया “रामराम” इति सङ्घातोऽपि प्रातिपदिकमेव । तेन “ङ्रापप्रातिपदिकात्” इति सुवृत्तपत्तिः । अर्थस्य द्वित्वात् द्विवचने औ इति विभक्तिः । ततः रामराम औ इति प्राप्ते—

१८८ । सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ १।२।६४ ॥

दी— । एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येव दृष्टानि तेषामेक एव शिष्यते । “प्रथमयोः पूर्वसवर्णः” (१६३,—६।१।१०२) “नादिचि” (१६५, ६।१।१०४) । “वृद्धिरेचि” (७२,—६।१।८८) । रामौ ।

Of those that have always the same form whenever the same Vibhaktis is attached, only one is retained if several come together. Thus रामराम औ becomes राम औ retaining only one राम । ऋद्धि is now expected from “वृद्धिरेचि”, but “प्रथमयोः पूर्वसवर्णः” interferes and directs आ for अ and औ jointly. The rule “प्रथमयोः—” however is narrowed down by “नादिचि” which bars it when इच, follows अवर्णः । The bar to ऋद्धि being thus removed we get रामौ by ऋद्धि ।

मित— । रूपमिति लिखितेषु चतुर्थाक्षरम् उच्चारितेषु श्रोत्रयाक्षरम् । समानरूपमेषा ‘सरूपा’ । तेषाम् । तुल्यमूर्त्तीनामित्यर्थः । इह रूपे यद् न अर्थे मित्रेऽपि अर्थो भवति । तथा च पादा इति किरण्येऽपि चरण्येऽपि युगापदेव । ‘एकशेष’ इत्यत्र एकशब्द असहायवाची । अनेकत्वपिसम्प्राप्तेषु एक शिष्यते इत्यर्थः, ‘एकविभक्तौ’ इत्यत्र तु तुल्यवाची, एतेन रामराम औ इत्यत्र राम औ इति शेषः । ततो वृद्धौ रामौ इति रूपम् । “प्रथमयोः—” इति वाचस्तु “नादिचि” इति अनेन बाध्यते ।

सुखे वासि इति प्रवर्तते । वस्तु अस्मै राम राम राम अस्मै इत्यादिषु प्राप्तेषु राम अस्मै इति शेषः । ततः—

१८६ । सुदू ॥ १।३।७।

दी— । अन्यथाद्यौ सुदू इतो स्तः इति वस्त्य इत् संज्ञायाम् ।

चर्म and टर्ग leading in a प्रत्यय are इत् । Hence अ is an इत् । This gives राम अस्मै । Now अ being final is expected to be इत्, but—

मित— । उपदेशीयगुणमिच्छ इत् इत्यतः 'इत् इति आदिर्बिदुश्च' इत्यतः 'आम्' इति 'य प्रत्ययस्य इत्यतः प्रत्ययस्य इति च अनुवर्तते । 'सु इति चर्म', 'टु इति टर्ग' । 'सुदू इति इत् । विवचनागुणेणात् अनुष्ठानानामपि विवचनम् । तदाह प्रत्ययादी—' इत्यादि । "अस्मै अतुल्ययाम् इत्यतः परं 'सोप' इति यस्य ललित प्रतिभाति । अकारि सुखे राम अस्मै इति ज्ञातम् । तत्र अन्त्यत्वात् स्यात् आदि इमे प्राप्ते—

१८७ । न विमक्तौ सुस्मा ॥ १।३।८ ॥

दी— । विमक्तिर्यास्तवर्गसकारमकाराः इतो न सुयु इति सकारस्य न इत्त्वम् ।

तवर्ग स and म in a विमक्ति are not इत् । Hence स is not इत् । Now राम अस्मै seems to call for "अस्मै सुखे दीर्घ" but—

मित— । स्यात् स न इत् तत्र अस्मै इत्येव विमक्तिः । राम अस्मै इत्यतः 'अस्मै सुखे—' इति प्राप्ते—

१८८ । अतो गुणे ॥ ६।१।६१ ॥

दी— । अपदान्तादेकारात् गुणो परत परस्मैकदेवाः स्यात् इति प्राप्ते परत्यात् पूर्वस्य दीर्घः । 'अतो गुणे' इति हि "पुरस्तादपदान्ता-

अनन्तरान् विधीन् वाधन्ते नोत्तरान्' इति न्यायेन "अक सवर्णे दीर्घः" (षड्, — ६।१।१०१) इत्यस्यैव अपवादः न तु "प्रथमयोः—" (१६४, — ६।१।१०२) इत्यस्यापि । रामाः ।

The form of the latter is the single substitute for short अ, not final in a पद and a गुण letter following it. This seems to give us राम् (अ अ) सू=राम् (अ) सू-राम् । But "प्रथमयोः—" comes later and overrules "अतो गुणे" । Thus with पूर्वसवर्णदीर्घ we have राम् अम्=रामा । How can this be ? "अतो गुणे" is an अपवादसूत्र of "प्रथमयोः—", being of lesser scope than the latter, It is also an अपवाद of "अक सवर्णे दीर्घः" । But one same sutra can not be a bar of two sutras simultaneously. So by the maxim 'the अपवादसूत्र put prior bars the immediately following one, and not subsequent ones as well', 'अतो गुणे' bars "अक सवर्णे" only and not "प्रथमयोः पूर्वसवर्णः" also. So "प्रथमयोः" operating here in राम् अम् we get रामा ।

मिश्र— । "उत्सपदान्तात्" (पा ६।१।२६) इत्यतः 'अपदान्तात्', "एडिपरम्" इत्यतः, 'पररूपम्' इति च अनुवर्तते । ततः 'अपदान्तात् अतः' अकारात् इत्यथ 'गुणे' परतः पूर्वपरयोः स्थाने 'पररूपम्' एकादेशः स्यात् इति सूत्रेण स्यात् । वस्तुतस्तु "प्रथमयोः पूर्वसवर्णः" इति हि सूत्रम् परम्, "अतो गुणे" इत्यतः परत्वात् अत्र परेणैव पूर्वसवर्णदीर्घः स्यात् । अतः वृत्तिः आह "परत्वात् पूर्वसवर्णदीर्घः" ॥ "अतो गुणे" इति सूत्रं यद्यपि "अक सवर्णे दीर्घः" तथा "प्रथमयोः पूर्वसवर्णः" इति द्वयस्यापि बाधकम् प्रतीयते ताभ्यां विपर्ययात्पत्वात्, तथापि "पुरस्तात् अपवादाः अनन्तरान् विधीन् वाधन्ते नोत्तरान्" इति न्यायेन "अतो गुणे" इति सूत्रं "अक सवर्णे दीर्घः" (६।१।१०१) इत्याख्यैव बाधकं स्यात् न तु व्यवहितस्य "प्रथमयोः" (६।१।१०२) इत्यास्यापि, अतः आह—"अतो गुणे इति हि" इत्यादि । एवं राम

अन्त इत्यत्र मध्यमोऽपूर्वमवयव इत्यादि साधना तात् पुनश्च दीर्घेण समा
इति ज्ञातुं ।

१६० । एवमधनं सम्युद्धि ॥ २३३६६ ॥

ही— । सम्बोधने प्रथमाया एवमधनं सम्युद्धिमन्तु स्यात् ।

In the matter of adjectives the singular form of the first case is designated as संवृद्धिः ।

मिति— । अत्र तिपदिवाचनिक परिमाणवचन (२३३६६) इत्यत्र 'एवमा
अनुवर्तते । सा च विपरिणामित ज्ञेयविभक्तिः स्यात् तत आह—सम्बोधनविशेष
मध्यमाया एवमधनं संवृद्धिर्ज्ञेय भवति । अत्र एवमाया' इत्यनुवचनान्
'म' संवृद्धि इति तत्त्ववाचिन्मासुक्तं न समीचीनं दातिभाति । हे राम
इत्यादि पदमेकवचनविभक्ता मया हे राम म इति ज्ञेय आह—

१६३ । एवमधनं सम्युद्धि ॥ २३३६६ ॥

ही— । एवमधनं इत्यादि तात् एवमधनं इत्युत्पत्तौ सम्युद्धिर्ज्ञेय ।
सम्युद्धिर्ज्ञेय आधिसत्त्व आधिसत्त्व एवमधनं इत्यादि विपरिणामित मेद—हे कतर
कुवति । हे राम । हे रामो । हे रामाः । एवमधनं इति हे हेरे ।
हे विद्या । अत्र द्विपरिणामित नित्यस्याप्य सम्युद्धिर्ज्ञेय इत्युत्पत्तौ
परस्वमास्ति ।

A वच (i. e. a consonant) elides combined after an एवम (i. e. ending in ए and ची) अत्र (i. e., base) or a एवम base, if that वच be a part of संवृद्धि only The अत्र which is characterised by the word संवृद्धि (i. e., should be in संवृद्धि) is further qualified with the qualifications 'ending in एव or in एव vowels' so अत्र in हे कतर कुवति which does not end in एव (अ) but takes अत्र in संवृद्धि by the rule

“अदङ्ङतरादिभ्यः पञ्चभ्यः” [enjoining टिलोप in कतर (cp “डित्वात् टेलीप”), yielding कतर् + अङ् = कतरत्] has not the elision of अदङ् of सम्बुद्धि, so here the sūtra is explained as above; i.e., a base in सम्बुद्धि should end in एङ् or ऋस् । But in हे राम स्, the सम्बुद्धि coming after a ऋस् base (i.e., राम) elides स् yielding हे राम । हे रामौ, हे रामा—are formed as in प्रथमा विभक्ति before Why एङ् is used in the sūtra ? For in हे हरे, हे विश्वो, we starting with हरिस् विश्वस् get गुण by the rule “ऋस्वस्य गुण” yielding हरेस् विश्वोस्, where स् of सम्बुद्धि elides because after ए and ओ i.e. after एङ् । So we take एङ् in the sūtra If it be argued that let us first elide स् of सम्बुद्धि in हरि स् &c. then we make गुण getting हरे as usual, thus nullifying the taking of एङ् in the sūtra ? Then we answer that this सम्बुद्धि गुण is both पर than this sūtra and is नित्य as well (for it will operate whether we make लोप of सम्बुद्धि or not), so it operates prior to the present sūtra Then in हरेस् or विश्वोस् (गुण coming prior) we can not get सम्बुद्धि ए after ऋस्, so एङ् is significantly used in the sūtra

मित—। “लोपो व्योर्वलि” (६।१।६६) इत्यतः, “लोप”, “हल् ङावभ्यो दीर्घात् सुतिथ्यृतां हल् (६।१।६८) इत्यतः ‘हल्’ इति च अनुवर्तते । “एङ् ऋस्वात्” इति च अङ्गविशेषणम् । एङ् इति प्रत्याहारः एकार-ओकारयो-र्याह्वक । सम्बुद्धे इति अवयवषष्ठी । ततः फलितमाह—‘एङन्तात् अङ्गात्’ ‘ऋस्वान्ताश्च अङ्गात्, परतः हल् लुप्यते, स चेत् सम्बुद्धेः अवयवमूतो भवति । अतश्च इति “एङन्तात् ऋस्वान्तात् चाङ्गात्” इत्यादि ॥ अस्य सूत्रस्य वयः अर्थो सम्भवन्ति । प्रथमम् तावत्—अङ्गात् परा या सम्बुद्धि तदवयवो

नित । अत 'अचि' इत्यनुवर्तते । "अक सवर्णे दीर्घः" इत्यात्मात् अकः इत्यनुवर्तते । तत फलितमाह—अक अम्यचि परे पूर्वरूपम् एकादेशः स्यात् ॥ 'अम्' इत्यस्य योऽच् तस्यादेशः न तु समुदायस्य अम्यरूपस्य इत्याह "अम्यचि । "तस्मादित्युत्तरस्य" (१११६७) "आदि परस्य" (१११६४) इत्यादिना तदेव लभ्यते । एव सति अमो सकारसन्निवस्य पूर्वरूप मा भूत् इति अजनुवर्तिर्जायते ॥ राम शस् इति स्थिति—

३६५ । लशक्वतद्धिते । १।३।८ ॥

दी— । तद्धितवर्जप्रत्ययाद्या लशक्वर्गाः इतः स्युः इति शसः शस्य इत् सन्ना ।

ल, श् and कवर्ग words elide if these be the first words of affixes other than Taddhita And by this rule "श्" of शस् elides [N B—thus we get राम अस्] ।

मित— । ल, श कु इति समाहारवचः । 'अतद्धिते' इति पठ्यते सतमी । 'उभदेशे अजनुनानिकडत्' इत्यतः "इत्" अनुवर्तते । 'आदिर्जिदुडवः' (११३६) इत्यतः "आदि अनुवर्तते । "प प्रत्ययस्य" (११३६) इत्यतः 'प्रत्ययस्य' इत्यनुवर्तते । एव तद्धितमित्रस्य प्रत्ययस्य आदि लशक्ववर्गम् इत्स ज भवति इति पूर्णं पूर्वाङ्गम् । अतः द्वयोः—तद्धितवर्जप्रत्ययाद्या लशक्वर्गा इत्यादि । अनेन शसो शकारस्य इत् स ज्ञायाम् राम अस् इति स्थिते "प्रथमयो पूर्वसवर्णः" इति 'पूर्वसवर्णदीर्घेण रामास् इति जाते—

३६६ । तस्माच्छसो नः पुंसि । ६।१।१०३ ॥

दी— । कृतपूर्वसवर्णादीर्घात् परो यः शसः सकारः तस्य नः स्यात् पुंसि ।

The सकार of शस् becomes न in the masculine, when पूर्वसवर्ण-

दीर्घ by the rule "प्रथमयो पूर सवच" is already done to the base. Thus we get रामान् । Now if cerebral in रामान् is apprehended we look forward.

मित—। 'तद्यान्' इत्यनेन पूर पूर्वपक्षः ('प्रथमयो पूर सवच' इति) पूर सवच दीर्घे पराश्रयते । अन्वाहार्यपरमन्दीये पञ्चमी । "मसो" इति अवयव पठौ । एतेन सकार एव यच्छति । अतः पाठ—तत्पूर सवच दीर्घात् परो या मस-
सञ्चा । तस्य इत्यादि । पुंनि बिम् ? मती । बभू । एव रामासु इत्यास्य सकारस्य नकारे सति रामासु स्नात् । अतः पुनः अन्वामन्त्र पाठ—

१६७ । अट् कुप्वाड्नुम् व्यवायेपि । टाक्षार ॥

श्री—। अट् कर्गं पर्वणं आङ्नुम् च ऐते व्यस्तेर्यथासम्भवं मिति
स्तेष्व व्यवधानेषु एवाभ्यां परस्म्य नस्य या स्यात् समानपद । 'पद
व्यवायेपि' (टाक्षार—१०५७ सूत्रम्) इति निषेधे यामितुमाह्वयव्यवृत्तौ नुम्
प्रक्षयमनुस्वारोपलक्ष्यार्थम् । तत्पञ्चाक्षरं शक्यम्—अयोगवाहानाम् अट्सु
उपदेशस्य वक्तव्यात् । इति (रामान् इत्यत्र) व्यस्यं प्राप्त ।

मित—। 'रामायां नोच समानपद' इति सम्यक् न तुवमनुवर्तते । एतद्
नुमादिषो च हति । अट् इति प्रत्याहारः परस्म्य इयवपञ्चाक्षराङ्गं छ इति
अवर्त । पु इति पर्वणं । अट् च छय पुष पाठ च तुम् च इति इत्या ; ते व्यवाये
व्यवधाने व्यतिभित्तिश्च सति अपि रामायां परस्म्य नस्य अत्वं स्नात् इति भविष्यति ।
'पदव्यवायेपि' इति पदव्यवधाने अवस्य निवेद्यात् आङ्गव्यवाये अत्वं न प्राप्नोति ।
अतो 'अट्' इति उच्चापि आङ् इति वृत्तं वचनम् । एव पर्यायवृत्तम् इति सिद्ध्यति ।
अनुस्वारश्च अकारो अवलम्बनात् अट् इति उच्चा 'तुम्' इति पदव्यवचनम् । य इवम्
त इवम् इत्यादी तुम् व्यवधानेषु कृपा स्नात् । यतस्तस्य तुम्पञ्चम् व्यतिभित्ताह—
अदीमवाहानाम् अनुस्वारविषादीनाम् अवयवट् पूर्वमात्रं 'अट्सु उपदेशस्य पाठस्य
भाव्याकारीक' उक्तत्वात् । अविद्यमानं योव' वच समानाधि इत्यर्थं शेषांति

अयोगा अनुपदिष्टा, इत्यर्थः । वाच्यन्ति इति वाचा प्रयोगनिर्वाहका । अयोगाश्च
ते वाचाश्च इति अयोगवाचा, अनुस्वारादय इत्यर्थे ॥

१६८ । पदान्तस्य । ८।४।३१ ॥

दी— । पदान्तस्य नस्य णत्व न स्यात् । रामान् ।

न final in a पद does not become cerebral

मित— । सुगमा ॥ तृतीयाया एकवचने राम टा-इति स्थिते—

१६९ । यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । २।४।३३ ॥

दी— । यः प्रत्ययः यस्मात् क्रियते तदादि शब्दस्वरूपं तस्मिन् प्रत्यये
परे अङ्गसङ्गं स्यात् । 'भवामि' 'भविष्यामि' इत्यादौ विकरणविशिष्टस्य
अङ्गसङ्गार्थं तदादि ग्रहणम् । "विधि" इति किम् ? स्त्री इयती ।
प्रत्यये, किम् ? प्रत्ययविशिष्टस्य ततोऽप्यधिकस्य वा मा भूत् ।

The word after which अप्रत्यय is affixed, (or-is to be affixed) is
called an अङ्ग (i e , base) if taken along with the प्रत्यय as well,
provided the प्रत्यय follows after it The use of the word 'तदादि'
in the sutra is for making अङ्गसङ्ग of भव (and not of भू only) taken
along with the विकरण शब्द । Why do we note विधि in प्रत्ययविधि
in the sutra ? Witness स्त्री इयती । If we do not use विधि in the
sutra then इयती which is nothing but the remnant of वतुपु-प्रत्यय -
(original इदम् being elided so to say) will yield इयङ् after the
word स्त्री । Thus विधि being used we have no scope for इयङ् at
all by the sutra "स्त्रिया" which see below Why again do we
say 'प्रत्यय in the sutra ? For then अङ्गत्व is not to be of प्रत्ययविशिष्ट
word having no प्रत्यय after it or of other words more than a

प्रत्ययविहिते च। [प्रत्यये also there signifies a word in Sanskrit that चङ् is to be of a प्रत्यय only or when the प्रत्यय elides]

मिति—। यथात् प्रत्यय विहिते तत आगमा प्रत्ययं दावत् यं कदाचि तत् चङम् । प्रत्यये यमपाया संज्ञा स्यात् इति 'तदातीति' २६२म् ॥ अत्रात्र प्रत्ययनापि च नाम्ना इति प्रत्यये इत्य ६—इति व्याख्यायां स्पष्टम् ॥ "अत्रात्र प्रत्यय इति भू प्रत्ययम् । त्विपि तु 'अत्र इति ५० त्वेति 'तदा' २६२म् ॥ इदानी इति इदम् + वदु- इम् + वदुव ('विमिदमा वा य') = ई + वदु ('इ' —विमोरीमो) = इवत् ('यमेति च इति ईका जोष'), + जोषु = इवती । वदम् च यं पुनश्च वदिवत् सिध्यति । तत को इवती इति ददावाम् 'इवती इत्यादात्तादमात्रम्' 'विद्या' इति लृटोच प्रत्ययं भवि इवत् इति च ॥ २६२म् ॥ तद्वत्वाय भवे दावत् विहिते चङम् । मय मितम् इति चङम् चङोक्तम् ॥ प्रत्यये इति विहितम् चङम् चङोक्तम् । अत्रात्रात्र नाम्ना प्रत्ययविहिते वा नाम्ना ॥ अत्र न चङम् चङम् ॥

२०० । अङ्गस्य विधी ॥

दी—। इत्यपि २६२म् ।

This is an अधिकार सूत्र । That is what will be said below will be of चङ् only be of words having प्रत्यय (to be added) after it. [N.B.—Note the diff. of प्रातिपदिक and चङ् as already said].

२०१ । दावत्सिद्धतामिनात् स्यात् ॥ १०११२२॥

दी । अकाराणात् अङ्गात् दावतीनां यथात् इत्यादया आदेशा स्युः । अत्यम् । दावत् ।

दा चङि and चङ् coming after an अकाराण base are respectively replaced by दम् चङ् and स्युः । Thus राम + दा = राम + दम् = रामिच । चङ् here comes by the rule "चङ्कुपुङ्गुमन्त्रादिपि" ।

मित । सुगमा ॥ अधुना रामन्भ्याम् इत्यत्र “न विभक्तौ तुभ्याः” इति भकारश्च न इत्वम् । ततः अत्र विशेषमाह—

२०२ । सुपिच । ७।३।१०२॥

दी । यञादौ सुपि परे षतोऽङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामाभ्याम् ।

An अदन्त अङ्ग becomes lengthened when a सुप् (i e विभक्तिप्रत्यय) beginning with यञ् प्रत्याहार follows, Thus we have रामाभ्याम् with दीर्घ in रामा, for भ्याम् is २ यञादि सुप् ।

मित । “अतोदीर्घो यञि” (७।३।१०१) इति पूर्वसूत्रस्यात्र अनुवृत्तिः । “यञि” इति च ‘सुपि इत्यस्य विशेषणम् । अत आह वृत्तौ—‘यञादौ सुपि परे’ इत्यादि । अत्र किम् । हरिभ्याम् । अकारान्तत्वाभावात् नात्र दीर्घः । यञि किम् ? रामस्य । ‘स्य तु न यञ् सुप्, अतो न दीर्घः’ ॥ रामन्भिस् इत्यत्र विशेषमाह—

२०३ । अतो भिस ऐस् । ७।३।१०३॥

दी । अकारान्तात् अङ्गात् भिस ऐस् स्यात् । अनेकाल्त्वात् सर्वादेशः । रामै ।

भिस coming after an अकारान्त प्रातिपदिक is replaced by ऐस् । As the substitute ऐस् consists of more than one letter so ऐस् completely replaces भिस by the rule “अनेकालुशित्सर्वस्य” (पा १।१।५५), so we need not fear operation of the rule “अलोन्त्यस्य” (१।१।५२), here making ऐस् an आदेश for the final letter of भिस । Thus राम + ऐस् = रामै ।

मित— । “अनेकालुशित्सर्वस्य” (१।१।५५) इत्यत्र ऐस् इत्यस्य अनेकाल्त्वात् सर्वस्यैव भिस आदेशः । न तु “अलोन्त्यस्य” इति अन्योदेशः कल्प्यते ।

तदाह इती—अमीकाचलात् सर्वादिकः । यत्र "बहुवचने भज्यते" (७१११ १)
इति परिचय एतेन विप्रतिषेधेयि ऐस । अगवकाचलात् ऐस भावः । एतन्म तु
रामिन्, रामेडु इत्याद्यन्वयात् । एतेन ऐस निवृत्तः । अतः ५ नपि एव
वाचिन्ना ऐसभावः संशयः । राम+ए इति लिखे—

२०४ । हेर्यः । ७१११३॥

दी ।—अतोऽज्ञात् परस्व 'हे' इत्यस्य पादेष स्यात् । रामाय । इह
स्थानिवद्भावेन पादेषस्य उपत्वात् "सुपिच" (१०२) इति दीर्घः ॥
"सन्निपातसप्तथो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य" इति परिभाषा तु मेह
प्रवर्तते । कदापि ममश्च" (१६७० सूत्रम्) इत्यादिनिर्देशेन तस्याः
अभिस्यत्त्वोपपत्तौ ॥ रामान्याम् ।

य is the substitute for 'हे' (4th case singular निमित्तं) coming
after an अकारान्त चङ् (base) Thus राम+च=रामाय । Here
वादीह is like that for which it is substituted i.e. it is like हे—
by the rule आनिवत् आदिमोऽनच्विधी (१११३६), then by the
application of the rule "सुपिच" we get दीर्घ in रामाय ।

[N B—Here य is the substitute for हे which is a सुप्, so
य also is treated as सुप् and as it begins with य so we get दीर्घ
here by the rule "सुपिच" ।]

Now there is the dictum that— an operation coming through
connection with another does not destroy the connection-cause,
i. e. an operation does not destroy the root-cause of the operation
(i. e. a son does not kill his father, the root-cause)—which if
applied here may do away with दीर्घ here in रामाय । For य in place
of हे coming through connection with अकारान्त of राम here, should

not destroy the अदन्तत्व of राम here and yield रामाय with दीर्घ । But on this the answer is—that this dictum (परिभाषा) has no application here, for Panini himself by using 'कठाय' in the Sutra "कठाय क्रमये" indicates so. Now we have रामाख्याम् for the dual as in 8rd case dual which see under 'सुपिच' before

मित । "डे." इत्येकारान्तस्य षष्ठ्यैकवचनम् । एव च षष्ठी व्याख्यान वर्तते । "अतो मिस ऐस्" (७।१।८) इत्यतः 'अत' इति पञ्चम्यन्तम् अनुवर्तते, ततः षष्ठी अहि—'अतोऽज्ञात् परस्य डे' इत्यस्य इति ॥ "स्थानिवदादेश अनल्विधौ" (२।१।५६) इति 'डे' इति अलम् आश्रित्य यादेश अपि डे-वत् । तत अस्य सुपि अन्तर्भावात् 'सुप्लात्' अत्र "सुपिच" इति सूत्रप्रवृत्तिरस्ति । एव रामाय ॥ ननु रामाय इत्यत्र डेस्थाने य-आदेश रामशब्दस्य अदन्तत्वमाश्रित्य प्रवर्तते । तत् कथं स (पुंवस्थानीय) य-आदेश, 'राम इत्यस्य (पितृस्थानीयस्य) अदन्तत्व व्याहृत्य 'रामाय' इति "सुपिच इत्यनेन दीर्घम् जनयेत् ? तथा चात्र परिभाषा—"सन्निपातलक्षण" स अत्रेतिमित्त "विधिः अनिमित्तं तद्धिधातस्य" तं सन्निपात विहन्तीति तद्धिधातः, (कर्मस्थान् इति अण्), तस्य सन्निपातविधातस्य न निमित्तं भवति इति, अर्थात् उपजीवकम् उपजीव्यस्य विधातका न भवति, अपिच पुनः पिबु धातको न भवति,—मानमेव स्यात् इति चेत् ? समाधानमाह—एषा परिभाषा तु अत्र न प्रवर्तते, यत आचार्यः पाणिनिरेव 'कठाय क्रमये' इति सूत्रे कठाय इति उदागहारः । इति आचार्य एव कठाय इति अत्र "सुपिच" इत्यस्य प्रवर्तनेन दीर्घत्वम् विधाय अत्र परिभाषाप्रवृत्तेरनित्यत्वं ज्ञापयत्यत्र ॥ रामभ्यस् इति स्थिते—

२०५ । बहुवचने भल्येत् । ७।३।१०३॥

दी । भलादौ बहुवचने छेपि परे अतोऽङ्गस्य एकार स्यात् । रामेभ्यः । बहुवचने किम् ? राम । रामस्य । भक्ति किम् ? रामायाम् । छपिकिम् ? पचन्धम् ॥ जस्त्वम् ॥

असुप्त्वात् एत्वं यथा न स्यात् ॥ 'रामन्डसि' इत्यात् "टाडसि" इत्यनेन रामन्
आत् इत्यत्र रामाद् इति जश्त्वम् स्यात् । तत्र विकल्पमाह —

२०६ । वाचसाने । टापापदे ॥

दी । अवसाने कलां चो वा स्यु । रामाद् रामात् । द्वित्वे रूप-
चतुष्टयम् ॥ रामाभ्याम् । रामेभ्य । रामस्य । सस्य द्वित्वपक्षे "खरि च"
(१२१ सूत्रम्) इति चत्वे अपि आन्तरत्न्यात् स एव, न तु तकार, अव्य-
प्रायतया प्रयत्नमेदात् । अतएव "स सि—" (सूत्रम् ३३४२) इति तादेशः
आरभ्यते ॥

कल, letters at the end of a पद become optionally चर् letters
i e generally in place of 2nd, 3rd and 4th letter of a वर्ग the first
letter optionally comes in Thus we get both रामात् by चर्त्व and
रामाद् by जश्त्व । Then both 'त्' and 'द्' becoming optionally द्वित्व
(reduplicated) by the rule "अनचिच" (दा३।४७) we altogether get
four forms (e g रामात्, रामात्तु, रामाद्, रामाद्द्) For रामाभ्याम् and
रामेभ्य in fifth case, see ante rules 204 and 205 In षष्ठे प्रकाशने
we get रामस्य डम् being replaced by स्य by rule no 201 Now in
रामस्य, सकार being doubled by the rule 'अनचिच', will not be
replaced by the चर् letter तकार here by the rule 'खरि च' (sutra
121), for of सकार आन्तरत्न्यता (similarity) is with सकार only तकार
being अल्पप्राय and सकार being महाप्राय, they differ in उच्चारणस्थानप्रत्यय
the former having वाच्यप्रत्यय and the letter आस्यन्तरप्रत्यय (see स्थानप्रत्यय-
विवेक ante) So one i e सकार can not be replaced by another,
i e, तकार । This is why तकार, has specially to be ordained in
place of सकार in the rule "स सि आर्षधातुके" (sutra 2342 infra)

गुट् is the augment of आम् (षष्ठी विभक्ति बहुवचन, if it comes after bases ending in short vowel, after bases technically known as नदी (see the rule “यूस्त्रास्यौ नदी” १।४।३) and if after आवन्त bases as well Thus we get रामन्नाम् and we look forward

मित । ऋक्षश्च नदीच आप्च इति समाहारद्वन्द्वः । अध्याहार्य—परशब्दयोगे पञ्चमी । ‘अङ्गस्य’ इत्यधिकारो सर्वत्र अस्मिन् । “आमि सर्वनाम्नः सुट्” (७।१।५२) इत्यतः ‘आमि’ इत्यनुवर्तते, तच्च षष्ठ्यन्तं भवति । अतश्च इति ऋक्षान्तात् नद्यन्तात् आवन्तात् चाङ्गात् परस्य आमः गुडागमः स्यात् इति । “नदी” इत्यनेन “यूस्त्रास्यौ नदी” इति (१।४।३) सूत्रोक्ता नदीसञ्ज्ञका शब्दाः गृह्यन्ते । आमव षष्ठीबहुवचनमेव गृह्यते, भाष्ये तथा उक्तत्वात् । गुटो टित्वात् “अद्यन्तौ टकितौ” इति अद्यावयवत्वम् अस्त्येव इति रामन्नाम्—रामन्नाम् इति स्थिते आह—

२०६ । नामि । ६।४।३॥

दी । नामि परे अजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामाणाम् ।

An अजन्त base takes दीर्घ when नाम् (षष्ठी बहुवचन विभक्ति) 1 e prefixed with the augment गुट्, follows Kasika also says— “नामि इत्येतत् षष्ठीबहुवचनम् आगतगुटका गृह्यते” Thus रामन्नाम्—रामाणाम् । Here the cerebral ण is by the rules “रषाभ्या नोण” समानपठे” and “अट्कुप्प्राङ्गुम् व्यवायेपि” ।

मित । “द्रुलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽपि” इत्यतः दीर्घानुवृत्तिरस्ति । ‘अङ्गस्य’ इत्यधिकारोपि अस्त्येव । नामि इति षष्ठीबहुवचनम् गृह्यते । सर्वमेतत् षष्ठी स्पष्टम् ॥ दीर्घे कृते रामाणाम् । “रषाभ्याम्” इति “अट्कुप्प्राङ्” इत्यनेन अवयवत्वम् ।

दी । “सुपिच” (७।३।१००) इति दीर्घ यद्यपि परस्यथापीह न प्रवर्तते, सन्निपातपरिभाषाविरोधात् । ‘नामि’ इत्यनेन त्वारम्भसामर्थ्यात् परिभाषावाध्यते ॥

Now the question arises that the rule "सुपिच (अ३।१.२)" being later in order of Panini than the present rule i. e., "नामि" (३।३।३) the former should supercede the latter and be applied here. Then why do you make दीर्घ in रामाचाम् by "नामि" ? The answer to this is :—that वृट् here comes in connection with वृत्त in राम and by the maxim "सन्निपातवृत्तयो विविच्यन्मिदं तद्विधातव्यं" (ante) this वृत्त must not be destroyed so "सुपिच" can not apply (doing away with वृत्त here), being in evident contradiction to this present सन्निपात maxim. If it again be argued that दीर्घ by the rule "नामि" will also then militate against this सन्निपात परिभाषा—इच्छन् the cause of वृट् being evidently destroyed by दीर्घविधि then we are to say that the very beginning of the sūtra "नामि" suggests that in the case of "नामि" सन्निपातपरिभाषा has no application at all—it being already barred by "नामि" ।

मित । ननु "सुपिच (अ३।१.२) इति सूत्रे "नामि" (३।३।३) इत्यप्यात् परं सत् अपवादभूतम् एव । तत् "सुपिच इत्यनेनैव "रामाचाम् इत्यत्र कर्त्तव्यं दीर्घः स्यात् ? इत्यावाग्याचाम् आह— "सुपिच" इति सूत्रे यद्यपि परं तथादीर्घः न प्रवर्तते । किमर्थम् न प्रवर्तते ? तदा सन्निपातपरिभाषाविरोधः स्यात् । एवम्— रामाचाम् इत्यत्र 'राम इति वृत्तान्तं सन्निपातम् आत्रिण्य प्रवृत्त्यै वृट् विधि "सुपिच" इति वृत्तविधातव्यं दीर्घः न सम्भवेत् । अतः यद्यपि "सुपिच इति नाम प्रवर्तते । ननु "नामि इति दीर्घे सति यपि सन्निपातपरिभाषाविरोधः स्यात् इत्यपि अत्र प्रवृत्तिर्भाषा इति चेत् । न । तदा "नामि" इति त्वारन्ध्र एव व्यर्थं निरवकाशः स्यात् । तत्र "निरवकाशो विचिरपवादः" इति आशये "नामि" इति सूत्रे हि सन्निपातपरिभाषा बाधितः । अतः आह "नामि इत्याख्यसामर्थ्यात् परिभाषा बाधते" इति । नामि परं रामाचाम् इत्यादी दीर्घप्रवृत्तये सन्निपातपरिभाषा बाधितः ।

“नामि” इति दीर्घारम्भ — इति कलितायेः ॥ राम + डि = राम + इ (डकारस्य ईत्वात्)
इतिस्थिते “आदगुण” इति रामे इति जातम् तत आह—

दी । रामे । रामयो । छपि (१८ सप्तमी बहुवचने) एत्येकृतेः
[‘बहुवचने भलि एत्’ इति छपि एत्वम्]

[रा + सु इति स्थिते पत्व समर्थयितुमाह—]

२१० । अपदान्तस्य मुर्द्धण्यः । टा३।५५।

दी । आपादसमाप्तेः अधिकारोयम् ।

This is an अधिकार सूत्र । It goes up to the end of the 3rd pada in the last अध्याय of Panini

२११ । इण्कोः । टा३।५६।

दी । इत्यधिकृत्य ।

That is read the following rule in conjunction with the rule
“इण्को”

मित । इण् च कृत् इति समाहारद्वन्द्व । एकवचनमात्रम् ‘इण्’ इति पर-
यकारिण्य प्रत्याहार । कु इति कवर्गं गृह्यते ॥ “इण्को” इति सूत्रस्य परत
अमुवचने आह—

२१२ । आदेशप्रत्यययोः । टा३।५६।

दी । “सहे साहः स” (सूत्रम् ३३५) इति सूत्रात् ‘सः’ इति पष्ठान्तं
पदमनुवर्तते । इण्कवर्गान्यां परस्य अपदान्तस्य आदेश प्रत्ययावयवश्च
य सकारस्तस्य मूर्धन्यादेश स्यात् । विवृताघोपस्य सस्य तादृश एव च ।
रामेण— इण्कोः किम् ? रामस्य । आदेशप्रत्यययोः किम् ? छपि
छपिसौ छपिस । अपदान्तस्य किम् ? हरिस्तत्र ॥ एव कृष्ण-
मुकुन्दद्वयः ॥

Here the वङ्ग word 'स' comes down from the sūtra 'सृष्टि-
 षाड् सृ' (for which see sūtra 335) Now the सृकार in an
 आदेश or a प्रत्यय but not final in a पद, becomes cerebral (i. e. व)
 if coming after vowels except अ and आ or after सकार or र । Of the
 several cerebrals (i. e. ङ, टर्ग, ष) व only comes for सृकार for both
 have similarity of उच्चारण प्रत्यय, i. e. both have विवृतम् an आत्मन्
 प्रत्यय and अधोपत्य २ वाच्यप्रत्यय । Thus we get रामिषु with cerebral
 Why do we say इक्ष्वो in the sūtra ? Witness रामश्च where सृ
 coming after सृकार does not become cerebral. Why do we say
 आदेशप्रत्यययो in the sūtra ? Witness सुप्री सुपित्री (1st singular and
 dual of the base सुपिम् derived from सु + पिम् गती + क्तिप्) where सृ
 being वाच्यसृकार not being of आदेश (of augment ?) or of प्रत्यय (of
 affixes) does not become cerebral. Why again do we say
 'अपदान्तात् in the sūtra ? Witness the example इक्षिष्व where सृ
 being at the end of the word (पद) इक्षि does not become
 cerebral though after इक्षार here. The bases ज्ञप्, सुकृद् etc are
 also similarly declined as the base राम ।

नित— । एवापि वही निपद्येदात् निपद्ये इति प्रत्ययविषये सा अवयवादिष्व ।
 एव । तथा च वही—प्रत्ययान्तप्रत्यय यं सकार, इति । सर्वमित्युक्तं मनोभावा
 स्पष्टम् ॥ अट् वाच्यं सूत्रं स्थानी मध्ये विवृतम् आत्मन्प्रत्ययवत् अधोपत्य वाच्य
 मन्वत्तत् सकारश्च तावत् एव वकार स्यात् । आत्मन्प्रत्ययात् ॥ एवं रामिषु इति
 सिद्धम् ॥ एवं इक्ष्वोः यक्ष्वात् 'रामश्च' इत्यत आकारात् परस्मै सस्य न वकार ॥
 सुट् पिबन्ति पिबतिषा इति सु + पिप् + क्तिप् = सुपिम् । अथ सृकार वाच्यत एव न
 आदेशप्रत्ययस्य । अतः सुपित्री इत्यादी सकारश्च आदेशप्रत्ययस्यमाभावात् न
 सूत्रम् ॥ अतश्च एवं 'आदेशप्रत्यययो' इति उक्तम् ॥ एवम् 'अपदान्तात्' वक्ष्यात् ।

‘हरिश्च’ इत्यत्र सकारश्च पदान्तत्वात् न प्रकार एव ॥ कृष्ण-मुकुटदिशब्दानां
यु सि रामशब्दवत् कृप स्यात् ॥

२१३ । सर्वादीनि सर्वनामानि । १।१।२७ ॥

दी—। सर्वादीनि शब्दस्वरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः । तदन्तस्थेष्वपि
इय सज्ञा, “द्वन्द्वेच” (सूत्र २२४) इति (निषेधात्) ज्ञापकात् । तेन ‘परम-
सर्वत्र’ इति तूल् । ‘परमभवकान्’ इत्यत्राकञ्च सिध्यति ।

Some particular words (to be enumerated below) beginning with the word सर्व are technically known as सर्वनाम । This सर्वनाम सज्ञा is also of words ending in words of the सर्वादि class This is clearly suggested in the sutra “द्वन्द्वेच” (sutra २२४) where by denying सर्वनामसज्ञा in द्वन्द्वान्त सर्वनाम words, it is proved that सर्वनाम words at the end of द्वन्द्व compounds also take सर्वनाम सज्ञा thus implying तदन्तविधि here Hence in परमसर्वत्र we get अकच् by तदन्त-विधि । Similarly we get अकच् in परमभवकान् by तदन्तविधि ॥ For परमभवत् ends in सर्वनाम word भवत्—the rule for अकच् being “अव्ययसर्वनाम्नाम् अकच् प्राक्टे” ।

[N. B—Declension of सर्वादि words is like राम, only differences will be enumerated here]

मित—। ‘सर्व’ सर्वशब्द ‘आदिः’ प्रथम येषां तानि सर्वादीनि’ सर्वादिशब्द—
स्वरूपाणि इत्यर्थ—तथा चाववृत्ति ‘सर्वादीनि शब्दस्वरूपाणि’ । “स्व रूप शब्दस्य
अशब्दसज्ञा” (१।१।६८) इत्यनेनापि शब्दस्य स्व रूपमेव गृह्यते । तेन सर्वस्यैव
सर्वनामता, न तु तदर्थकस्य सकलादीनाम् अपि इत्यलं विस्तरण ॥ “न बहुव्रीहौ”
(सूत्र २२२) “द्वन्द्वेच” (सूत्र २२४) इत्यादौ, सर्वनामसज्ञानिषेधात् जायते यत्
द्वन्द्वान्तानाम् सर्वादिशब्दानामपि सर्वनामता अस्तेष्वेव । एतच्चाव तदन्तविधि

प्राप्यते ॥ तत्र मन्त्राणां सर्वनामो विधीयमानः तन् सर्वनामानामपि भवेत्
एव 'परमसर्वव इति जन्म' इत्यादिः । तथा 'अव्ययसर्वनायामकच् प्राकट्ये' इति
विधीयमान 'अकच्' मन्त्रादिभ्यश्चाल्पि भवेत् । अतस्तस्मै 'परमसर्वनाम्' इति ।
एवं तन्मन्त्रादिभ्यश्चाल्पि तत्कविधिना सर्वनामानानां विधिरिति । सर्वनाम् इति । भवेत् ।
किन्तु यत्र विधौ वसति तत्रैव लघोः इत्येव नूतयति—

२१४ । जशः शा । ७।१।१७।

श्री— । अद्वैतात् सर्वनाम्नः परस्य जशः, श्री इत्यात् । अनकाशत्वात्
सर्वादिभ्यः ।

जम् (1st case plural) is replaced by शी after अकाशक सर्वनाम
words. As शी consists of more than one letter & it is ordered
in place of all the letters of जम्. Thus सर्व + जम् = सर्व + शी =
सर्व + श (अकारस्य इत्यात्) ।

मित— । "अतो भिम ईम्" इत्यत 'अत्, इत्यनुवृत्ता "सर्वनाय" इमे
(नव २१६) इत्यत 'सर्वनाय' इत्यनुवृत्तनात् इति 'आह—'अद्वैतात् सर्वनाय'
परस्य इत्यादिः । 'श्री' इत्यस्य अनकाशत्वात् 'जम्' इत्यस्य सर्व-इत्यादिभ्यः स्यात् ॥

श्री— । न च 'अव्ययस्य अमापमम' (सूत्र ३३४) इत्यादिभ्यः
मानुष्यकतमनेकाक्षरत्वम्' इति वाच्यम् । सर्वादिभ्यः प्राक् इत्यमज्ञाया
पुन अमापत् । सम ॥

There is the maxim "मानुष्यकतमनेकाक्षरत्वम्" i. e., 'चर्मेकाक्षरत्व'
(? "many letteredness") is not to be counted along with the
eliding letter (अनुवृत्त्य) then in श्री there is no चर्मेकाक्षरत्व the इत् letter
श being excluded from counting. Thus there being no चर्मेकाक्षरत्व
in श्री, how can there be सर्वादिभ्यः here by the rule "चर्मेकाक्षरत्वमित्यमज्ञाया"
(१।१।१७) ? Just as in the rule "अर्चयत्—" (sūtra 334)

अकार being इत् in इ, there is no अनेकाल्त्व and so no सर्वादेश, but अन्त्यादेश only by the rule “अनेकाल्त्व” (१११५२) To this the answer is that—the question of इत् here by the rule “लज्जकतद्धिते” (११३८—sutra १९५) does not arise at all in connection with सर्वादेश by the rule “अनेकाल्त्व—” (१११५२), the former rule here being later in the order of अष्टाध्यायी of Panini than the latter one. Thus we have first सर्वादेश and then इत् । So the परिभाषा—“नानुबन्धकतमनेकाल्त्वम्” has no application here and we have first सर्वादेश । Thus सर्व+ङ् = सर्वे by “आदगुण” ।

मित—। ननु अतः ‘जी’ इत्यस्य अक्षरस्य अनेकाल्त्वम् सर्वादेशविषये “नानुबन्धकतम् अनेकाल्त्वम्” इति परिभाषा परिप्रस्थानी एव । ‘अनुबन्ध’ इतः तत्प्रयुक्तमनेकाल्त्वम् सर्वादेशनिमित्तं न भवति “इति हि तदर्थः” । एव ‘जी’ इत्यस्य “लज्जकतद्धिते” (११३८) इति अकारस्य इत्सञ्ज्ञकत्वात् तत्प्रयुक्तमनेकाल्त्वम् नास्त्येव । तत् सर्वादेशः अपि न स्यात् । अतएव च “अर्वङ्; ङ—” (भूत ३३४) इत्यत्र ‘ङ्’ इत्यस्य अकारमित्यभावात् ‘अनेकाल्त्वम्’ न, ततः, ‘एकाल्त्वात्’ “अनेकाल्त्वम्” (१११५२) इति ‘ङ्’ इत्यस्य अन्त्यादेश एव । अत्रापि तादृशी एव व्यवस्था कथं न स्यात् इत्यतोक्तमाह—अष्टाध्याया सर्वादेशसूत्रम् (१११५५ द्रष्टव्यम्) पूर्वं “लज्जकतद्धिते” (११३८) इति इत्विधायकं सूत्रं च परमेव । तत् सर्वादेशः प्राक् भवति, ततोऽयं इत् । एव सर्वादेशकाले इत्सञ्ज्ञायामसत्यात् “नानुबन्धकतमनेकाल्त्वम्” इति परिभाषायाः प्रवृत्तिर्न स्यात् ॥ सर्व+ङ् = सर्व+ङ्गी (सर्वादेशत्वात्) —सर्व+ङ् (अकारस्य इत्वात्) = सर्वे (“आदगुणः” इत्यनेन) ॥ सर्वं शब्दस्य चतुर्थेऽक्षरवचने “उर्थः” इति अकारे प्राप्ते आह—

२१५ । सर्वनाम्नः स्मै । ७।१।१४॥

दी—। अतः सर्वनाम्नः ‘ङे’ इत्यस्य ‘रगौ’ स्यात् । सर्वरगौ ।

रगौ comes in place of ‘ङे’ after अकारान्त सर्वनाम words

नित—। मुद्रा—॥ सर्वनाम इति पञ्चमी । अत्रानिन्स पृथक्पृथक् ।
सर्वनाम् पञ्चमे पञ्चम-टादि । माम्— इति 'जन्' इति शब्दे—

२१५। इतिष्ठ्यो स्मात्स्मिन्नी । ०।१।१५॥

आत् and बिम्बत् conjunctively come for कर्त्ति and हि after अष्टात्तम
सर्वनाम bases. Thus सर्व + कर्त्ति = सर्व + आत् = सर्व आत् ।

नित—। पञ्चमीसम्यक्पञ्चम-टादि 'आत् बिम्ब' च प्रथमः । सर्व—
आत् इत्यत्र इ : पापीनः " इति वृत्तिशब्दे अत्र—

२१६। आसि स्यनाम्न सुट् । ०।१।१६॥

द्वी । अथवास्यात् परम्य स्यनाम्न विहितस्य आसि पञ्चमः
स्यात् । अथवा । सर्वनाम् । सप्तमिन् । सर्वनामः । इति शब्दा
व्योऽप्युक्तः ॥

सुट् is the augment of आम् (i.e. 5th case plural) that is
conjoined after a सर्वनाम word ending in अचच् । Thus सर्व + आम् =
सर्वम् + आम् = सर्वे + आम् । Here in सर्वे + आम् एम् comes by the rule "अच
चच्च् अच्च्" (ante), and then we have एम् here by the rule
"आर्द्धमन्वयव्या" (ante), सर्व सुट् instead of an अच्च् (augment)
here. In seventh singular we get सर्व + कर्त्ति = सर्व + बिम्ब (acc
rule 215 above) = सर्व बिम्ब । Other forms of सर्व are like those of
वाम । Similarly other अष्टम सर्वनाम words like विश्व etc., are
declined like सर्व ।

नित—। "आत्तुमि मुक्" (०।१।१) इत्यत्र 'आत्' इति चतुर्थमते ।
ततश्च 'अचच्च्' सर्वनाम विहितस्य आसि मुद्रा (भीमवति इत्यर्थः) सन्वयते ॥
'सर्वे + आम्' इत्यत्र "अचचच्च् अच्च्" इति वृत्तिश्च एवम् । "आर्द्धमन्वयव्या" इति

सूत्रेण चात्र वक्ष्यम् ॥ सर्वमिडि इति सिनादेशे सति सर्वस्मिन् ॥ अधुना
सर्वनामशब्दानां परिसंख्यानं क्रियते—

दी—। सर्वादयश्च पञ्चत्रिंशत् । सर्वं विश्व उभ उभय डतर डतम
अन्य अन्यतर इतर त्वत् त्व नेम सम सिम । —“पूर्वपरावरदक्षि
गोत्तरापराधराणि व्यवस्थायां अक्षयायाम्” (सूत्र २१८), “स्वम-
ज्जातिधनाख्यायाम्” (सूत्र २१९), —“अन्तर वहिर्योगोपख्यानयोः”
(सूत्र २२०) । त्यद् तद् यद् पुतद् इदम् अदम् एक द्वि युष्मद् अस्पर्द्
भवतु किम् इति ॥ तत्र उभशब्दो द्वित्वावशिष्ठस्य वाचकः ; अतएव
नित्यं द्विवचनान्तः, तस्येह पाठस्तु ‘उभकौ’ इत्येकवचनः ; न च
कप्रत्ययेन इष्टसिद्धिः ; द्विवचनपरत्वाभावेन ‘उभयतः’ ‘उभयत्र’ इत्यादौ विव
अथच् प्राप्तं, तदुक्तम् (वार्तिककृता) “उभयोऽन्यत्र” (वार्तिक
२३२)—‘अन्यत्र’ इति द्विवचनपरत्वाभावे । उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्ति
इति कैयटः, अस्ति इति हरदत्तः । तस्मात् (? उभयशब्दात्) जसि अयजा-
देशस्य स्थानिवद्भावेन तथैव प्रत्ययान्ततया “प्रथमचरम्—” (सुल २२६),
इति विकल्पे प्राप्ते विभक्ति निरपेक्षत्वेन अन्तरङ्गत्वात् नित्यैव सज्ञा भवति,
उभये डतर डतमौ प्रत्ययौ, ‘प्रत्ययग्रहणे तदन्ताग्रहणम्’ (? इति) । यद्यपि
“अज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति”, “सुप्तिङन्तम्” इति
ज्ञापकात्, तथापीहतदन्तग्रहणम् ; केवलयोः अज्ञायाः प्रयोजनाभावात् ।
अन्यतरान्यतमशब्दौ असुत्पन्नौ स्वभावात् द्विवहुविषये निर्धारणे
वर्तते, तत्र अन्यतमशब्दस्य गणो पाठाभावात् न अज्ञा । ‘त्व त्व’ इति
द्वावप्यदन्तौ अन्यपर्यायौ, ‘एक उदात्त अपरोऽनुदात्त’ इत्येके,
‘एककृतान्त’ इत्यपरे । ‘नेम’ इत्यर्धे । समः सर्वपर्यायः, तुल्य पर्यायस्तु
नेह गृह्यते, ‘यथास्वयमनुदेश समानाम्’ (सूत्र १२८). इति ज्ञापकात् ।
“अन्तर वहिर्योग—” इति गणसूत्रे ‘अपुरि’ इति वक्तव्यम्, अन्तरायां
पुरि ।

[illegible]

इति वृत्तौ कथमुक्तम् ? इत्याह—“प्रथमचरम्—” इति सूत्रे ‘तय’ शब्देन ‘तयप्’-
प्रत्ययान्तो गृह्यते । उभयशब्दस्य तु “उभादुदात्तो नित्यम्” इति अथच् विहित ।
तत् कथमस्य “प्रथमचरम्” इति सूत्रेण जसि विकल्पा सर्वनामसञ्ज्ञा प्राप्ता ? इत्याह—
“मख्याया अवयवे तयप्” इति उक्ता “उभादुदात्तो नित्यम्” इति अथच् उक्ता ।
स च अथच् स्थानिवत्त्वेन तयप् एव (इति अथचो स्थानिवत्त्वमाविशत्य तयप् तुल्यतया
अथजन्तुभेदशब्द, अपि तयप् प्रत्ययान्ततया ‘तय’ इत्यनेन गृह्यते) । अतः, अस्य
“प्रथमचरम्—” इति सूत्रेण विकल्पः प्रातः । एव सर्वनामसञ्ज्ञाया, विकल्पे सति
नित्यत्वम् समाहितम् “विमक्ति निरपेक्षत्वात् ‘इत्याद्येन ॥ सर्वमन्यत् सुगमम् ॥
‘अपुरि’ इत्यनेन ‘पुरि’ विषये अन्तरशब्दस्य सर्वनामता निषिद्धा । तेन अन्तराया
पुरि न तु अन्तरस्याम् पुरि इति ॥ अधुना सर्वादिगणानां परिसंख्यानं कृत्वा तेषां
कोषाञ्चितं विशेषं समर्थयितुम् उपन्यास्यति सूत्रम्—

२३८ । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् ।

१।१।३४ ॥

टी— । एतेषां व्यवस्थायाम् असंज्ञायां सर्वनामसञ्ज्ञा गणपाठात्
सर्वत्र या प्राप्ता सा जसि वा स्यात् । पूर्व—पूर्वाः । स्वाभिधेयापेक्षा-
वधिनियमो व्यवस्था । व्यवस्थायाम् किम् ? दक्षिणा गायकाः कुशला
इत्यर्थः । असंज्ञायाम् किम् ? उत्तरां कुरवः ।

The seven words beginning with पूर्व etc, become सर्वनाम owing
to their inclusion in the सर्वादिगण in the sense of some ‘limitation’
and not signifying designation, but this सर्वनामसञ्ज्ञा of these
seven words is optional in the case of जस्, i. e., first plural
Thus we get पूर्वे when treated as सर्वनाम in जस्, and पूर्वा, when
not treated as सर्वनाम in जस् (see ante under सर्वे and राभा) ।
‘व्यवस्था’ means—“certainty of limitation denoted by the meaning

of the word "पूर्व etc." What do we say अवस्थापाम् ? Witness the example दक्षिण वाचकाः (expert weavers of garland) when दक्षिण meaning कुम्भ does not denote limitation, so can not take सर्वनामता in जम् । What again do we say "असंशयायाम् ? Witness उत्तरा कुरव, (meaning उत्तरकुम्भ race—) where उत्तर signifying a संशय is not २ सर्वनाम in जम् ।

मित— । "विभाषाजसि (१।१।१२) इति सर्वमनुवर्तते । "समादीनि सर्वनामानि (१।१।३३) इत्यत्रात् 'सर्वनामानि इति च वक्तव्यं ; तथा च हतिः— "एतेषां पूर्वादिसमस्तानाम् अवस्थापाम् दिव्यवशात् इति प्रसिद्धम् असंशयायाम् सर्वनामसंशय—जसि वा स्यात् । आभिधेयापेक्षेति । 'अस्य पूर्वादिदिव्य अभिधेय वाच्येति 'अपेक्ष' अपेक्षमात्र 'अवधिनिर्धन, अवस्थापाम्' विवक्षित' । ततश्च नियमित अवधिसापेक्षे सर्वनामता द्योत्यते । एवं अवस्थापाम् दिशि वर्तमानायां इति च प्रसिद्धम् । आभिधेयापेक्षोपनिषदो अवस्था इति पाठेति—सर्व पूर्वादिदिव्य अभिधेयमपेक्षेति इति आभिधेयापेक्ष इति च । पूर्वा दिव्यदिव्य अभिधेय अपेक्षमात्रस्य अवधिनिर्धन, इत्यर्थः । दक्षिण वाचकाः इत्यत्र दक्षिणवदिव्य कुम्भवाचके अवस्थापाम् न सर्वनामता । एवं उत्तरा कुरव इत्यत्र च उत्तरवदिव्य संशयापेक्षान् न सर्वनामता । अतः "दिमा उपवीमवदक्षिणम् । मूर्ते असंशयायाम् इत्यनुज्ञात् । आधुनिकसङ्गतं अत्र संशयनिर्धनं दृश्यते । दिशु तु चिरान्न सङ्गतः । अती न प्रतिषेधः । उत्तरा कुरव इत्याधुनिक सङ्गतः, तत्र संशयात् प्रतिषेधः ।

२१६ । स्वमज्जातिभेदाभ्यायीम् । १।१।३५ ॥

ही— । ज्ञातिजनान्यवोचितो स्वयन्दस्य वा प्रप्तो संज्ञा सौ असि वा स्यात् । " एवो । आत्मीया इत्यर्थः । आत्मीयं ह्येति वा । ज्ञातिजनवाचिभ्यस्तु स्वाः श्राव्योऽयौ वा ।

The word स्व denoting something other than ज्ञाति (kindred) and धन (wealth) becomes सर्वनाम, being so mentioned in the सर्वादिगण, and it is optionally so (i e, सर्वनाम) in जस् (i e, first case plural) Thus स्वे and स्वा meaning "own" or "self" But while meaning ज्ञाति वा धन, its form in जस् is स्वा only-

मित—। "विभाषा जसि" इति "सर्वनामानि इति च अनुवृत्तम् इति पूर्वसूत्र द्रष्टव्यम् । स्वशब्दस्य अर्थात् अमरे यथा—"स्वोऽज्ञातौ आत्मनि, स्व विपत्नीयि, स्वोऽस्त्रियाम् धने" । तत्र ज्ञाति इति अर्थे धनार्थे च विद्यमानस्य स्वशब्दस्य सर्वनामता नास्त्येव इति फलितार्थः । अन्यत आस्य सर्वनामता स्यादेव । तच्च जसि विकल्पिता इति ॥ सूत्रे आख्यायकस्य किम् ? "स्वमज्ञातिधने" इत्युक्ते ज्ञातिधनयोरपि आत्मीयत्वं पुरस्कृत्य प्रवृत्ता सर्वनामता प्रसज्यते, तत्तु नेष्यते । आख्यायक्येन आत्मीयस्यापि ज्ञाति-त्वेन धनत्वेन वा विचक्षायां सर्वनामता न भवति ।

२२० । अन्तरं वह्निर्योगोपसंव्यानयोः । १।१।३६ ॥

दी—। वाह्ये परिधानीये चार्थे अन्तरशब्दस्य या प्राप्ता स ज्ञाता जसि वा स्यात् । अन्तरे—अन्तराः वा गृहा, वाह्या इत्यर्थः । अन्तरे अन्तरा वा शब्दकाः, परिधानीया इत्यर्थः ।

The सर्वनामता of the word अन्तर while denoting 'वाह्य' (outward) or परिधानीय (wearing,) becomes optional in जस् &c Thus अन्तरा or अन्तरे गृहा—वाह्या गृहा ।

मित—। वह्निः अनादितस्यानम् । तेन योग सम्बन्ध यस्य स वह्निर्योगः, वाह्य इत्यर्थः । उपसन्वीयते परिधीयते इति उपसंव्यानम् वस्त्रमित्यर्थः । वह्निर्योगश्च उपसंव्यानश्च । इह । तयोः । एतदर्थयोः विद्यमानयोः अन्तरशब्दस्य सर्वनामता जसि वा स्यात् इति फलितम् ।

२२१ । पूर्वदिन्यो नवन्यो वा । ७।१।१६ ॥

दी— । एन्यो नवन्यो कसिङ्गो स्माद्यस्मिनौ वा स्त्र । पूयन्मातृ—
पूर्वात् । एव स्मिन्—पूर्वे । एवं परादीनामपि । शेषं सवत् ॥ पुन्यम्—
संख्यायां नित्यैक्यवान्तर ।

आत् and विन are optionally ordered in place of इति and डि
respectively of the seven words पूव etc. (see sūtra २१८) of
म्य and of चत्वर (see sūtras २१९—२०) altogether of these nine
words. Thus the words पर चपर are similarly declined. The
rest विमल्लि are as in the case of मय । The word एव is always
singular while it is a numeral meaning one' ।

मि— । “कसिङ्गोः आत्विनी” (७।१।१६) इति चत्वारोऽप्यन्त । तथा
च इति—“ग्रन्था नवन्यो कसिङ्गो आत् विनी वा सा । चत्वारः सुगमम् । एव
मन्दम् स एवापत्ये एकवचनम् नित्यम् । चत्वारोऽप्यन्त भवत एव । तथा—
एकवदन्ति कैचिदन्ति इत्यम् ॥

२२२ । न बहुधीहो । १।१।२६ ॥

दी— । बहुधीहो विकीर्यते सवतामसज्ञा न स्यात् । स्वकं पिता
यस्य स स्वत्कपितृकः । अहकं पिता यस्य स मत्कपितृकः । इह
समासात् प्रागेव प्रक्रियावाक्यं सवतामसज्ञा निषिध्यते । अन्यथा
लौकिकविप्रदवाक्ये इव सप्राप्यकश्च प्रवर्तते स च समासेपि ब्रूयेत ।
अतिक्रान्तो भवन्तम् अतिमवकाश इतिक्वपि माप्यकारस्तु ‘स्वक्यपितृकः
मक्यपितृकः’ इति रूपे इत्यपत्तिं कृत्वा एतत् सुप्रं प्रत्याचक्ष्यौ ।
अथोदाहृता मुनीनाम् प्रामादपम् ॥

Words like सव etc. of the सवादि list, do not become सर्वनाम
when we have a mind to make a बहुधीहि of सवादि words. Thus

सर्वनामता of सर्वदि words is prohibited in the अलौकिकविग्रहवाक्य only of a बहुव्रीहि समास as—युष्मद् स् पितृस्, अस्मद् स् पितृस् ।

This अलौकिकविग्रहवाक्य is not generally eligible for use But still सर्वनामसज्ञा of सर्वनाम words in बहुव्रीहि s barred only in this अलौकिकविग्रहवाक्य, and not in लौकिकविग्रहवाक्य as त्वका पिता यस्य सः तत्कपितृकः । In त्वका पिता यस्य we have अकाच् in तम् by the rule “अव्यय सर्वनाम्नामकाच् प्राक् टे.”, but in the final बहुव्रीहि we have तत्कपितृक with क् after युष्मद् (तत् and मत् being ordered in place of युष्मद् and अस्मद् by the rule “प्रत्ययोत्तरपदयोश्च”), for this sūtra prohibits सर्वनामता in the बहुव्रीहिसमास and so अकाच् can not come in Similarly interpret the instance मत्कपितृक here That the prohibition here in this sūtra is in अलौकिकविग्रहवाक्य, i e, when the process of बहुव्रीहि is being made, i e, when even there is no समास—making, is known thus For otherwise अकाच् would have come in, in the final बहुव्रीहि, as it is ‘heard in the लौकिकविग्रहवाक्य in the words त्वकम् and अहकम् in the above instances In, अहका पिता यस्य etc, अकाच् in heard in लौकिकविग्रहवाक्य, but not in the final बहुव्रीहि समास, where we see “क्” only This suggests that prohibition is in the case of प्रक्रियावाक्य i e, in अलौकिकविग्रहवाक्य । Neither can it be said that prohibition in अलौकिकवाक्य is superfluous for it is प्रयोगानर्ह, for the maxim is that अकाच् in the अलौकिकवाक्य should be heard in समास also, as in the case of “अतिशयोक्ति मवकान्तम्, अभिमवकान्—” where अकाच् heard in प्रक्रियावाक्य is also seen in तत्पुरुष समास । साधकार however supports the usages तत्कपितृकः मत्कपितृक with अकाच् both in प्रक्रियावाक्य

& in final समास । Thus he discards the sūtra “न बहुव्रीही” । If the question arises—whose authority are we to respect here ? Then the solution is that of the three sūtras connected with पश्चिनि व्याकरण c. ४ गुणकार, वार्तिककार and भाष्यकार—superiority will go according to posteriority in time c. ४, वार्तिककार is more respected than गुणकार and भाष्यकार is more respected than both his prior sūtras. So follow भाष्यकार here and reject the sūtra “न बहुव्रीही” । For reasons of भाष्यकार here we look forward—

नित—। सर्वनामसंज्ञायां तत्त्वविशेषभूय भाग्यं बहुव्रीहिरपि सर्वां यनाम संज्ञा भ्यात् इति तत्त्वतिदिधं चारभने—बुद्धौ समासि सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । ततः सत्त्वपितृक भक्तपितृक इत्यत बहुव्रीही सर्वनामसंज्ञानिपेक्षा तदानीं अस्त्यपि न भ्यात् । “विभाषा ऋक् समासि बहुव्रीही (१।१।२८) इत्यत ‘बहुव्रीही इति वक्तव्येति पुनरुद्धीह्यप्यभात् भविष्यावापि एव निषेधो यथा भ्यात् इति ज्ञायते । इति नवमस एव व्याख्यायते ॥ “सत्त्वपितृक, भक्तपितृक” इत्यादि बहुव्रीहिरिति । ततश्चिप तावत् विपक्षवाक्यम्—स्त्रीविशेषम् अस्त्रीविशेषम् । स्त्रीविशेषं च प्रयोवाक्यम् यथा—“त्वत्वं पिता यम्” “अहत्वं पिता यम्” इति । अस्त्रीविशेषं पुनः प्रयोवाक्यम् यथा—पुत्रस्य स पितरं अग्र्यं स पित्रम् । पुत्रस्य अस्त्री सर्वनामसंज्ञाप्रत्ययेन विपक्षवाक्ये नुत अस्त्वयं समासिपि भवति । ततश्च विपक्षे अस्त्वयं (“त्वत्वं पिता यम्” इत्यत वक्ता) समासिपि स्यात् । इति तदीय अस्त्वयं समासि वारयितुम् नवम् वाक्य—“न बहुव्रीही” ; सर्वनामसंज्ञानिपेक्षा अस्त्वयं न भवति । अत एव “सर्वादीनि सर्वनामानि” इत्यनुवर्तते । ततश्च अर्थं लभ्यते बुद्धौ सर्वादीनि सर्वनामानि न स्युः । अस्त्रीविशेषविपक्षवाक्ये एव सर्वनामसंज्ञानिपेक्षामाह—“बहुव्रीही विपक्षे विपक्षे” इति । अतः विपक्षप्रत्ययवाक्यादीनं अयमर्थो लभ्यते । बहुव्रीहिभविष्यावाक्यामा अस्त्रीविशेषविपक्षवाक्ये सर्वनामसंज्ञानिपेक्षायां स्त्रीविशेषविपक्षवाक्ये तत्त्वम् अस्त्वयम्

इत्यत्र अकच् अस्ति, किन्तु निषेधादेव समासे अकच् न स्यात्, किन्तु “क्” प्रत्यय एव भवति । ततश्च “प्रत्ययोत्तरपदयोश्च” इति सूत्रेण युष्मद्—अस्मदौ स्थाने लत्व-
मात् इति स्यात् एवञ्च कप्रत्ययेन लत्वकपित्वा मत्वकपित्वा इति स्यात् ॥ इह सूत्रे
प्रक्रियाकाले एव सर्वनामतानिषेधः, तदेव वर्णयति “इह समासात् प्रागेव प्रक्रियावाक्ये
सर्वनामसञ्ज्ञा निषिध्यते” लौकिकावाक्येपि सर्वनामता निषेधे सति ‘त्वकम्’ ‘अहकम्’
इत्यादिप्रयोगेन सह ष्यते । अलौकिकावाक्ये निषेधफलात् समासे “लत्वकपित्वा”
इत्यादौ अकच् न श्रूयते । यदि निषेध न स्यात् तदा अलौकिकास्य प्रयोगानर्हत्वेपि
लौकिकावाक्ये इव समासेपि अकच् श्रूयते । “अतिक्रान्तो भवकान्तम् अभिभवकान्”,
इत्यत्र यथा । अत्र लौकिकावाक्ये श्रुत अकच्, तत्पुरुषे सर्वनामतानिषेधाभावात्,
समासेपि श्रूयते ॥ भाष्यकारस्तु लत्वकपित्वा मत्वकपित्वा इत्यादि अकचा इडा-
पत्तिं कृत्वा “न बहुव्रीहौ” इति सूत्रं प्रत्याख्यातवान् । स च भाष्यकारः अधिक-
प्रयोगदर्शी, अपि तस्य वचनम् प्रमाणत्वरम् किम् ? इत्यत्र आह—“यथोत्तरम्
सुनीनाम् प्रमाणाख्यम्” । ततश्च भाष्यकारस्य सूत्रकारवार्त्तिककाराभ्यां उत्तरत्वात्
समधिकम् प्रमाणाख्यम्, इति । तत्र कारणमपि उपन्यस्यति—

दी— । “सञ्ज्ञोपशर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः” । महासञ्ज्ञाकरणेन,
तदनुगुणानामेव गण्ये स निवेद्यात् । अतः सञ्ज्ञाकार्थम् अन्तर्गताकार्थं च
तेषां न भवति । सर्वोनाम कश्चित् तस्यै सर्वाय देहि । अतिक्रान्त सर्वम्
अतिसर्वं तस्मै अतिसर्वाय देहि । अतिक्रान्तम् कुलम् । अतितत् ॥

सर्वादि words do not become सर्वनाम when they denote some designation, or when they being subordinate refer to something else, as adjectives. This is owing to the significant great name “सर्वनाम” used here, and not a name in one word, as टि (i.e., for final vowel) etc, and also because the list includes such words as are applicable to all. So सर्वादि words signifying names of some one or qualifying some one else, do not admit of सर्वादि

[illegible]

[N. R.—For this reason, however, it is not necessary to
 consider further the question of the truth of the statement. It
 becomes superfluous according to the above.]

मित—। मरुतं मरुति इति मरुतमिति इति ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२। ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८। ७९। ८०। ८१। ८२। ८३। ८४। ८५। ८६। ८७। ८८। ८९। ९०। ९१। ९२। ९३। ९४। ९५। ९६। ९७। ९८। ९९। १००।

२२३ । तृतीयासमासे । १।१३० ॥

दी—। अत्र सर्वनामता न स्यात् । मासपूर्वाय । तृतीया समासाय-
वाक्येपि न—मासेन पूर्वाय ।

सर्वनामता of सर्वादि words is barred in the case of तृतीया तत्पुरुष Samasa. Thus we get मासपूर्वाय and not मासपूर्वस्मै, as in the case of सर्वनाम words, for मासपूर्वाय is a case of तृतीयासमास । In this rule there is अनुवर्तन of समास from the rule “विभाषा दिक् समासे बहुव्रीहौ” (१।१।२८), still further repetition of the word समास in the rule suggests that this prohibition will go even in case of words forming विग्रहवाक्य of तृतीया समास as in the case of मासेन पूर्वाय—where मासेनपूर्वाय being तृतीयासमासविधायकवाक्य will not take स्मै in the 4th case singular as is usual with सर्वनाम words

नित—। “न बहुव्रीहौ” इति पूर्वस्वात् “न” इत्यनुवर्तते । “सर्वादीनि सर्वनामानि” इत्यतः सर्वनामग्रहणमप्यस्ति । ततः फलितमाह—“अत्र सर्वनामता न भवेत्” । इह सूत्रे “विभाषा दिक् समासे बहुव्रीहौ” (१।१।२८) इत्यतः ‘समासे’ इति वर्तमानेपि पुनः समासग्रहणं तृतीयासमासार्थवाक्येपि प्रतिषेधो यथा स्यात् इत्येतदर्थम् “अतः मासेनपूर्वाय न तु मासेन पूर्वस्मै” ॥ “पूर्वसदृशसमीपार्थ—” इति तृतीयासमासविधायके सूत्रे समासे वक्तव्ये, तस्यैवात्र ग्रहणं न तु यस्य कास्यापि तृतीयासमासस्य ॥

२२४ । द्वन्द्वे च । १।१३१ ॥

दी—। द्वन्द्वे उक्ता संज्ञानां वयोऽश्रमेतराणाम् । समुदायस्यापि निषेधः, न तु अवयवानाम् । नच तदन्तविधिना सदृशसङ्गः । सर्वनाम्नो विहितस्यामः सति व्याख्यातत्वात् ॥

The above prohibition in case of द्वन्द्वसमास will be optional when शी—which शी is ordered in connection with जस्—is being attached. Thus we get both वर्षाश्रमेतरा and वर्षाश्रमेतरे । “This optionality here is in connection with शी which is the कार्य of जस्”—this being the explanation here, we can not have अकच् of the word वर्षाश्रमेतरे (in जस्), for अकच् intervening between जस् कार्य and the base वर्षाश्रमेतर, this optional सर्वनामता can not come in, and then अकच् also can not come, for then it is not after a सर्वनाम word. Thus there is only कप्रत्यय of the द्वन्द्व base वर्षाश्रमेतर and we thus get वर्षाश्रमेतरका ।

मित— । सर्वनामानुवर्तनमस्ति, पूर्वसूत्रात् द्वन्द्वे इत्यपि । ‘जसि’ इति सप्तम्याश्रयणात् जस्कार्यविषये इत्यर्थो लभ्यते । केचित्तु श्रवेद व्याख्यानं वदन्ति—“जसि इत्यविभक्तिको निर्देशः । जस इ = जमि । आर्षः सप्तम्या लुक् । इत्यन्तो देवर्षपरं सन् ‘शी’ इतीकारमाचष्टे । ततश्च जसादेशे शीभावे कार्यव्य इति फणितम्” इति सर्वमनोरमाया स्पष्टम् ॥ ‘जस् आधारो’ आश्रयो यस्य इति बहुव्रीहिः । जसाधारमिति जस्-स्थानिक कार्यमित्यर्थः ॥ ‘शीभावम् प्रति विभाषा इति श्रुतोक्तम्, न तु ‘जसिपरे द्वन्द्वसमासे सर्वनामसञ्ज्ञा वा स्यात्’ इति व्याख्यातम् । ततश्च अकच् न स्यात् । एवं जस, कार्य प्रति विभाषा कथनात्, अकचि सति अकचा व्यवधानात् एष विकल्पो न स्यात् । ततश्च “द्वन्द्वे च” इति सर्वनामनिषेधात् सर्वनामाश्रित अकजोव न प्रवर्तेत । अत आह—‘अतो नाकच् । किन्तु कप्रत्यय एव’ ॥

१२६ । प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च । १।१।३३ ॥

दी— । एते जसः कार्यं प्रति उत्पलशा वा स्युः । प्रथमे—प्रथमाः । शेषं रामवत् । तय प्रत्ययः—ततस्तेन तदन्तो ग्राह्याः । ‘द्वितये-द्वितयाः । शेषं रामवत् । नेमे-नेमाः । शेषं सर्ववत् ॥

The base प्रथम चरम तत्प्रधाना bases, अथ यत्र कतिपय and नैम optionally become सब नाम in connection with प्रज्ञार्थ्य (orders in place of कस् I. c., in शी)। By तय words ending in the affix तयप् are included here

नित—। “विभाषा कसि इति वक्तव्ये। ततश्च ध्यायमाणम्—‘मम’ कार्यं प्रति उत्तरं या वा सु”। ‘तय’ इति तत्प्रधानायाः सङ्गा रक्षणम्। शिष्टानि “प्रथम चरम अथ अर्थ कतिपय नैम” इत्येतानि प्रातिपदिकानि। तत्र ‘मम’ इति अत्रादिषु पठ्यते तस्य निम्ने प्राप्ते विभाषा, अर्थोक्त्यामात्रे विभाषा ज्ञप्यते। तत्प्रधानायास्तु उभयत्र च नये पाठात् निम्ना सब नामसंज्ञा इव प्रज्ञार्थ्य प्रति विवक्ष्यते इति सब सैतत् इतिवारेण सुष्ठु उक्तम्।

श्री—। “विभाषाप्रकरणे तीयस्य द्विस्तु तस्य उपानम्” (वार्तिक)। द्वितीयस्मै—द्वितीयाय। एवं तृतीय। अथपि प्रख्यात मेह—पटुमाती पाप ॥ निरुद्धः।

In the matter of optionality of सब नामसंज्ञा, तीयान words become optionally so when case-affixes having ‘इ’ as इत्, follows I. c. in के कसि कस् and कि। By तीय the significant affix तीय is taken as in the case of द्वितीय+तृतीय, and not any तीव, so we get पटुमातीयाय without optionality of सब नामसंज्ञा ॥ Then there is the base निर्जर (c. g निर्जरा जरा अस् इति निर्जर) which is declined as निर्जरा in 1st case singular But for its peculiarity of declension we look forward—

नित—। ‘विभाषा प्रकरणे विभाषा कसि इति विषये तीयानां द्वितीया—तृतीयाश्च ‘किन्तु क्वत् प्रत्ययेषु “के कसि—कस्—कि” इत्येतेषु सत्सु सब नामवचनम् विवक्षितम् ॥ अथपि—“अर्थवद्वये नागर्भकस्य यद्वचम्” इति परिभाषया अत्र अर्थवान् तीव मृच्छते यथा द्वितीया तृतीया इत्यम्।

‘जातीयरि’ तु ससुद्रायो एव अर्थवान् । न तु एकदेशः तीयः । अतः ‘जातीयरो’ तीय नैवाव गृह्यते । तेन जातीयरप्रत्ययान्तस्य ‘पटुजातीय’ गण्यस्य डित्तु सर्वनामता नास्त्येव ॥ निर्गता जरा अस्य इति निर्गतरः । निष्क्रान्त जराया इति “निर्गदय” क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्याः” इति समासे “गोस्त्रियोरपसर्जनस्य” इति ऋस्वे सति अपि निर्गतरः स्यात् । तस्य विशेष दर्शयितुमाह

२२७ । जराया जरसन्यतरस्याम् । ७।१।१०२ ॥

दी— । जराशब्दस्य ‘जरस्’ वा स्यात् अजादौ विभक्तौ । “पदाङ्गाधिकारे तस्य तदन्तस्य च” । “अनेकालत्वात् सर्वादेशे प्राप्ते निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति” । एकदेशविधृतस्य अनन्यत्वात् जरशब्दस्य (? अपि) ‘जरस्’ । निजरसौ । निर्जरसः । इनादीन् वाधित्वा परत्वात् जरश्च । निजरसा । निर्जरसे । निर्जरसः । पक्षे हलादौ च रामवत् । वृत्ति-कृतास्तु—‘पूर्वविप्रतिषेधेन इनातो कृतयो’ सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य जरसि कृते ‘निर्जरसिन’ ‘निर्जरसात्’ इति रूपे, न तु ‘निर्जरम्’ ‘निर्जरसः’ इति केचित्—“इत्युक्तम् । तथा भित्ति निर्जरसैः क्षति रूपान्तरमुक्तम् । तदनुसारिभिश्च पञ्चमेकवचने ‘निर्जरस्य’ इत्येव रूपम् स्वीकृतम् । एतच्च भाष्यविरुद्धम् ।

जरस् is optionally ordered in place of the base जरा when a विभक्तिप्रत्यय beginning with a vowel follows. The maxim is “whatever is enjoined in the matter of पद and अङ्ग, is also to be understood of *that*, as also of whatever ends with *that*” . Thus जरम् is also ordered in place of निर्जरसौ । Now if the question arises that जरस् is to come in place of the whole of निर्जरस् being of many letters, then the maxim “the order is to be of what is specifically mentioned, in the matter of सर्वादेशे due to

to "अनिवाच्यम्" । Thus जरस् comes in place of जर only of निजर
and जर here is again to be taken as the same as जरा for an origi-
nal one having some of its part deranged is also taken as
the same original. So जर is also same as जरा । Hence no bar
for जरस् also coming in place of जर in निजर । Thus we get
निजरस् निजरस् &c with जरस् coming in place of जर in निजर ।
We are however to remember that जरस् —आदिस् being, यर in the
order of अष्टाध्यायी comes in supercession of इज-य-आन्-स् and
गुप् आदिस् in विभक्ति affixes so इज &c can not come after जरस्
आदिस् । Thus निजरस् (in 3rd singular) and similarly निजरस्
and निजरस् in 4th and 5th singular In इजादि विभक्ति the
base निजर is declined like जस । Vrittikara (in his Kasika
Vritti) says that "some sanction the forms निजरस्मिन् (in 2nd
singular) निजरस्तात् (in 4th singular) and not निजरस्मा and
निजरस् by पूर्वविभक्तिविषे । i. e. the prior one (इजादिस् &c here) coming
in place of latter one (i. e. जरस् आदिस् here) ; neither मन्विपात
परिभाषा will here stand in the way (i. e. इज &c coming in
place of य of जर can not destroy it by allowing जरस् to come
here) for it is (they say) अनिवार्य (not obligatory) in this case.
According to this view निजरस्मिन् is also correct in 3rd plural
Similarly these accept the forms निजस्मिन् in 6th singular But
all this is to be set aside being against भाष्यकार's view who says
under this very rule that "अतिजरेणिवे मन्विष्यन् मन्विपातपरिभाषया" ।

मिति— । "अठन वा विभक्ती" (अ० ८८) इत्यतः "विभक्ती इत्यनुवर्तते ।
"अचिर आतः" (अ० ११) इति पूर्वसंज्ञात् "अचि" इति वक्ष्यते । स च

विभक्तौ अन्वित, सन् “अचिविभक्तौ” इति कल्पयति । अत आह—जरागण्डस्य
जरस् इति आदेशोवा भवति अजादौ विभक्तौ परतः । ननु जरागण्डस्य, विधीय-
सानो जरसादेशो कथं निर्जरशब्दस्य स्यात्, इत्यतोत्तरमाह—“पदाधिकारे अङ्गाधिकारे
च यस्य यद्विहितं तत् तस्य तदन्तस्य च बोध्यम्” इति अनया परिभाषया जरागण्डस्य
तदन्तस्य च अयमादेशः, जरसादेशस्य अङ्गाधिकारत्वात् । तेन निर्जर इत्यत्रापि
जर इत्यस्य जरसादेशः ॥ ‘जरस्’ इत्यादेशः अनेकाल् च, तत्कार्यं सर्वस्य ‘निर्जर’
इत्यस्य आदेशः अयं न स्यात्, इत्यत्र समाधत्ते—“अनेकाल्त्वात् सर्वादेशः प्राप्ते
निदि श्यमानस्यादेशा भवन्ति” इति जरागण्डस्यैव जरस् आदेशः न तु सर्वस्य निर्जर-
शब्दस्य ॥ ‘निर्जर’ इत्यत्र ‘जर’ इत्यस्य जरागण्डस्वरपामावात् कथं पुन इह
जरसादेशः स्यात् ? तत आह—“एकादेशविकृतस्य अनन्यत्वात् इत्यादि ।
“छिन्नेपि पुच्छे आ आ एव भवति न गर्दभ” इति न्यायेन जर इत्यस्य आकार
हीनत्वेपि जरास्वरूपत्वात् जरसादेशः स्यादेव । तेन अजादौ विभक्तौ—निर्जरसौ
निर्जरस इत्यादि वा भवेत् ॥ निर्जर आ निर्जर ङसि इत्यत्र जरसादेशे सति
“टाडसिडसाम्” इति सूत्रेण इनादयः स्युः, वा, न वा इति सन्देहे सति समाधत्ते—
“इनादीन् वाधित्वा परत्वात् जरस् एव स्यात्”, इदं सूत्रं परम् अतः “विप्रतिषेधपर
कार्थम्” इति अनेनैव जरस् आदेश एव स्यात् । तेन निर्जरसा, निर्जरसः
इत्यादिक स्यात् । यच्च जरसादेशमात्रे, तथा हलादौ विभक्तौ च रामवत् ॥ वृत्ति-
कारणं “निर्जरसिन् निर्जरसात्” इत्यादि इष्टापत्तिं कथयति कोषाश्रितमते ।
निर्जर आ निर्जर ङसि इति स्थिते निर्जरस् आ, निर्जरसः ङसि इति जरसादेशे
एव जाते “टाडसिडसाम्—” इत्यस्य अत्र प्रवृत्तिमप्यनुजानीते । ननु अत्र जरस्
आदेशः परः, अतः अयमेव विप्रतिषेधे स्याच्चेत् इत्यत्र एते वदन्ति “विप्रतिषेधे
पूर्वं अपि क्वचित् कार्थम्” इति पूर्वविप्रतिषेधेन प्रथमं तावत् इनादयः स्युः । ततः
एते अत्र सन्निपातपरिभाषाया, अनित्यत्वमाश्रित्य जरसादेशमपि प्रवर्तयन्ति । निर्जर-
शब्दे ‘जर’ इत्यदन्तत्वमाश्रित्य प्रवर्तिता इनादयः अनिमित्तं ‘जर’ इत्यस्य विधत्तास्य
इति एषोऽत्र न प्रवर्तते । ततः निर्जर इन्=निर्ज ‘इन्=निर्जरसिन् । एवं

प्रत्याहारः, इति व्याख्यातलोत् ॥ “सुटस्त्रीषु सयोः” इतिवक्तव्ये गुणनिर्देशो ज्ञापयति प्रसज्यप्रतिषेधेषु नञ्समासोक्ति इति कैयट । पयुदासमिति जयादित्यो दीक्षितश्च । नपु सको न विधिर्नापि प्रतिषेधः इति ॥

२३० । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । १।४।१७ ॥

दी— । कप्-प्रत्ययावधिषु स्वादिषु असर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं पदसञ्ज्ञा स्यात् ।

When affixes सु etc (those that are entitled as सर्वनामस्थान being excepted) ending with the affix कप् (said towards the end of the fifth chapter of अष्टाध्यायी) follow, then what precedes these is called पद । Thus in दत्+अस् (2nd plural), अस् being outside सर्वनामस्थान, दत् is a पद and जश्चल is to follow, now we look forward—

नित । सूत्रे ‘असर्वनामस्थाने इति एकवचनमार्थम् । पञ्चमाध्यायान्ते कप्, आ प्रत्यया गृह्यन्ते । सर्वनामस्थानवर्जितेषु स्वादिषु प्रत्ययेषु परतः पूर्वं पदसञ्ज्ञा भवति इति सूत्रार्थः । सुपीति वक्तव्ये स्वादिष्विति वचनमधिकपरिग्रहार्थम्, अत आह कप्प्रत्ययावधिषु ॥ ततश्च दत्+अस् इत्यत्र असौ सर्वनामस्थानात्वाभावात् ‘दत्’ इत्यस्य अनेन सूत्रेण पदत्वे सति प्रतिप्रसवमुपपन्नस्यति—

२३१ । यच्चि भम् । १।४।१४ ॥

दी । यकारादिषु अजादिषु च कप्—प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं भस् ज्ञा स्यात् ।

When affixes (within the jurisdiction ending with कप्, at the end of 5th chapter of Astadhyayi) beginning with यकार, or, a vowel- (सर्वनामस्थान affixes being excepted) follow, then—

what precedes these is called a "म" and not पद (as said in the prior sūtra). Thus in दत्+चम, दत् is a "म" & not पद, so अजन्त can not come in here—that being a प । नविधि ।

मिति—। "आदिनमव नामभ्यामि" अथ वदति । एव एव च इति ममाह । इत्यः ॥ पूर्वे पदमन्वयायां भाषायां त पवादमूला भसंज्ञा चमेन विधीयते । मव नामभ्यामवर्जिते यकाराणी चक्राणी च आदी परतः पूर्व भसंज्ञा मवति इति ममाह । तेन दत्+चम् इत्यत्र चक्राणी आनी परतः दत् इत्यस्य भसंज्ञा तेन प त्वाभावात् पदानविधिः जगभावात् अथ न स्यात् । ननु अथ पदभसंज्ञायाश्चमयो युदपत् ममावयव स्यात् वा न वा इत्यादि । आभावात्—

२३२ । आ फङ्गारादेका सेष्ठा । २।४।१ ॥

टी—। इत ऊर्ध्वं फङ्गाराः कमधारयः (रागरेव । सूत्र ७६१) इत्यतः प्राग्पुक्त्वस्य पक्षेव संज्ञा ज्ञेया । या पाता अतवकाया यः । तेन यसादौ अवि मलशेषः, न पदत्वम् । अतो अथर्त्थम् । दत् । दत्ता । नयत्त्वम् वदुभ्याम् इत्यादि ॥ मासा । मासा । म्यामि इत्यस्य पत्यस्य च यसोप—माम्भ्याम् । मामिरित्यादि ॥

Henceforth up to the jurisdiction of the rule "फङ्गाराः कमधारयः" (२।४।१) one designation is to be attached to a particular thing & not two designations at a time. That which is later is powerful and also that which has no scope is powerful. Thus here मलशेषः being later and of smaller scope than पदत्वम् comes here in दत् etc., that begin with a vowel. Hence no अभावात् in दत्+चम् । Thus we get दत् । In ददुभ्याम् however दत् being a पद we have अजन्त here. Again rule २३४ directs मास् in place of मास in दम् &c. In मास्-नाम्, first we have द् by the rule

“ससजुषो रु.” (ante) Then this रु is replaced by य by the rule-
 “भोभगोअधोअपूर्वस्य योशि” (ante) and this य again elides by the
 rule “हलि सर्वेषाम्” (ante), and we finally get नाम्याम्—नामि, &c.

मित—। आङ् इह मर्त्यादायाम् नामिविधौ [तेन विना मर्त्यादा तत्सहितोभि-
 विधि, इति व्याख्यानात्) । कडारशब्दस्य इह प्रवेशे विनियोगान्मावात्, “आ कडारात्
 एकासञ्ज्ञा” इत्यत्र का च सञ्ज्ञा स्यात् ? इत्याह,—या परा निरवकाशा च सैव सञ्ज्ञा
 भवेत्, उभयो. सावकाशत्वे या परा सा प्रवर्तते, धनुषा विध्यति इत्यत्र परा कारणासञ्ज्ञा
 अपादानसञ्ज्ञा बाधते । एकस्याः पुनः अनवकाशत्वे पूर्वापि अनवकाशा परामपि साव-
 काशा बाधते । “भवतष्टक्क्षसौ” (४।१।१५) इति भवदीयः । अत्र “सिति च”
 (१।४।२५) इति पूर्वा पदसञ्ज्ञा परा भसञ्ज्ञा बाधते । तेन ‘भवदीय’ इत्यत्र जश्त्व
 भवति ॥ एव शस् इत्यत्र परत्वात् निरवकाशत्वात् च भसञ्ज्ञा सिध्यति तत्र-
 आह—“न पदत्वम् । अतो जश्त्वं न” । तेन दत् + अस् = दत ॥ दत् + भ्याम्
 इत्यत्र भ्याभो पदत्वात् जश्त्वसिद्धि ददम्याम् ॥ मास + जश् = मास + अस् = मास +
 अस् = मास (सूत्रे २२८) । अस् मासशब्दस्य मासादेशे भ्रामि परे मास + भ्राम्
 इति स्थिते “ससजुषो रु” इति शब्दं बाधित्वा “भोभगो अधो अपूर्वस्य” इति
 यादेशे “हलि सर्वेषाम्” इति यलोपे सति नाभ्राम् । एव नामिरित्यादि ॥

२३३ । भस्य । ६।४।२२६ ॥

दी—। इत्यधिकृत्य—

२३४ । अल्लोपोऽनः । ६।४।२३४ ॥

दी—। अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरः योऽन् तस्य
 अकारस्य लोपः स्यात् ।

अन् which is final part of an अङ्ग (base) having an affix
 beginning with य or अच् (सर्वनामस्थान being excepted) following
 it, elides its अकार । In other words, a base having अन् at the

intervention of अ here) Though this present rule (i.e., शत्व) is within the पूर्ववासिद्धीय (८२१) jurisdiction, still the Varttika “पूर्व-
वासिद्धे न स्थानिवत्” has no application here, this varttika being al-
ready vitiated by the later varttika “तस्य दोष. संयोगादिलोपलक्षणत्वेपु”,
and here we have शत्वविधि ।

मित— । यूष्ण इत्यत्र एव शत्वमुत्थितम् । ननु “अच परस्मिन् पूर्वविधौ”—
इति सूत्रे स्थानीभूतादयः पूर्वस्मात् परस्य विधौ सति अजादेशः स्थानिवत् इति
पक्षोपि भाष्ये अस्ति । एतत्पक्षमाश्रित्य अलोपः स्थानि—अकार इव । तत् यूष्ण
इत्यत्र अकारव्यवधाने सति कथमनेन सूत्रेण शत्वम् । ततोत्तरमाह— “अट्कुप्वाड्
नुम् व्यवयेपि” इति अट्कुप्वाड् शत्वमेव स्यात् । एतत् सर्वसमिप्रेत्य आह—
“पूर्वस्मादपि विधौ” इत्येवात्र शत्वम् ॥ ननु एष. अत्रः कथं उदेति—पूर्ववासिद्धीया-
धिकारे (८२१) स्थानिवत्त्वाभावात् इति चेत् ? तत्राह—पूर्ववासिद्धीये
शत्वविधौ—“पूर्ववासिद्धे न स्थानिवत्” इति वार्तिकं न प्रवर्तते एव, तस्य “तस्य
दोष संयोगादिलोपलक्षणत्वेपु” इति परवार्तिकेन बाधत ॥ यूष्णन्भ्याम् इति
स्थिते आह—

२३६ । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य । ८२१७ ॥

दी— । नेति प्रातिपदिकेति च लुप्तपञ्ठीके पदे । प्रातिपदिकस्यैक-
यत्पद तदन्तस्य नकारस्य लोपः स्यात् । नलोपस्य असिद्धत्वात् दीर्घत्वम्
पुत्वन्रपेत्त्वम् च न । यूषभ्याम् । यूषभिः । यूषभ्य इत्यादि ।

The words “न” & “प्रातिपदिक” in this Sutra are षष्ठ्यन्त words,
षष्ठी विभक्ति being elided here owing to आर्धप्रयोग । Thus the ex-
planation is—The word which is entitled as a प्रातिपदिक has its
नकार at the end elided Hence यूषन्भ्याम् = यूषन्भ्याम् = यूषभ्याम्,
[similarly यूषभ्याम् । Here after नलोपः दीर्घत्व by “सुपिच”, एव by “बहु-

बचने लगे हैं" and विल by "बचाने लगे हैं" cannot operate for वचोप being in ५ वचिरोपविहार (is here regarded as a नो लीट)

[illegible]

२०। विमारा जिन्यो । ६। ५। ३३ ॥

दो—। अजापयसाजानामरामयजादिश्वादिपरो वोञ्च तस्य
अकारस्य लोपा वा स्वात् टिग्यो परयोः। पश्चिन्-परानि। एते
सामवन्। परम्ना—” (मूय २७८) इति सूत्रे प्रगृहिपदत्वं प्रसारणम्।
तथा च—धौटः श्यामविशेषन्-श्यामः। अथप्य भाष्ये ‘पङ्कदापनी
इत्युदाहृतः। तत्र परद्विगुमर्यान्तिपाम्’ स्यात्तं न मानं। मन्
इत्यादि च सङ्गच्छतः। आपत्तं प्राणमूत्र—इति च। श्याम्य मरः
असिन्धुः। ‘दोष एवद्विगुमपुमइत्यमर एव भाष्यात्। तत्र ‘द्विगुं
दोर्निगायत’ इति सङ्गच्छतः। ‘मूत्रादृ प्रयत्नी दो’ इति भाट्टः। वागि
पुस्त्यमपि। ‘दोषं तस्य तत्पाविषेय मन्तः इति॥ द्वयोश्चार्थय
द्वयम्’।

चच् which is the final part of an चङ् (base) having an affix beginning with च or चच् (सर्वनामस्यान being excepted) following it elides its चङ्कार optionally when हि (seventh case singular) or

शी (1st and 2nd dual in neuter) follows (See also under अलोपोन, Sutra 234) Thus we get both यूष्णि and यूष्णि in the seventh singular. The base when यूष् is declined like राम । The word प्रवृत्ति in the Sutra “पद्मो—” (२२४) means प्रकार i.e., सदृश । So also in शी which comes in place of अड् in the neuter, दीषन् is ordered in place of दीष् । Thus भाष्यकार uses ककुदीषणी (with दीषन्—आदेश for दीष् in शी) । Hence also we see “पटद्विचरणीस्त्रियाम्” with पट् for पाट् in 1st singular, and “स्वान्त हन्मानस” &c with हत् for हृदय in 1st singular &c Similarly in “आसन्व प्राणसृजुः” we see आसन् coming in place of आस्य in the sense of आस्ये भवः । So also remember that आसन् comes in place of आस्य and not आसन as said in Kāśikā. From the use of the epithet ककुदीषणी in the भाष्य we see that the base दीष् is neuter. Thus it is rightly said in Raghu— as “दाविण्य दी” &c And from the lexicon “सुजवाहप्रवीक्षी दी”, दीष् is also masculine as well. Hence also Śrīharsa uses दीषम् in the masculine in—दीष तस्य तथाविधस्य भजत &c In हयोरङ्गोर्भवः we get ह्यङ् with तद्धितार्थसमास, अङ् being ordered for अहन् by the rule “अङोङ् एतेभ्यः” (and टच् समासात्त्व coming by the rule—“राजोङ् सखिभ्यश्च”) । It is declined like राम ; only its speciality in डि is being shown by the following rule—

नित—। “अलोपोन” इति भव वर्तते, तच्च प्राञ्च व्याख्यातम् । वृत्तिरपि पूर्ववदेव इति पूर्वव द्रष्टव्यम् । डिश्च शी च इति विग्रहः, तयोः । ‘डि’ इति सप्तम्येकवचनग्रहणम् । ‘शी’ इति “नपुंसकाच्च” इति सूत्रेण विहित ‘शी’ (नपुंसकास्य प्रथमाद्वितीयादिवचन) गृह्यते, न तु जस्यशसोः शि, तस्य सर्वनामानस्यानत्वात् भस्यशालाभावात् । इति ह्यौ यूष्ण् आदेशे यूष्णि यूष्णि । पक्षे, यूष्ण् आदेश

आर्षे वासवत् रूपम् ॥ “पदस्रो—” इति सूत्रे यस्मिन्प्रतिपु इत्यस्य प्रथमप्रथमम्
 प्रकाशयाम् भट्ट ॥ यम् इत्यर्थः । तेन श्रीका इहाम् (नपु सक्तस्य प्रथमाद्वितीयादिभ्यश्चने
 इत्यत्र) दोष्ट् बन्धश्च दोषम् आद । स्यात् । ततश्च भाष्ये “ककुद्दोपस्यो घाचति
 सहादिभ्य” इत्यत्र ‘ककुद्दोपस्यो’ इति उदाहरणम् । एवं “पदस्रि—” इत्यत्र
 पादव्याप्ते प्रथमायां पदादयः । “स्वान्तं कन्मात्रम्” इत्यत्र च तदवस्थामि प्रथमैकवचने
 एव उदादिभ्य अपि सङ्गच्छते । [वस्तुतस्तु “तेन प हि — स्वान्तं कन्मात्रम्” इत्यादि
 च सङ्गच्छते इत्येतत्तदौचित्यपरितर्कप्रचितमिव स्यात् । ‘पद’ इति ‘इद’ इति च इत्यस्य
 बन्धवर्धम् न तु पादस्य तदवस्थ च आदिभ्योऽप्यम् । अन्यथा ‘पदस्रा मरुजाजसुनि
 भविष्यन्’ इति भट्टिप्रयोगो न सङ्गच्छते । तत्र ‘पद’ इति पृथक् पद न तु पादस्य
 आदिभ्यस्तम्—तथा च वाचन्यस्यम् । पञ्चां गन्तरि पदाती पदमभ्येन ममासी तु
 अदन्तपदादिनि ‘पदस्य इत्यर्थः’ । एवम् ‘उद्वन्मिथ्येनो पूर्वपदस्य च’ इति सूत्रे
 ‘इत्’ इति उद्वन्मिथ्यात् पृथक् पा म् स्यात्ते सतः सूत्रे ‘सप्तचप्रतिपदोक्तयो
 प्रतिपदोक्तस्य यद्वचमुचितम्’ । तथा अत्रवदनर्धवतो चर्धश्चपञ्चमपि सुखम् ।
 अर्धवान् च ‘इत्’ अर्धवदस्युत । अतः सप्त ‘इत्’ इति उद्वन्मिथ्यात् पृथक्
 । न्योति । तथा च सुर्धटङ्गी—सुहृद्गन्धश्च इत्यनेन सीडाह सीडुद् इति पदवचम्
 उदाहरणम् । द्वितीयं तावत् ‘इत्’ बन्धश्च उद्वन्मिथ्यात् सप्तचप्रतिपदोक्तयो “कुहन्—”
 सूत्रस्य अभिप्रेत्यत्वात् । वासनस्य ‘पनसि कुहन्मात्रात्’ इत्यस्यात् अपि ज्ञायते ‘इत्’
 इति भवत्यत्र नन्दोति । इत्याशाम् विशिष्य] ॥ एवम् “आसन् प्रथमसूत्रम् ।
 इत्यादि आसि भव इत्यर्थे आसन्—स्त्रानि आसन् आदिभ्य अपि सङ्गच्छते । एवं आसि
 भवः—आसन् इति अतोक्तत्वात् आसन्मन्त्रस्य आसन्—आदिभ्य इति निरस्त एव ।
 सक्तमाधोवाङ्मयाय दोष्ट् बन्धश्च नपु सक्तम् ज्ञायते । एतौ अपि “दविच
 हो” इति नपु सक्तदोष्टोदाह तम् । सुजवाङ्— इत्यादि वीवाङ् दोष्ट् बन्धश्च
 प्रत्ययमपि साधु । श्रीहर्षे ‘दोष्ट तस्य—’ इत्यादी तथा उदाहृतात् ॥ इवोरङ्गो
 मत्र इति वदित्वात्समासी वासात् ठञ् इति ठञि “विबोर्लुभनपञ्च” इति
 ठञौ लुङि ‘पञ्चाङ् सखिभ्यटप’ इति टपि चर्धनोद्ग पठिष्य’ इति

अह्नादेशे सति ब्रह्मन् इति रूपसिद्धिः । तस्य रामवत् रूपाणि । डौ तु विशेष दर्शयति—

२३८ । संख्याविसायपूर्वस्य अहस्य अहन् अन्यतरस्याम् डौ ।

दा३।११० ॥

दी— । संख्यादिपूर्वस्य अहस्य अहन्—आदेशः वा स्यात् डौ ।
 द्व्यह्नि—द्व्यहनि—द्व्यह्ने । विगतमहः व्यह् । व्यह्नि—व्यहनि व्यह्ने ।
 अहः सायः सायाह् । सायाह्नि—सायाहनि सायाह्ने । इत्यदेन्ताः ॥

मित— । संख्याच विद्य सायश्च संख्याविसाया । ते पूर्वे यस्मात् । तादृशस्य
 अहस्य अहन् वा स्यात् डौ ॥ अहन्नादेशे अलोपे व्रज्जि, तदभावे—व्रज्जनि ।
 अन्यथा रामवत्, व्रज्जे इति ॥ विगतम् अह इति व्यक्र' । “प्रादयोगतादर्थ्ये
 प्रथमया इति प्रादिसमासः । पूर्ववत् अह्नादेशः । रूपाण्यपि व्रज्जवत् ॥ अक्र
 साय इति सायाक्र एकदेशितत् । “सर्वोप्येकदेशो अक्रा समस्यते” इत्यस्य अव
 साययहणमेव प्रापकम् । ब्रह्मवत् अहनादेशे अलोपे तदभावे च रूपाणि ॥

विश्व पातीति क्विपि विश्वपाशब्द सिध्यति । अतोनासौ आवन्त ततश्च न सुलोपः ।

एवमस्य रूपाण्यह—

दी— । विश्वपा. (इति प्रथमाया' एकवचनम्) ।

विश्वपान्ध्रौ इति स्थिते आह—

२३९ । दीर्धाजलि च । दा३।१०५ ॥

दी— । दीर्धाजलि इचि च परे पूर्वसवर्णदीर्घः न स्यात् । वृद्धिः ।
 विश्वपौ । सवर्णदीर्घः—विश्वपा ।

पूर्वसवर्णदीर्घ by the rule “प्रथमयोः पूर्वसवर्ण” (ante) does not
 come in when जस् or affixes beginning with an इच् vowel (ie,
 all vowels except अ & आ) follow a दीर्घ base Thus in विश्वपान्
 we do not get पूर्वसवर्णदीर्घ, but वृद्धि only by ordinary सन्धि rules

and the form is विदपी । And by सवचदीप by सञ्चि we get विदपा in जम् ।

मित— । विदपा + चो इत्यत्र "प्रथमवोः पूर्वसवच" इति दीर्घो न स्यात् ततः एचि परि इति—विदपी इति । एवम् सर्वत्र सुबन्तम् ॥ ननु नादिति (६।१।१ इ) इत्यनेनैव अभवात् इचि पूर्वसवचदीपि चसति हडो च सञ्चो विदपी इति सिध्यति नसि च पूर्व सवचदीपि चापि इडापत्तिं स्यात् तत्र नयमव "दीर्घाञ्चसि" इति प्रथम् सूत्रेण ? ततोत्तरमाह—

दी— । यद्यपीह आदि "नादिति इत्येव सिद्धम् । नसि तु सत्यपि पूर्वसवचदीपे छतिर्नास्ति तथापि गौर्वो गौर्व्य" इत्याद्यर्थ ('दीपात् असिच इति) सूत्रम् । इहापि न्याय्यत्वात् (परत्वात् प्राप्ते इत्यर्थ) सूत्रम् उपन्यस्तम् ।

It is true that in चीङ् (1st & 2nd dual) the form विदपी is got by the application of the rule "नादिति (which bars पूर्व सवचदीप after एच bases followed by विमिति प्रत्यय beginning with इच vowel) and in जम् the very form विदपा is got by पूर्वसवचदीपे also by the application of the rule प्रथमवोः पूर्वसवच" still the necessity of the rule 'दीर्घाञ्चसि च' is for the completion of the forms गौर्वी गौर्व्य &c And this rule is enumerated here for it applies here being पर to the rules "नादिति and "प्रथमवोः पूर्वसवच" ।

मित— । सुगमा ॥ विदपा + गच्छ इति चित्ते आह—

५४० । आतो चासो । ६।४।१४० ॥

दी— । आकारान्तो यो घातुः तदन्त्यस्य सस्य अङ्गस्य ञोप' स्यात् । "असोऽन्त्यस्य" (इति अन्त्यस्येव ञोप) । विन्वयः । विरवपा । विरवपान्नामित्यादि । (विरवये । विरवपः । वि वपि । इत्यादि)

एवं शङ्खध्मादयः ॥ धातोः क्त्विम् । हाहान् (हाहा इति नाम्नी धातुगुण्यः क्त्विम् गन्धर्वविशेषवाचकमधुरात्पत्र प्रातिपदिकम् । ततः अस्य सुवस्य अप्राप्ती "तस्मात् शसो न, पु सि." इति हाहान् इति सिध्यति) । टा—सर्वार्थादीर्घः=हाहा (तृतीयैकवचनम्) । डे—वृद्धिः=हाहै । ढसिडसोदीर्घः=हाहाः । ओसि वृद्धिः=हाहौ । डौ "आद्युण्"=हाहे । जेप विज्वपावत् ॥

A base ending with an आकारान्त धातुयुक्त word elides its आ if it be a "भ" । The elision is of the last letter आ by the rule "अलोऽन्तरस्य" । Thus विश्वपा गम् being a "भ" becomes विश्वप् + अम् = विश्वप । Similarly विश्वपा-विश्वपे, विश्वप, विश्वपो &c So also decline गङ्गमा (गङ्गं घमति इति क्तिप्) &c Why do we say "धातोः" in the Sutra ? Witness हाहान् in the 2nd plural (a "भ" of the base हाहा which is not a धात्वन्त word but a primitive word being a name of a गन्धर्व) । Similarly we get हाहे &c (without अलोप but वृद्धि) for it is not धात्वन्त, though a भसज्जक word when डे follows

मित— । मुगमा ॥ त्वे धातोश्चेत्, कथं "हल आ. गानञ्जी" (३।१।८३) "समासे अन्जपूर्वे क्त्वो ल्यप्" इत्यादौ अ इति क्त इति च अधातो 'आ' इत्यस्य 'क्ता' इत्यस्य च स्थाने प्रयोगः ? इत्यवाह—

दी— । आतः इति योगविभागात् अधातोरेपि आकारलोपः क्वचित्—
क्त्व । आ ।

मित— । 'क्ता आः'—सौवा एते प्रयोगाः इति अपि केचित् वदन्ति ॥
इत्यादन्ता ॥

हरि+भु—हरिः (गत्वविसर्गी) ॥ हरि+ञ्चै इति स्थिते—

दी— । "प्रथमयोः पूर्वसवर्धः" (सूत्र १६४) इति हरी ॥

हरि+जस् इति स्थिते—

२४१ । असि च । ७।३।१०६ ॥

टी—। इत्थान्तस्य अङ्गस्य गुणाः स्यात् जसि परे । इत्या ।

A base ending in ङ्ग vowel (as हरि here) takes गुण in place of its last vowel (in 'अङोऽङ्गम्') when जस् follows. Thus हरि + जस् = हरि + जस् (or गुण) = हरि (or सवि) ।

मिति—। सुवसा ॥ इति नञ् इति मिति पाठः—

२४२ । इत्थस्य गुण । ७।३।१०८ ॥

टी—इत्थस्य गुणाः स्यात् सम्पुटौ । 'पङ्कटस्यात्' (सूत्र १६३) इति सम्पुटिलाप । हे हरे । हरिम् (जसि परे पूव ऋते मतिरप्यम्) । हरी । हरीन् ।

A base ending in ङ्ग vowel takes गुण in its final vowel (by the rule 'अङोऽङ्गम्') when स वृद्धि follows. Then the form इ हरि + जस् = इ हरि + जस् । And then the स वृद्धि elides by the rule 'पङ्कटस्यात्' (ante) and we get इ हरे । Similarly हरिम् (by पूर्वङ्ग) हरी and हरीन् (by प व सवचदीक, and न for जस by the rule 'तच्चात् जसी न पु सि') ।

मिति—। सुवसा ॥ इति नञ् इति मिति विविधं वक्ष्यन् प्रथममस्य विचार्य-
सुपचक्षति—

२४३ । शेषी व्यसस्ति । १।४।७ ॥

टी—। अनदीसर्गकौ इत्थौयौ इवर्धोवर्धौ तदन्तं सविवस्य भित्तं
स्यात् । शेषा किम् ? मत्पे । पङ्कटस्याधिकारात् सिद्धे शेषप्रत्ययं स्पष्टायम् ।
इत्थौ किम् । वातप्रत्यये । इत्थौ (यू) किम् ? मासे ।

Bases ending in short इ and short उ that are not technically called here as नदीसर्गक words (by the rule 'इत्थौयौ इवर्धोवर्धौ' etc) are called

चिसञ्जक words, with the exception of the base सखि । Why do we say 'शेष' in this rule ? शेष here means those इ and उ वर्णान् bases that are not known as नदी (Cf. "अनदीसञ्जकौ" in the vṛtti) Here by the rule "आ ककारात् एका सञ्जा" we get one सञ्जा at a time, here "यू र्वाख्यौ नदी" having given नदीसञ्जा to इ and ऊ वर्णान् feminine bases and "शेष व्यसखि" having given that bases ending in ऋस्व इन्तर्ध्व are चिसञ्जक and "डिति ऋस्वश्च" (११४६) providing नदीसञ्जा to ऋस्व fem bases, the word शेष in the Sutra seems superfluous, for one सञ्जा will come at a time and no doubt arises here This rule coming after the rule "डिति ऋस्वश्च" clearly implies that its jurisdiction is in cases of ऋस्व इ and उ वर्णान् bases that are not आख्या । Thus सख्यै &c with optional नदीत्व of मति is got Still शेष is used in the Sutra to clear all doubts about non—चिसञ्जकत्व of मति &c in सख्यै । The word ऋस्वी in the vṛtti is taken to bar चिसञ्जा of दीर्घ इकारान्त masculine bases as वातप्रभौ &c If ऋस्व is not used in the vṛtti then वातप्रभौ being चिसञ्जक will in the 4th singular become वातप्रभवे by the rule "धेडिति" and not वातप्रभ्ये the usual form Why do you say 'यू' i.e. इवर्णवर्णौ (इदुतौ) in the vṛtti ? This is to exclude चिसञ्जा of ककारान्त bases If ककारान्त bases are चिसञ्जक then नादन्तए will give सतरे with गुण by the rule "धेडिति" । [Thus हरि is a चिसञ्जक word] And we look forward—

मित— । "डिति ऋस्वश्च"-(११४६) इत्यतः ऋस्व इत्यनुवर्तते । "यू र्वाख्यौ नदी" (११४३) इत्यतः 'यू' इत्यनुवर्तनमस्ति । 'इ' इवर्ण 'उ' उवर्ण । इत्थं च "यू" । तदाह ऋस्वी यौ इवर्णवर्णौ तदन्त चिसञ्जम् स्यात् । शेषशब्दात् अत्र 'अनदीसञ्जकत्वमाह' । 'असखि' इति पर्युदासात् सखिशब्दस्य चिसञ्जां वारयति,

किन्तु सत्यमस्य मयिभिदितान् प्राप्ता मद्रा—मुमता भवति ॥ एव कथं मय १
 इत्याह इतिहास—“इममिदंविनाम यद्यस्यास्य आस्य च यत्त मनामंशक म
 मय” ॥ ईदृशेति भवति “इति इत्यस्य इति नदीत्यस्यपि विमंशा भवति । ततश्च
 मदी अद्यापि मतये इति भवति । ईदृशेति तु मतये इत्यस्य यद्यपि विमंशा तदापि
 मदी इत्यस्य न भवति । “या कदा ॥ एषा मद्रा इत्यनन् एवम् । एवमंशका
 एव ममादि ॥” । तदापि मयवदनं न्यनादम् अतः आह— एवमंशकाविद्यात्मा
 मिहे देवदत्तं न्यनादम् ॥ इत्या “इती इवदीवनी इति दृष्टान् न तमयो
 इति पुनः ॥ मनामंशका विमंशा न भवति । ततश्च भवति (मय २३३)
 इत्यस्य मद्रा न भवति । तत आतममीत्येवातममी नत् विमंशकादयम् आत
 मयं भवति ॥ इती च (इव कथं) इति कथं दृष्टम् भवति । मद्रा इति
 अद्यापि विमंशा यदा न भवति त एव । अत आते इति दृष्टम् न तु भवति
 इति तुमि अद्यापि एवमेव आतम इति भवति ॥ एवम् इतिमंशका विमंशकायाम् इति
 या इति लिङ्ग आह—

२४४ । आद्यं नाऽस्त्रियाम् । ३१२० ॥

श्री— । य परस्य आद्यो ना स्यात् अस्त्रियाम् । आदिति योऽंश
 प्राचाम् । इतिहास । अस्त्रियाम् किम् ?—मस्या ।

ना comes in place of आद्य that comes after विमंशक word. And
 आद्य is the old designation of दा by ancient professors. Thus
 इति+आ=इति+ना=इतिना (by cerebral by the rule “अदृष्टं वाङ्मय
 न्नायेति”) । As the rule says अस्त्रियाम्, so we cannot get ना in
 3rd singular in cases of feminine bases. Thus we get मति+आ=
 मत्या and not मतिना । For मति is a fem base.

मिति— । अत्रापि (अत्र ११८) इत्यतः “इति इत्यनुवर्तते ॥ उद्वेगवत्
 पुनमम् ॥ इति+के इति लिङ्ग आह—

२४५ । धेडिति । ७।३।१११ ॥

दी— । चिसञ्जकस्य डिति सुपि गुणः स्यात् । हरये । 'घेः' किम् ? सख्ये । 'डिति' किम् ?—हरिम्याम् । 'सुपि' किम् । पट्वी ॥ 'धेडिति' इति (डसि) गुणोप्राप्ते—

There is गुण of the final vowel of a चिसञ्जक word when a सुप्-विभक्ति beginning with 'ड' इत् follows 'डे' fourth singular is डेत्, so by गुण we get हरये । Why do you say घे, in the Sutra ? Witness सख्ये, where सखि not being घि we do not get गुण । Why do you say 'डिति' here ? Witness हरिम्याम्, where म्याम् not being ड इत् does not give गुण in हरि । Why again do you say सुपि in the vritti ? Witness पट्वी, where डीप् though डेत् is not सुप्-विभक्ति and so do not yield गुण in पटु+ई=पट्वी । In हरि+डसि, गुण coming by this very rule, we look forward—

मित— । "सुपिच" (७।३।२०२) इत्यतः सुपि इत्यनुवर्तते । "ऋस्वस्यगुणः" (७।३।१०८) इत्यतः 'गुणः' इत्यनुवर्तनमपि अस्ति । ततः—आह—चिसञ्जकस्य अङ्गस्य डिति सुपि गुणः स्यात् ॥ सूत्रे 'घेः' ग्रहणात्, सखिशब्दस्य अधित्वात् 'सखि' इत्यत्र गुणो न स्यात् । एवम् 'डिति' इति उक्तत्वात् भगानी अडित्वात् हरिभ्याम् इत्यत्र गुणो ना पुनश्च 'सुपि' इति व्याख्यानात् असुपि डीपि (यथा पटु+डीप्=पट्वी) 'पट्वी' इत्यत्रापि गुणः न भवेत् ॥ डसि हरिशब्दस्य अनेनैव सूत्रेण गुणो प्राप्ति आह—

२४६ । डसिडसोश्च । ६।१।११० ॥

दी— । षडो डसिडसोः अतिपरे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । हरे । हव्योः । हरीयाम् ॥

Of एङ्ग bases when च of इति and इत् follow, let there be single substitute of पूर्वस्य । Thus इत्+चम्=इत् । But इत्+चोम्=इत्थोः (by यथादिभ्य) and इत्थोचाम् नाभि न् and नोच by the rule "नाभि" ।

मित—। एङ्गः परान्तात् चति" (६।१।११) इत्यतः "एङ्ग" इति चति" इति च अनुवर्तते । चमि पूर्व (६।१।१०) इत्यतः 'पूर् एङ्गार्थम्' इति चनुवर्तते ; अथ "एङ्ग पूर्वपरस्यो" इति विचारयाम् । अतः चान् २८ चमिद्वया चतिपर पूर्वस्यम् एङ्गादयं स्यात् ॥ इत्+चम्=इत्+चम्=इत् ॥ इत्+चोम्=इत्थोः (यथादिभ्य) । इत्+चाम्=इत्+चाम् (गुट्)=इत्थोचाम् नाभि वीच स्यात् च) ॥ इत्+चि इत्यतः "पूर्ति" इति सप्तम्यान्ते चाङ्—

२४७ । अच्यये । ७।३।११६ ॥

वी—। इदुर्वन्त्यामुत्तरस्य छेः सौत्त्यात् या अभ्यन्तादेशस्य अकारः ।
पृथिः—इत्थोः । इत्थिः । इत्थिः । एवं चोपति—अग्नि-रयि-कन्याद्यम् ॥

चीत् is ordered in place of चि when this चि comes after इङ्ग and एङ्ग bases and then चकार is the final substitute of the चिर्मन्त्रक word Thus इत्+चि=इत्+चोत्=इत्थि by इति । Similarly चोपति चयि &c are declined

मित—। "इत्थाम् नद्याधोभा" (७।३।११६) इत्यतः 'इत्थे' अनुवर्तते । "इत्थाम्" "चीत्" (७।३।११७—१८) इति मूलस्यानुवर्तनमप्यस्ति । तथा च सति—इत्थाम् चत् न् चो चीत् स्यात् इत्यादि । ततः इत्थि-इत्थि इत्यत्र चीत् पादिसि, चिर्मन्त्रकस्य इतिरूपस्य अकारान्तादेशेन च इत्थि-ची इति आसम् । ततः इत्थी स्यात् इत्थी इति अपभ्रंशः ॥ 'इत्थि' इत्यत्र "चावेमन्त्रमप्यधी" इति पत्यम् बोध्यम् ॥ चयुगा धक्षिण्यस्य चयं वक्ष्यन् चाङ्—

२४८ । अनङसौ । ७।१।६३ ॥

दी । सख्युरङ्गस्य अनङादेशः स्यात् असम्बुद्धौ सौपरे । “द्विच्य”
(सूत्र ४३) इत्यन्त्यादेशः ।

मित— । अनङ् इति नकारस्य अकार उच्चारणार्थः ॥ ततः सखिन्सु
(प्रथमैकवचनम्) इत्यत्र “द्विच्य” इत्यन्त्यादेशे सति सखन् सङ्गति जाते-

२४९ । अलोऽन्त्यात् पूर्व उपधा । १।१।६५ ॥

दी । अन्त्यात् अल पूर्वः वर्ण उपधासङ्गः स्यात् ।

उपधा is designated of the letter which is just preceding to the final letter. Thus here in सखन्, अ which is पूर्व to the last letter 'न' is called उपधा (pen ultimate letter)

२५० । सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ । ६।४।८ ॥

दी— । नान्तस्य उपधायाः दीर्घः स्यात् असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे ।

The उपधा (pen ultimate letter) of a नान्त base becomes long when a case affix technically known as सर्वनामस्थान follows excepting the सङ्गति । Thus सखन्+स् इत्यत्र दीर्घं सति सखान् स् इति जाते—

२५१ । अपृक्त एकाल्प्रत्ययः । १।२।४१ ॥

दी— । एकाल् प्रत्ययो य स अपृक्तसङ्गः स्यात् ।

An affix having one letter only is styled as अपृक्त । Thus here स् (1st singular) is called अपृक्त ।

मित— । एक अल् इति एकाल् । तादृशः प्रत्यय इति 'कर्मधारय' ॥ अन्यत्

सङ्गमम् । इति सखान्+स् इत्यत्र 'स्' इत्यस्य अपृक्तसङ्गात् । तत आह—

२५० । इत् उच्चारण्यो दीर्घात् सुतिस्यपूरा इत् । दी॥ ई॥ ८ ॥

दी—। इत्स्वात्तर दीर्घो यौ उच्चार्यौ च तावत् पर एतमि
इत्येवमुक्त इत् सुप्यत । 'इत्स्वात्तर' किम्?—ग्रामयोः । दीर्घात्
किम्?—निष्प्रियात्ति अतिसदृश । 'एतमि' किम्?—अमेत्सीत् ।
तिपा सट्ठरित्यसिपो प्रदद्यात् मिषो प्रदद्या मास्ति । 'अट्ठर' इति
किम्?—विभक्ति । इत् किम्?—विभक्त । 'प्रथमदत्त' किम्?—
रात्रा मत्तावादिन स्वात् न्यपागान्तप्रोपम्य असिद्धस्यात् ॥ सप्ता । इ
सम् ।

Words ending in (इत्) consonant or word having long *ai*
and *ya* at the end elide *su* (or *prama* एवमचन) *o* *ti* and *si* (or
final terminations) immediately following them and when these
(*su* etc) are termed *चपु* i.e. when these are reduced to a single
consonant. Why do we say इत् स्वात्तर in the Sutra?—witness
ग्रामयोः where *su* does not elide, for it does not come after a word
ending in इत् or दी or चाप (—ग्रामयोः हेतुः चपुत्त here यो is got
with छिप् from the verb की thus ग्रामं वदतीति छिपि जलच ग्रामयोः) ।
Why do you say एतमि in the Sutra?—witness निष्प्रियात्ति and
अतिसदृश where *su* does not elide for this comes after इत्स्वमत् दी and
इत्स्वमत् चाप (निष्प्रियात्ति कावन्वा and अतिसदृश प्रदद्यात् becoming इत्स्व
in समास by the rule "कीन्तिर्दीर्घमजगम") । Why do you say 'सुतिसि'
in the rule?—witness अमेत्सीत् where 'सु' being of सित् (or सट्ठ))
is other than सि which in connection with ति is the verbal termina-
tion here and not सिच् &c., and does not thus elide. Why do you
say चपु in the Sutra?—witness विभक्ति where ति not being चपु
does not elide. Why do you use इत् in the Sutra?—witness विभक्ति

where 'अ' of लिट्, though अपृक्त, not being हल् does not elide Why we use हल् at the very beginning of the Sutra ?—witness राजान् सू= राजा with elision of सु (firstly by this rule) and न-लोप् by the rule—नलोप. प्रातिपदिकान्तस्य (८२२७) । राजान्+सू may be established by स्योगान्तलोप+नलोप as well , so प्रथमहल् in the Sutra seems superfluous But not so , for by the rule “स्योगान्तस्य लोपः” (८२२३), सु (सू) being elided नलोप by the rule “नलोप प्रातिपदिकान्तस्य” (८२२७) does not take place For this सुलोप is असिद्ध with reference to नलोप which is later Hence for the formation of the word राजा etc first हल् is to be taken in the Sutra Thus सखान् सू=सखा by elision of सू by this very rule=सखा by नलोप् by the rule “नलोप प्रातिपदिकान्तस्य” । हे सखे as in हे हरे (which see ante)

नित— । हल् च ङी च आप् च इति वृत् । ताम्यः । अव्याहारपरशब्दयोगे प्रथमा । ‘दीर्घात् इति समासैकदेशस्य व्यापारेव विशेषणम् । तत आह—“हलन्तात् पर दीर्घो यौ व्यापौ तदान्ताच्च परम् इत्यादि” ॥ सुतिसि इति समाहारवृत् । अपृक्तम् इत्यनेन सामानाधिकार्येण अन्वित । “लोपोव्योर्वलि” इत्यत लोपः इत्यनुवर्तते , तदाह—‘सुतिसि इत्येत् अपृक्त हल् लुप्यते ॥ ग्रामे नयतीति किमि ग्रामणी । “अग्रग्रामाभ्यां नयतेषो वाच्य.” इति शत्वम् । अत्र ग्रामणीः इत्यत्र “णी” इति हल् ङ्रावन्तो न , अत सुलोपोपि नात्र स्यात् । अत सूत्रे “हल् ङ्रावभ्यो” इत्याह ॥ सूत्रे ‘दीर्घात्’ इति ग्रहणात् निष्कौशास्त्रिः अतिखट्व इत्यादौ निषक्रान्त, कौशास्त्रा, खट्वोभतिक्रान्त इति समासे “गोस्त्रियोरुपसजनस्य” इति ‘ऋस्त्रे सति, अत्र ङ्रापो अदीर्घान्तात् न सुलोपः ॥ ‘सुतिसि’ इत्यत्र तिपासाहायात् सिप एव ग्रहणम् न तु लुङः सिच , अत अमैत्सीत् इत्यत्र अपृक्तस्य सिचो ‘सू’ इत्यस्य लोपो न स्यात् ॥ सूत्रे अपृक्त ग्रहणात् विभर्ति इत्यत्र ‘ति’ इति समुदायस्य अपृक्तत्वाभावात् न तस्य लोपः—पूर्ववापि द्रष्टव्यम् । एव ‘हल्’ ग्रहणात् विभेद इत्यत्र अपृक्त

‘ये’ न ल्यप्तिः ॥ तृतेः प्रथमद्वयं किमर्धम् एदीतम् । चण्वीते तद्विन् राजन् स इत्यतः
 चण्वन् इत्यस्य चप्रवृत्तनात् “संयोगालम्भाय” (७१।१६) इति गृह्यते अत्रापि “अलोप-
 प्रतिपत्तिकालः” (७१।२०) इति गृह्यते न स्यात् । “अलोप —” इत्येतत् प्रति-
 मुक्षोपस्य अभिप्रेत्यात् । तथा चण्वन् — “संयोगालम्भाय” इति गृह्योपादिन मिथ्याति ।
 राजन्तेनैव लोपः स्यात् इत्येवमात् विधेयते । अतः सार्धं च त्वे प्रथमद्वय-
 १२८म् ॥ सर्वमेतत् दादिनेन प्राटनता भावाम् व्याप्यते । अतः तस्य ध्यात्वानं
 न कृत् प्रतिपत्तिः, दन्तत्वेन स्यात् । ‘वरीचान्’ इति एतत् शब्देऽनुभावेन स्यात् ॥
 एवम् न शान्तम् इत्यतः अतः न न स — अथ न शान् इति ज्ञानं गृह्यते स्यात् इति ।
 एव राज्ञः ॥ द्विर्ध्वं इति द्विर्ध्व इतिवत् ॥ सविन्ध्वो इति ज्ञानं चण्व-
 २५३ । मध्युरसमुद्धो । ७१।६२ ॥

टी— । मध्युरात् परमस्युद्धिः स मधुनामस्यानं विद्वत् स्यात् ।

A सर्वनामव्यान affix exception, that of मध्युद्धि coming after the
 base मध्युद्धि is at ७१।२० ॥ ७१।२० ॥

मिथ— । “विन्” न त-काव्यानिष्ठाया एव वृद्धाया एव इति अभिप्रेत्यात् ।

२५४ । अलोप्यति । ७१।२५ ॥

टी— । मिथि विथि च पर चण्व तादृश्यं वृद्धिः स्यात् । सत्यापौ
 अलोपः । सत्यापम् — सत्यापौ — [सत्यापौ । अथ अस्य नामव्यानतायां निता
 भावात् न इति] । मध्युद्धिः पितृजाभावात् न कर्तव्यम् । तन्-
 सत्यापौ । सत्यापौ ।

The final vowel of an चण्व base takes वृद्धि if a अ इत् or न इत्
 affix follows. Thus चो here being a सर्वनामव्यान affix is विद्वत् ।
 So सविन्ध्वो = सविन्ध्वो (by वृद्धि — गृह्यते by सविन्ध्वो). Similarly
 मध्युद्धि, मध्युद्धि &c. In सविन्ध्वो सविन्ध्वो not being a विसृज्य word the

rule “आडो नास्त्वियाम्” does not apply and we get सख्य by (सखि), so also सख्ये ।

मित—। मगमा ॥ सखिन् (डसि) अस् इत्यव सखिगण्डस्य चित्वाभावात् “वेडिति” इति गुणभावे सति यणि कृते सख्यस् इति जाते आह—

२५५ । ख्यत्थात् परस्य । दी१।११२ ॥

दी—। खित्तिगण्डभ्यां खीतीगण्डाभ्यां कृतयणादेशाभ्याम् परस्य डसिडसोरत उत्स्यात् । सख्यु ।

उत् comes after अ of डसि and डस् when this डसि and डस् comes after the words खि, ति or खी ती after which यणादेश has already been made Thus सख्य स्=सख्यु with उ for अ of डसि ।

मित—। ‘खि-खी’ इत्यनयो ‘ति-ती’ इत्यनयोश्च कृतयणादेशयो ‘अत्य’ इति निर्देशः । “यकारात् अकार उच्चारणार्थः” । “एड पदान्तात् अति” इत्यत ‘अति’ अनुवर्तते । “डसिडसोश्च” इत्यस्येव । “ऋत उत्” इत्यत ‘उत्’ अनुवर्तते । अतः “परस्य” इति उक्तात्वात् “एक पूर्वपरयो” इति तु निवृत्तम् । ततः फलितमाह— ‘खिति-खीती’ गण्डभ्यां कृतयणादेशाभ्यां परस्य डसिडसो अत उत् स्यात् ॥ ‘खिति’ इति विभक्तिनिर्देशः किमर्थम् । अतिसखिः सेनापते’ एवमव डसिडसोरत उ न । अविभक्ते अतिसख्यु सेनापतयु’ इत्यनिष्ठापति स्यात् । केवलस्य सखिशब्दस्य विभक्ता प्रतिषिध्यते न तु तदन्तस्य, इति इदमप्यव कार्त्तव्यम् ॥ सखिन्डि इत्यव सखिशब्दस्य चित्वाभावात् “असवे” इत्यस्य अप्रवृत्तौ सर्वथादीर्घे प्राप्ते आह—

२५६ । औत् । ७।३।११८ ॥

दी—। इदुदभ्याम् परस्य डेः औत् स्यात् । उकारानुवृत्तिः उत्तरार्था (“अञ्चये” इति उत्तरसूत्रार्थम् इत्यर्थः) । सख्यौ । शेष हरिवत् ॥ शोभन सखा इति सुसखा । सुसखायौ । सुसखायः । अनङ्—शिद्धभावाद्योराङ्गत्वात्तदन्तेऽपि प्रवृत्तिः । समुदायस्य सखिरूपत्वाभावात् ‘असखि’

इति निनेषाप्रवृत्तेः धिसंज्ञा (सुसन्निभम्) । (सित) धमसिमा । सुसख्ये ।
 ससिद्धो गुणो हृत हृतव्यादेयत्वाभावात् त्वत्त्वात् इत्युत्थं न—
 सुसखे । (दौ) धसजौ इत्यादि । एवमतिशयिषा सखा अतिमत्ता
 परम सखा यस्य इति विग्रह परमसखा—रमसेजायौ इत्यादि । गौश्वत्यपि
 अमद् व्यित्प्रवर्त्तते स सखीमतिक्रान्त अतिमपि सिद्धविधिपरिमा
 पाया अमित्यत्वात् न ट् । इह अमद्व्यित् न भवत । । कथं न भवत
 इत्याह— । गोस्त्रियोः (सूत्र ६३३) इति हन्वत्यन सतिधन्वस्य अग्र
 साधयिष्यत्वात् । 'सखाप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्त्येव प्रहयात्' ।

चौत् comes in place of हि coming after उकारान् and
 उकारान् bases. Thus सतिङ्+हि—सतिङ्+चौ—मभ्यां by सभ्याम् । This Sutra
 applies in case of सभ्याम् only for "चौत्" provides for धिसंज्ञक word
 and the rule "उदुङ्गाम्" provides for नदीसंज्ञक word. Still here चौत्
 is said in उदुङ्गाम् i.e. चौत् is repeated once for its अनुवर्त्तन to the next
 Sutra "चौत्" (ante). In rest विभक्ति सभ्याम् is like इति । गौभन सखा
 प्राप्ते सुसखा by समभारय—this is declined as सुसखा—सुसखावी—
 सुसखाय &c Here also चनङ् and विहङ्गव come in for these be-
 ing after चौत् i.e. bases come in after सभ्याम् bases also by तदन-
 विधि । But the whole सुसखा being other than सभ्याम् is a धिसंज्ञक
 word for the rule 'शेवोभ्यसि' bears धिसंज्ञा of सभ्याम् only and not
 of सभ्याम् bases as well (see ante under "शेवोभ्यसि") । Thus we
 get सुसखिना—सुसख्ये &c. as in case of इति । Again in कसि and
 कस सुसखि being धिसंज्ञक takes सुच by the rule "चौत्ति" thus
 there being no अवादिष here when कसि+कस follow (सुच already
 coming in) the rule "छात्वात्"—cannot provide छल here Thus
 सुसखेः as in इति । Similarly सुसखौ । अतिमपि सखा gives अतिमत्ता

(न पूजनात्' इत्यत्र टच् न स्यात्) and परम सुखायस्य graves परमसखा । Here also declension is परमसखायौ—परमसखाय &c अनङ्+ण्विद्भाव coming in when सखि is subordinate as well Lastly in सुखीमतिक्रान्त we get अतिसखि । The sutra “राजाह सखिसप्तदश” provides टच् after सखि & not after सखी (feminine) also , so no टच् here Further the maxim ‘प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्’ is not obligatory (its अनित्यत्व being implied from taking घटी even after saying घट in the Varitika “शक्तिलाङ्गनाङ्गुलम्—” &c), so also no समासान्त—टच् here This base does not take अनङ्+ण्वित् । For here सखि is लाक्षणिक, being got from सखी, with—ऋस्त्व by “गोभिव्योरुपसर्जनस्य’ । And the maxim “लक्षणप्रतिपदीकृत्यौ” says that of two kinds of words one लाक्षणिक (got by application of some लक्षण) & another independent, the independent one is to be taken , so the rule “अनङ्सौ” &c, takes independent सखि & not लाक्षणिक सखि, as here got from सखी । So no अनङ् or ण्विद्भाव in अतिसखि—it is to be declined like हरि ।

मिव — । “इदुङ्गाम्” इति सूत्रानुवर्तनात् वृत्तिरपि तादृशी ॥ डौ “असधे.” इति सूत्रम् विभक्त्यविषयमेव । “इदुङ्गाम्” इति च डौ नदीभक्त्यविषयम् । अत्र पारिशेष्यात् ‘औत्’ इति सूत्रम् सखिशब्दभावविषयम् । तथापि वृत्तौ ‘इदुङ्गाम् परस्य’ इति व्याख्यातम्, न तु ‘सखिशब्दात् परस्य’ इति । न चैवम् ‘इदुत्’ इत्यत्र उकारानुवृत्तिरपि व्यर्थः ? अत्र ‘उत्’ इति ‘उकारानुवृत्ति उत्तरार्था’ “असधे” इति उत्तरसूत्रार्था इत्यर्थः ॥ शीघ्रं सखा सुसखा इति कर्मधारयादौ अपि अनङ्-ण्विद्भावौ वर्तते । यत एतौ अङ्गस्यैव विहितत्वात् तदन्तविधिना सख्यन्तेपि वर्तते । तत आह—सुसखायौ—सुसखाय इत्यादि । किन्तु सुसखिशब्दस्य समुदायस्य सखि-भिन्नत्वात् “शेषो व्यसखि” इति सूत्रे सखिशब्दस्य एव धित्वाभावात्, सुसखिशब्दस्य तु

चित्तमत्वात् सुमृशिता भुम रथे इति स्यात् । अत्र लमिदमो "येनिति इति गुणे
 सति यथास्थित्यभावात् "व्यत्यात्" इति न प्रवर्तते एव. तत्र तत्र हतवनादिप्रविषय
 व्याख्यानात् । ततः सुसुते" इति स्यात् । श्री सुनखी इत्यादि ३ अतिमयित मया
 अतिमया ("न पूजनात्" इति समासार्थं न स्यात्), परम मया यस्य इति
 विदष्टे परमस वा इत्यादी भविष्यद्भ्य रीपत्येपि अनङ्चित्वे वृत्ते । तयो अङ्गकार्य
 स्यात् । तेन अतिम प्राप्ती—य मयाप्री इति ३ द्विज् सधोमतिरान्त अतिमयि
 "अथादम. जानाज्वे द्वितीयया" इति समासे 'माभिवोदपमजन' इति क्रमे सति
 अतिमयि । अत्र "राजाद भावश्च नच" इति समासार्थं न स्यात् मते मयि' न तु
 'मयी' पङ्क्तात् । ननु "प्रतिपत्तिपदनि निहविजितभापि पदयम इति परि
 भाषया भविष्यद्भ्येन सुमीयङ्भ्यमपि भवतु समासान्तोपि प्रवर्तताम् इत्याह—अनिश्वये
 निहविजितपि भाषा मतिनाहनाहुन— इत्यादि वार्तिके पङ्कटी इति पृथक्
 पृथक् पङ्क्तात् आपङ्गात् । अतो न टच् समासार्थं । तेन अतिमयि इति । इह
 तु अनङ्चित्वदमायी न स्याताम् । कथम् ? इत्याह—अत्र "सयि इति सुरी
 ज्ञात् लघवेन 'गेभिवोदपमजनम्" इत्यनेन निवृत्तम् । इत्यत क्रमविधानेन तेन अत्र
 'मयि लाघविक मय' । अनङ्गमी इत्यादि मते तु 'मयि अतल (प्रतिपदोक्त)
 मय' मय्यते न तु लाघविक मयि मय । लघवप्रतिपदोक्तयो प्रतिपदोक्तभ्य
 पङ्कम् इति परिभाषयापि सवत मते अतलः मय मय्यते न तु लाघविकः । तेन
 लाघविकस्य भविष्यद्भ्य "अनङ्ग च चिह भावय' न स्याताम् । एवमाह—"इह
 अनङ्चित्वे न सवत । 'मीम्बिदी' इति क्रमत्वेन भविष्यद्भ्य लाघविकत्वात्
 इत्यादि ३ अष्टमा पतिमन्त्रेपे विधीयं दर्शयति—

२५७ । पति समास एव । १।४।८ ॥

श्री—। पतिपदः समासे एव पितृक स्यात् । पत्या । पत्ये ।
 पत्यु । पत्यु । पतीनाम् । पत्यौ । शेषं हरिवत् । समासे तु भूवतिना
 मूस्तये ३ अतिपदो नित्यं बहुवचनात्—

मित—। “शिषो व्यसिद्धि” इत्यत ‘षि’ इत्यनुवर्तने सति आह—पतिशब्दं समासे एव विभज्य, नान्यत्र । इति केवलस्य पतिशब्दस्य धित्वाभावात् आत्वगुणाभावे सति यणि पत्वा-पत्ये इत्यादि ॥ पत्युरित्यत्र “व्यत्यात् परस्य” इत्युत्वम् । पत्यौ इत्यत्र “त्रोत्” इति डेरीत्वे यणि च रूपसिद्धिः ॥ समासे सति भूपतिशब्दं हरिवत् ॥ का सङ्ख्या तेषाम् इति किम्—इति = कति (“किम् सङ्ख्यापरिमाणे इति च” इति इतिः) । अस्य नित्य बहुवचनान्तत्वात् कतिञ्जम् इति स्थिते आह—

२५८ । बहुगणवतुडति संख्या । १।१।२८ ॥

दी—। एते संख्यासंज्ञाः ।

These are technically known as सङ्ख्या (numerals)

मित—। बहुञ्च गणञ्च वतुञ्च इति संसाधारद्वन्द्वः । बहुगणशब्दौ इह धित्वादिपराधीन सङ्ख्याविशेषवाचिनौ गृह्यन्ते, सङ्ख्यायते अनेन इति ‘सङ्ख्या’ इति अन्वर्थसंज्ञाविधानात् । तथा च काशिका “बहुगणशब्दयो वैपुल्ये सङ्खे च वर्तमानयोरिह ग्रहणं नास्ति । वतुडती प्रत्ययौ । “यत्तदेतेत्यः परिमाणेवतुप्” (१।१।३६) इति “किम् सङ्ख्यापरिमाणे इति च” इति च प्रत्ययौ गृह्यन्ते । संज्ञाविधावपि अतदन्तग्रहणेन वलन्ता डत्यन्ता च शब्दा गृह्यन्ते ।

२५९ । इति च । १।१।२५ ॥

दी—। डत्यन्ता संख्या षट्संज्ञा स्यात् ।

मित—। ‘इति’ इत्यविभक्तिक निर्देशः । “णान्ताषट्” इत्यत षट् अनुवर्तते । ‘सङ्ख्या’ इत्यस्यैव । फलितमाह—डत्यन्ता सङ्ख्या षट्संज्ञा स्यात् । एव कतिशब्दस्य डत्यन्तत्वात् षट्संज्ञायाम् आह—

२६० । प्रत्यस्य लुक्शुलुपः । १।१।३१ ॥

दी—। लुक्—शुलु—लुप्शब्दै कृत प्रत्ययादर्शनम् क्रमात् तत्तत्संज्ञा स्यात् ।

Elision of a word done with the utterance of either of the two is नृक नृ and नृक will be known by either of the two as the case may be

मिति—। 'चटान् भव' इत्यत 'चटान् भव' इत्यत्र चते एतत् नृ इतीत्यम् । नृक चटान् भव । नृक भवमिति । नृक एतन्महाविचारत्वात् 'नृक नृक । नृकान् भव' इति नृक नृक इति चटान् भवमिति चटान् भवमिति ।

२६१ । नृकान् भव । १११६२ ॥

दी । नृकान् भवमिति । नृकान् भवमिति ।

नृकान् भवमिति । नृकान् भवमिति ।

मिति—। नृक कतिनृक इति नृकान् भवमिति । नृकान् भवमिति । नृकान् भवमिति । नृकान् भवमिति ।

२६२ । नृकान् भवमिति । १११६२ ॥

दी—। नृकान् भवमिति । नृकान् भवमिति । नृकान् भवमिति । नृकान् भवमिति ।

Procedure connected with an affix applies even when the affix elides. Thus in कतिनृक though नृक elides still गुण by the rule 'नृकान् भव' is to operate by this rule

मिति—। नृकान् भवमिति । नृकान् भवमिति । नृकान् भवमिति । नृकान् भवमिति ।

२६३ । नृकान् भवमिति । १११६३ ॥

दी—। नृकान् भवमिति । नृकान् भवमिति । नृकान् भवमिति । नृकान् भवमिति ।

समङ्गकार्यं न स्यात् । कति । कति । कतिभिः । कतिभ्यः । कतिभ्यः ।
कतीनाम् । कतिभू । (प्रसङ्गादात्—) अस्मद् युष्मद् षट्संज्ञकाः त्रिषु
(लिङ्गेषु) स्वरूपाः ॥ त्रिशब्दो नित्य बहुवचनान्तः । त्रयः । त्रीन् ।
त्रिभिः । त्रिभ्यः । त्रिभ्यः ।

The terms लुक् लुप्तलुप् are called लुमान् । When an affix
comes with the utterance of either of these लुमत् terms, then pro-
cedure in connection with that affix is not to come in
So गुथ in कति does not come in and we get कति etc
कतिभिः &c, are as in हरिश्च । षट्संज्ञक words &c bases
युच्वाद् + अस्मद् are equal in all the genders The base त्रि also is
always plural Thus त्रय, त्रीन् &c as in हरिश्च । Then in त्रि +
आम् we look forward—

मित— । लु इति लुक् लुप्तलुप् ग्रहणम् इति मले एष स्पष्टम् । 'लु' इति
अलि अस् इति लुमान् । तेन लुमता १८, लुमता शब्देन इत्यादि । अन्यत् सुगमम् ॥
विनाशान् इत्येव गुटिदीर्घे च प्राप्ति आह—

२६४ । त्रेस्त्रयः । ७।१।५३ ॥

दी— । त्रिशब्दस्य 'त्रय' आदेशः स्यात् आमि । त्रयाणाम् ।
परमत्रयाणाम् । गौणत्वे तु ('त्रय' आदेशः) न इति केचित् । प्रियत्री-
णाम् । वस्तुतस्तु प्रियत्रयाणाम् (इति) । त्रिषु ॥ द्विशब्दो नित्य
द्विवचनान्तः ॥

मित— । सुगमा ॥ द्विशब्दस्य द्विवचनान्तत्वात् द्वि + औ इति स्थिते
आह—

२६१ । त्यादादीनाम् । ७।२।१०२ ॥

वी—एवामकारो अस्त्यादेशः स्यात् विभक्तौ । द्विपञ्चांस्तामासेवष्टिः ।
 (भाष्यकारस्य 'इष्टिः' इच्छा इत्यर्थः) । द्वौ । द्वौ । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् ।
 द्वाभ्याम् । द्वयोः । द्वयोः । 'द्विपञ्चांस्तामाम् । इति किम् ?—
 भवान्, भवन्तौ, भवन्ताः (इति यत्र विभक्तौपरी 'च' न स्यात्
 भवत्पञ्चस्य विभक्तात् परम् परिसंख्यानात्) ॥ संज्ञायाम् न्यपसमनस्य च
 न अत्वम् । अस्त्यसर्वाद्यन्तर्भावकाभ्यस्त्वात्) — (तथा च परिभाषा
 "संज्ञोपसर्गनीभूतानाम् सर्वादिवचनार्थम् अन्तर्गताय च न भवति) । (भञ्जाले
 उवाचरचमाह—) द्विनाम कश्चित् । द्वि—द्वौ—द्वय । (उपसर्गनले उदा
 हरणं यथा—) द्वावतिक्रान्त अस्तिद्विः । हरिवत् ॥ प्राधान्ये (अनुपसर्ग-
 नीभूतत्वात्) तु परमद्वौ इत्यादि ॥ (बीडुलोमिवचनं विद्वेषमाह—) औदु
 लोमि—औदुलोमी—उदुलोमाः "लोम्ना अपत्येपु वदुप्यकारा पत्यभ्यः
 (वार्तिक) (इति वदुप्यने यत्र अकारः) । (अयम्) वाङ्मादौभोऽपवाद
 औदुलोमिन्—औदुलोमी—उदुलोमात् ॥

Words beginning with अत् etc in the सर्वादि list take अकार at the end when a विभक्ति follows. The counting here is upto the word द्वि in the सर्वादि list and not of words after it. Thus द्वि+ची=द्व+ची=वी as in राम । Why do we say 'द्विपञ्चांस्तामाम् in the वार्तिक । Witness भवान् भवन्तौ &c when भवत् being outside द्वि of the सर्वादि list does not take अकार when विभक्ति follows. This अकार does not come in after अवादि words when these denote संज्ञा (designation) or are subordinated in some compound. This is rightly so owing to the Paribhasan 'संज्ञोपसर्गनीभूतानाम् सर्वादिवचनार्थम् अन्तर्गताय च न भवति' (and त्यादादीनाम् is an अन्तर्गताय) । Thus द्वि being

name of some one is declined as हिः—ह्री- ह्यः as in हरिशब्द । Similarly अतिक्रान्त, हौ इति अतिहि is also declined like हरि । But if हि is emphasised in a compound then this सर्वनामान्तगीयकार्ये (i. e, अकार as by this rule) comes in as in परमहौ (a कसधारय compound) Now specialities in the declension of the word औडुलोमि is being enumerated It is declined like हरि in all विभक्ति except its plural Thus औडुलोमि—औडुलोमी &c In the plural we have औडुलोमा—औडुलोमान् &c as in the case of राम । For the Varttika “लोमो अपत्येषु बहुष्वकारो वक्तव्य,” directs अकार in बहुवचन in supercession of इञ् here by the rule “वाह्नादित्यञ्” । When अकार replaces इञ् in the बहुवचन only then औडुलोमन्+अ इति स्थिते “नस्तद्धिते” इति टिलोप = ‘औडुलोम इत्यकारान् as राम ।

मित— । सुगमा ॥ औडुनि नचवाणि लोमानि यस्य इति विग्रहे औडुलोमानाम् कश्चित्कृषि । तस्य अपत्य पुमान् इति “वाह्नादित्यञ्” इति इञि आदिष्वहौ, “नस्तद्धिते” इति टिलोपे औडिलोमि इति रूपसिद्धि । अथ शब्द हरिवत् । बहुवचने तु विशेष अस्ति । तत्र वाह्नादि—इञ् वाचित्वा “लोमोपत्येषु बहुष्वकारो वक्तव्य” इति वातिकेन अकार एव विधीयते । ततः, टिलोप अकारप्रत्यये वङ्गमावात् औडुलोम इत्यकारान्तो जायते । तदा च रामवत् रूपाणि । औडुलोमा औडुलोमान् इत्यादि ॥ इतीदन्ताः ॥

द्वी— । “वातप्रमोः” (उष्णादि सूत्र) इत्युष्णादिसूत्रेण माह ईप्रत्ययः, स च क्ति, वात प्रमिमीते इति वातप्रमोः । “दीर्घाजसि च” (इति पूर्वसवण-दीर्घो न) । (ततः) वातप्रम्यौ वातप्रम्यः । हे, वातप्रमोः । (अमि तु) “अमि पूर्व” (सूत्र १६४) इति (पूर्वरूपे सति) वातप्रमोम् । वातप्रम्यौ-वातप्रमीन् । वातप्रम्या—वातप्रमीभ्याम् वातप्रमीभिः । वातप्रम्ये—वातप्रमीभ्याम् वातप्रमीभ्यः । वातप्रमीभ्यः वातप्रमीभ्याम् । वात-प्रम्यं वातप्रम्योः वातप्रम्याम् (दीर्घत्वात् न गुद्) । हौ तु परत्वात्

मन्त्रदीप ॥ मन्त्र 'एतन्नाम'— इति वक्तव्यत्वात् यदादयः अत्र ईकारः आत्
 त्वाभावात्—यातृत्वम् । यातृत्वम्—यातृत्वम् । एवं यथोपपत्त्यादयः ।
 यान्त्यनन्त इति यथोक्तम् । वातिलोभमिति यथा मुच्यते । यायाः विभु
 द्वे च" इति (आचार्यविरचिते वाचांता वाचान्ता) ईप्रत्ययः । एतन्नाम इति
 इत्यतः । (भाष्ये विनाशमिति लोकादिकम् न किंचिद्वा वातप्रभेदप्रमाणम्
 विन्धे वक्तव्यत्वात्—) अथ स यातृत्वमोहस्य तु यमि ममि द्वौ च विनाशः ।
 (तत्त्वमसि तदा—) यातृत्वम्—यातृत्वम् यातृत्वम्—इति अथ
 (ईकारात्वात्) 'एतन्नाम'— (सूत्र ३३२) इति यन्मात्रायां यदा
 दयाः । अथोपपत्त्यादयः यद्वा अथस्यः यस्य स इति यदुभययोः इत्यतः
 इत्यतः अथ न "ईयमा वक्तोर्दे निति वाच्यम् इति अथ उपमर्शनादया न,
 मिया पु वत्— इति वक्तोर्देव्य पु वक्तम् । तदा वक्तव्ययोः इति पु निर्विकल्प
 वात् पु निर्विकल्प । तस्य प्रथमैकवचनं विपरं प्रविशामाह—) । दीपद्वयस्य
 स्वाति द्वावप्यवस्था — २५० सूत्र) इति उभापः (यदुभय यतो इति ।

[वक्तव्ययोः यो इत्यतः दायाश्चमि अ इति पूरकत्वात् निर्दिष्टे यदि सति
 वक्तव्ययोः । एव वक्तव्यः । वक्तव्ययोः यम इत्यतः 'यमिपुव इति पूरकत्वे
 वक्तव्ययोः । एव ममि पु मि तदात्त्वम् न पु मि इति अथ पूरकत्वादीपि
 अथ यथोक्तम् । इ वक्तव्ययोः इति जिति नदीकाये वक्तव्यं नदीसंज्ञामाह—]

२६६ । यू सन्ध्यायौ नदी । १।४।३ ॥

टी— । ईद्वयौ मित्यलोपिज्ञौ नदीसंज्ञीयताः । "प्रथमसिद्धम्
 वाच्यम्" (पारिषद्) इति पूरकत्वात् यथोक्तम् अथपि द्वाभौ नदीत्यं
 वक्तव्यम् इत्ययम् ।

Words ending in ईकार+ङकार & that are always feminine are
 technically known as नदीसंज्ञक words. The rule directs नदीसंज्ञक
 feminine ईकार+ङकार words whereas वक्तव्ययोः though ईकार+ङकार is masculine

line , how then can there be नदीत्व of the whole word बहुश्रेयसी ?—
Now the Varttika “प्रथमलिङ्गग्रहणञ्च” decides the issue , it asserts
that स्त्रीलिङ्गता of words even before its entrance into समास is to be
counted So नदीत्व of श्रेयसी though subordinated in समास, is to be
counted even after समास । So नदीत्व of बहुश्रेयसी is to be counted
now , and we look forward— ।

मित— । ई च कच “यू” । अविभक्तिको निर्देशः । स्त्रियमाचवाते ‘स्त्रियास्त्री’
(मलविमुजादित्वात् क) , ‘यू’ इत्यस्येदं विशेषणम् । ततः फलितमाह—‘ईदू-
दन्ती नित्यस्त्रीलिङ्गौ’ इत्यादि । “स्त्रियाम्” इति सिद्धे आख्याग्रहणं नित्यस्त्रीलिङ्गता-
भार्यम् । तेन ग्रामणीग्रन्थस्य न सञ्जा । नित्यस्त्रीत्वञ्च एकस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्ते
लिङ्गान्तरविशिष्टस्यार्थस्य अनभिधायकत्वम् ॥ ननु प्रकृते तु बहुश्रेयसी शब्दस्य
पुंस्त्वात् कथं नदीसञ्जा इत्याह—“प्रथमलिङ्गग्रहणञ्च”—‘समासादिवृत्तिप्रवृत्ते यूव-
स्त्रीलिङ्गस्य सतः वृत्तिद्वयायां उपसर्जनतया स्त्रीलिङ्गत्वाभावेऽपि नदीत्व’ वक्तव्यमिति
अस्यार्थः । ततश्च बहुश्रेयसीशब्दस्य नदीत्वं सुस्थितमेव । तत आह—

२५७ । अस्वार्थनद्योर्हरत्यः । ७।३।१०३ ॥

दी— । अस्वार्थानां नद्यन्तानां च ह्रस्व स्यात् सम्बुद्धौ । (इति) हे
बहुश्रेयसि । शसि बहुश्रेयसीन् ।

अन्वा पठ्याय words, words technically known as नदी, become
ऋस्व when सम्बुद्धि follows Thus we get, हे बहुश्रेयसि with ऋस्व । In
शस् the form is बहुश्रेयसीन् (see ante)

मित— । बहुश्रेयसि इत्येव ऋस्वे सति “एङ् ऋस्वात्—” इति सम्बुद्धिलोपः ।
पूर्वे ऋस्वविधिसामर्थ्यात् “ऋस्वस्य गुणः” इति सम्बुद्धौ गुणो न । इद्वेगुणे “अस्वार्थ-
नद्योगुणः” इत्येव लाघवः सूत्रेण इति भाष्ये स्पष्टम् ॥ बहुश्रेयस्या—बहुश्रेयसी-
स्याम्—बहुश्रेयसीभिः । बहुश्रेयसी ए इति स्थिते, यणि सति बहुश्रेयस्ये इति
‘भाते च आह—

२२८ । आप्नता । ७।३।११२ ॥

दी— । नद्यन्ताव पा द्विताम् आतागमाः स्यात् । (इति च न चान्ते मति पाद—)

पाट् is the augment of च इत् affix that comes after नदीसंज्ञक words. And ए is ३th & ४th affix. Thus we get—बहुभ्यसौ पाट् ए and we look forward—

मिति— । सुप्ता ।

२६६ । आट् २४ । ६।१।६० ॥

दी— । आट् आचि पर वृद्धिरथा यः स्यात् । (इति वृद्धीपथ्यात्) बहुभ्येपस्ये । एवम् (वृद्धी यथा १४ य) बहुभ्येपस्यात् । बहुभ्येपस्या । (बहुभ्येपयोग्यद्) नद्यन्तत्वात् परत्वात् । 'इमानवापा न' इति) मुट्— बहुभ्येपसोनाम् ।

इहि is the single substitute for पाट् when a vowel (एच्) follows. Thus by इहि (here ए) & एवाद्म we get बहुभ्येप १८.

मिति— । "इकायचि" इत्यतः 'चि' 'इहि' इति इत्यतः 'इहि' इत्यतः चान्ते । तत् पाद—पाटः चिपर इहि एकादयः स्यात् ; "एव पूरपरयो" इत्यस्य चिपरत्वात् । अतः तु "इहिचि" अन्तः सवचदोष " इति गिहोपि पित्त—विभिन्न इत्याद्यर्थे चानम् ; इकापि न्यायत्वात् उपपन्नम् । बहुभ्येपसौ चि इत्यतः वातप्रसोक्तं सवचदोषं प्राप्ते पाद—

२७० । अनाम् नद्यान्ताम् । ७।३।११६ ॥

दी— । नद्य ताव आप्नताव मीथन्त्याभ्य देताम् स्यात् । इह परत्वात् आटा मुट् पाच्यत । बहुभ्येपस्याम् । रोपसु ईप्रत्ययान्त वातप्रसोक्त इत्यतः (अतिभ्रमयोग्यद् सवमी इत्यभ्य) अज्यन्तत्वात् न पक्षोपा । (तेन)

अतिलक्ष्मी । शेष बहुश्रेयसीवत् ॥ कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन् वा
ब्राह्मणं कुमारी । (कुमारीनामधातो क्तिपि रूपसिद्धि तदाह—) व्यजन्तात्
क्विप्ताद्वा कर्त्तरि क्विप् । “हल्लङ्घ्याप्—” इति सुलोपः ।

आम् is substituted for डि after नदीसञ्ज्ञक words, after आवन्त
words & after the word नी । Here गुट् by the rule “ऋस्वनद्यापो
गुट्” will not come in after आम् is substituted for डि, for आट्
which is the augment of डि (and of its substitute आम् also)
being later in the order of Astadhyayi bars नुमागम here Thus we
get बहुश्रेयस्याम् &c

नित— । इह डौ “आट् नद्याः” इति सूत्रेण य आट् विहितः, स च परत्वात्—
डे स्थानी आभि कृते सति “ऋस्वनद्यापो गुट्” इति आभि विहितस्य गुटो वाचक एव,
अतोत तदाह—“इह परत्वात् आटा गुट् वाध्यते” ॥ “लघेर्मुट च” इति ईप्रत्यये
मुटि कृते लक्ष्मी । बहुव्रीहौ अतिलक्ष्मीक इति, प्रादिसमासे अतिलक्ष्मी इति प्रातिप-
दिकम् । तस्य अङी—अन्तत्वात् न सुलोपः । तत अतिलक्ष्मी, इत्यादि, अति-
लक्ष्मी इत्यत लक्ष्मीशब्दस्य अस्त्रीप्रत्ययान्तत्वात् नोपसर्जनद्वयः । इदमपि अत आर्त्तव्यम्
केवलस्य तु लक्ष्मीशब्दस्य “कृदिकारादतिगः” इति डौप् विकल्पनात् पक्षे सुलोप
लक्ष्मी इति । तथाच “वातप्रभौ त्रिलक्ष्मीति पचेद्यन्ताः सुसाधव” इति रक्षितः ।
“आशीराश्वहिदद्रायास् लक्ष्मीर्लक्ष्मी हरिप्रिया” इति विरूपकोषश्च ॥ अन्यत् सुगमम् ॥

दी— । कुमारीम् इच्छन् कुमारीवाचरन् वा ब्राह्मणं, कुमारी । व्यज-
न्तादाचार क्विप्ताद्वा कर्त्तरि क्विप् “हल्लङ्घ्यावभ्यो—” इति सुलोपः ।

नित— । सुगमा ॥ कुमारी औ इति स्थिते आह—

२७६ । अवि श्नुधातुभ्रुवां ढ्वोरियङुचडौ । ६।४।७७ ॥

दी— । श्नुप्रत्ययान्तस्य द्वेषार्थोवर्णान्तस्य धातोः ‘ऋ’ इत्यस्य चाङ्गस्य
इयङुचडौ स्त अजादौ प्रत्यये परे । “डिच्च” (सूत्र ४३) इत्यन्त्यादेशः ।
आन्तरतम्यात् णरिषेड, ओस्त्वह । इति इयङि प्राप्ते—

इयङ् and उयङ् respectively come when अजादि affixes follow in places of इ and उ—thus इ and उ should be of the kind ending in इ and उ and उयङ् also comes in place of उ प्रत्ययान्तान् and of the लङ् when an अजादि प्रत्यय follows. Thus इयङ् and उयङ् come in place of the last vowel and not of the whole last by the rule 'दिङ्' (see ante); according to contiguity of pronunciation इयङ् comes in place of इ and उयङ् in place of उ। Thus in कुमारी+षी इयङ् is to come by this rule and we look forward—

नित—। ईय उय 'यु' ; तपो । इयर्दीर्घादिभिरन्ते । 'या' इति 'धातो' विधिपदम्—तत्त्वविधिः ।। युय धातुस्य ध य इति 'धातुमु' —इय' । य इत्यनेन प्रत्ययपदं अविभाषया प्र प्रत्ययान्त, यत्पते ["शादिभ्यां प्र इति प्रत्ययभाषां यु यत्पते] । प्र य धो उयर्दीर्घ उयङ् इति कथितम् । तथा इयर्दीर्घात्तन्मात्रम् । तत कथितमाह—“प्र प्रत्ययान्त इयर्दीर्घात्तन्मात्रं च धातो 'भ' इत्यस्य अङ्गस्य इयङ् वदीम् इत्यादि । इय इति निहो यत्तु ते धा इति मुदन्ति य इय ययि लङ्कारिष इति प्रापना ॥ 'इय' इत्यनेन नृवेव इयङ् वदी चर्यस्य इयर्दीर्घस्य एव भवतः ॥ इति कुमारी षी इत्यत्र इयर्दीर्घ नामधातुभावात् इयङ् प्राप्ते आह—

२७२ । परनेकाचोऽर्मयोगपूर्थस्य । ६।४।८२ ॥

श्री—। धात्ययवर्ज्यागपूर्थो न भवति य इयर्दीर्घः उयङ्दीर्घो धातुस्त पन्तस्य अनेकाचो अङ्गस्य यय् स्वादजादौ प्रत्यय पर । इति यय् । कुमाध्यौ—कुमाध्य । हे कुमारि ।

When अजादिप्रत्यय follows an इकारान्त verbal base of more than one vowel—the root here ending in इ but not preceded by a संयुक्तवर्ध (conjunct consonant) then यय् is the substitute for

इवर्ण and इवर्ण । Thus कुमारी+ओ gives :कुमार्यो with य+। • Similarly we give कुमार्य (in 1st plural) In हे कुमारी, we have इवर्ण, for the original base कुमारी is a नदीसञ्ज्ञक word

नित— । 'उ' इति पठितान्, 'इ' इति च इत्यम् । तन्मकारं,—इवर्ण इति यावत् । पूर्वगतान् "घातु भवाम्" इत्यणान् 'धातो' इति अनुयमते ॥ "इवर्णम्" इत्यत 'यण' इत्यनुवृत्तिरस्ति । अजादी प्रत्यये परे य+ स्वात इति पूर्णमवयव फणितम् ॥ अनेक अन्—तस्मा, इति 'अनेकाच' । एतत् अद्विष्टमणम् । 'धातो' इत्येतत् 'अभयोगपूर्वम्' इत्यत मयोगांशे अन्वेति । तत् फणितमाह—'धात्वावयव-संयोगपूर्वो न भवति य इवर्णः' इत्यादि । 'धात्वावयवो यो संयोग सङ्गुक्तवर्गे' 'स पूर्वी पञ्चात् स' तादृग्न न भवति इवर्णः' इत्यर्थः ॥ एव यणि सति कुमारी+अं, इत्यत कुमार्यो इति सिध्यति । एव कुमारी+अम्=कुमार्यम् । एव हे कुमारी इत्यत कुमारी शब्दस्य पूर्व नदीत्वात् अस्मान्नदीरिति ज्ञेयम् ॥

दी— । अमि शसि च (पूर्वकपाठपवादभूते यणि प्राप्ते) कुमार्यम् । कुमार्यम् । कुमार्यम् । कुमार्याम् । कुमार्याम् कुमार्यो (इति बहुव्रीह्यसीवत् ॥ (प्रधानतीति क्तिपि) 'प्रधीशब्दः' । अजादी त्वेव ('एनेकाच—' इति यणेव । अस्मि अन्वीत्वात् नदीकात्थ न इति 'याह—') प्रधी,—प्रध्यौ—प्रध्य । प्रध्यम्—प्रध्यः इत्यादि, (प्रकृष्टा धीर्व्यस्य इति विग्रहे तु नदीसंज्ञा इत्यङ् च वक्ष्यते) ॥ (उन्नयतीति उत्पूर्वकस्य नयने, क्तिपि उन्नो-शब्द) (अद्वयन्तत्वात् न ह्रलोप) उन्नी । ('उन्नी' इत्यत अजादो प्रत्यये परे यणेव । यत्, 'त्र इति घातुसंयोगो न तदाह—') घातुना संयोगस्य विशेषणात् इह ह्यादेव यण् । उन्न्यौ—उन्न्यः । हे उन्नी, (अस्मीत्वात् अनदीत्वाच्च सन्निहितस्यो न) । उन्न्यम् । (नदीत्वाभावेपि 'देराज नवाम् नौभ्य' इति नौशब्दस्य वृथक् गृहणात् 'डे आस तदाह—') देरान्—उन्न्याम् । एव ग्रामणी ॥ (सूत्रे) 'अनेकाच' किम् ? नौ—नियौ—निय (अनेकाच-त्वाभावात् न यण् किन्तु इत्यङ्) । अमि शसि चापिपरत्वात् इत्यङ् । नियम्

त्रिष । हेराम्—त्रिषाम् ॥ अन्वयो नृत्त्य विम ? एधिषौ । नवतिषो ।

[illegible]

[मुन आगतोति द्विपि मुनी ।०० । अय अशादी प्रत्येपरे 'पराशरभी—
इति यवि अ प्राप्ते आह—]

२७३ । नमोस्तुभ्यो । ६।४।४५ ॥

द्वी— । पठयोपस्य न स्वातु अति एषि । एषिषौ—एषिषः इत्यादि ।

मित—। भूयन्दस्य अनास्य च निर्दिष्टः । अनेषु सप्तम् ^{११}शो गुणि (॥३॥८९)

इत्यस्यापवादः ॥ सुखिता घोर्यस्य इति विग्रहे तु डिति सुपि पाजिकी सदीसज्ञा इति विशेषः ॥

दी—। सखायमिच्छति इति सखीयति [सखिशब्दात् क्यचिकृते “अकृत् सर्वधातु कथो” इति दीर्घः] तत्. क्विप् । [सखीयत् इति स्थिते “अतोऽलोप” (६।१।४८) इति अलोपः । “लोपं व्योर्बलि” (६।१।६६) इति यलोपः, तदाह—] अल्लोपयलोपौ । अल्लोपस्य (“अचः परस्मिन् पूर्वविधौ” इति) स्यानि-
वत्त्वात् यणि प्राप्ते (यकारात् ईकारस्य “इको यणचि” इति यणि प्राप्ते) “क्वौ लुप्त न स्यानिवत्” (इति स्थानिवत्त्वनिषेधः ॥ वरप्रकृतलोपात् ‘सखी इति प्रातिपदिकम् । तत् सुवृत्पत्तौ सत्यामाह—) एकदेशविकृतस्य अनन्यत्वात् अण्ड्यात्त्वे । (ततः) सखा—सखायौ सखायः । हे सखीः (अजन्त-
त्वात् न सुलोपः । स्त्रीत्वाभावात् नदीत्वाभावात् नदीकार्थं च न) । अस्मि तु पूर्वरूपात् परत्वात् यणि प्राप्ते—। ततोपि परत्वात् “सख्युरसम्बुद्धौ” इति प्रवर्तते । सखायम्—सखायौ । शसि तु यण्—सख्यः ॥ सहस्रेण वर्तते इति सख । तमिच्छतीति सखी (किपि अलोपयलोपयोः इति भावः) । सुखमिच्छ-
तीति सखी । सुतमिच्छतीति सुतीः (पूर्ववत् किपि प्रातिपदिकम्) । सख्यौ । सख्यौ । सुत्यौ (अजादौ “एरनेकाच—” इति यण्) । “ख्यत्वात्—” इत्यत्र दीर्घस्यापि ग्रहणात् उकारः । सख्युः । सुख्युः । सुत्युः ॥ (लूण छेदने क्त इति लूनम् । लूनमिच्छतीति क्यचि ईत्वे, लूनीयनामघातो किपि ‘लूनी इति प्रातिपदिकमाह—) लूनी । एव ज्ञाममिच्छतीति (किपि) ज्ञामीः । (प्रसृत्यै । क्त=प्रस्तीम) प्रस्तीममिच्छतीति प्रस्तीमीः । पूर्वां हसिङ्-
सोर्यण् (“एरनेकाचः—” इत्यनेन इति) । (क्ते विहितयोः) नत्वमत्वयोर-
सिद्धत्वात् “ख्यत्वात्” इत्युत्तरम् । लूत्युः । ज्ञास्युः । प्रस्तीस्युः । (शुभनक्त-
शुक् । तत्. क्यचि शुष्कीयति) शुष्कयते, यिवपि शुष्की । (? एव) पक्वी । (अत्र उभयव सयोगपूर्वत्वात् न यण् किन्तु इयङ् इत्याह—) इयङ् ।
शुष्कियौ—शुष्कियः । असिक्तोः शुष्कियः इत्यादि (न चात्र क्ते विहितस्य

उत्तर-विषयम् । "यावन्"—इत्युक्तम् । अत्र । एतदर्थं यतिः कथञ्चिद्
साधयाम् । "अथाह"—इत्युक्तम् । इति ।

For —ann ces 177

दो—। मन्मुदसिपु। एवं निरुवायु—भा गदपा ॥ (बेट—
 प्रायः च वाचि मर्त्ये मगलवाचिनी। तव शोक दण्ड विम्व वल्लभ पाद—)

२७४। सुज्यत मोष्ट । ७।१।६५ ॥

दी- । षोडश नम तत्र तु सर्वं य तत अ तन्वदी मयमा मस्याम पर ।
 षोडशदृश्य स्यामे षोडश । ३ प्रयोगस्य दृश्यम् ।

The base शीर्ष is to stand like its वृत्त form (शीर्ष) when an affix technically called as मय कालम्बन follows (except for that of मयुहि) i.e. in the first five विभक्ति प्रत्यय शीर्ष is to be applied in place of the base शीर्ष . And what then ?

मिति—। मुग्धा ॥ जाह्नु म इति मिति पाठ—

१७६ । ऋतो हि सर्वनामभ्यानयो । ७।३।११० ॥

ही—। ही मर्षनामस्यामि च परा कृद्भाप्रत्यय गुण स्यात् । इति
(गुणो) प्राप्त—

सदस्य leaves take मृत् when a क इत् affix or सवनाभ्यान् affix (I. e. विभक्तिप्रत्यय) follow. Thus मृत् being available in छात्र मृत् we look forward—

नित—। एव कीदृ म इत्यत गुणे प्राप्ते पाद—

२७३ । अद्भुतानन्पुद्गलोऽनेदसा च । ७।१।६४ ॥

दी-। अदन्तानामि उद्यन्तादीनां च चमक स्यात् अतन्वदौ तौ
परे ।

अनङ् comes in place of the final of ऋदन्त bases and उगसन् पुषदंश्च and अनेहस्, when सु (not of सन्धि) follows. Thus the stage being क्रोष्टृ+अनङ्+सु=क्रोष्टन्+सु=क्रोष्टा (as in सखा—see ante) and we look forward.

मित—। अव ऋतं अनङा गुणस्य बाध स्यात्, अनवकाशत्वप्रसङ्गात् वचनस्य । तत क्रोष्टृ अनङ् स—क्रोष्ट् अनृ स इति जाते “सर्वनामस्थाने चास-
बुद्धौ” इति दीर्घसुलोपी । क्रोष्टा । उगना । पुषदशा । अनेहा ॥ असबुद्धौ
लिम् ? हे क्रोष्ट् , अर्वागुण सुलोपी ॥

२७७ । अप्ठन् तृच् स्वस्रनप्ठ नेष्टृत्वष्टृक्षृत् होतृ पोतृ

प्रशास्तृणाम् । द्वा० ११ ॥

द्वा—। अवादीनाम् उपधाया दीर्घ स्यात् अलम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने
परे । नप्त्रादिग्रहण व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम् । (नियमशरीरमाह—)
उणादिनिष्पन्नानां तृजृजन्तानां चेत् भवति नहि नप्त्रादीनामेव । तेन
पितृभ्रातृ प्रभृतीनां न । उद्गातातृशब्दस्य तु भवत्येव । 'समर्थः—पदविधि'
इति सूत्रे उद्गातारः इति साध्यप्रयोगात् ॥ क्रोष्टा [एतच्च “सर्वनामस्थाने”
इत्येव सिद्धम् इति पूव कथितम् । क्रोष्टारौ इत्याद्यर्थम् तुवचनम्]
क्रोष्टारौ । (गुणे रपरत्वे तत अनेन सूत्रेण दीर्घं सति)—क्राष्टार । क्रोष्टारम्-
क्रोष्टारौ । क्रोष्टून् (सर्वनामस्थाने एव तृजवद्भावात् शसि न तृजवत्) ॥

The bases अप्ठ, ढन्नन्, ढजन्त bases also the bases स्वस्र नप्ठ, नेष्टृ, त्वष्टृ, क्षृत्, होतृ प्रशास्त्र have their penultimate vowel lengthened when a सर्वनामस्थान affix (other than सन्धि, follows. The necessity of taking नप्ठ, etc apart from the ढन्नन् and ढजन्त bases is to make this restriction when नप्ठ, etc, are derivatives. And the derivative side (व्युत्पत्तिपक्ष) of the bases नप्ठ, &c is predominant, भाष्य.

takes these as derivatives under the rule 'वृत्' (११११११) ।
Now the author states the restriction here thus—If this दीघ is to
come to वृत्तल + वृत्तल bases got from उपादि वृत्तल + वृत्तल then the दीघ
is to attach only after गन् &c (that are वृत्तल of उपादि vaitre)
and not to others. Thus दीघ does not come after the bases
पितृ मातृ &c (being derived with उपादि वृत्तल) but the base उ मातृ
takes दीघ for माप्यकार uses उमातार under the rule 'समर्प पद
विधि' । छोटा however is established with अमर and then दीघ and
सुलोप by the rule 'सर्वनामभ्यानि चासप्तशुद्धौ । But दीर्घत्व here is
stated for the formation of छोटादी &c Thus छोटा । छोटादी
&c (with गुण by the rule २७५ and दीघ by this present one)

नित— । 'अप्' इति लक्षणादी ननु वचनात् अन्तः । वृत्तल गुणनाम्नाम् वृत्तल
न वादीनां वृत्तलवृत्तल विधिवार्यम् । तत्र विधिवार्यमाह—उपादिगुणवृत्तलविधिवार्यमा
चेत् दीघ तर्हि न वादीनामिव । गुणल गुणल इति उपादिभिन्नत्व इति विधि
तत्र गुण—गुण इत्यस्य यद्वत् । उपादिवाच्यत्वात् दीघत्वमिति एव ।
अत्र व्यापतिपक्ष एव व्याख्यानं, निष्ठादीनां "गुण (११११११) इति सूत्रेण माप्ये
व्यापतिवर्जनात् सुष्ठु अस्मदीति वृत्तल सत्ता । न पतति पितरोमिव इति गुण अस्म
निपातनात्—टिप्पण्यपत्ता । नपदीति वृत्तल वृत्तल निष्ठा । लिपिध्वन् अस्मदीपवाया
सत्ता । अस्मदीन् अस्मा । गुणोक्तिश्च—छोटा । पुनातिमगुण पोता । प्रमाप्येसन्
प्रमाप्या । अमुना छोटा वा इति स्थितिः पाठः—

२७८ । 'विमाता तृतीयादिष्वचि । ७१११७ ॥

वी । अमादिषु तृतीयादिषु क्रीडुर्वा वृत्तल । क्रीडू । क्रीडू ।

The base छोटा is to be designated as वृत्तल L. ७ like क्रीडू when
-तृतीयादि विभक्ति प्रत्यय beginning with अच् follows. Thus वृत्तलवृत्तल

we have क्रोष्ट्रा—क्रोष्ट्रे । वृजवद्भावमावे we get क्रोष्ट्रना—क्रोष्टवे इति शम्भुवत् ॥
 मित— । सुगमा । क्रोष्टृ अस् इति स्थिते आह—

२७६ । ऋत उत् । ६।१।१११ ॥

दी । ऋदन्तात् ङसिङ्सोरति परे उकारः पुकादेशः स्यात् । रपरत्वम् ।

When अ of ङसिङ्स follows a ऋदन् base, then उ in the single substitute for both Here उ that comes in place of ऋ and अ is ऋस्थानिक, so we have र after it Thus we get by गुथ क्रोष्ट र्स् and look forward

मित— । ऋकारस्य अकारस्य च स्थाने प्राप्नो वत उकारस्य स्थानिवत्त्वम् अस्थेव । तत, गुथे कृते रपरं सति क्रोष्ट र्स् इति स्थिते आह—

२८० । रारस्य । ८।२।२४ ॥

दी । रेफात् संयोगान्तस्य सस्यैव लोपः 'नान्यस्य' । इति (? तत)
 ("खरवसानयोः—" इति) रेफस्य विसर्गः—क्रोष्टु ॥

After रेफ, the संयोगान्त letter स् only elides & not others Thus we get क्रोष्टुर् (with elision of संयोगान्त स् here) Then by the rule "खरवसानयोः", we get विसर्ग, in place of र and the result is क्रोष्ट in fifth & sixth case singular

मित— । सुगमा । क्रोष्टृ अस् इति स्थिते वृजवद्भावे च प्राप्ते आह—

दी— । आभि परत्वात् वृजवद्भावे प्राप्ते—"नुम् अचिर वृजवद्भाव-
 वेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन" (वार्तिक) क्रोष्टूनाम् ॥ क्रोष्टरि क्रोष्ट्रोः ।
 पक्षे हलादौ च शम्भुवत् ।

When आम् follows क्रोष्ट, then both वृजवद्भाव and नुट् being due here, वृजवद्भाव is to come in, for it is पर । And वृजवद्भाव in connection with अजादि विभक्ति being in here नुट् can not further

operate (the अक्षर for गृहवदभाव will then be destroyed and the मृद्विपातपरिभाषा will thus stand in the way. So the Vartika "नुमि—अक्षर—" &c decides and says that नुट here is to operate and not गृहवदभाव । So we get काल नाम् । So then we have कालोऽक्षर—कालोऽक्षर in the 7th case. In other अन्तर्नि विमर्श काल्प is declined like कः ।

मित— । अस्मि परं नुट् बाधित्वा परमात् गृहवदभाव एव काल्पः । इति नु गृहवदभाव गुमा न अमन्त्र यत् अत्रविमर्शान्तिरिति विहितं गृहव माव गुमात्म विभाष अक्षरं व्याख्यातुमिति । एव तत्र मृद्विपातपरिभाषया नुट् दम्भत्व स्यात् एव स्थितं आह—“नुमि—अक्षर—गृहवदभाव” नुट् पूर्व विमर्शवत् ततएव अत्र नुट् स्यात् न नु गृहवदभाव । काल नाम् इति ॥ “इकोचि विमर्शः” (अ१०६) इति नुम् विधिः । अत्र न कालिङ्ग वारीयाम् इत्यत्र नुमं बाधित्वा पूर्व विमर्शविधेयं नुट् स्यात् । अक्षर—अक्षरविधिः । “अक्षरं व शात (अ१११) इत्यक्षि रविधिः । तत्र ति ट्पाम् इत्यत्र अक्षि परं परमपि रविधि बाधित्वा नुट् प्रवर्तते । “विभाषा गुतोयान्तिरिति” इति च नुमव मावविधिः । ततएव काल नाम् इत्यत्र अक्षिपरं गृहवदभावविधि परमपि बाधित्वा अत्र न कालिङ्ग नुट् गमः विहितः । इत्यत्र व्याख्यानम्—एते विमर्शविधे इत्यन्यथापि नुट् इति पूर्वोपि नुट् विधिवत् प्रवर्तते । ऊहितमितत् आचार्य प्रवृत्त्या भाष्ये इत्याशां विधा च ॥ उपदन्ता ॥

अथ ऊट् ताः ॥ (नम इति दम्भविमर्शवति अप्यन्तं प्रातिपदिकम्)—
हृह् । हृहौ । हृहः । हृहम् हृहौ । हृहन् इत्यादि ॥ अतिधनू-
यन्द तु महीकाल्य विधेयः । हे अतिधनु । अतिवन्धे । अतिधन्याः ।
अतिधनूनाम् । अतिधन्याम् ॥

मित— । चमति श्व०न् इतीयादिके ऊप्रत्यये, “अप्राणिजातेश्वारज्वजादीनाम्” (वार्त्तिक) इतृकारान्तात् अपि स्त्रियाम् ऊङ् । ततो नदीसञ्ज्ञा । एतेनापि “विमानगना सुखु कुत पितुर्गृहे” इति कालिदासीय व्याख्यातम् । चमूमतिक्कान्त, अति-चम अव एकादेशे “उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्” इत्यन्तादिबह्वावनिषेधात् नोपसर्जनक्रस्व ॥ पुन ऊङिति च उकारद्वय दीर्घेण निर्दिष्टं । तत्र द्वितीय उकार कपोवाघक । उपसर्जनक्रस्वामावे तु “गोटाङ् ग्रहथ कन्निहव्यर्थम्” (वा-१।२।४८) इति कतो क्रस्वनिषेधोपि प्रयोजक ॥ अतिचमूश्च नदीकार्थं दर्शयति— हे अतिचमु इत्यादि ॥ अन्यत् सुगमम् ॥ (खल पुनार्तोति क्तिपि) खलपु । तत खलपु औ खलपू अम् इति स्थिते आह—

२८१ । ओः सुपि । द्वाष्टाट३ ॥

दी— । घात्ववयवसयोगपूर्वो न भवति य उवर्यं तदन्तो यो धातुस्त दन्तस्य अनेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ सुपि । “गतिकारकेतरपूर्ववदस्य यण् नेष्यते” (वार्त्तिक) । खलप्वौ खलप्वः इत्यादि ॥ एवं सुल्वादयः (सुष्ठु लभतीति क्तिपि सुलूः) ॥ अत्र वृत्तौ परनेकाचः किम् ? लूः—लुवौ लुव (एकाच्त्वात् न यण्) । ‘घात्ववयव— इति किम् ? उल्लूः उल्लवौ—उल्लवः (अत ‘ल्ल’ इति घात्ववयवसयोगपूर्वो न, अत यण् एव) । ‘अस्ययोगपूर्वस्य’ किम् ? कटप्र्वौ कटप्र्वौ कटपुवः (सयुक्तघात्ववयवत्वात् न यण्) । ‘गति—’ इत्यादि किम् ? परमलुवौ (अत गतिकारकेतरपूर्वकत्वात् न यण्) । सुपि किम् ? लुलुवतुः (अत अतुसो धातुप्रत्ययत्वात् न यण्) ॥ स्वभात् स्वेन आत्मना वा भवतीति—) स्वसू । “न मूसधियोः” इति (उपडिसति) स्वसुवौ, स्वसुवः । एवं स्वयगू ॥

Eng When अजादि सुप्—प्रत्यय । e विभक्ति, follows a उ वर्णोन् verbal base of more than one vowel—the root having ending in उ but not preceded by a सयुक्तवर्ण (conjunct consonant), then यण् is the substitute for उवर्यं । This यण् is not intended of verbal

bases having पुत्र पद other than a वृत्ति or a वारक । Thus in सख्यु—
the पुत्र पद being a वारक (e. g. अख्युनातीति &c) यङ् comes by this
rule in चौ अस् &c. Hence खख्यी—खख्यु &c.

(Rest easy—see also under the rule एरुमीकाच " ante)

मित—। अत अतुष्टि व्याख्यानादि च सवम् "एरुमीकाच—" इति सूत्रम् ।
अत न पुनवृत्तिरिति ॥

वर्षासु भवतीति छिपि वर्षाभूगम् । "वर्षाभूदरि पुमान् इति यादव" । तस्य
आजादी सुपि 'न भूसुविभोः इति यप्निवेधे प्राप्ते चाङ्—

२८२ । धर्मान्वस्ये । द्वा।४।८४ ॥

दी—। अस्य अवयवस्य यङ् स्यात् अक्षिप्तपि । वर्षांन्वौ—वर्षांन्वः ॥
हन्मतीति हन्मूः 'अन्वूहन्मूः—अन्वूहन्मूः—अन्वूहन्मूः—अन्वूहन्मूः—
(वृत्त्यर्थे तुम् चेह) निपातित । (अत ककारो न चालवयव । अतः उपङ्)
'चो सुपि' इति 'यङ् न विनु' "होवचि इति यङ् तदाह) हन्म्वौ—
हन्म्वः । हन्म्वू—हन्म्वौ—हन्म्वू । शेषं ह्रस्वत् ॥ 'हन्' इति नास्ते
हिंसायै अन्वये (उपपदि) भुक् विपि (हन्मू इति प्रातिपदिकम्) (सी)
हन्मू । एन्कपुन पुनस्य भुवो यङ् वक्तव्या" इति (अत आजादी सुपि
यङ्) —हन्म्वू । हन्म्व इत्यादि—अन्वूहन्म्वत् ॥ करमूः—करम्वम्—
करम्वः । दीर्घपाठे तु 'करा' एव 'कारा'—स्वार्थिकम् प्रत्यायकम् । (उक्ता)
करम्वम्—करम्वः ॥ ('पुनर्मूर्तिविपु-उक्ता" इति बोधात् पुनर्म्वम् अस्तीति
सति चाङ्—) पुनमू योमिकम् पुसि । (पुनर्म्वतीति छिपि पुनर्म्वम् अत पु स-
मन्वेन इति प्रसिद्धम्) । पुनम्वौ इत्यादि ॥ (हन्मो भवतीति हन्मू, काराभा
भवतीति कारामू) —'हन्मू—कारामू यङ्गौ स्वयम्भूवत् । इत्युच्यते ॥

दी—। अयं भूवन्त प्रकरयम् ॥ (आ वा अपोवच्यो-न्तम् गुह्यम्)
यात् । सौ (सोट्, वदन्त अन्त दीर्घ—सुखोप-गलोपा इति) याता । हे-

धातु (“ऋतोडि —” इति गुण । रपरत्त्वम् । हल्ङादिलोप, विसर्गश्च) ।
 धातारौ—धातारः । “ऋवर्णात् नस्य णत्व वाच्यम्” (इति) धातृणाम् ।
 इत्यादि (क्रोष्ठृ शब्दवत्) । एवं नप्त्रादयः ॥ उद्गाता—उद्गातारौ—
 उद्गातारः (माथप्रयोगात् दोषः) ॥ पिता । व्युत्पत्तिपक्षे नप्त्रादि प्रहणस्य
 नियमाकत्वात् न दीर्घः (अव्युत्पत्तिपक्षे विध्यर्थत्वादपि अनुकत्वात् पितादीनां न
 दीर्घः, इति “अप्लुम्—” इति सूत्रे व्याख्यानानुसारे उक्तम्) । पितरौ—पितरः ।
 पितरम्—पितरौ—पितॄन् । शेष धातृवत् ॥ एव जामातृ आत्रादयः ॥
 (नृशब्दः मनुष्यवाची । अस्वसौ “ऋदुशनस—” इत्यनङ् । “सर्वनामस्थाने चा-
 मनुङ्गौ” इति नान्तत्वहेतुकादीर्घः । ऋङ्ङादिलोपः— इति न लोपः । ततः—)
 ना । नरौ नरः । हेनः । (शशि पूर्वसवर्णदीर्घः । णत्वम् इति नृन् ।
 शेष धातृवत् । नामि विशेष वक्ष्यति—)

Eng — Easy

२८३ । नृ च । दा०६ ॥

दी । ‘नृ’ इत्येतस्य नामि वा दीर्घः स्यात् । नृणाम् नृणाम् ॥

(ऋवर्णात् नस्य णत्वम्—इति अत्र णत्वम्) ॥ (डौ गुणे रपरत्वे नरि । नृ —
 नृषु) ॥

दी— । ‘कृ’ ‘तृ’—अनयोःनुकरणे “प्रकृतिवत् अनुकरणम्—” इति
 कल्पिकातिदेशात् “ऋतो इत् धातोः” इति इत्त्वे रपरत्वे कीः । किरौ—
 किरः । तीः—तिरौ—तिरः । इत्यादि गीर्धत् ।

मित ।। ‘क्व’ इत्यस्य अनुकरणसूतस्य अनुकार्यशब्दस्वरूपवाचकत्वात् क्रिया-
 वाचकत्वाभावात् धातुत्व न स्यात् ततः “ऋते इत् धातोः” इति इत्वमपि न स्यात् ।
 तत आह—“प्रकृतिवत् अनुकरणम्” । अनया परिभाषया ‘अतिदेशः’ विधा-
 नमिति यावत् वैकल्पिकः । ततश्च अतिदेशभावनमादाय धातुत्वात् “ऋत इत् धातोः”
 इति इत्वम् । अतिदेशभावे तु धातुत्वाभावात् प्रातिपदिकत्वाद् सुवृत्तपक्षि । तत

की—किरी—किर इत्यादि ॥ भलतिवत् अनुकरणम् इत्यग्र अनित्यत्वात् अनुकरणस्य धातुनामाणात् अतःदातो इति इत्याभावे सति चाह—

दी—। इत्याभाषणोऽस्य “अनु”सन्—” इति “सतो टि— इति च तपरकस्यात् (सतो अग्रहयात्) अमङ्—गुण्यौ नः । (सतः) कृ—को—का । कृम्—क्री—कृन् । क्रा । क्रे इत्यादि ।

दी—। लुङ्प्रत्ययस्य ॥ ‘गम्त्य’ शब्दः । अनयोः अनुकरणम् । (अनुपयोगोऽभावश्चात् “अनु”सन्— इति (अमङ् । गमा । शका । ङी) सव नामन्वाते च अतीति— इति) गुणविषयस्तु सपरत्यम् । गमसौ—गमस । गमसम्—गमसौ—गमसुन् (अ वचस्य दीधामाणात् शब्दस्य एव) । गमसः । गमसे । वसिष्ठसोऽस्य ‘असत् सत् इत्युत्पत्त्य सपरत्य ‘संयोगान्तत्पत्त्यसोप’ (सूत्र ५४) । गमुस । गमुस इत्यादि ॥

Eng—Easy

(अथ परानां निश्चयने)—

(अ विद् । वस्यापत्तम् इति इः (अतः इङ्) । तेन इना सह वचते इति (सि इति प्रातिपदिकम् । तस्य सी—) सेः सयौ—सय (अजादी अवा दीम्) । (सि सी । अथ “एङ्” इत्यात्” इति अनुविनोप) ॥ (सयत् इ किन इति अतः । तस्य अपाञ्चाङ्—) स्मृतो—स्मृत्यौ—स्मृतस्य इत्यादि ॥

मित—। सुमता ॥ अथ भोदना वचने । वा सु इति क्लृप्ते चाह—

२८४ । गोतो णिस् । ७।१।६० ॥

दी । गोयन्दात् परं सर्वनामस्थानं सिद्धत्वात् । गौः । गाया । गावः ।

When सव नामन्वात affixes comes after the base की then these affixes are treated as अनु । Thus we got इति and the result is मी. गावी &c.

मित—। णिवत्वे “अचोऽजिणत्ति” इति वृद्धिः । सा चाव ओकारः । इत्त्ववि-
सर्गौ । ततः गौ. इति रूपम् । एव वृद्धौ आवादेशे गौ+ओ=गावौ । गौ+अम्=
गाव । अमि गौ+अम् इति स्थिते अनेन सूत्रेण णिवत्वात् वृद्धौ प्राप्तायाम्
आह —

२८५ । - औतोऽम्शसौः । ६।१।६३ ॥

दी । ‘आ औतः इति छेदः । ओकारादम् शसो रचि परे अकार एका-
देशः स्यात् । यसा साहचर्यात् सवेव अम् गृह्यते, नेह—अचिनवम्,
असुनवम् (‘चि, छ’ इति घात्वो लङि उत्तमपुरुषे मिपो.अम्) ॥ गाम्—
गावौ गाः । गवा । गवे । गोः इत्यादि ।

औत in the sutra is to be disjoined as आ औतः । And thus
आ is the single substitute (for ओ and अ) when अ of अम् & शस्
come after ओकार । Here अम् of सुप् affixes is taken & not अम्
of घातु । Hence in अचिनवम्, असुनवम् &c आ is not the एकादेश
though घातु ‘अम्’ follows This is interred from अम् being taken
in conjunction with शस् । Thus गौ+अम्=गाम्, गौ+शस्=गौशस्—
गाम् & so on

मित—। सुगमा ॥ द्योश्चन्द्र. ओकारान्त स्त्रीलिङ्गः । सुशोभना द्यौः
यस्य इति बहुव्रीहौ सुद्यो इति प्रातिपदिकम् । अस्य रूपाध्याह—

दी । “औतो णिव इति वाच्यम्” (वार्त्तिक) । विहितविशेषण
च । तेन । छद्यौ—छद्यावौ छद्यावः । छद्याम् इत्यादि (गोवत्) ।
‘ओकारान्तात् विहितं सर्वनामस्थानम्’ इति (‘औतोणिव’ इति वार्त्तिक)
व्याख्यानात् नेह । हे भानो । हे भानव ।

उः सम्भुः रगृतो येन स (‘सृृतो’ इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ आह—)
स्मृतौ रगृतावौ स्मृताव । स्मृताम् स्मृतावौ स्मृता इत्यादि
गोवत् ॥

Some (e g Kaivata) read चीतो वित् for the Sutra "गीतो वित्" । In fact 'चीतो वित् वाच्यम् । the varatika which is explained as—'चीकारात् विहितम् सञ्ज्ञानध्यान विहितं स्यात्' । e सञ्ज्ञानध्यान affixes after चीकारात् base are treated as व इत् । As चीतो is explained as चीकारात् विहितम् । So Bhattoji here says 'विहितविधिवत् च' । Thus सुधा+धु—सुधी as in गी । It is in fact declined like गी । As this varatika is explained as "चीकारात् विहितम् सञ्ज्ञानध्यानम्" and not as चीका ।त् परम्" &c so in ई भातु+धु=ई भातो (by इमस्य गुण)+म् there is no चिह्नमात्र for here धु is after उ and not made (विहित) after ची and we get ई भातो । Similarly in ई भातव ("अति च" इति मुने सति चीत वित् न स्यात् । यतः जम दगावाम् भातु इति उकारात् एव यतः त्रम् उच्चा ।त् विहितं न तु चीका ।त्) । So also the base छूतो is also declined like गी ।

नित— । सुवसा ॥ "गीतो वित् इत्यत्र चीतो वित्" इति पाठानुसारेण चार्तिवभाष चीतो वित् वाच्यः । व्याख्यानं च—चीकारात् विहितम् इत्यादि । विहितविधिवत्त्वं तु ई भातो इत्यादी विवर्तिनिधिवत् । अतएव लघनप्रतिप लोकपरिमापका एव ई भातो इत्यादी चिह्नमात्रं न स्यात् । यत चीकारस्य साध विवर्तनात् ॥ "चीतो वित् वाच्यः" इति व्याख्यानात् चीकारात् सञ्ज्ञा गोवत् ; यथा छूतो वत् ॥ इत्योदना ॥

अथ सिद्धता निरूप्यते । ऐन्द्रः जनवाची । अस्य विशेष दर्शयति—

२८६ । रायो हलि । ७।२।८। ४

श्री— । ऐन्द्रस्य धाकारो अ धादेयः स्यात् हलि विभक्तौ ; (सतः सौ) हाः । अवि विभक्तौ आयाण् । रायो—रायः । रायम्—रायौ—रायः । रायाः—राभ्याम् इत्यादि ।

Eng—Easy

मित— । सुगेमा ।

अथ औदन्ता, निरूप्यन्ते । औशब्द चन्द्रवाचो । अस्य सौ—

दी । ग्लौ—ग्लौवौ ग्लौवे । ग्लौवम्—ग्लौवौ—ग्लौव इत्यादि ।
“औतो अम् शसोः” इति सूत्रमिह न प्रवर्त्तते । “ऐ औवौ” इति (? माहेश्वर)
सूत्रेण औदौतोः सावर्ण्याभावशापनात् । इत्यौदन्ता ।

इत्यजन्तपुंलिङ्गप्रकरणम्

“अथ अजन्ताः रत्रौलिङ्गाः”

[रमते इति पचाद्यचि स्त्रियाम् “अजाद्यतष्टाप्” इति, टापि च रमा । रमान्
सु इत्यत्र “हलश्चाप्भ्यो दीर्घात् सुतिस्त्वृत्ता हल्” इति सुलोप,] रमा ।

(अस्य औडि रमा औ इति स्थिते आह—)

२८७ । औडआपः । ७।१।१८ ॥

दी— । आवन्तात् अङ्गात् परस्य औड शी स्यात् । ‘औड्’ इतौ-
कार विभक्तेः सन्ता (प्राचां शास्त्रे इत्यर्थः) । रमे । रमा ।

औड् coming after आवन्त bases is replaced by शी । औड् is the
designation of औकार विभक्ति-affixes of the old school. Thus
रमान्+औ=रमान्+शी=रमा ई (शकारस्य “लशक्तवद्धिते” इति इत्वात्)=रमे
(by the rule “आद्यगुण, ”) ॥ (सर्वर्णदीर्घ सन्ता आह—) रमा ।

मित—। आप इति पञ्चमी आवत् विवक्षितम्। चीक इति षष्ठी।
 “अत्र षष्ठी जी” इत्यतः ‘जी इत्यनुवर्तते। अत आह—आवत्वात् चङात् इत्यादि।
 ‘जी’ इत्यस्य अव्ययत्वविने इति शकारश्च इत्यम्) रमाङ्—रमि (“आङ्” इति
 सूत्रेण) ॥ “इह आवत्”— इति सूत्रे आवत्पदस्य दीर्घवचनं नष्टम्। तत्र
 अव्ययमासी रामवोपासी। अत्र आवा इत्यस्य दीर्घमावात् चीक जी न स्यात् ॥
 ‘रमा सू’ इति क्तिंते आह—

२८८। सम्बुद्धौ च। ७।२।१०६ ॥

वी—। आप एकारः स्यात् सम्बुद्धौ। ‘एङ् ह्रस्वात्—’ इति सम्बु
 द्धिभोपा। हे रमे। हे रमे—हे रमाः ॥ रमाम् (“असि पूरः” इति पूर-
 रूपम्)। रमे—रमा। (असि) स्त्री णि नत्वाभावः (वत्वात् षष्ठी नः
 पु सि” इति नलभत्वं न भवति)।

एकार is ordered in place of आ when संबुद्धि follows. Thus रमा स becomes रमि सू। Then by the rule ‘एङ् ह्रस्वात्—’ the संबुद्धि elides and we get रमि सू &c रमि रमा are as in 1st case dual & plural. In रमाम् we get पूररूप; and in रमा म् we get रमा by पूर सवर्चदीप्त here नल does not come in by the rule ‘ह्रस्वात् षष्ठी नः पु सि’ for the base is in the feminine

मित—। “इङ्गवचने मन्वते” (६।१।१३) चोडिच” (७।१।१३) इत्यतः
 ऐ आङिचाप इत्यतः ‘आप इत्यनुवर्तते तदाह ‘आप एकारः स्यात्’ इति ॥
 दीप्तस्य आवत्वात् एव एकारः। रमि चङ्गुङ्। अत्र ‘चुङ्गा’ इत्यस्य दीर्घमावात्
 न एकारः ॥ रमा आ इति क्तिंते आ

२८९। आङिचाप। ७।१।१०५ ॥

वी—। आङि चोसि च परे आवत्त्वस्य अङ्गस्य एकारः स्यात्।
 रमया। रमाम्याम्—रमामि।

एकार is ordered at the end of a चोडि चोडि when आङ (the

designation for 3rd case singular affix) and ओस् follow Thus
रमा आ=रमे आ=रमया &c

मित । 'आङ्' इति पूर्वाचार्यनिर्देशेन वृत्तीयैकवचन गृह्यते । सूत्रे
“चकारात्” ओसि च गृह्यते । ‘ओसि’ इति पूर्वसूत्रात् अनुवृत्तिरस्ति । - एकार-
गुहृतिः चात्र पूर्वसूत्रवत् बोद्धव्या । एव रमा आ=रमे आ=रमया । अत्रापि दीर्घ-
आप् ग्रहणात् नेह—अतिखट्वेन ॥ रमा ए इति स्थिते आह—

२६० । याडापः । ७३।१२३ ॥

दी । आपः परस्य डित् वचनस्य याडागम स्यात् । “वृद्धिरेचि”
इति (एकारादेशे) रमायै । सर्वर्थादीधः रमाया । रमाया रमयो—
रमायाम् । रमायाम् । रमयो । रमाह । एव दुर्गादयः ॥

याङ् (या) is the augment after आवन्त bases, when a डइत्
Vibhakti affix follows Thus रमान् ए=रमा या ए (by याडागम) ।
Then by the rule “वृद्धिरेचि” we get रमायै—रमायै । By सर्वर्थादीधः, we
get रमा या अस्=रमाया । रमा ओस्—रमे ओस् (एकार coming when ओस्
follows by the previous rule “आडिचापः ”)=रमयो । In रमायाम् we
have गुट् by the rule “ऋखनद्यापो गुट्”, then दीर्घ by the rule
“नामि” and lastly णत्व by “अट् कु प्रुङ्” and “रषाभ्यां नोण समानपदे” ।
In रमायाम् we have first अम् in seventh singular by the rule
“ङोः आम् नयाम्नीत्य” then याडागम and lastly सर्वर्थादीधः ॥

मित— । ‘डित्’ वतीति डित्वचनम् । तस्य, डित्, सुप् इत्यर्थः ॥
“वेडि”ति इत्यतः ङोः इति षष्ठ्या विपरिणतम् अनुवर्तते । तत आह ‘डित्वच-
नस्य’ । आवन्तात् उत्तरस्य डित् सुपो याडागम इत्यर्थः । रमान् या ए—रमायै ।
अत्र वृद्धिश्च एकारः “वृद्धिरेचि” इत्यनेन ॥ रमा ओस् इत्यत्र “आडिचापः”
इत्यनेन एकारे सति रमे ओस्=रमयो ॥ ‘रमायाम्’ इत्यत्र “ऋखनद्यापो
गुट्” इति गुटि सति “नामि” इति दीर्घं च सति, “रषाभ्याम्—अट्

५. १५ — इति च लक्षम् । यथा हि इत्यत एवाम् नयाम् भोज' इत्यमम
आमि कति यावा मि मवगतीष्टे च समाधायम् । मवगतात् टापि इति स्त्रियाम्
मर्षाम् । आपि प्रापिच समाधत् । यस्यापि स्त्रियु यावाया इति यावा
गमि प्राप्ते चाह—

२६१ । सर्वनाम्न स्याद् ह्रस्वश्च । ०।३।११४ ॥

दी— । आद्यन्तीवृत्त्यनाम्न परम्य टित् स्याद् स्यात् । आपद्य ह्रस्वः ।
याटोऽपवादः (अय स्याट) । सयस्यै । सयस्याः । सयस्या । ण्का एस्य
पूर्वा तस्यत्र प्रख्यात् 'आमि सर्वनाम्न — इति एट—मर्षाणाम् । सर्व-
स्याम् । सयया—मर्षात् । ण्यं पिभ्यादुपाज्यावन्ता ।

याट is the augmen of ए इत् ribhakti affixes after चावन् सर्वनाम्
(pronominal) in ए. And also there is ह्रस्व of चाप् here by the
very rule. This याट is a lar to याह as declared by the previous
rule Thus मव स्यै मर्षया ९० In the case of मवा+आम् चावन्ति m
मवा is taken as पूवान् and not as परादि and now as regards मर्षा in
निहिविमिटपि भावा it is also a मव नाम । Then by the rule "अमि मव
नाय"— we have मुट् when चाम् follows. Thus we get मर्षाणाम् ।
In मव स्याम् मुट् is barred by the rule "केशाम् being पर । Then स्याट
and ह्रस्व come by this rule and we get मव स्याम् । Similarly विना
९६. are to be declined

मित ।—पूव नवा । १५ इत्यनुवर्तते । तत्र मव नाया इत्यस्य विधीनम् । इति
इत्युपगमम् पूव मवत् वीर्यम् । तत्तु मव नाय' इति पद्यस्या अनुगीभात् यटा
विधिविध्यते । तदाह— चावन्तात् परम् मव नायो विहितम् इति इत्यर्थः । तत्र
मासपूवावे इत्यादि सिद्धम् । मर्षा+आम् इत्यत मवा' इत्यस्य चावन्ति पूवान्
वत् न तु परादिवत् तत्र चावन्तात् मवा-मवत् सर्वदि । विपादाभावात् अपि निह-
विमिटपिभावाच्च मव नामस्ये सति 'आमि मव नाय' मुट् " इति मुटि मर्षाणाम् इति

७५म् ॥ सर्वा ङि इत्यत्र सुट-परत्वात् बाधित्वा “ङेराम्” इति आम् । तत आट
ङ्गत्वञ्च इति सर्वस्याम् ॥ एव विश्रादय आवन्ता बोधव्या ।

२६२ । विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ । १।१।२८ ॥

दी । अत्र सर्वनामता वा स्यात् । उत्तरपूर्वस्यै उत्तरपूर्वायै । दिङ्-
नामान्यन्तराले इति प्रतिपदोक्तस्य दिक्समासस्य ग्रहणात् नेह । योत्तरा
सा पूर्वा यस्या उन्मुग्धायाः तस्यै उत्तरपूर्वायै । बहुव्रीहिग्रहण स्पष्टार्थम् ।
अन्तरस्यै शालायै, बाह्यायै इत्यर्थः । ‘अपुरि’ इत्युक्तेर्नेह—अन्तरायै
नगर्यै ॥

This rule provides optional सर्वनामता of दिग्वाचक words
entering in a बहुव्रीहि compound by the specific rule “दिङ्-
नामान्यन्तराले” । Thus we get both उत्तरपूर्वस्यै and उत्तरपूर्वायै,
as बहुव्रीहि here is by the rule “दिङ्नामानि—” &c As
the दिक् समास only is to be committed here by the spe-
cial rule “दिङ्नामानि—”, so in the case of ordinary बहुव्रीहि as
योत्तरा सा पूर्वा यस्या सा उत्तरपूर्वा etc, सर्वनामता cannot attach to the base
उत्तरपूर्वा । And the mention of the word बहुव्रीहि in the sūtra is
thus to avoid ambiguity, though without it the same meaning
comes if प्रतिपदोक्त दिक् समास is counted In अन्तरस्यै शालायै, अन्तरा
meaning बाह्या is a सर्वनाम, but in अन्तरायै नगर्यै, अन्तरा is not a सर्व-
नाम, सर्वनामता here being prohibited by the word ‘अपुरि’ in the गण-
सव “अन्तर बहिर्योग—”, here reference being to a ‘city’

मित । “न बहुव्रीहौ” इति नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विभाषेयमारभ्यते । दिशा
समासो दिक्समासो दिगुपदिष्ट समासे बहुव्रीहौ विभाषा सर्वादीनि सर्वनामसञ्ज्ञानि
भवन्ति । दिग्यग्रण किम् ? “न बहुव्रीहौ” इति प्रतिषेध उक्तः, तत्र न जायते—
कविभाषा क प्रतिषेध इति । दिग्यग्रणे क्रियमाणे जायते—दिगुपदिष्टसमासे विभाषा
अन्यत्र प्रतिषेध इति । दिशा समास ‘दिक् समास’—इत्यनेन “दिङ्नामान्यन्तराले

[illegible]

२६० । विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् । ०।३।१५ ०

[illegible]

Long—L.A.

मिति ।—मुसमा— “कृष्ययोऽप्येव” इति धातो “विदमिनादिभ्योऽह” इति
 षडि ज । गण । अथ मी इत्युत्पत्तिः सुभाषि जरा इति । अथान्तरात् ‘जराया
 न भवत भ्याम्’ इति इतिषे सु अजानी पाचिकी जरादिभ्यः तत्ताह—

हो । अतः जरे-जर्मौ । शोभायात् वरस्यात् अरण्यं अस्मि मुदा पर
त्वात् अरम् । जामाम् इत्यादि । पक्ष इत्यादौ समापत् । इदं पूर्वविप्रति
वेधेन शोभाय कृत्वा सन्निपातपरिभाषाया अमित्यत्वमात्रित्य 'अरमौ इति

केचित् । 'तग्निर्मूलम् । यद्यपि जरसादेशस्य स्थानिवद्भावेन आवन्ततोमा-
श्रित्य 'ओडआपः' 'याडापः' 'हस्वनद्यापः' 'डेराम् नद्यामनीभ्यः' इति च
पञ्चापि विधयः प्राप्ताः एव नस्-निट्-पृत्तु, तथापि 'अनल्विधौ'
इत्युच्यते न भवान्तः । आ आप् इति प्रश्लिष्य आकाररूपास्यैवापः सर्वत्र
ग्रहणात् । एवं 'हल् ह्याप्—' (सूत्र २५२) इति सूत्रेऽपि 'आ आप्' 'डी ई'
इति प्रश्लेषात् 'अतिलट्त्वः निष्कौशाम्बि' इत्यादिसङ्ख्येदीर्घग्रहणा प्रत्याख्ये-
यम् । न च एवमपि 'अतिलट्त्वाय इत्यत्र स्वाश्रयमाकारत्वं स्थानिवद्भावेन
आप्तत्वाश्रित्य याट् स्यात् इति वाच्यम् । आवन्त यदङ्ग तत् परस्य याट्
विधानात् । "उपसजेनश्चिप्रत्यये तदादिनियमात् ॥

मित— । जरसी इत्यव जरस्-भावः परः । अत तस्मिन् प्रवृत्ते शीभावः न स्यात् ।
अकृते तु जरस्भावे जरा इत्यावन्तात् शीभावः स्यादेव । तदाह 'शीभावात् परत्वात्
जरस्' ॥ एव 'आमि गुट परत्वात् जरस्' । ततश्च जरसादेशे न गुट् जरसा-
मिति । पुनश्च शीभावः आवन्तसन्निपातमाश्रित्य प्रवर्तितः सन् आवन्तता न विनाशयेत् ।
अतश्च आवन्तनाशके जरसादेशे सति शीभावा न स्यात् ॥ केचित्तु अत्र "विप्रविषेधे
पूर्वं कार्यम्" इति परिभाषामाश्रित्य पूर्वविप्रतिषेधेन शीभावः कृत्वा ततः जरसादेश-
विदधति, ततश्च 'जरसी' इति रूपयति । एते च सन्निपातपरिभाषाया अनित्यभावः पुरस्कृत्य
इष्टसिद्धयर्थं नात्र ता परिभाषा प्रवर्तयन्ति । तच्च न युक्तम् । सर्वत्र सन्निपातपरि-
भाषाया अनित्यत्वाश्रयणे प्रमाणाभावात्, अस्य पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणस्य च भाष्ये अदृष्ट-
त्वात् ॥ जरसादस्थाने जरसादेशस्य स्थानिवद्भावमाश्रित्य अस्य आवन्तत्वे सति "ओड
आपः" "ओडि चापः" इत्यादि पञ्च विधयः प्राप्नुवन्ति । एव "पद्मो—" इति सूत्रेण
नासिका-निशा-पृतनाशब्दस्थाने नस्—निश्—पृत्—आदेशेषु सत्सु स्थानिवत्त्वात् एषा-
मावन्तत्वे सति एते पञ्चापि विधयः स्युः इति शङ्कते । ता च शङ्का परिहरति—"स्थानि-
वदादेशे अनल्विधौ" इति सूत्रे 'अनल्विधौ' इति उक्तत्वात् । अत्र च आवन्तमा-
श्रित्य एते पञ्चविधयः अनल्विधि एव । अत एषु कर्तव्येषु एतेषाम् अलाभ्यविधित्वात्
जरसाद्यादेशानां स्थानिवत्त्वं न सम्भवति । ततः जरसादेशस्य आवन्तत्वाभावात् उक्त-
पञ्चसूत्रा एत्यादिविधयो न भवन्ति । अथवा "ओडि चापः" इत्यादी 'आ आप

[illegible]

श्री-। पक्ष- इति नामिकायां नम् । मया । मया । नाम्याम्
इत्यादि । पक्ष (नमाङ्गमावपक्ष) छटि रमावपक्ष मिश्राया निम् । निम् ।
निम् ।

मितः । मुदना— निम ध्याम् इति श्रितं पाठ—

२६४ । प्रथमस्त्रयज-मृजयजराजम्राजध्वरा प । ८।२।३६

श्री-। सभादीनां सप्तानां द्वा-वपात्र पकारा-वपादेया स्यात् कसि

[illegible]

१६५। यदो फः सि। ८।२।५। ॥

दो । वस्य वस्य न न स्यात् मकारः परः । इति तु न भवति । ज्ञातं
 प्रति (वस वसिद्वान्) । वसितु मयास्मिन्ने— दार्ढ्यात् (दा० १)
 इति भूतान घातारित्यमुपरीयमिति । त मत् । निरुभ्याम् इत्यत्र म् रत्न
 उकारे—निरुभ्याम्—निजमि । वाः पु' (दा० १०) इति वृत्त्यं तु न
 भवति । (वृत्त्यं प्रति) न ह्यस्यामिदं सातम् । (निरुभ्याम्) जगत्त्वम् ।
 भुत्त्वम् (भुत्त्वमेव उकारः) । धरत्यम् (धर वधेन ध) इति मिर्यु
 (मय इत्यधिकत्वे तु) निरुभ्याम् मीत-मृतना गामनां मीत-पूत-म्वत्
 (आदिगाः) पाट्याः ग सादी वा (पट्या—इति भूते वार्तिचमेतत्) । (वत्
 वतनामन्त्य म्मि वत् आदम्) पूतः । पूता—द्वयपासः । पणो घटिष
 रमावत् । गौरा विभवायत् (विभवात् भिषामपि वृत्त पम् । न तु
 दावत्, 'वमायत् । इति तत्परच्छेद्यात्) ॥ इत्यादि ता ॥

In निष्ठु there being वस by the rule "अव— &c we get निष्ठु।
Then the apprehension is that why should not the rule 'वर्द्धा
अ' सि (i.e अ comes in place of व and द when वृद्धा follows)
operate before the operation of the rule for वृद्धा e.g. 'अवर्द्धा

जशोन्ते" (वारा३८) ? The answer is that this present rule is असिद्ध with regard to जश्त्व, for this rule being पर is to operate after operation of जश्त्व । And जश्त्व coming in, then this has no application at all । Some however bring "धातो" in the rule "व्रश्च—" from the rule "दादेधातोर्ध" । In that case in निज्भाम्, निज् being not a verb, then धत्व does not come & by जश्त्व we get निज्भाम् &c । In निज्भाम्, कुत्व by the rule "चौ, कुः" (वारा३०) does not operate, for जश्त्व is असिद्ध with regard to कुत्व and जश्त्व being more powerful operates first & thus nullifies further operation of कुत्व । According to this latter view in निज्सु we have निज्सु by जश्त्व then निज्सु by चत्व and lastly निज्सु by चत्वं of जकार । Again श् becoming optionally छ by the rule "श्चोच्छोऽटि" we get निज्सु । (Rest easy)

मित— । सुगमा ॥ इत्यावन्ता ।

दी— । मतिशब्दः प्रयेया हरिवत् । स्त्रीत्वात् ("तस्माच्छसो न पुंसि" इति) नत्वाभाव—मतीः । (तृतीयैकवचने "आडोनास्त्रियाम्" इति 'अस्त्रियाम्' इति पठ्युदासात्) नात्व न—मत्या ।

मित— । सुगमा ॥ मतिशब्दस्य इदन्तत्वात् "यू स्त्रास्थौ नदी" इति "नदी-संज्ञायाम् अप्राप्तायाम् डिर्लुप्तो तदिकल्प दर्शयितुमाह—

२६६ । डिति ह्रस्वश्च । १।४।६ ॥

दी— । इयदुवहस्यानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीकृतौ ह्रस्वौ च इवर्णोवर्णौ स्त्रियौ वा नदीसंज्ञौ स्त इति परे । "आयनद्या" (सूत्र २६८) । मृत्यै—मतये । मत्याः—मते । मत्याः—मते । नदी-त्वपक्षे "अौत्" इति ङेरौत्वे प्राप्ते—

When मति is not नदीसंज्ञक then मति + डि = मत औ = मती by the rule "असधे" । Similarly श्रुति &c are declined

मित— । "ङेराम् नयाम् नीमाम्" (७।३।१६) इत्यत "ङेराम्" इति 'नदी' इति च अनुवर्तते । 'नदी' इति च इदुङ्ग्राम् इत्यस्य विभक्तिं विपरिणामेन विशेषणम् । तदाह—'नदीसंज्ञाकामग्राम् इदुङ्ग्राम् इत्यादि ॥ "इदुङ्ग्राम् श्रुत् असधे" इत्यपि सूत्राङ्गं केचिदत पठन्ति । तेषां मते अत्र योगविभागः कर्तव्य— "इदुङ्ग्राम्" "श्रुत्" असधेः" इति । नदीसंज्ञायाम् आद्येन परत्वात् आम्भावस्य बाधकं औ द्भावो निवर्तयते ॥ एवम् मति आम्—मत्याम् । नदीत्वभावपक्षे तु मति डि इति स्थिते 'असधे' इति सूत्रेण डेरौत्वे, घेरत्वे च, मत ऐ—मती ॥ अधुना मित्याम् विशदस्य विशेषमाह—

२६८ । त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृ चतसृ । ७।२।६६ ॥

दी— । स्त्रीलिङ्गयोरेतयोः एतावादेशौ स्तः विभक्तौ परतः ।

तिसृ and चतसृ are respectively ordered in place of feminine base त्रि and चतुर् when a case affix follows

मित— । सुगमा ॥ विशदस्य नित्यबहुवचनान्तत्वात् तिसृ+अम् इति स्थिते आह— ।

२६९ । अचिर ऋतः । ७।२।१०० ॥

दी— । तिसृ चतसृ एतयोः ऋकारस्य रेफादेशः स्यादचि । गुण-दीर्घोत्त्वानामपवादः । तिस्रः । तिस्रः । तिसृभिः । तिसृभ्यः—तिसृभ्यः । आसि 'नुम्—अचिर—' इति नुट् ।

रेफः is ordered in place of ऋ of तिसृ and चतसृ when affixes beginning with अच् follow This bars गुण here by the rule "ऋतो डिर्चवर्णनामस्थानयो" (ante) and we get तिस्रः । In तिस्रः (2nd case plural) this rule bars application of सर्वर्ष दीर्घ by the rule "अथमयो

‘पूर्व सवच’ (ante). This very rule also has application of लृट् by the rule “अत उत्” in the case of 6th case singular of the base प्रियमि (गुण २९ प्रिया तिम यस्य इति विवक्ष) which become प्रियमिष when विभक्तिप्रत्यय follows. Thus we get प्रियमिष स्मृ (and not प्रियमिषु स्मृ by उत्). So we have here ‘गुणदीर्घात्प्रनामपदान्’^१. In तिष्ठन्नाम् गुट comes after उत् by पूर्वविप्रतिषेध by the Varttika “गुम् चरि—वज्रव नावेमा गुट् पूर्व विप्रतिषेधेन (which see ante) and then दीर्घ being due by the rule नामि we look forward—

मित—। पूर्व भूमात् ‘तिष्ठन्नाम् इत्यनुवर्तते तच्च चठान्तस्य अन्ति वतते तदाह—‘तिष्ठन्नाम् एतयो’ अकारान्न ईकादिम् इत्यादि। एष ईकादिम् “नाता इति सर्वनामभ्यागतयोः” इत्यनेन विहितम् अनुस्यापवादः। तदा तिष्ठन्नाम्= तिष्ठन्। एवं तिष्ठन्नाम् इत्यतः “प्रथमेया पूर्वसवच” इति सूत्रद्वयेन प्राप्ते अप ईकादिम् तस्य बाधको वर्तते; ततः तिस इति रूपम् इ प्रिया तिम यस्य इति विवक्ष प्रियमि इति प्रातिपदिकम्। अत्र नृपि विभक्त्यन्त्यस्य स्त्रियां स्त्रियत्वात् विभक्तिप्रत्ययात् तिष्ठमान इति परत्वे टट्त्वाः। एवं प्रियमिष स्मृ इत्यतः पठेत्कवचमि तिष्ठन्नादिभि सति ‘अत उत्’ इति उत्त्वं न भ्यात्; एष ईकादिष एव तस्य बाधकः स्यात्। अत आह—‘गुणदीर्घात्प्रनामपदान्’^२। तिष्ठन्नाम् इत्यतः गुट् बाधित्वा चरि नाता” इति एवे प्राप्ते “गुम् चरि वज्रव नावेमा— इति चार्तिवेन पूर्व विप्रतिषेधेन गुट्वा प्राप्ते। तदाह—“नामि” गुम्चरि— इति गुट्। नृपि सति “नामि इति दीर्घे प्राप्ते आह—

३००। न तिष्ठन्नाम्। दी।४।४।

वी—। तिष्ठन्नाम् एतयो नामि दीर्घो न स्यात्। तिष्ठन्नाम् तिष्ठन्। स्त्रियाम् इति प्रियतुरोर्घिसेवत्वात् सिद्ध (‘प्रियतुरोर्घिसेवाम्— तिष्ठन् स्त्रियां स्त्रिययोः प्रियतुरो इत्यन्वयः, अत एत एत एतानां ओविद्धयोरे तवारिति। एष आख्यायानात् इह ‘तिष्ठ’ आदिषी न—)।

प्रिया त्रयः त्रीणि चो यस्य। हा प्रियत्रि (अत्र विशब्दस्य स्त्रियां वृत्तिर्नास्ति ततः समासोत्तरं सुपि तिष्ठभावो न)—मति शब्दवत् । आभि तु (पठौवहुवचने 'वे स्त्रय' इति वयादेशस्य अङ्गत्वेन तदनेपि प्रवृत्ते) प्रियत्रयानाम् इति विशेषः । 'प्रियास्तिस्रो यस्य स' इति विग्रहे तु प्रियतिसा (प्रियास्तिस्रो यस्य इति तु "अन्तरङ्गानपि विधीन् वहरिङ्गो लुप्ताधते" इति समासे अन्तर्वर्तिविभक्ते लुप्तत्वात् अन्तरङ्गोपि तिष्ठभावो न । तेन स्थिति इत्येव प्रातिपदिकम् । अस्य सुपि विशब्दस्य स्त्रिया स्थितत्वात् विभक्तिपरत्वात् तिसृभावः । "ऋदुशनम्—" इत्यनङ् ततः प्रिय-तिसा इति) । प्रियतिसौ—प्रिमतिस्त्र—(गुणादीन् वाधित्वा रत्वम्) प्रियतिस्र-मित्यादि । प्रियारित्रस्त्रो यस्य तत् कुल प्रियत्रि । ("स्वमोर्नपु समात्" इति सूत्रेण) स्वमोर्लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावात् न तिस्रादेशः ("न लुस-ताङ्गस्य इति सूत्रेण प्रत्ययलक्षणाभावात् विभक्तिपरत्वाभावात् तिसृभावो न) । न लुमताङ्गस्य इति निषेधस्य अर्जनत्यत्वात् पक्षे प्रियतिसृ । रत्वात् पूर्ववि प्रतिषेधेन नुम् (पूर्वविप्रतिषेधेन रत्वे वाधित्वा नपु सके नुम् ततः आह—) प्रियति सृणी । प्रियतिसृणि । तृतीयादीषु वक्ष्यमाणेषु वद्भाव—विकृष्णात् (सूत्र ३२१) पर्यायेन नुम्—रभावौ । (पु वत्त्वाभावपक्षे गुमिरुपम्—) प्रियतिसृणी । (पु वत्त्वेगुमभावात् "अचिरऋत" इति रत्वम्—) प्रियतिस्रा इत्यादि ॥

(विशब्दस्य "त्यदादीनाम्" (८२११०२) इत्यत्र स्त्रिया "अजाद्यत" टाप् इति टाप् ततः आह—) द्वेरेस्त्वे सति आप् । द्वे द्वे । द्वाभ्याम् द्वाभ्याम् द्वाभ्याम् । द्वयोः—द्वयोः । (टापि सति वाशब्दस्य रभावत् रूपाणि इति फलितम्) ॥

Eng—Easy

(अथ स्त्रियामीदन्ता, निरूप्यन्ते । गौरी सु इत्यत्र हलव्यादिसूत्रेण सुलोपः । ततः आह—) ।

दी— । गौरी । गौर्व्यौ—गौर्व्यः (दीर्वात् 'जसि च' इति पूर्वसवर्ण-दोर्धनिषेधे यण् इति भावः) । (गौरीशब्दस्य "यू सत्राख्यौ नदी" इति नदीत्वात् आह—) । नदीकार्यम्, हे गौरि ('अन्वर्थनद्योर्ङ्गस्व' इति । ('आद् नद्या')

चाटय इति) गौय्य इत्यादि। (चेराम्—) इति श्री दीप्ताम् इत्यादि
 नदीकाये बहुनेस्त्रीका बोध्यम्)। एवं वाद्योक्त्याश्च ॥ (सिद्धिमात्र
 म्रियाम् श्रीवि मधी इति प्रातिपदम्। अन्य “अनन्ता” “नन्तरमन्तर” इति
 अनन्त—विशेषात् चान्ता चाट—) प्रातिपदिकपद्धत्या सिद्धविधि—स्यापि
 पद्धत्यात् अन्तर्दिष्टभावे प्राप्ते विभक्तौ सिद्धविधि—पद्धत्याम् (आन्ति)।
 इति न अन्त—विशेषात्। ततः गता—गन्तव्य—सन्त्य इत्यादि
 गोरीयन् ॥

(“अन्तर्द्वय” इति अन्तर्गत गोपयते मुक्तम् नन्तरम्। तन् अन्तर्गत
 विद्वत्भावे—) अन्तर्गतस्यात् न लुपात्। सन्तः। गोप्य गौरीयत्। एवं
 तदीयस्याश्च ॥ “अन्तर्गतमन्तर्गत” इति अन्तर्गत आन्तः तदीः अन्तः
 इत्यादि। एवं “इदिकान्त” इति श्रीवि मन्त य दीप्ताम् ॥

(आपन्नस्याम् अन्तर्गतानि उट। म्रिय श्रीम्। श्री’ इति प्रातिपदम्।
 इत् अन्तर्गताः। ततः चाट—) स्त्री। (अन्तर्गत मन्तर्गत—) इति स्त्रिय। (अन्तर्गत
 मन्तर्गत) ॥ (श्री श्री इति म्रिय अन्तर्गतानि चान्ता चान्ता चान्ता चान्ता
 चाट यन्तर्गत” इति अन्तर्गत अन्तर्गत चाट—)

३०१। स्त्रिया। दीप्ता६६॥

श्री—। स्त्रीयन्तर्गत इत्यत् स्यात् अन्तर्गत प्रत्यय पर। स्त्रिया—
 स्त्रिय।

६०१—६०२

मिन्—। मुन्ता ॥ अन्तर्गत अन्तर्गत अन्तर्गत अन्तर्गत अन्तर्गत अन्तर्गत
 इति अन्तर्गत अन्तर्गत अन्तर्गत चाट—

३०२। राऽम् शास्त्रे। दीप्ता८०॥

श्री—। अन्तर्गत अन्तर्गत अन्तर्गत अन्तर्गत अन्तर्गत अन्तर्गत
 स्त्रिया। स्त्रिया—स्त्री ॥ स्त्रिया। स्त्रिये (आन्तर्गत इत्यत् य)।

स्त्रियाः । स्त्रिया—स्त्रियोः । (आसि “स्त्रिया” इति इयङ् अपेक्षया ‘ऋस्त्र-
नद्यापो गुट्’ (७।१।१४) इति गुट्, परत्वात् गुटि प्राप्ते आह) परत्वात् गुट्—
स्त्रीयाम् । स्त्रियाम् स्त्रीयोः स्त्रीषु ॥

The base स्त्री takes optionally इयङ् when अम् and अम् follows
Thus स्त्रियम् स्त्रीम् &c In स्त्रीयाम् we have गुट्, in superces-
sion of इयङ् by the rule “स्त्रिया”, for the rule for गुट्, is later
than this rule

मित— । सुगमा ॥ अथुना प्रसङ्गात् पु सि नपु सके च स्त्रीशब्दस्य विग्रह
दर्शयति—

दी— । स्त्रियमतिक्रान्तोऽतिस्त्रिः । अतिस्त्रियौ । “गुण—नामाव
औत्व—गुट्मि” परत्वात् पु सि वाध्यते । वलीवे गुमा च स्त्रीशब्दस्य
इयङ् इत्यवेधाव्यताम् ॥

(स्त्रीशब्दस्य इयङ् गु, पु सि “जसि च” “धेडिति” इत्यादिगुणः, “आडो नास्त्रियाम्”
इति नामाव, “अस्ये” इति औत्वम्, “ऋस्त्रनद्यापो गुट्” इति गुट् प्रभृतिभिः वाच्यते,
तत आह—गुण—नामाव—औत्वगुट्मि परत्वात् वाध्यते”, स्त्रीवे तु परत्वात्
“इकोचि विभक्तौ” इति गुमा इयङ् वाध्यते इत्यन्वयः । ततः आह—)

दी— । “जसि च” (? इति गुणः) । अतिस्त्रियः । हे अतिस्त्रि (“ऋस्त्रस्य गुण”
इति गुणे “एङ् ऋत्वात्” इति सवृद्धिलोपः) । हे अतिस्त्रियौ—हे अतिस्त्रियः ॥
“वाम् शसोः” इति इयङ् विकल्पात्—अतिस्त्रियम् अतिस्त्रिम् । अतिस्त्रियौ ।
अतिस्त्रियः अतिस्त्रीन् । अतिस्त्रियाः । “धेडिति (? इति गुणः)” अति-
स्त्रिये । अतिस्त्रिः । अतिस्त्रियो । अतिस्त्रीयाम् । “अञ्चने” (इति
औत्वे) अतिस्त्रौ । अतिस्त्रियोः । (अथुना फलितमाह—)

“ओसौकारे च नित्यं स्यादमशसोस्तु विभाजया ।

इयादेशोऽचि नाम्न्यत्र स्त्रियाः पुंस्युपसर्जने ॥

(अन्वयः यथा “उपसर्जनत्वदशायां पुंसि विद्यमानस्य स्त्रीशब्दस्य “अनि च
इयादेशः” “स्त्रिया” इति मूलप्रहितः इत्यर्थः, स “ओसि” पक्षीसप्तमोद्विचने “ओसारे”

प्रथमा—द्वितीया—त्रिचक्षणे च निवृत्त्यात् । 'अम् गभीष्ठ विभावया' विवक्ष्येन
 ज्ञात् । अत्र चतुर्थो—अक्षयस्तु अक्षि सुवत् इत्यादिषु न स्यात् इति शीघ्रता —
 इति पाठमनोरेखा ।

[illegible]

एव विशेषणम् । अतः अस्यैव पथ्युदास । एतत्समवक्ष्य च 'ईदूतौ' इत्येतं प्रति-
 अन्वयात् 'अस्त्री' इति दीर्घस्य स्त्रीशब्दस्य निषेधः न तु ऋस्यस्य, अतः 'अतिस्त्रि' इत्येव 'स्त्रि'
 इत्यस्य दीर्घत्वाभावात् 'डित्सु' अस्य नदीत्वविकल्पः सुस्थित एव । ततः आह—
 अतिस्त्रियै अतिस्त्रिये । अतिस्त्रियाः—अतिस्त्रोः (२) अतिस्त्रीयाम् ॥
 अतिस्त्रियाम्—अतिस्त्रौ ॥ (अधुना ग्रीशब्दमाह । श्रिन्+किप्=श्री । दीर्घ-
 असम्प्रसारणश्च । अस्य अद्यन्तत्वात् न सुलोपः तदाह) श्रीः श्रियौ—श्रिय-
 (धात्वर्थव इवणत्वात् "अचि श्रुधातु—" इति इयङ्) ॥

Eng —Easy

(अस्य "यू स्वग्राख्यौ नदी" इति नदीत्वात् सप्तुद्धौ ऋस्ये प्राप्ते आह—)

३३३ । नेयङुवङस्थानावस्त्री । १।४।३ ॥

दी । इयङुवङोः स्थितिर्ययो तावीदूतौ नदीसज्ञौ न स्तः, न तु
 श्री । हे श्री । श्रियम्—श्रियौ—श्रियः (इयङ्) । ("डिति ऋस्यश्च"
 इति डिति नदीत्वपक्षे आट् वृद्धिश्च, तदाह—) श्रियै—श्रिये (इति नदीत्वाभावे
 इयङ्) । श्रियाः—श्रियः ।

Excepting the base श्री, words that take the affixes इयङ्
 and उवङ् after them and end in ई^१ and ऊ are not termed as
 नदी । Thus श्री is not नदीसज्ञक, and we get हे श्रीः (without ऋस्य
 as in नदीसज्ञक words) In श्रियम् &c, there is इयङ् । When
 श्री is optionally नदी by the rule "डिति ऋस्यश्च", then श्री+ङे=श्री+
 आट्, ए—श्री ऐ=श्रियै (with इयङ्), when it is not नदी then इयङ्
 only comes and the form is श्रिये । Similarly श्रिया+श्रियः in नदी-
 त्वपक्षे+अनदीत्वपक्षे respectively

नित । "यू स्वग्राख्यौ नदी" इति पूर्वसूत्रेण विहिता नदीसज्ञा प्रतिषि-
 द्यते ॥ अनेन सूत्रेण ग्रीशब्दस्य तु नित्या संज्ञा इत्यर्थः । अन्यत् सुगमम् ॥ श्री+
 आम इति स्थिते । आमी अडित्वात् तव नदीत्वाभावे सति आह—

३०४ । वामि । १।४।५ ॥

दी—। इयङवदस्यानौ स्त्रयाभ्यां च वामि वा नदीसंज्ञकौ स्ता, न तु स्त्री । श्रीयाम्—श्रियाम् । श्रियाम्—श्रियि ॥

Excepting the base नौ feminine words that take the affixes इयङ् & उयङ् after them and end in इ and ऋ are optionally treated as नदीसंज्ञक when वामि (6th case plural affix) follows. Thus नदीत्वपदे—श्रीयाम्—श्रियाम् (with वुट् by the rule “इयङ्गयापी वुट्”) । नदीत्वपदे—श्रियाम् (with इयङ्) । Similarly नौ नदीत्वपदे श्रियाम् other wise the form is श्रियि ।

मित—। “वा वामि इति वेट् । “यु भ्यान्मौ नदी (१।४।५) इति वर्तते नियकुवङ् भ्यानाभ्यां इत्यपि नयवत्रमनुवर्तते । तदाह—इयङ्गवङ् भ्यानी भ्यान्मौ इत्यादि । वामि नदीत्वपदे—श्रीयाम् (“इयङ्गयापी वुट् इति वुट् क्तम्) अनौत्वपदे इयङि श्रियाम् । एव नौ कित्वात् नदीत्वे श्रियाम् (“कैराम् नयाम् नीम् इति ङ् वाम्) । अनदीत्वे तु श्रियि इति ववङ् ।

दी—। ‘प्रथी यङवदस्य तु वृत्तिकारादीनां मते लक्ष्मीवत् रूपम् । (ननु प्रख्यावते किपि निष्प्रभ प्रथीगन्धर्व नित्यश्रीत्वाभावात् कथमस्य नदीसंज्ञा येन लक्ष्मीवत् रूपं स्यात् ? इत्यत्राह— ‘यद्वास्तव विनापि स्त्रियां वत् मानत्वं नित्यस्त्रीत्वम् इति (वृत्तिकारादिभिः) लक्ष्मीवत् । ‘सिङ्गास्तशानभिषायकत्वं नित्यस्त्रीत्वं इति कैयटमते तु पुंस्त्वं रूपम् । प्रकृष्टाभीः’ इति विग्रहे (प्रथीयङवदस्य नित्यस्त्रीत्वात्) लक्ष्मीवत् रूपम् [अङ्गान्तात् न नीतीवत्] । अमि शसि च प्रथम् ‘प्रथम् इति विग्रह (“एरनेवाच चर्षवीयपूवम्” इति वज्र) । छन्दु भीयस्य छन्दु—आपति वा इति विग्रहे तु वृत्तिकारमते छपी भीवत् । अत्रा तरे तु (चिङ्गान्तात् नभिषायकत्वं लक्ष्मीवत् कैयटमते) पुंस्त्वं । ‘छन्दु भी’ इति विग्रहे तु नित्यस्त्री ।

त्वात् स्त्रीवदेव । ग्रामणीः (स्त्रियामपि) पुंवत् । (प्रघीशब्दवत् पदान्तरं विनापि स्त्रिया वर्तमानत्वात् नित्य स्त्रीलिङ्गत्वात् कथं ग्रामणी पुंवत् इत्याह—) ग्रामनयनस्य उत्सर्गतं पुधर्मतया, पदान्तरं विनापि स्त्रियामप्रवृत्तेः (अस्य नित्यस्त्रीत्वाभावात् न नदीकार्थम्) । एवं खलपवनादेरपि पुधर्मत्वम् औत्सर्गिकम् बोध्यम् (अतः खलपू' काटप्र० इत्यादिशब्दानामपि स्त्रियाम् वृत्ति-कारादिमतेषु नित्य स्त्रीत्व न) ॥ इतीदम् ॥

Eng —unnecessary.

(अथ उदत्ता निरुध्यन्ते—)

दी— । धेनु—मतिवत् ।

मित— । अथ क्रोष्टुशब्दस्य स्त्रियाम् विशेषमाह—

३०५ । स्त्रियां च । ७।१।६६ ॥

दी— । स्त्रीवाची क्रोष्टुशब्दः वृजन्तवत् रूपं लभते ।

The base क्रोष्टु when denoting स्त्रीलिङ्ग then it is declined like वृजन्त bases

मित— । रूपातिदेशोपमम् । तदाह—‘स्त्रीवाची क्रोष्टुशब्द’ । एवं स्त्रियाम् क्रोष्टुशब्दं क्रोष्टु इति ऋदन्त भवति । ततश्च इह—‘वृजन्तवाच’ सार्वत्रिका’ पूर्वतु असंबुद्धौ सर्वनामस्थाने विधिः, वैकल्पिकाश्चादौ ॥ एवं क्रोष्टु इति प्रातिपदिके स्थिते आह—

३०६ । ऋन्तेभ्यो ङीप् । ७।१।५ व

दी— । ऋदन्तेभ्यः नान्तेभ्यश्च (प्रातिपदिकेभ्यः) स्त्रियां ङीप् स्यात् । क्रोष्ट्री—क्रौष्ट्र्यौ क्रोष्ट्र्यः (गौरीवत्) ।

ङीप् comes after ऋदन्तान्ता bases when they denote feminine objects Thus क्रोष्टृ+ङीप्—क्रौष्ट्री । Then it is declined like गौरी ॥ The instance for ङीप् नान्त bases is दुग्धिनी, दन्तिनी &c.

मित—। अतश्च नव इति शब्दः। तस्मात्। “अभिवाम्” इत्यपि चोक्तिः।
 “अत्रापु प्रातिपदिकात् इत्यत्र प्रातिपदिकवहचमनुवर्तते। तथा च इति—अदन्तेभ्य
 नान्तेभ्य प्रातिपदिकेभ्य स्त्रियां ङीप् स्यात्। प्रातिपदिक इत्यनुवर्तते। रोहितपठे
 प्रातिपदिकेभ्य इति स्यात्। वृद्धम् मन्वे। इति चोक्त्या च। अत्र—अत्रादन्तेभ्य
 नान्तेभ्य प्रातिपदिकेभ्य स्त्रियाम् ङीप् प्रवर्तते। इत्यदन्त्याः॥

(અધુના સરવળા વચ્ચે—)

[illegible]

मिति—। नयनत्वात् नृदि दीर्घे पुनमुनाम् इति किति रिक्तात् नकारस्य
निष्पन्नत्वात् 'चट्' रूपेण नृम् न्यनायेति इत्यस्य अत्रादी उच्चारणं चाह—

३०० । पञ्चासुत्तरपदे ण । ८।४।१२॥

श्री-। पुनश्चोपरपदं यस्य तस्मिन् समासे पुनपदत्वात् निमित्तात्
 फलस्य प्रातिपदिकान्त्र मुमु विभक्तिरगाप मस्य मित्य ऋत्वं स्यात् । आरम्भ-
 सामर्थ्यात् मित्यत्वे सिद्धे पुनश्चोपरपदं स्पष्टार्थम् । ('उभय- इति
 वार्तिकविहितं) पर्या वाचिन्वापराणां च । पुनर्मूर्त्याम् ॥ ५॥

न (dental) being in the उत्तरपद which is of one vowel & at the same time it being of विभक्ति, of गुम् and at the end of a प्रातिपदिक, always changes to ण (cerebral) & the cause for the change (as in the rule 'रधाभा, नोण' &c) being in a पूर्वपद । Thus पुनर्भूयाम् with cerebral Here गुट् comes in supercession of यण् due by the Varttika "हृन्कार—", being पर in the order of Astadhya ।

मित—। उत्तरपदश्चक्षुः समासस्य चरमावयवे रुढः । एक अच् यस्मिन् तत् एकाच्, तत् उत्तरपद यस्य सः एकाजुत्तरपद । तस्मिन् । एकाच् यः समासचरमावयव तस्मिन् स्थितस्य नस्य इत्यर्थः । "प्रातिपदिकान्तगुम् विभक्तिषु च" (पा० ४।११) इति अत्र वर्तते । "पूर्वपदात् सञ्ज्ञायाम् अगः" (पा० ४।३) इत्यतः 'पूर्वपदात् इति अनुवर्तते । तदाह—एकाजुत्तरपदे समासे पूर्वपदस्थात् निमित्तात् परस्य प्रातिपदिकान्त विभक्तिस्थस्य नस्य नित्य णः स्यात् ॥ "रधाभा नोणः समानपदे" (पा० ४।१) इत्यतः 'ण' इत्यनुवर्तमाने पुनर्थ—ग्रहण व्यर्थम् । न च "प्रातिपदिकान्त गुम्—" इति विकल्पनिवृत्त्यर्थं पुनर्थग्रहण वाच्यम्—तत् कथं पुनर्थग्रहणमित्यवाह—"आरम्भसामर्थ्यात् नित्यत्वे सिद्धे पुनर्थग्रहण स्पष्टार्थम्" ॥ अत्रात् सुगमम् ॥ अधुना वर्षाभूशब्दे विशेषमाह—

दी—। वर्षाभूः । मेकजातौ नित्यस्त्रीत्वाभावात् हे वर्षाभू कैयटमते । मतान्तरे तु (पदान्तरं विनापि स्त्रिया वर्तमानत्वात्) इति वृत्तिकारमते 'तु' हे वर्षाभू । 'मेक्यां पुननवायां स्त्री वर्षाभूदुर्दुरे पुमान् इति यादवः (ततः वर्षाभूशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वम् न) । "वर्षात्वरच" इति यणः । वर्षाभूवौ वर्षाभूवः । रूप्यभू पुं वत् (अस्य चतुरानने रुढत्वात् न स्त्रीलिङ्गता) ॥ इति दन्ता ॥

Eng unnecessary

मित—। सुगमा—। अथ कृदन्ताः कथ्यन्ते—असि + कृणु = खसृ - इति पूर्वसुक्तम् । अस्य स्त्रियाम् "कृन्नेम्यो ङीप्" इति ङीर्णि प्राते आह—

३०८ । न षट् स्वस्त्रादिभ्यः ।

दी— । षट्स्त्रादिभ्यः स्वस्त्रादिभ्यः ङीप् टापो नस्त् ।

ङीप् (by the rule 'षट्स्त्रादिभ्यः ङीप्') and टापो (by the rule 'टापो') are not to come after the six bases with स्त्रा &c at the beginning in the feminine. Now the seven bases स्त्रा &c are being enumerated.

मित— । सुवमा ।

दी— । स्वसा सिद्धात्तल्ल ममान्वा दुहिता तथा ।

याता मातेति सप्तैते स्त्रादयः उदाहृताः ॥

“अपु तुल— इति दीपः । स्वसा—स्वसारौ—स्वसारः ॥ माता पितृ
वत् । अस्ति (अपु क्तात् न—मात्री न) मातु ।

Eng—Easy

मित— । “न तित्तु चतस्र” इति निवेदादिन नवो ङीवभावो ज्ञायते अत
तु पाठो व्यर्थः इति ‘ह्रस्वजय’ सूत्रे खेटा ॥ नान्दा तु असा यदा”
ब्रह्मर. ॥ असावन्दा अपवन्—” सूत्रे पञ्चात् सप्तनामभ्यानि दीपः । असा
नामपञ्चात् न दीपः ।

दी— । यौ गोवत् । (योवन्दल इदं वप न तु दिवन्दल) । हा पु वत्
(दिवन्दल जिह्वाम् ‘हा’ इत्यादि पु वत्) । यौ ग्लौवत् ॥

Eng—Easy

मित— । सुवमा ॥

“अथ अजन्तनपुंसकलिङ्गाः”

३०६ । अतोऽम् । ७।१।२४ ॥

दी—। अतोऽङ्गात् क्लीवात् स्वमोरम् स्यात् । “असि पूर्व” (सूत्र १६४) । ज्ञानम् । “एङ् ह्रस्वात्—” (सूत्र १६३) इति ह्रस्वात्लोपः । हे ज्ञान ।

सु (1st case singular) and अम् (2nd case singular) after अकारान्त neuter bases, are replaced by अम् । Then the sutra “असिपूर्वः” operates and we get ज्ञानम् by पूर्वकृप एकादेश । Then in हे ज्ञान स् it becomes हे ज्ञान अम् (सोः अम् by this very rule) = हे ज्ञानम्, and then स् only which is now left of संबुद्धि elides by the rule “एङ् कृत्वात्” (rule 193 ante)

३१० । नपुंसकात् । ७।१।२६ ॥

दी । क्लीवात् परस्य औडः शी स्यात् । भक्षज्ञायाम् ।

औड् is the designation for औ and औट् । And औट् ending after neuter bases is replaced by शी । Now in ‘शी’, श् is इत् and ई is only left । In ज्ञान+ई (the substitute of औ), ज्ञान is a भ by the rule “यचि भम्”, for here अच् विभक्तिप्रत्यय follows, and now we look forward

मित—। “जस शी” (७।१।२७) इत्यतः ‘शी’, “औड् चापः” (७।१।२१) इत्यत औड् इति अनुवर्तते । तथा चू ह्रस्वि “क्लीवात् परस्य औडः शी स्यात्” । “शी इत्यत्र ‘लशक्वतद्धिते’ इति सूत्रेण शकारस्य रेखात् ईकारभावे सति ज्ञान+ई इत्यत्र ‘ज्ञाने इत्यस्य ‘यचिभम्’ इति भक्षज्ञायाम् सत्याम् आह—

३१४ । नपुंसकस्य झलचः । ७।१।७२ ॥

दी— । झलन्तस्य अजन्तस्य च क्लीबस्य नुमागमः स्यात् सर्वनाम-
स्थाने परे । उपधादीर्घः । ज्ञानानि । पुनस्तद्वत् । शेष रामवत् । एवं
घनवनफलादयः ॥

Of a neuter base ending in झल् letter (i^e e, consonants exce-
pting the nasals & ह य व र ल) or अच् letter (vowel), नुम् is the
augment when a सर्वनामस्थान affix follows, Thus here शि being
सर्वनामस्थान, we have नुम् here So ज्ञान+शि (ङ)=ज्ञानन् ङ, this
becomes ज्ञानानि with उपधादीर्घ by the rule “सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ”
(ante) Similar declension is in 2nd case, & the rest are like
राम ।

मित— । “इदितो नुम् घातो” इत्यतः ‘नुम्’ इति, ‘उगिदच्चा सर्वनाम-
स्थाने’ इत्यतः ‘सर्वनामस्थाने’ इति चानुवर्तते । तदाह—‘झलन्तस्य अजन्तस्य च
क्लीबस्य नुमागमः’ इत्यादि । “मिदचोऽन्तात् पर” इति नुम् इत्यस्य भित्त्वात् अन्त्यात्
अचः पर सात् । एवं ज्ञानन् शि (ङ) इति जाने “सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ”
इति अव नान्तस्य ‘ज्ञानन्’ इत्यस्य उपधादीर्घे सति ज्ञानन्+ङ=ज्ञानानि, इति
द्वितीयानपि ईदृश रूपम् । अतः आह—“पुनस्तद्वत्” ॥ शिष्यते इति ‘शिष्यम्’
(कर्मणि घञ) । “घञजवन्ता पु सि” इत्यस्य तु प्राधिकत्वात् ‘शिष्यम्’ इति क्लीबे
रूपम् इति सर्वमवदातम् ॥ अनया सुगमम् ॥ अधुना सर्वादिगणान्तर्मुक्तानाम्
कोषाश्रित् क्लीबे विशेषं वक्तुमुपनयस्यति—

३१५ । अदह उतरादिभ्यः पञ्चभ्यः । ७।२।२५ ॥

दी— । एभ्यः क्लीबेभ्यः स्वमोरदह आदेशः स्यात् ।

Eng—Easy

मित— । उतरादिः सर्वाद्यन्तर्गणः । उतर उतम अनय अनयतर इतर इति
उतरादयः । अव उतरउतमी प्रत्ययौ । ततश्च तदन्तविधिना उतरउतमप्रत्ययान्ताः

यत् न ॥ यत् इत्थं इत्थं । एव चत्तर+सु इत्थं चत्तर+सु इति चित्तं
चाद—

३१६ । छे । ६।४।१४३ ॥

ही— । द्विदि पार मय्येतेऽमायः स्यात् । वाचसात्र (इति चत्तर
विह्व) । यत्तत्—चत्तर+सु मय्य इति द्विदि पश्यमः ॥ टा सुत
त्वात् प्रथमया— (मृत् १६४) इति पृथग्व्युत्पत्त्या—
इति मय्येति प्रथमं न भवति । इत्थं इत्थं । पुनर्द्वयम् । गुणं पुनर्द्वयम् ॥
(१ पृथं) चत्तरम् । इत्थं । अ यत् । अ यत्तत् । (चत्तरमात्रं
चत्तरम् इत्थं मात्रं चत्तरम्)—अ यत्तत्तत् मय्य तु अ यत्तत्तत् इत्थं
पुनर्द्वयं प्रतिषेधो यत्तत्तत् (वाचसात्र—चत्तरम्)

The disposition of a भूतद्वयं इत्थं चत्तरम् after
following. The चत्तर+सु=चत्तर+सु=चत्तर+सु=चत्तरम् ॥ In the
rule for the rule 'वाचसात्र' (and) is optional not found
as available—चत्तरम् and चत्तरम्. why do we take मय्य in the
rule? Witness पश्यमः (which when मृत् in place of चत्तरम्)
पश्यम्—पश्यम् not being a भूतद्वयं its disposition does not elide & we
get पश्यम्) । Now the necessity of द्विदि in चत्तरम् is being character-
ized—As disposition elides owing to द्विदि here so the rule
'मय्येति प्रथमं' & 'एव इत्थं'— does not apply here, for dis-
position being elided we have no इत्थं in चत्तरम् & hence the
above rules can not apply at all (चत्तरम् इत्थं इत्थं इत्थं मय्येति प्रथमं
न) । Thus we get इत्थं चत्तरम् । Similarly चत्तरम् इत्थं चत्तरम् &c The
base चत्तरम् being a non-derivative as said before & not
being इत्थं मय्येति we get चत्तरम् in the neuter 1st and 2nd case
singular. In the case of पुनर्द्वयं however पश्यम् for सु and चम् does

not come by the very Varttika “एकतरात् प्रतिषेधो वक्तव्यः” । Thus we get एकतरम् in neuter 1st case & 2nd case singular.

मित— । “अलोपोऽन” (६।४।१३४) इत्यतः ‘लोप’ इति “तिवि शनेर्ङिति” (६।४।१४२) इत्यतः ‘ङिति’ इति अनुवर्तते । ‘भस्य’ इत्यधिकृतमस्येव । तदाह— ‘ङिति भस्य टे लोप स्यात्’ ॥ ङिति अभस्यापि अनुवन्धकारणसामर्थ्यात् टिलोपो भवति यथा ‘कुमुदान् इत्यादौ । एवं सत्यपि कथं ‘भस्य’ इति तसौ उक्तम् ? तदाह— ‘पञ्चमः इत्यव डटो मडागमे ‘पञ्चन्’ शब्दस्य अभस्यात् टिलोपो न । अतः सुष्ठु ‘भस्य’ इति उक्तम् ॥ कतरन्+अट् इत्यव टेः लोपात् कतरन्+अत् इति जाते ऋभान्तत्वाभावात् ‘एङ् ऋस्यात्’ इति सवृद्धिलोपो न । ‘कतरत्’ इति । अतः टिलोपप्रवृत्तये ‘अदङ्’ इति ङित्करणम् ॥ अविद्यमाना जरा यस्य कालस्य इति विग्रहे “नञोऽप्यर्थानाम् बहुव्रीहिकतरपदलोपश्च वक्तव्यः” इति बहुव्रीही अजरशब्द सिधतिः, अस्य रूपमाह—

दी— । सौरमादेशे कृते सन्निपातपरिभाषया न जरस्— (“अदन्त सन्निपाताश्रयस्य अम अदन्तत्वविधातक—जरसादेश प्रतिनिमित्तत्वायोगात्” इत्यर्थः) । अजरम् । (जरसादेशपक्षे) अजरसी, (जरसादेशाभावे) अजरे । (जसि तु) परत्वात् जरसिकृते ऋलन्तत्वात् (“नपु सकस्य ऋलप” इति) तुम् ।

Eng—Easy

मित— । अजरस असु इति स्थिते जस शिभावात् परत्वात् जरसि कृते ऋलन्तत्वात् तुम् । ततः अजरं सू इति स्थिते आह—

३१७ । सान्त महतः संयोगस्य । ६।४।१० ॥

दी— । सान्त संयोगस्य महतश्चयो नकारः तदुपोपधाया दीधेः स्यात् असम्बद्धौ सर्वनामस्थाने परे । अजरांसि । (जरसादेशाभावपक्षे) अजराणि । अमि लृकोपवादस्य अभ्यासं वाधित्वा परत्वात् जरस् । ततः सन्निपातपरिभाषया न लृक् । अजरसम् अजरम् । अजरसी—अजरे । अजरांसि—अजराणि । शेषं पुनर्ह ।

There is दीर्घ of the उपधा of नकार i. e., of letter immediately preceding नकार provided, a case-affix entitled मन् नामभ्रान् (मन्वीधन being excepted) follows—and this नकार should of the word मन्त and of a conjunct consonant ending in म् । Thus in अत्रन् मन्त न is of a conjunct consonant ending in म् so we get दीर्घ of the उपधा of नकार and the form is अत्रन्मि । In अत्रन्+यम् जरम् comes in being पर in supercession of अन्नाय here by the rule अतोम्—^१—this अन्नाय being an अपवाद of जुञ् due to the rule “अतोर्न्युपधात्” । As अन्नाय comes in connection with य of अत्रन् so further जुञ् can not come after जरसादि here then the मन्नि पाठ maxim will be violated. Thus finally we get अत्रन्म and अत्रन्म् &c.

नित—। “मन् नामभ्रान् चाध्वनी (६।३।८) इति वदति । नापधाया (६।३।१०) इति च वदति । अतः ‘न’ इति मन्धवीर्षं परम् । इतोपि पूर्वस्य दीर्घाच्च” (६।३।११) इत्यतः दीर्घाधिकारः अस्माभिः । सूत्रे—‘नाय’ इति वदन्ती इत्यम् परम् । अत्र संयोगी अस्मिन् अन्नायः । अन्नायः यं संयोग तस्य इत्यर्थः । सर्वे सिततः ‘न’ इति वदन्तेन अन्नेति । तद्वाङ्—मानसंवीधनम् मन्तपत्रो नकारः तस्य उपधाया दीर्घः स्यात् इत्यादि । एवं अत्र न् मन्त इत्यतः मानसंवीधनम् नकारस्य उपधायादीर्घः सति अत्रन्मि इति । अत्रन्+यम् इत्यत्र “अतोर्न्युपधात्” इति जुञ् बाधिता अतोम् इति अन्नायः प्राप्तः तं बाधिता परन्नात् जरम् । ततः अन्नात्रिं जरसि कृते पुनः जुञ् न स्यात् मन्निपाठपरिभाषाविरोधात्, तद्वाङ्—“असि जुकोपवादम् अन्नाय बाधिता न जुञ्” इत्यादि । ततः अत्रन्म । जरसादीन्मानसपत्रे तु अत्रन्म् । अत्रान्तं सुपथम् । उदङ्—उदङ्—आध्वन्या मुटि मानवत् । मन्तादी निर्विनाशः—

दी—। ‘पञ्च’— इति इदयोदकात्प्राप्तं इत्यु तद्वत् आसम् ॥ (ततः वसति) इति । तद्वाङ्—कन्याम् इत्यादि प्र वेदाभिः । तदुना—

उदभ्याम् इत्यादि ॥ आसानि । आसना—असभ्याम् इत्यादि ॥
 (मासशब्द ज्ञानवात् । शसादौ मास् आदेशः । तत आह—) मांसि
 मांसा माभ्याम् इत्यादि । वस्तुतस्तु प्रभृतिप्रहण्य प्रकारार्थम् इत्युक्तम् ।
 अत एव भाष्ये “मांसपचन्याः उखायाः” इत्युदाहृतम् (पच्यते अस्यामिति
 अधिकरणे लुप्रटि पचनी । मासस्य पचनी इति समासे मास् आदेशे ‘माम्—पचनी’
 इति) ।

(ननु ‘मासपचन्या’ इत्यत्र अन्तस्थितं लुप्त उभम् आश्रित्य मास् इत्यस्य पद-
 त्वमस्ति इति चेत् । तदा अत्र सयोगान्तस्य अकारस्य लोपोदुर्वार एव । इत्यतोत्तर-
 आह) अयस्मयादित्वेन (“अयस्मयादीनि ऋन्दसि” इति मासशब्दस्य अत्र
 गणे पाठात्, तत अस्य भत्वात्) भत्वात् संयोगलोपो न । (“सयोगान्तस्य लोपः”
 इति विहितलोप पदस्यैव बोधव्य इति) ॥

दी— । “पद्मो—” इत्यत्र हि ‘छन्दसि इत्यनुवर्तिते वृत्तौ (तत वैदिक-
 प्रक्रियायामेव अस्य सूत्रस्य उपन्यासो युज्यते इति काशिकामतम् । तत् न शोभनम्
 इत्याह) । तथापि “अपोभि” (सूत्र ४४२) इत्यत्र “माम्छन्दसि”
 इति वार्तिके “छन्दोग्रहण्यसामर्थ्यात् लोकेपि क्वचित्” इति कैयटोक्तरीत्या
 प्रयोगमनुसृत्य पदादयः (आदेशा लोके भाषायामपि) प्रयोक्तव्या इति बोध्यम् ॥

मित— । “पद्मो—” इति सूत्रे छन्दोग्रहणानुवृत्तौ अपि लोकेपि पदादयः
 आदेशा क्वचित् भवन्ति । कस्मात् एतत् ज्ञायते इत्याह—“अपो भि” इति सूत्रे
 “माम्छन्दसि” इति वार्तिके—(मास् इत्यस्य तकार स्यात् भादिप्रत्यये परे छन्दसि
 इत्यर्थः) छन्दोग्रहणात् ज्ञायते—एतत् सूत्रम् “पद्मो” इति सूत्रम् इत्यर्थं न केवलं छन्दो-
 मास विषयम् अपि तु लोकाविषयमपि । केवलं छन्दोविषये सति अत्र वार्तिके पुन-
 र्छन्दोग्रहणं व्यर्थं स्यात् । अत “लोकेपि क्वचित्” इति कैयटोक्तरीत्या “पद्मे—”
 इति सूत्रस्य लोकेपि प्रवृत्तिरिति बोधव्या इति ॥ इत्यदन्तप्रकरणम् ॥

Eng Easy,

मित— । श्रिय पातीति श्रीपाः । श्रीपाशब्दः विज्ञपावत् । अस्य नपु-
 सके ह्रस्वविधानमाह

३१८ । ह्रस्वो नपु सके प्रातिपदिकस्य । १।२।२७ ॥

दी—। नक्षीय प्रातिपदिकस्य अजन्तस्य ह्रस्वः स्यात् । शीय ज्ञान
वत् । शीपाय । अयं सन्निपातपरिभाषया आतोधातो' इत्याकार
सोपा न ।

In neuter gender a crude form of the word ending in a vowel becomes short. Thus शीपा in the neuter becomes शीप & is declined like ज्ञान । In शीपाय the प of शीप though of the verb 'पा' should not direct आतोष by the rule आतो धातोः for वादेय coming in connection with आकायना 'शीप' here gives दीष by the rule "सुपि च" । Thus there is no cause for आकारादा of आतो here so the rule "आतोधातो" can not apply. It however may say that 'प' of शीप though shortened is पा indeed by the maxim "एकद्विविधतमन्यत्र" then we are to say that आकारलोप in शीपाय by the rule "आतोधातो" will be stopped by सन्निपातपरिभाषा । How can वादिन come in connection with अदन्त of शीप be the cause of आलोप here at the same time ?

नित—। 'अयं सन्निपातपरिभाषया इत्यादि ॥ शीपाय इत्यत्र "इच्छोन पुम्वे"— इति कृत्ते सति लोभादिभे च सुपिच" इति दीर्घे सति शीपाय' इति उपसिद्धिः ॥ ननु अत्र कृत्ते सन्निपात 'प' इत्यस्य एकद्विविधतमन्यत्रेण चातुला भङ्गात् दीर्घे सति आकायनात् 'आतो धातो' इति आलोप इत्यं न स्यात् ? इत्यत आत्माह—सन्निपातपरिभाषया आलोप न स्यात् । प्रकृतं च अदन्तस्य जीव्य प्रथम आदिभ्य आलोप प्रति कथं निमित्तं स्यात् इति माह ॥ इदमपि अत्र अगम्यम्—शीप इत्यत्र पायातो कृत्ते तु पुनः दीर्घे सति (शीपाय वत्) उपसिद्धिमानं पाठस्य साक्ष्यमिति अतः "आतो धातो" इत्यत्र अस्य साधनस्य पक्षमनुचितमिति इत्याद्या वाच्यम् ॥

अमुता वारिमद्विधा दृश्यति—

३१६ । स्वमोर्नपुंसकात् ७।१।२३ ॥

दी । क्लीवात् अङ्गात् परयो स्वमोर्लृक् स्यात् । वारि ।

सु and अम् elide after neuter bases Thus वारिन्+सु gives वारि with सु लोप ।

मित— । “षड्भ्यो लृक्” इत्यतः लृक् अनुवर्तते । तदाह—“क्लीवात् अङ्गात् परयो स्वमोर्लृक् स्यात्” । ततः वारिन्+सु इत्यत्र सुलोपे सति—‘वारि’ ॥ वारि औ इति स्थिते औकारस्य “नपुंसकाच्च” इति ‘शी’ आदेशे सति वारिन्+ई इति स्थिते आह—

३२० । इकोचि विभक्तौ । ७।१।७३ ॥

दी— । इगन्तस्य क्लीवस्य नुमागमः स्यादचि विभक्तौ । वारिणी । वारीणि । “न लुमता ” इति निषेधस्य अनित्यत्वात् पदो सम्बुद्धि-निमित्तो गुणः । हे वारे हे वारि । “आढोना—” (सूत्र २४४) (इति) वारिणा । “घेर्ङिति” इति गुणो प्राप्ते “वृद्धौत्त्व वृजवद्भाव गुणोभ्यो नुम पूर्वविप्रतिषेधेन” (वार्तिक) । वारिणे । वारिणाः । वारिणोः । “नुम-चिर— (२८० सूत्रे द्रष्टव्यम्) इति नुट् । “नामि” इति दीर्घः वारी-णाम् । वारिणि वारिणोः । हलादौ हरिवत् ।

Neuter bases ending in इक् vowel (i e, ending in इ, उ, ऋ) take नुम् when an अजन्त case affix follows The वारिन्+ई=वारिणी । Similarly वारिन्+ङ्=वारिणि (here इ being a सर्वनामस्थान by the rule “शि सर्वनामस्थानम्”, चपचा हङ्गि comes in by the rule “सर्वनामस्थाने चासबुद्धौ”) । If we take the rule “न लुमताङ्गस्य” as obligatory the सु being elided in सबुद्धि, we do not get गुण by the rule “ङ्स्यस्य गुण”, if however the rule “न लुमताङ्गस्य” is taken as not obligatory then even सु being elided there is प्रत्यय लक्षणे by the rule “प्रत्ययलोप प्रत्ययलक्षणम्” and the final form is हे वारे by गुण ।

[\ R.—That the rule “न नुमता” is not obligatory is proved from taking च्च here in this rule. If च्चि is not taken then even नुम् in च्चनदिविमल्लि प्रत्यय will elide by the rule ‘न नोप’ प्रातिपदिकानाम् and in संवृद्धि the affix सु being elided, तन्निमित्तकाम् ceases by the rule “न नुमताइत्य” । So even if we do not say च्चि in this rule नुम् will come in च्चनदिविमल्लि प्रत्यय only Hence in order that च्चि be significant we are to take “न नुमता” as non-obligatory and thus there being occasion for नुम् in संवृद्धि even though सु elides it is prohibited by saying that नुम् comes only when च्चनलि प्रत्यय follows Further भाष्यकारः one of “इह विधिन् वयो (७१८) also proves the validity of the rule “न नुमताइत्य”]
In च्चरिन्-के नुच being due by the rule ‘चेन्निति’ it is succeeded by नुम् by the Vartika “इह—दीर्घ—उज्ज्वलवगुणाभ्यां नुम् पूर्व विप्रतिषेधिन” & we get च्चरिदि । In च्चरिन्-चान् नुम् being पर is due over नुट् but the Vartika “नुमभिरुज्ज्वलवगुणाभ्यां नुट् पूर्व विप्रतिषेधिन” (ante) replace नुट् here Then we get दीर्घ by the rule वामि । Thus च्चरी नाम् । च्चरिदि in 7th case singular & so on. It is like इरि in च्चनलि case affixes.

मिति—। “इदितो नुम्धातो” इत्यतः ‘नुम्’ “ननुमद्वय भङ्गश्च” इत्यतः ननुमद्वय इति चात्रुवर्तते । ‘अष्टाधिकार’ चत्वेभ्यः । ततः पाठः—‘इत्यतः । दीर्घश्च नुमाम् इत्यादि । ततः च्चरिन्-दीर्घ=च्चरिन्-दीर्घ=च्चरिन्-दीर्घ । च्चरिन्-दीर्घ=च्चरिन्-दीर्घ=च्चरीचि (‘मि’ इत्यस्य सर्वनामव्याप्तत्वात् उपाधादिति) । अथ मते नुमा च्चनदिविमल्लो मते “न नोप” प्रातिपदिकानाम् इति श्रुत्या स्यात् । संवृद्धौ च सीमुच्चा नुमत्वात् ‘न नुमताइत्य’ इति तन्निमित्तकाम् नास्त्येव इति नुमपि न स्यात् । अतः अस्मिन् मते ‘च्चि’ इति यद्वच्यं स्यात् ; यद्वच्यं अपि तद्वच्यम् । ततः केचित् पाठः—अचिपद्वयं यदि सार्धं स्यात्

तदा 'न लुमता' इत्यस्य अनित्यताम् अवधारय । "न लुमता—" इति निषे-
धस्य अनित्यत्वे तु सवुद्धौ प्रत्ययलक्षण्येन प्राप्तं गुम वारयितुम् अज्युह्वयम् अर्थवत् इति
भवति अज्युह्वय "न लुमता—" इत्यस्य अनित्यत्वे लिङ्गम्" इति वालमनोरमाया
स्पष्टम् । "इह किञ्चित् तपो" इति भाष्यप्रयोगोप्यत्र लिङ्गम् । ततश्च हे वारि—हे
वारि इति वयमपि सवुद्धौ साधु, "न लुमता—" इत्यस्य नित्यत्वे अनित्यत्वपक्षे च
यथाक्रमं बोध्यम् ॥ वारिन्टा इत्यत्र "आडो नास्त्रियाम्" इति वारिणा । वारि
डे इत्यत्र "घेर्ङिति" इति गुणेप्राप्ते "हञ्जीत्व—" इति वार्त्तिकं तदेव वारयति । ततः
नसि सति वारिणे ["गुणवृद्धि—औल लजवक्त्रावेभ्यो गुम—" इति तु भाष्ये पाठः] ॥
हञ्जे गुम यथा—अतिक्रान्तं सखा यैः तानि अतिसखीनि प्राज्ञगणकुलानि (अत्र वृद्धिं
वाधित्वा गुमेव) ॥ औत्वात् गुम् यथा—कशक्रोष्टुने अरण्याय (नात्र क्रोष्टुशब्दस्य
लजवक्त्राव) ॥ वारि आम् इत्यत्र परत्वात् गुट वाधित्वा गुमि प्राप्ते आह—“गुम
अचिर लजवक्त्रावेभ्यो गुट पूर्वविप्रतिषेधेन” । ततः गुटि सति 'नामि' इति द्वौघे—
'वारीणाम्' इति । वारि ङि इत्यत्र औल वाधित्वा गुमि सति वारिणि । अधुना
'अनादि' इति अस्य विशेष्यनिष्पन्न शब्दस्य भाषितपुष्पात्वात् विशेष दर्शयति—

३२१ । तृतीयादिषु भाषितपुंस्कां पुं वद्गालवस्य । ७।१।७४ ॥

दी— । प्रवृत्तिनिर्मितैक्ये भाषितपुंस्कम् इगन्त वलीव पुवद्वा
स्यात् टादौ अचि । अनादये—अनादिने इत्यादि । शेष वारिवत् ।
पीलुवृक्षस्तत् फल पीलु, तस्मै पीलुने । अत्र न पुवत् प्रवृत्तिनिमित्त-
भेदात् ॥

इगन्त neuter bases which can be used in all the genders with
same connotation are optionally declined like masculine bases
in अनादि case—affixes beginning with टा । Thus we get both
अनादये+अनादिने । But when the connotation of a word differs
in different gender, it not being a भाषितपुस्क word, it will be declined
as like neuter bases only Witness पीलुने referring to fruits of

दीनु tree Here दीनु masc refers to a tree whereas दीनु neuter refers to its fruit. So it is not a भाविनुम् and cannot have optional वृद्धा in 3rd case singular onwards

मिति—। भाविन्. दाम् दीन प्रगतिनिमित्तम् तम् भाविनपञ्चम् प्रगतिनिमित्तम् तं नीति दम् चादयः । इदमद्वयं वि दम् । पुनो न्युमन्त्रणं च एव प्रगतिनिमित्तमिति भावः । पूर्वस्यात् इत्येति" इति च १ । न्युमन्त्रणं इत्यपि तदाह—प्रगतिनिमित्ततो भाविनपञ्चम् इदम् नीवम् इत्यादि । अन्तं मु नम् इत्येति दधि मन्त्रि चय एतत् ६८मा इत्येत्यादि भाविनपञ्चम् । टादी च विभक्त्या वि चम द—

३२० । अस्मिदपिसपर्यायद्वयमननुदात्त । ०।१।३१ ॥

दी—। एवम् अन्तं स्यात् टादी अवि, म चादात्ताः । (दितात् च्यादात्तः । दध्वा इति मिति—) 'अमलोपाज्' इति दाता । दमे । दम् । दम्—दामोः—दामम् । (विभाषा दिग्यो इति २३०परिचयः) दम्—दधनि । दाता । गुणं पारिवन् । दधम् अस्मि—महिष—अभीष्टि । तद् अस्यापि अन्तः । अतिदमा ।

अन्तः ordered at the end of अस्मि दधि मन्त्रि and अस्मि when टादि vibhakti affixes beginning with अच् follows. And this अन्तः is उदात्तः । अन्तः is ordered at the end (दितात्) । Thus in दध्वा+चा अन्तः of अच् elides by the rule च्यादीन् and the form is द्या । Similarly दध्वा &c Then in दि अन्तः elision being optional by the rule "विभाषा दिग्यो" we get दधि दधनि । This अन्तः is ordered even after bases ending in दधि &c Thus we get अस्मि दध्वा &c

मिति—। पूर्वस्यात् इत्येति इति 'अवि इति चाद्वयतेति । तदाह इति' अन्तं स्यात् टादी अवि इत्यादि । न्युमन्त्रणं च एव प्रगतिनिमित्तम् नीवम् । अन्तं मु नम् इत्येति

सुधीशब्दस्य नपुसके “ऋस्यो नपुसके प्रातिपदिकस्य” इति ऋस्यत्वे सति वारिवत्
५५म् तदाह—

दी—। सुधि । सुधिनी—सुधीनि । हे सुधे—हे सुधि । सुधिया—
सुधिना (‘तृतीयादिषु भाषितपुक्ल पुवत्—’ सुधिया इत्यपि) । (एवं) सुधियाम्
सुधीनाम् ॥ (क्लीवे प्रथिशब्दस्य पुवत्त्वे सति यष् तदाह) प्रध्या—प्रधिना ॥

मधु मधूनि—मधुनी । हे मधो—हे मधू । पुवम+वादयः । (“पद्धतो—
इति सूत्रेण’) सानुशब्दस्य ‘सुपूर्वा’ । मूनि—सानूनि ॥ प्रियक्रोष्टु—
प्रियक्रोष्टुनी । (‘शि इत्यस्य सर्वनामस्थानत्वात् ढेजवद्भावे प्राप्ते आह—) तृज-
वद्भावात् पूर्वविप्रतिषेधेन नुम्, प्रियक्रोष्टूनि । टादौ पुंवत् पदो—प्रिय-
क्रोष्ट्रा प्रियक्रोष्टुना । प्रियक्रोष्ट्रे—प्रियक्रोष्ट्रे । अन्यत्र (पुवत्त्वाभाव-
पत्ते इत्यर्थः)-तृजवद्भावात् पूर्वविप्रतिषेधेन नुमेव । प्रियक्रोष्टुना । प्रियक्रो-
ष्टुने । “नुमचिर—” इति नुट् । (“नामि” इति दीर्घः तदाह—) प्रियक्रो-
ष्टूनाम् ॥ इत्युदन्ताः ॥ (शोभन लुनातीति क्तिप् । क्लीवे ऋस्यत्वे सति)
सलु—सलुनी—सलूनि । पुनस्तद्धत् । सलुवा (इति पुवद्भावपत्ते) । (तदभावे)
सलुना ॥ इत्युदन्ताः ॥

धातृ—धातृणो—धातृणि । हे धातः—हे धातृ । धात्रा—धातृणा
(पुवत्त्वे तदभावे च रूपे) । एव ज्ञातृ कर्त्रादयः ॥ इत्युदन्ताः ॥

Eng—Easy

मित—। सुगमा ॥ अथ ओदन्तान् निरूपयन् प्रकटा द्यौः यस्य इति बहुव्रीहौ
अस्य नपुसके ऋस्यत्वे प्राप्ते एषां ऋस्यत्वाभावात् आह—)

३२३ । एच इध्रस्वादेशे । १।१।४८ ॥

दी—। आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु एचः इगेव स्यात् । प्रद्यु—प्रद्युनी
प्रद्यूनि । प्रद्युना इत्यादि । इह न पुंवत् । यदिगन्त ‘प्रद्य’ इति-तस्य
भाषितपुक्लत्वाभावात् । पुवमप्येपि ॥ इत्योदन्ताः ॥

When in neuter &c क्ख १st o be the order for ए ओ ऐ & औ then उ for औ+औ and इ for ए and ई must be ordered Thus प्रकटा औ यस्य becomes प्रकट in neuter with उ substituted for औ । In १st case singular we get प्रकटा & no optional पुन by the rule वृत्तौपादिषु भावितुं पुन— । For the इत्तल word प्रकट here is different from original प्रकट in the masculine—So we are to under stand in cases of (सुनु) चोदक, & (परि) प्लवङ्ग bases

मित— । सुदमा ॥ प्रकटा औ यस्य इति विग्रह लोके इत्तादिमे 'परि इति प्रातिपदिकम् । यस्य यथाव्याह—

दी— । परि—परिचो—प्ररोचि । परिच्य । एकदेशविहृतस्य अत्र न्यत्वात् 'रायो हसि' इत्यात्पम् । प्राम्याम्—प्रामि । पुमचि— हसि मुटि आत्प (च) प्राम्याम् इति भाष्य । वस्तुतस्तु सनिरात्रपरि भाषया नुव्यात्वं न ("प्रमाणलसुपजीव्य प्रकटस्य कृत् तद्विपातकभावं प्रति निमित्तत्वमुच्यमान् इति भाष्य । ननु तर्हि प्रमाणलसुपजीव्य प्रकट । कृत् तद्वि- पातकं 'नामि' इति दोष प्रति कथं निमित्तम् इत्यत आह —) 'नामि' इति दीधस्त्वारम्भसोमव्याप्ति सनिरात्रपरिभाषां वाच्यत इत्युक्तम् (१ प्राक्) । प्रतीक्षाम् । इत्येवन्ता ॥ (शमना भीर्यस्य तत् इति लोके इत्तादिमे सुनु इति प्रातिपदिकम् । तस्म दप यथा—) एतु—एतुमी—एतुमि । एतुना । एतुमे । इत्यादि । इतोदशोः ॥

इत्यमरतन्तु संकलितप्रकाशम् ॥

४५। वरु भी 'इल जगपू—' इति जग २ । तत 'मिह इदम' प-मात्
 इ—मिह इति । तत 'अन्ना जगो-म' इति मिह इति । वाचमान
 (पाठाद्) इति चम विदम्ये मिह इति ३ । मिह सु इति पठमाद इल एता
 जग मे चार्थे च दयमिह । मिहसु इल 'इ' विभु ' इति पदपठे मिहसु
 तत चार्थे सति मिहसु । 'म ५ । मात् गोपम' इति टमन्विहसु वचसु च
 भवति ३ । भवि पठ इल एता ददा अटि इदम ३ ।

नन्वातो विवि दद् इति प्रातिपदिकम् । अन्विष्टम् अन्विष्टम् अन्विष्टम्—

३२५ । दादेधामोघ । टारा३२ ॥

दो—। ४५ ग द्वाप्यंतादन्वयः स्यात् भसि पक्षमा च । ४५ ग
 किम् ? अपांश्च दृश्यं यथा स्यात् । दोमनिहमात्वन इत्यति शम
 सिद्धति । तत्र क्विपिदामनिह । अथ पश्य) मा भव ।

A root beginning with *ह* in its enunciation changes into *व* when any letter follows or when at the end of a word. Why do we say *अवदत्तः* ? अवदत्त is said in the *Ati* so that the change of *ह* into *व* may be in *अवदत्त* (here *दत्त* being *ददित्वा* in its enunciation), & that *ह* must not change into *व* in the case of the 12 *ह* roots where *ह* is of the root *हृ* & not of any *ददित्वा* in Panini भाग पाठ ।

Thus in $वृ + मु$ ($मु$ elides as in the case of $नि$) and then $वृ$ is to change to $व$ by this rule and we look forward—

मिति—। अनुवर्तितं पूरुषवत् ॥ दाम्नि नाम्ना इत्यति इति दात
मिति। ततः क्विपि दाम्निः । अतः उपदेशे दातृभावात् यत्तु ना
मन् इत्याह 'उपदेशे इति ॥ दत्त+कृत् तित् अथोक्त इत्यतः 'दुद' इत्यस्य दाति
पाठस्यान् इत्यर्थः । इत्युक्तं— इति तिभाष्ये "एवाधी दाम्नि" इति अथोक्त
तत्त्वम् । अथोक्त—अथोक्त । अतः दातृभावात् इत्यर्थः व्याप्तिः ।

हकारस्य धत्वम् यथा दुग्धम् ॥ दुह् + सु इति स्थिते “हल्, ङाप्” इति सुलोपे
दुह् इत्यत्र अनेन सूत्रेण धत्वे दुष् इति स्थिते आह

३२६ । एकाचो वशो भष् भषन्तस्य सध्वोः । टा२।३१ ॥

दी । धातोरवयवो य एकाच् भषन्तस्तदवयवस्य वशः स्थाने भष्
स्यात् सकारे ध्वशब्दे पदान्ते च । “एकाचो धातोः” इति सामानाधि-
करणेनान्वये त्विह न स्यात् । गर्दभमाचष्टे गर्दभयति । ततः क्विप् ;
शिलोपः—गर्ध्वप् । ‘भलि’ इति निवृत्तम् । सू-ध्वोर्ग्रहणसामर्थ्यात् । तेनेह
न—दुग्धम् दोग्धा । व्यपदेशिवद्भावेन धात्वयवत्त्वात् भष्भावः । जश्त्व
चत्त्वे । धुक्—धुग् । दुहौ—दुह । जश्त्वचत्त्वे—धुक्षु ।

Letter determined by भष् प्रत्यहार (1 e, भ, घ, ढ and घ) is the
substitute of letter signified by वश् प्रत्यहार (1 e, letters व, ग, ङ
and द) when it is a part of a verbal root—that part having one
vowel and when that part end in either भ or म or च or ढ or घ,
provided स् or the verbal affix च् follows or when it is at the
end of a पद । The words “एकाच धातोः” having same विभक्ति are not
related by way of adjective & noun in the sutra, if the mean-
ing be “of a verb of one vowel”, भष् will not come in place
of वश् in the following case, (for in the following case the verb
is of more than one word)—गर्दभमाचष्टे इति क्विप् गर्ध्वप् इति प्रातिपदिकम् ।
Then गर्दभ् + सु = गर्ध्वप् (द becoming घ by this rule), for दम् the
verbal portion of one vowel ends in भ् (भषन्त) and is एकाच् ।
For the formation of गर्ध्वप् &c the explanation here in the writt
is धातोरवयवो य एकाच् &c Here the अनुवृत्ति of भलि is gone This
is inferred from the fact that स् + च्, are separately mentioned
ere Had there been अनुवृत्ति of भल् then their separate mention

becomes unnecessary. So in case of दुष्य & दोष्य though भृन् follows there is no change of द् into ध (for here neither स or ज follows).

Now in दृङ्+क्षिप्-दृक् there being ध by the rule "दादधातोष" the form is दृध् । Though this is a धातु still it not being a चालवध्वन how can द् here become ध by मयभाव by this rule ? And the व्याख्या in writt here is चालवध्वनो य एकाच &c. So the author here says—recognition of चालवध्वन with regard to a धातु is indirectly taken no doubt. Hence in case of दृध् we have मयभाव and the form is धृध् । Then by कश्चञ्च and चञ्च (see under "होत्र ") the forms are धृक्—धृग् । In च धृ we have first चर्त्त by the rule "चादिमप्रत्यययो" and then चञ्च by the rule अरिच ।

मिति— । सृचञ्च च मञ्ची । तयो । यम प्रत्याहार । व्यानवधो । पूव स्यात् 'चातो, इत्यनुवर्तते । एकाच इत्यवध्वनवतो न तु चातो । उभयन सामानाधिकरन्धेन चञ्चयि । मय मय इत्यपि प्रत्याहारी । मयनाम्य शब्दस्य इत्यर्थ । पदान्ते इत्यभिज्ञत मयोरिव पूव सत् । तदाह—'चातोरेवध्वनो य एकाच भयनात् वध्वनवध्वनो व्याप्ति इत्यादि । ननु एकाच' इत्यर्थे 'चातो, इत्यनन सामानाधिकरन्धेन चञ्चयि मति च दोष' स्यात् ? इत्यमोत भाह—एकाच चातो' इति सामानाधिकरन्धेन चञ्चयि गर्तमभाचटे इति छिपि मदम् इति प्रातिपदिकस्य सो 'दम' इत्य शब्द दध्यामि च न स्यात् । यत गर्तम इति चमीकात् एव । यत ' चालवध्वनो च एकाच इति व्याख्यानाम् । यम सृत् 'भ्रति इति निठगम् म्प्योः पङ्क्यात् प्रापकात् । यदि 'भ्रति इत्यनुवर्तन मस्याव तदा 'सृ इति 'भ्र् इति चनयोः मस्य स्यात् दृष्टक् यङ्ग व्यर्थ स्यात् । यत चाह—'भ्रति इति निठगम् । म्प्योः पङ्क्यासामर्थात्' । 'भ्रति इति अनुवर्तनम् नास्ति तत 'दृष्टम् (इति) इत्यादौ भ्रति परे सम्यपिन मयभाव' । ननु तुल्यव्याख्यामी चालवध्वनो य एकाच इत्युक्तम् किन्तु प्रकृते 'दृक्' इत्यस्य "दादिधा-तोष" इति चले मति 'दृध् इत्यस्य चातुत्वे मति चालवध्वनवत्वाभावात् कश्च पदार्थ

भष्मावेन घकारः स्यात् ? अत्र समाधानमाह—घातो घात्ववयवत्वव्यवहारः ‘व्यप-
देशिवत्’ मुखवत्, गौणः एव [व्यपदेशः मुखव्यवहारः । स अस्यास्तीति व्यपदेशी ।
तेन तुल्यम् इति व्यपदेशिवत् । मुखवत् इत्यर्थः] । ततश्च घातोरेव घात्ववयवत्व-
व्यवहारम् पुरस्कृत्य अत्र भष्मावः स्यादेव ततः घृष् इति स्थिते जश्त्वेन, चत्वेन
च—घृक् घृग’ इति सिद्धौ । घृष् सु इत्यत्र जश्त्वेन गकारे सति “खरिच”
इति चत्वं स्यादिति प्रथमं “आदेशप्रत्यययो” इति धत्वे सति ततः चत्वंम् ।
एवम् घृक्षु इति रूपसिद्धिः ॥

‘द्रुह्’ इत्यस्य “दादेर्घातो ” इत्यनेन नित्य धत्वे प्राप्ते, ‘सुह्’ इत्यादीनाम् च
धत्वे अप्राप्ते आह

३२७ । वा द्रुहमुहष्णुहृष्णिहाम् । ८।२।३३ ॥

दी— । एषां हस्य वा घः स्यात् भलि पदान्ते च । पक्षे (“होढः ” ।
‘घृक्—घृग—घृट्—घृङ् । द्रुहौ—द्रुहः । घृग्न्याम्—घृङ्ग्न्याम् ।
घृक्षु—घृट्क्षु—घृट्क्षु । एवमुहष्णुहृष्णिहाम् ।

Of these four words द्रुह्, सुह्, ऋह्+णिह्, ह is optionally
changed into घ when भल् follows or when at the end of a पद ,
optionally ट् also comes by the rule “होढः ” । Thus धत्वपक्षे—घृक्—
घृग्, and ढत्वपक्षे—घृट्—घृङ् &c, as in the case of लिह् । Simi-
larly सुह्, ऋह्+णिह् are declined

नित— । सुगमा ॥ ‘सुह्’ इति धात्वन्तः पाठः । ‘व्यवहारकाले तु “घात्वादे-
-घ स ” (६।१।६४) इति ‘घस्य’ सः स्यात् । सुह्यतीति सुह् । इत्यादि । एषा-
मपि द्रुहवत् रूपाणि ॥ ‘सुह् सुह्’ इत्यादीनाम् भष्मावः न स्यात्, असम्भवात् ॥
विश्वं वहतीति “वहश्च” इति णि । ततः “अतः उपधाया ” इति ह्रस्वौ ‘विश्ववाह्’
इति प्रातिपदिकम् । ततः स्वादिसर्वनामस्थाने लिहवत् रूपाणि । यसादौ अचि तु
सम्प्रसारणं वक्ष्यन् उपन्यस्यति—

३२८ । इत्यण सम्प्रसारणम् । १।१।४५ ॥

टी— । यथाः स्यामे प्रवृत्त्यमाभो य इक्षु स सम्प्रसारणसंज्ञः स्यात् ।

The substitution of इक्षु letter in place of यक्षु letter is technically known as सम्प्रसारण ।

मिति— । सुबभा । आनरतभात् यक्ष इकारः यक्ष उकारः रिक्तञ्चकारः यक्ष खानि उकारः सम्प्रसारणसंज्ञः येषः ।

३२९ । बाह् ऊट् । ६।४।३२ ॥

टी— । अस्य बाह् सम्प्रसारणम् ऊट् स्यात् ।

The सम्प्रसारण of बाह् which is a "त" is ऊट् the result here however is—ऊट् a सम्प्रसारण is to come in place of यक्ष in बाह् this is inferred from the अनुवृत्ति of सम्प्रसारण here.

मिति— । सुबभा । 'सम्प्रसारणम् इत्यनुवृत्ति 'बाहो' यक्ष सम्प्रसारणम् ऊट् इति यावती । न तु अन्त्योऽन्त्य इत्यनेन वकारस्य ऊट् स्यात् । एव विवनाह + गस् (यस्) इत्यत विवनाह इत्यस्य मत्वात् 'बाह् इत्यस्य वकारस्य सम्प्रसारणम् ऊट् स्यात् । तस्य विव ज्ञ बाह् + यस् इति द्विती बाह्—

३३० । सम्प्रसारणाच्छ । ६।१।१०८ ॥

टी— । सम्प्रसारणात् यच्च पू कान्तेकादेशः स्यात् । "एत्येधत्युच्छ" (सूत्र ७३)—(इति ह्रदि) । विवौहः । विरवौहः इत्यादि । अन्त्यस्येव दिवः इति परो विवन्त्यात् विष् ।

When यक्ष follows after a सम्प्रसारण then पूवक्ष is the substitute for both. Thus विव ज्ञ बाह् + यस् becomes by पूवक्ष पक्षदिव विव ऊट् + यस् । Then by the rule "एत्येधत्युच्छ" इति comes in and the form is विवौह् + यस् = विवौह । Some say that the rule 'वक्ष' enjoins वि after वक्ष in veda (वक्षस्) only In that case how

can विश्ववाह् be applied in classical language ? On this Bhattoji says, in that case derive विश्ववाह् as विश्वं वाहयतीति विश्व+वाह+णिच्+विच्=विश्ववाह् । And this विश्ववाह being applicable in भाषा, we give here the declension of विश्ववाह as above

मित— । सुगमा ॥ ननु “वहश्च” इति सूत्रे केचित् “छन्दसि सह” इति सूत्रात् ‘छन्दसि’ अनुवर्त्तन् ‘छन्दस्येव वहे णिः’ इत्याहुः । एतत् पक्षे तु भाषायां विश्ववाह्-शब्दस्य प्रयोगश्चिन्त्य,—इति पूर्वपक्षमाशङ्क्य आह—“छन्दस्येव णिः” इति पक्षे णिजन्तात् विच् ॥ विश्व वाहयतीति विश्व+वाह+णिच्+विच्, “अन्येभ्योपि दृश्यते” इति विच्+विश्व+वाह+विच्, (“नेङ्वंशिक्षति” इति ईडभावे णिलोपः) =विश्ववाह् (‘विच्’ इत्यस्य लोपः) । एवमस्य लोकाप्रयोगार्हात्वात् रूपप्रदर्शनम् युक्तम् ॥ अन श्वाट वहतीति अनसिपहः क्तिप् (“अनसोडश्च” इति क्तिप् सस्यडश्च—ततः सम्प्रसारणे पूर्वङ्गपे सति) ‘अनुङुह्’ इति प्रातिपदिकम् । अस्य विशेषमाह—

३३१ । चतुरण्डुहोरासुदातः । ७।१।६८ ॥

दी— । अनयोः आम् स्यात् सर्वनामस्थाने परे । स च उदातः ।

आम् is the substitute for the bases चतुर् & अनुङुह्, when a सर्वनामस्थान affix follows आम् being मित् comes after the final vowel by the rule “मिदचोन्त्यात् परः” । Thus we get अनुङु आह्+स्=अनङ्वाह्+स् and we look forward,

मित । सुगमा । ‘आमो’ अव मिच्चात् अन्त्यात् अच. पर स्यात् । एवम् अनुङु आह्+स्=अनङ्वाह्+स् इति जाते—

३३२ । सावनडुहः । ७।१।८२ ॥

दी— । अस्य नुम् स्यात् सौपरे । ‘आत् इत्यधिकारात् अवर्णात् परोय नुम् । अतो विरोधविहितेनापि नुमा आम् न वाध्यते । आमा च नुम् न वाध्यते । सोर्लोपः । नुम् विधिसामर्थ्यात् “वसुधैव कुटुम्बकम्” (सूत्र ३३४) इति दत्तं न । सयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् नलोपो न । अनङ्वाह् ।

नुम् is ordered at the end of अनङ्ङ when सु (स) follows.
 This नुम् is to come after the last चर्च (i.e. after चाम् comes in)
 for there is अनुवृत्ति and jurisdiction of चात् (from the rule “चात्
 शीनद्योगम्” (७१८) in this rule. Thus though चाम् is general
 and नुम् is special (विशेष विहित); still नुम् does not bar चाम्
 neither चाम् bars नुम् (but both come in order i.e., first चाम्
 giving अनङ्ङ वाङ् + नुम्—अनङ्ङ वाङ्ङ + नुम्) । Then सु (स) elides by the
 rule ‘इङ्ङात्— । Here we get अनङ्ङ वाङ्ङ । Now ङ्ङ at the
 end elides by संदीनान्तोप । This being treated as असिङ्ङ further
 न्तोप by the rule “नन्तोप प्रातिपदिकान्त” does not take place and
 we get—अनङ्ङ वाङ् ।

Again a further question arises that after सुन्तोप and इन्तोप by
 संदीनान्तोप why should there not be द in place of final न here
 by the rule ‘वसुध सुञ् सु—अनङ्ङङ्ङाद’ (rule 334 infra)—the answer
 is that final न (in अनङ्ङ वाङ्) is not replaced by द owing to the
 very fact that नुम् is ordered in सु for if द्वाङ्ङ is to come at all at
 the end by replacing न then नुम् (न्) should better be not enjoined
 In अनङ्ङ वाङ् if द्वाङ्ङ comes & the form is to be अनङ्ङ वाङ्ङ then
 rather do not enjoin नुम् here and still then in अनङ्ङ वाङ्ङ we by
 द्वाङ्ङ will get अनङ्ङ वाङ्ङ । The very fact that नुम् is enjoined here
 suggests that further द्वाङ्ङ is not to come here So the final result
 is as above i.e., अनङ्ङ वाङ् ।

नित— । अनङ्ङङ्ङ नन्तु नुम् ज्ञात् शीपरे । अतः चात्शीनद्योगम्
 (७१८) इत्यतः ‘चात्’ इत्यभिवाच्य अनुवृत्तिना इत्यर्थे अनङ्ङात् परीय नुम्
 विधीयते । तदस्य चामि लते चर्चो सति नुम् विधीयते इत्यर्थे ज्ञायते । अतः चाम-
 न्नीः सद्यपि सामान्यविधाने विवक्षिता चामो न नुमा (विवक्षित नुमा इत्यर्थः)

वाच । तेन आमि कृते अनङ्वाह इत्येतस्य गुमि सति तत् “हलङ्प्राविश्यो—” इति मुलोपे संयोगान्त—हकारलोपे च सति अनङ्वान् इति रूपसिद्धिः । अत्र पुन “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” (पा० ७) इति नलोपः प्रति असिद्धः संयोगान्तलोपः, तस्य पा० २७ सूत्रघटितत्वात् । अतश्च संयोगान्तहकारलोपे सति पुनः नलोपो न स्यात् ॥ ननु अनङ्वान्ङ्ङ्सु इत्यत्र मुलोपे संयोगान्तहकारलोपे च सति अनङ्वान् इत्यत्र न-कारस्य पदान्तत्वात् कथं “वसुससुध्व सु—अनङ् ह्रा द्” (सूत्र ३३४) इति दकार न स्यात् ? अत्र आह ‘गुम् विधिसामर्थ्यात् “वसुससु ” इति दत्तं न स्यात् । यदि चात्र गुमो नस्य दत्तं स्यात्, तदा अनङ्वाह् इत्यत्र नमभावेऽपि हस्य दत्तेनैव अनङ्वाह् इति रूपसिद्धेः गुमविधिः, अनर्थकः स्यात् । तत्र यदि गुमविधिः, सार्थकः स्यात्—तदा गुमो नकारस्य दत्तं न स्यात् इति नमविधिसामर्थ्यादेव विज्ञायते ॥ सञ्जुञ्जी हे अनङ्ङुह् स् इति स्थिते “चतुरनङ्ङोराम्”—इति आभागेने प्राप्ते आह

३३३ । अम् सञ्जुञ्जी । ७।१।६६ ॥

दी— । चतुरनङ्ङोराम् स्यात् सञ्जुञ्जी । आभोपवादः । हे अनङ्ङ्वन् अनङ्ङवाहौ अनङ्ङवाहः । (शसि) अनङ्ङुहः । अनङ्ङुहा ॥

अम् is the augment at the end of the bases चतुर्- and अनङ्ङुह्- when सञ्जुञ्जी follows This अम् bars आम् । Thus we get हे अनङ्ङ्वन् । In अम् which is not a सर्वनामस्थान affix we do not get आम् and the form is अनङ्ङुहः । Similarly अनङ्ङुहा &c In अनङ्ङुह्+भ्याम्, अनङ्ङुह् is a पद by the rule “स्वादिभ्यु असर्वनामस्थाने” and we look forward—

नित— । ‘चतुरनङ्ङुहो’ इति “चतुरनङ्ङुहोराम् उदत्त” इत्यत्र अनुवर्तते । फलितञ्च यथा—चतुरनङ्ङुहोः अम् स्यात् सञ्जुञ्जी । अयमाभी अपवादभूतः, किञ्च अत्र आमि कृते पूर्वसूत्रेण गुम् स्यात् । तत्र हे अनङ्ङ्वन् इति । अनङ्ङ्वन् इति प्रीतिपदिकान्त नलोपः प्रति असिद्धः संयोगान्तलोपः ॥ शसि अनङ्ङुहः, अत्र अस्-सर्वनामस्थानत्वाभावात् आम् न स्यात् ॥ अनङ्ङुह्+भ्याम् इति स्थिते आह—

३३४) यमुज सुध्यंस्वनदुर्हा द । ८।२।७२ ३

ही—। साम्प्रत्यस्त्वस्य ससादेभ्य द्वा स्यात् पदान्ते । अनङ्ग-
भ्याम् इत्यादि । सा तेति किम् ?—विद्वान् । पदान्तेति किम्—अस्तम् ।
अस्तम् ।

Of bases ending in यमुज and having सू at the end of the roots य सु and अ सु and of the base अनङ्ग द्वा is ordered when at the end of a पद । Thus अनङ्गङ्गन्भ्याम्—अनङ्गन्भ्याम् & so on Why do we say 'सात्' in the इति ?—Witness विद्वान् (with तुम् after विद् in सु) where विद्वान् though ending in यमुज is not सात् but is नात् so here द्वा does not come. (In विद्गुन्भ्याम् however विद् is सात् and we get द्वा giving विद्द्व्याम्) why again do we say पदान्ते in the इति ?—Witness the त्प्रत्ययान् words अस्तम् and अस्तम् here य सु &c being not पद द्वा does not come in

मिति—। यमु इत्यनेन यमुजस्य स्यात् । त नान्विधिः । 'यमुज सु
अनङ्गन्भ्याम्' इति । "यमुजस्य" (८।२।७२) इत्यतः 'स इति गुणवर्धकम्
अनङ्गन्भ्याम्' । तत्र यमुनि मीपयम् । 'यमुज सु इत्यत्र सकारस्य अस्मिन्नात्
अनङ्गन्भ्याम्' च अनङ्गन्भ्याम् 'स इत्यनेन यमुनि विधीयते ।/ 'पदस्य इत्यधिकृतम्
स्वे' । अस्मिन्नात्—सात्—अनङ्गन्भ्याम् ससादेभ्य द्वा स्यात् पदान्ते' । "यस्य
अस्मिन्" इत्यनेन अस्मिन्नात् द्वा स्यात् । ततः अनङ्गन्भ्याम् इत्यत्र "आदिपदानां नाम
स्यात्" इति अनङ्गन्भ्याम् पदान्तेति सति अनङ्गन्भ्याम् इत्यादि । इति 'सात्—
पदान्ते' इति । विद्गुन् + सु (म्) इत्यत्र तुमि सति विद्गुन् + सु इति स्थितिं सुखीये
उपधादीये च विद्वान् इति अपसितिः । यद्यप्यत्र यमुजस्य नाम्नात्, यत्र पदान्ते
तथापि अत्र सात्नामात्वात् दत्तं न स्यात् । पदान्ते इति अपसितिः ? अस्तम्
इत्यादि वचा स्यात् । अतः तत्प्रत्ययानम् । अङ्गन् + त् इत्यत्र 'सू' स इत्यस्य प । ला-
भात् न दत्तम् । विद् ही—विद्गुन् अनङ्गन्भ्याम् इत्यादीपि यत्र प्रत्ययान् ।

अधुना तुरासाह्शब्दे सौ. “हल्-आदि—” इति सन्तोषे हल्य ढले च कृते विशेष
वर्त्तयति—

३३५ । सहेः पाडः सः । ८।३।५६ ॥

दी—। साह्रूपस्य सहेः सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । तुरापाट्—
तुरापाह् । तुरासाहौ—तुरासाहः । तुरापाड्-स्याम् इत्यादि ॥ तुर
सहते इत्यर्थे “छन्दसि सहः” इति शिव । लोके तु साहयतेः
क्विप् । “अन्येषामपि दृश्यते” (६।३।१३७) इति पूर्वपदस्य दीर्घः । इति
हान्ताः ॥

The स of सह, when it is in the form of साह becomes cerebral
Thus in तुरासाह्+स—तुरासाड्=तुरापाड् (by cerebral) By चत्वं we
get तुरापाट् । Similarly तुरापाड्-स्याम् &c The derivation of तुरा-
साह् is तुर सहते इति तुर+सह+ण्वि—तुरासाह् (with उपधाह्रि) । In
classical language however the derivation is तुर साहयति इति तुर+
साहि+क्विप्=तुरासाह् with पूर्वपददीर्घ by the rule “अन्येषामपि दृश्यते” ।

N B Remember that the rule “नघिहतिहण्विष्यधिरचिसहितनिषुक्ती
(६।३।११६) does not apply here to give दीर्घ in ‘तुर’, for the rule
enjoins दीर्घ of the पूर्वपद of सह and not of साहि ।

मित—। अथ तुरासाह्शब्दस्य उदात्तपत्तिं दर्शयन् आह—“तुर सहते इत्यर्थे
“छन्दसि सहः” इति शिव । ननु एव उदात्तपन्नस्य तुरासाह्शब्दस्य कन्दोभावविषयत्वात्
कथमस्य भाषाया प्रयोगः ? तदाह—“लोके तु साहयते क्विप्” इत्यादि ॥ भाषा-
याम्—तुर साहयति इति सहेः णिचि क्विप् । “अन्येषामपि दृश्यते” इति पूर्व-
पदस्य ‘तुरशब्दस्य’ इत्यर्थः, दीर्घ इति अव सद्योजेर्मतम् । तव ‘नघिहतिहण्वि-
धिरचि सहितनिषुक्ती’ (६।३।११६) इति सहरेव पूर्वपदस्य दीर्घं विहितं, न तु
साहरेपि । अतएव “अन्येषामपि—” इत्याह नागेश । एवञ्च “सहे साडः स”
इति सहरेव यत् न च, साहरेपि, इति यत्, नाव प्राप्नोति । वस्तुतस्तु “छान्दस

सद्विषि न तु सादि द्विप् । निम गुणमार्क पूराबाध इतनाबाध द्विपो बाध म
पुनरुक्त इतनाबाध इति आबाधो न्यासा विना इति इतनाबाधमिव कुत्र इति
भाति इत्यास्ताम् सावत् ।

मोपिइतिवदन् सति । मुद्योभवा यो यत्र इति वदन्नेदा र्थमि वतावान्
सुदिव दन्तः जातः । यत्र यत्र वत्तन् वाच—

३३६ । दिव औत् । ७।१।८५ ॥

दी— । दिव इति प्रातिपदिकस्य औत् स्यात् मौ पर । अतविधित्वन
स्यानिवृत्ताभावात् इत्युच्चाप्— इति उभापान । एषी—एदिशी—
एदिव । एदियम्—एदिवो—एदिव ।

Of the crude word (प्रातिपदिक) दिव, औत् is ordered as the end
when we follow. The औत् being चान्दविधि । नः स्यादिवत् by
the rule “स्यादिवत्प्रोक्तमिति & ० तु (स here does not slide
by the rule “इत्त द्याप्—”) And we get मुद्यो ।

मित—सावत्तद्वद् इति मुद्यो मौ अनुवृत्तः । निव इति व १।११ ।
ननु दिव औत्तायाम् इत्यप्यात्र यदत्र स्यात् न वा ? इति सन्देह मति वाच—
निव इति प्रातिपदिकस्य । प्रातिपदिकयदत्र किं सावत् ? तदाह— निरनुवृत्त्य
अपदेशे न सावत्तद्वत् इति व्याप्तात् अनुवृत्त्यदिति निवः एव यदत्रम् । न तु
अनुवृत्त्यपुस्तक्य “निव” इति धातो । तत वाच—दिव इति प्रातिपदिकस्य ।
धात् इत्यप्य “व” इति चान्दविधिनात् न स्यादिवत्तद्वत् । तत, इत्त द्याप्—
इति मुभापान । तत मुद्यो इति ॥ सुदिव +भ्याम् इति स्थित वाच—

३३७ । दिव उम् । ६।१।१३१ ॥

दी— । दिव अन्तादेश ठकार स्यात् पश्चात् । (वकारस्य ठकारे मति
सुदि + ठ = सुदु । इकारस्यास वच । तदाह—) एषुभ्याम् । एषमिति
इत्यादि ।

उकार is ordered at the end of the base दिव् when at the end of a पद (i e, दिव्) being at the end of a पद changes its व् into उ and we get सुदि उ+आम्=सुदु+आम् (by यथादेश for “इ and उ” = सुदु+आम् । Similarly we get सुदुमि &c

मित— । सुगमा ॥ अशुना नित्य बहुवचनानस्य चतुर्शब्दस्य रूपाण्यह—

दी— । चत्वारः (“चतुर्नङ ह्री. ” इति आम् । जस सर्वनामस्थानत्वात् आम् । चतुरः (शसः असर्वनामस्थानत्वात् न आम्) । चतुर्मि । चतुर्म्ये । चतुर्म्ये ।

मित— । सुगमा ॥ चतुर्+आम् इति स्थिते “ऋखनद्यापो गुट्” इति ऋखान्तामावात् गुटि अप्राप्ते आह—

३३८ । षट्चतुर्म्यश्च । ७।१।५५ ॥

दी— । षट्सञ्ज्ञकेभ्यः चतुरश्च परस्य आमो गुडागमः स्यात् । (“रषाभ्याम् ” इति) णत्वम् । (“अचो रहाभ्याम् ह्रीच” इति णकारस्य) द्वित्वम् । चतुर्णाम् ।

आम् after words technically known as षट्सञ्ज्ञक (by the rules “आन्ता षट्” and “उतिच” &c) and after the base चतुर्, takes the augment गुट् । Thus चतुर्+आम्=चतुर्+नाम्—चतुर्णाम् । णत्व here coming by the rule “रषाभ्याम्—” । Then द्वित्व here of ण is optional by the rule “अचो रहाभ्याम्” । Thus both चतुर्णाम् and चतुर्म्यम् ।

मित— । ‘षट्’ इत्यनेन “आन्ता षट्” इति “उतिच” इति षट्सञ्ज्ञका शब्दा गृह्यन्ते, न तु केवल षट्शब्दः, तथाचवृत्ति—‘षट्सञ्ज्ञकेभ्य’ इति । अत्र “आमि सर्वनाम्. सुट्” इत्यतः ‘आम्’ इति षट्शब्दोत्पत्तिः ॥ ‘चतुर्म्यम्’ इत्यत्र “रषाभ्याम् नोऽथः समानपदे” इति णत्वम् । पाश्चात्त्य णकारस्य द्वित्वम् “अचो रहाभ्याम्” इत्यनेन । चतुर्+सु इति स्थिते “खरवसानयोर्विसर्जनीयः” इति रेफस्य विसर्गो प्राप्ते आह—

३३६ । ये सुपि । टाशा१६ ॥

दी— । यत्तमो बहुवचने शीघ्र विमञ्जनीयः नाज्य १५८५ । यत्पम् ।
यस्य द्वित्व प्राप्त—

For — Easy

मित— । 'यु' इति सप्तमी बहुवचनम् । तदाह 'यत्तमो बहुवचन' इति ।
एव यत्तमन्तु इत्यत्र 'यत्तमन्तु' इति इति मतिः यत्नेन विमञ्जनीये कृते यत्तम्
इति विभक्तिः । यत्तमे यत्तु + तु इत्यत्र ईष्यस्य यत्तमायात् न विमञ्जनीय' इति
कथितम् । विभक्ति मतिः यत्तमो नियमः ५, इत्याह—'य' एव न तु यत्तम 'यत्' इति
यत्तु + युन् इत्यत्र 'यत्तम' इत्यत्र 'यत्' इति यत्तम 'यत्' इति यत्तम 'यत्' इति
इति पाठिष्वे इत्ये प्राप्तः यत्तम्—

३४० । शशाऽधि । टाशा३६ ॥

दी— । यद्यपि ये यतो न द्वेस्त । यत्तुम् ॥ प्रियत्वात् । हे प्रिय
यस्य । प्रियत्वात्परी—प्रियत्वात्परी । गीर्वाण तु मुट् ईष्यन्—प्रियत्वात्
राम् । प्रीया य तुस्यादय—परमचतुर्वीम् । इति रेफाश्रिता ।

A *ya* letter does not become duplicate when *ya* (य) a vowel follows. Thus we get यत्तु without doubling of *ya*. The base प्रियत्वात्परी formed by the बहुवचन नाम्—प्रियाः यत्तु यत्तु इति is thus declined—प्रियत्वात्परी (with यत्तु here & in सब नामन्त्यान affixes), प्रियत्वात्परी—प्रियत्वात्परी—प्रियत्वात्परी—प्रियत्वात्परी—प्रियत्वात्परी । In संज्ञा the form is प्रियत्वात्परी with यत्तु by the rule 'यत्तु संज्ञा' । There will be no मुट् in यत्तु of this base for it is subordinated here. Thus we get प्रियत्वात्परी without मुट् । But when यत्तु is the प्रधान though in a compound then मुट् must come as in the case of परमचतुर्वीम् (which is a बहुवचन compound of परम and यत्तु) ।

मित—। एव चतुर्षु इति एकषकारमेव रूपम् ॥ प्रिया चत्वार यस्य इति बहुव्रीहौ प्रियचतुर्शब्द विशेष्यनिष्ठ सर्ववचनयुक्तश्च तदाह—प्रियचत्वा इत्यादि । अस्य सर्वनामस्थाने “चतुरंगडुहोराम्” इति आम् स्यात् । शसौ सर्वनामस्थान-त्वाभावात् न आम्—प्रियचतुरः इति स्यात् । प्रियचतुर् इत्यत्र चतुर् शब्दस्य गौण-त्वात् ‘षट्चतुर्भ्यश्च’ इति सूत्रे प्रधानस्य चतुर्शब्दस्य ग्रहणात् गुट् न, अतः आह ‘गौणत्वे न गुट्’ । ततः प्रियचतुराम् इति । चतुर्शब्दस्य प्राधान्ये सति तु गुट् स्यादेव यथा परमचतुर्णाम् इत्यत्र । ‘परमचतुर्णाम्’ इति कर्मधारयसमासे चतुर्शब्दस्य न गौणत्वम्—“उत्तरपदार्थे प्रधानस्तत्पुरुष” इति ॥ अथ लकारान्तं निरूपयन् आह—

दी—। कमलं कमलां वा आचक्ष्णा (इति “तत्कारोति तदाचष्ट”) इति णिचि कमलथतेः किपि कमल् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ “हलङादि—” इति सुलोपात् आह—) कमल् कमलां कमलः । (कमल् सु इत्यत्र ल-कारस्य इष्णत्वात् “आदेशप्रत्यययो” इति) पत्वम् । कमलषु । इति लान्ता ॥

Eng Easy

मित—। सुगमा ॥ अधुना मकारान्त निरूपयति । प्रशाम्यतीति किपि “अनु-नासिकस्य किमलोः क्ङिति” (६।४।१५) इति दीर्घः । ततः प्रशाम् इति शब्दे जाते सति आह—

३३१ । भो नो धातोः । टारद्दृष्ट ॥

दी—। भान्तस्य धातोः नः स्यात् पदान्ते । नत्वस्य असिद्धत्वात् लोपो न । प्रशाम्यति इति प्रशान् । प्रशामौ—प्रशामः । प्रशान्भ्याम् इत्यादि ।

Aroot ending in म takes न (in place of म) when at the end of a पद । Thus प्रशामन्+किप्=प्रशान् when at the end of a पद । Now न being at the end of a पद and प्रातिपदिक here, there should be elision of it by the rule, “मलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” (८।३।७) । But,

the rule "मोनीभावी" being later in the order of Astadhyayi is to be regarded as असिद्धि [by the rule "पूर्ववासिद्धम् (ante)] with regard to the operation of the rule "नलोपः—". Thus प्रमाङ्गम्=प्रमाण् (with (सु-) लोप by "इव ज्ञाप्यो—")).

मित—। 'अलोऽन्त्य इति सुप्तेष्वन्त्यमकारश्च एव नकार स्यात् पदान्ते । ततः प्रमाङ्गम् इत्यस्य 'इव ज्ञाप्यो—' इति सुलोपि प्रमाण् इति अपसिद्धिः ॥ ननु प्रमाण् इत्यस्य नकारश्च पदान्तात् ततः प्रातिपदिकान्ताच्च "न-लोप" प्रातिपदिकान्ताच्च इति नलोपः खय न स्यात् ?—अमोनीभावाद् मोनीभावोऽ इति विहितं नकारः पञ्चात् "नलोपः—" इति तूत प्रति असिद्ध एव 'पूर्ववासिद्धम्' इति सूत्रेण । ततः नाम नलोपः ॥ आमादी इति 'आदिन्त्यसर्वानामभ्याने' इति पदभात् 'नसम्' अन्त्येन तदाह—प्रमाण्भ्याम् इत्यादि ॥ अमुना हिम्—इत्यस्य विशेष निरूपयति—

३४२ । किम फ । ७।२।१०३ ॥

ही—। किमः कः स्याद्विभक्तौ । अकस्-सहितस्याप्यभ्यामादेशः । कः—कौ—के । कम्—कौ—काम् इत्यादि सप्तपञ्च

Eng—Egg

मित—। "अहना या विभक्ती" इत्यतः विभक्ती इति अनुवर्तते तदाह—किमः कः विभक्ती इत्यादि । आमादीनाम् "अ" (७।२।१०३) इति पूर्वपदान् अकारः यत्र नातुभ्यति तदाह सूत्रम् 'किमः कः' इति । एव विभक्ती किमः आदीनि सति भाववृत्तस्य अप्यभ्यामादीनो भवति, तदाह—अकस् भक्तिवत् अपि अभ्यामादीन । इदमभ्यवसारीभ्यः—'आमादीनाम्' इत्यनुवर्तनमन्त्येन । अत्रापि विपरिभासित—त । ई किमः कः इति व्याख्येयम् ॥ अत्र इदमन्त्यो निरूपयति—

३४३ । इदमो मः । ७।२।१०८ ॥

ही—। इदमो मः स्यात्सौ परे । त्यदाद्यत्वापवात् ।

m is ordered in place of the final m of इदम् when सु (1 st case

singular विभक्ति) follows This order of स in place of स is to bar अकार at the end due by the rule “त्यदादीनामः” (७२।१०२) ।

मित । “तदोः सः सौ अनन्त्ययो” इत्यतोः ‘सौ’ अनुवर्तते ॥ अलोऽन्त्य-
परिभाषया अन्त्यस्य मस्य सः स्यात् । न च मस्यमविधिं निरर्थकः एव । तथा च
काशिका—“इदमो मकारस्य मकारवचनं त्यदाद्यत्ववाचनार्थम्” । ततः इदम्+स्
इति स्थिते आह

३४४ । इदोऽय्पुंसि । ७२।१११ ॥

दी— । इदमो इदोऽय् स्यात् सौ पुंसि । लोर्लोपः—अयम् ॥ त्यदा-
द्यत्व पररूपत्वं च ।

When सु of the masculine follows इदम्, then अय् is ordered
in place of the इद् of इदम् । Thus in इदम्+सु—अयम् (सु also eliding
by the rule “हलङ्गावस्यो—”) । Now in इदम्+औ, अकार is ordered at
the end by the rule “त्यदादीनामः”, so the author says “त्यदाद्यत्वम्” ।
Then we get इद्+अऔ=इद्+औ (the two अ combining into पररूप
आदेश by the rule “अतो गुणे”), and we look forward

मित— । सुगमा ॥ इदमो इद्-रूपस्य अय्—आदेशे सति, हलङ्गादिनोपे
च ‘अयम्’ इति ॥ इदम्+औ इति स्थिते “त्यदादीनामः”, इति अत्वे इद् अ औ इति
जायते—अत आह “त्यदाद्यत्वं पररूपत्वम् च” । ततः निरूपयति—

३४५ । दश्च । ७२।१०६ ॥

दी— । इदमो दस्य स स्यात् विभक्तौ । इमौ इमे (इत्यपि सत्त्वत्) ।
“त्यदादेः सम्बोधनं नास्ति” इत्युत्सर्गः ।

Eng —Easy

मित— । सुगमा ॥ अपवादलक्षणाव्यभिचारवान् उत्सर्गः । त्यदादीनाम्
प्रायेण सम्बोधनं नास्ति क्वचिच्चास्ति इति तदर्थः । हे स इति वदन्नाव्यमेवावमानम् ॥
इदम् शब्दस्य टादौ अचि विशेषमाह—

दी—। “नानर्थके अलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारे” (‘वार्त्तिक’) ।

“अलोन्त्यविधि” is not to extend to a portion, which in itself is अनर्थक (having no meaning at all), excepting अभ्यासविकार, when अलोन्त्यविधि is to extend no doubt. So here ‘इद’ in itself being अनर्थक there is no application of अलोन्त्यपरिभाषा here. But the whole of इद here elides

मित—। अनर्थकस्य आदेशो लोपो वा विकारो वा अन्त्यस्य अलो न भवति अपि तु सर्वस्य । अत एव अनर्थकस्य इद सर्वस्यैव लोपः वा विकारो वा । कृते लोपे अकारमात्रं शेषः ॥ ‘अभ्यासविकारे’ इति उक्तात्वात् अभ्यासस्य तु विकारे कर्तव्ये अन्त्यस्य एव अलो भवति । केवलस्य घातीरर्थवत्त्वेऽपि द्वित्वेऽकृते समुदायस्यार्थवत्त्वात् अभ्यासमात्रस्य नार्थवत्त्वं इति अत्र सर्वलोपे अनिष्टापत्तिः । ततः “अभ्यासविकारे” इत्यनेन अभ्यासविकारे सर्वादेशः निषिद्धः ॥

३४८ । आद्यन्तवदेकस्मिन् । १।१।२१ ॥

दी—। एकस्मिन् क्रियमाणं कार्यम् आदाविव अन्त इव स्यात् ।

[तेन अ भ्याम् इति स्थिते अस्य सूत्रस्य प्रकृतौ सत्यात्—“सुपि च” इति दीर्घः । ततः, आह—] आभ्याम् ।

When an operation is to come in a single letter then that one is to be regarded as both आदि वा अन्त as the case may be. Thus in अ+भ्याम् we can apply the rule “सुपिच” and by दीर्घ we get आभ्याम् । Here ‘अ’ इत्यस्य अन्तवत्त्वात् दीर्घत्वम् ।

मित—। सुगमा । ‘आद्यन्तवत्’ इत्यत्र ‘वति’ इत्यन्ते श्रूयमाणत्वात् प्रत्येकमभिसम्बध्यते । तदाह प्रकृतौ ‘एकस्मिन् क्रियमाणं आदाविव अन्त इव स्यात्’ इत्यादि ॥ भाष्ये तु “व्यपदेशिवद् एकस्मिन्” इति सूत्रशिक्षा विहिता ॥

[मन्थे “व्यपदेशिवदेकस्मिन्” इत्यपठित्वा सूत्रकारेण “आद्यन्तवदेकस्मिन्” इति उच्चार्य ‘एकस्मिन्’ प्रकृत्या ‘आद्यन्तवत्’ सर्वद्रव्यं वर्तते इति इक्षितवत् विहितवत् इत्याशाः ।

तावत्] इत्थं भिन्ने इति णिन्ने न । अने चरवसे च गति "इन्निभोप" इति
इदं कोपे च भिन्ने इति गति "पतो भिन्ने एव इति भिन्ने एतान् भिन्ने पतो मति
चाह—

३४६ । मेदमदसोरफो । ७।१।२१ ॥

दी— । अहंतायोः इ मदमोमिण एव न स्यात् । (गदुवाये ममि
परे) पर्यम्—णमि ॥ (इपदा नीनामा इति) अत्रयम् । नित्यं वातु टे
म्मे पानादसि लोपः । अस्मि—आम्भ्याम्—ण्यः । आम्भ्याम्—आम्भ्याम्—
ण्यः । अस्य—अनयोः—पुत्राम् । अस्मिन्—अमणे—एव । अत्र
योग तु—अपक्वम्—इमही—इमह । इमहम्—इमही—इमहम् । इमहम्
इमहम्—इमहम् इत्यादि ।

उत्तु is not to come in place of भिन्ने after the १५६ इत्थं
and अत्रम् not ending in अत्रम् । Then इत्थं + भिन्ने = इत्थं + भिन्ने
(by एव पतम्) = अत्रम् ("न इन्निभोप") = णमि Here एव com-
ing by the rule 'च अत्रम् मन्ति' । In इत्थं + ए (ष) = इत्थं + ष
(In १।१५६) we do not get अत्रम् as in सामान् but अ
comes by the rule 'अत्रम् अ' for इत्थं being मन्तिम्. अ is नित्य
and comes in supercession of अदिम् । Then we get इत्थं + अ
which become अ + अ = अत्रम् by इन्निभोप । Hence the author here
says "अत्रम् । निम्नान् ई अ पतम् "इन्निभोप &c. Similarly अ । म्
एव अत्रम् अत्रम्, अदिम् &c In अत्रम् also there is अत्रम् पतम्
पुट् (as in अत्रम्), then 'इन्निभोप' and lastly एव and अत्रम् and the
form is अत्रम् । Similarly एव is formed Declension of इत्थं when
अत्रम् (अत्रम्) comes differs for then the rules 'अत्रम् अ' 'इन्नि
भोप' and 'न म मीरही' &c donot apply, these being disallowed
from operation owing to the prohibition अत्रम् । &c Thus
we get अत्रम्—इमही—इमहम् &c

मित । “अतो मिस ऐस्” इत्यतः ‘मिस ऐस्’ अनुवर्तते । ‘अको,’ इति षष्ठ्यन्तम्, अविद्यमान, कः ककार, यथो यथो, इत्यर्थः । तदाह— ‘अकारयो इदमदसो’ इत्यादि । इदम्+मिस्=अ मिस्=एमि । “बहुवचने भाव्येत्” इत्यत्र एत्वम् । इदम्+ङे इत्यत्र प्रथम तावत् त्यदाद्यत्वम् ततः अस्य सर्वनामत्वात् स्मै नित्य । अतः नित्यत्वात् यादेशं वाधित्वा स्मै स्यादेव, पश्चात् “हलिलोपः” इति इदलोपः ततः अस्मै इति ॥ अन्यत् सुगमम् ॥ ककारयोगे विशेषम् दर्शयति, यतः ककारयोगे “अनाप्यकाः”, “हलिलोपः”, “नेदमदसोरको,” इति सूत्राणां प्रवृत्तिर्न स्यात् ककार-योगे तन्निषेधात् ।

३५० । इदमोऽन्वादेशोऽनुदात्तरवृत्तीयादौ । २।१।३२ ॥

दी—अन्वादेशविषयस्य इदमोऽनुदात्तः अशादेशः स्यात् वृत्तीयादौ ।
अश् पचन साकच्कार्थम् ।

When अन्वादेश (1 e, a subsequent assertion of one already mentioned) is to be made for the word इदम्, then अश् is to be substituted for it in द्वितीया &c, and this is pronounced as अनुदात्त । The forms अस्मै with अशादेश are same as अस्मै without अशादेश, so the sutra should rather assert अनुदात्तत्व only & not अशादेश also, अशादेश having no significance here So to remove this ambiguity now the author says that अश् is to come in place of इदम् along with अकच्, so अशादेश is significant here, compare the example (though not given here) ‘इमकाभ्यां छावाभ्यां रातिरधीता, अथो आस्याम् अहरप्यधीतम्’ ।

मित— । अन्वादेशे अश्वचनविधानामावेपि अस्मै आस्याम् इत्यादि लभ्यते “द्वितीयाटोस्त्रेण” इति द्वितीयादौ विशिष्यविधानात् । तद् अनुदात्तत्वमेव विधीयताम्, अश्वचनं च निरर्थकमिति चेत् ? अत्र समाधत्ते—अश्वचनं साकच्कस्य इदमो विहितम् ततो न निरर्थकम् । उदाहरणं यथा—“इमकाभ्यां छावाभ्यां राति-

श्रीता यदो चाभ्याम् चरन्त्यश्रीतम् ॥ आदिम् कथनम् चत्वारिम् चतुर्दशम् ।
 चयनमव विधानं न तु वस्तुनिर्दिष्टम् । तत्र इह न ईदृशं मर्यादाभिविधीयते ।
 पठमाते इति विद्यात् पुरार्थस्य च शब्द न चतुर्दशत्वात् । चत्वारिंशत् इति तदो-
 र्मन्त्रादिषु बुद्ध्या समिधापितस्य चरन्त इति विधानमपि भवति 'तच्च शब्दं स ईदृशत्वात्
 सुधीनाम् । चयनानाम् च भक्त्युत्तमम्' ॥ तदा च कां च—निह पथादवाचय
 माहन् चत्वारिम् । किं तच्च ? एकस्मिन्निमित्तं पूज्यं शब्दं प्रत्ययान्तस्य इति
 प्रतिपादनमन्त्यादि ॥ परमवधि चत्वारिंशत् इत्यर्थः ॥

३५१ । द्वितीया टीस्येन । २।४।३४ ॥

टी— । द्वितीयायां टीसोऽत्र परत इदमतदोभात् स्यात् अस्यादोः ।
 (अस्यादेशोऽर्थे व्याख्यायत—) किञ्चित्वा चत्वारि विधातुमुपास्य चत्वारि
 स्तर विधातु पुनरुपासनाय यादृशः । यथा—अनेन व्याख्यायम्
 अश्रीतम् 'एवं इदो व्यापय इति अतः पाः पापय कुम्भम् 'पुनया
 प्रभूतं स्वम् इति । एवम्—एवौ—एवान् । एवेन । एवयोः । इति
 भास्वतः ॥

Eng.—Easy

मित्र— । पूर्वपुनर्या व्यापय च इत्यर्थः ॥ अश्रीता यथाऽन्त्या निरूपयन् यादृ
 मन्त्रसंख्याने इति च नात्र किं धातुः । ततः सुपुर्णात् स्यादिति विधि मिति विधि
 सुगच्छति विधि—सुगच्छति विधि ("चत्वारिंशत् इति विधीयते")—सुगच्छ (विधि
 इति विधीयते ; ततः विधीयते) इति प्रातिपदिकम् । अस्मिन् ५० इत्यादिभाषि
 मुक्ता इति उपनिषिद्धिः । तद्विवाह दोषितः—

टी— । गच्छयति विधिः । गच्छ—गच्छति—गच्छति । (सुगच्छति इत्यत्र
 चत्वारिंशत् इति इदम् विधीयते । इति मिति चत्वारिंशत्— इति
 प्रातिपदिकम् टम् ट् भात् । अतः ट्कुपये ईदृशे तदाह—) चत्वारिंशत्—गच्छयति
 (ट्कुपये ईदृशे तदाह—) चत्वारिंशत् ॥ (यद्यपि किञ्चित् विधीयते—) विधिः ।
 "अनुमासिकस्य विधीयते" (३।४।३५) इति दीर्घः (सुगच्छ इति प्रातिपदि-

कम्) । (तत्) छगाश्च छगायौ—छगाणः । (पूर्ववत्) छगायट्छ—
छगायठ्छ छगायष्ठ । इति शान्ताः ॥

Eng—Easy

(अथ नकारान्ता कथ्यन्ते) राजन्+सु इति स्थिते आह—

दी— । परंप्रात् उपधादीर्घः ; हल्ङ्यादिलोपः । ततो नलोपः ।
राजा ।

मित— । राजन् सु इति “हल्ङ्याप्—” सूत्रेण सुलोपे सति प्रथमं तावत् पर-
त्वात् “सर्वनामस्थाने चासबुद्धौ” इति प्राती—उपधा वृद्धिः । ततश्च प्रातिपदिकान्त-
नलोपः, तथा च सूत्रम् ‘नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य’ । एव ‘राजा’ इति सिद्धम् ॥
हे राजन् सू इत्यत्र हल्ङ्यादिना सुलोपे सति नकारस्य पदान्तत्वात् प्रातिपदिकान्तत्वाच्च
लोपे प्राप्ति आह—

३५२ । न ङिसम्बुद्धयोः । ङाराट् ॥

दी— । नस्य लोपो न स्यात् ङौ सम्बुद्धौ च । हे राजन् ॥ ङौतु
छन्दस्युदाहरणम् । “छपां छलुक—” इति डेलुक् । निषेधसामर्थ्यात्
प्रत्ययलक्षणम् । ‘परमे व्योमन्’ । “छाबुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः”
(वार्त्तिक) । ङौ विषये उत्तरपदे परे “न ङिसम्बुद्धयोः” इत्यस्य निषेधो
वाच्य इत्यर्थः । चर्मणि तिला अस्य चर्मतिल, ब्रह्मनिष्ठ ॥ राजानौ—
राजान । राजानम्—रजानौ राजानः । ‘अपलोपोन’ (इत्यकार-
लोपः) , श्चुत्त्वम्, न च अपलोपः स्थानिवत् । ‘पूर्वत्रासिद्धे’ तन्निषे-
धात् । नापिवहिरङ्ग तथा असिद्धः । यथोद्देशपदोषाब्धौ परिभाषां प्रति
श्चुत्त्वस्य असिद्धतया अन्तरङ्गाभावे परिभाषाया अप्रवृत्तेः । जगार्त्त—
राज् । राजा ॥

The न at the end does not elide when ङि or सबुद्धि follows Thus
हे राजन् सू gives हे राजन् (with सुलोप) । In राजन् ङि, राजन् is a “भ”,
and not a “पद” । So how can the question of नलोप which is to

come at the end of a पद arise here at कि ? Hence the author says that the example of कि (i. e. क not elided in कि) is in Vedic language. In vedic language the कि elides by the rule सुप्— (vedic rule), and then in राजन् कि (कि being elided) we get राजन् here न् at the end being about to elide this Sutra bars elision and we finally get राजन् &c (in कि in Vedic uses) witnesses the example here परमि व्योमन् । In राजन् कि though कि elides by सुप् and question of प्रत्ययसंयम seems to cease by न ध्रुमता दक्ष? still here is प्रत्ययसंयम (being a vedic case for other wise the निषेध in this sūtra will be useless. Hence the very fact of prohibition suggests प्रत्ययसंयम here. If there is प्रत्ययसंयम in vedic usages as परमि व्योमन् though कि elides by the word सुप् (see above) why then should not प्रत्ययसंयम exist in examples of compounds like चर्मदिव (compounded from चर्मदि दिवा अस्) and ब्रह्मनिष्ठ (compounded from ब्रह्मणि निष्ठा अस्) and why thus किचुप् in समास be not by प्रत्ययसंयम come under the operation of the rule yielding non-elision of न् ? Against this the श्रुति “की चत ५६— bars the operation of this rule कि सङ्गुहोऽपि in case of कि if चत ५६— follow (as in चर्मदिव &c) Thus चर्मदिव । ब्रह्मनिष्ठ &c are got with नलोप । Similarly राजानी—राजान् & with लोपवाह्वि in सर्वनामप्रदान affix. In राजन् + चस् (चस् not being a सर्वनामप्रदान affix, we do not get लोपवाह्वि) । The rule “अलोपोऽन” (Sutra २३४) provides लोप in चन् portion here. Thus we get राजन् + चस् which by चस् (the rule being “यौ च ना वु” becomes राजन् + चस् = राजन् । We here need not apprehend निषेध of लोप here by the rule “चस् ५६” पूर्वनिष्ठी for its निषेध will be prohibited when चस्

is to come in by the rule “पूर्ववासिद्धम्” । Again अलोप which with respect to भसञा and स्वादिप्रत्ययः is वहिरङ्ग in comparison with अत्त्व which is अन्तर ग being dependent on अयोग only, should rather be regarded as असिद्ध by the maxim “असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गे” with respect to अत्त्व and thus अत्त्व is not to operate here Against this the author says that though वहिरङ्ग still अलोप is not असिद्ध with respect to अत्त्व । The reason is this maxim being mentioned by मात्थकार in the 6th chapter of Astadhyayi under the rule “वाहः षट्” is called a षष्ठी परिभाषा and it is regarded as to operate only in its own sphere by the maxim “यथोद्देशं सञापरिभाषाम्” । But अत्त्व rule is in the 8th chapter and is असिद्ध by the rule “पूर्ववासिद्धम्” no matter whether अलोप is अन्तरङ्ग । And thus in fact this षष्ठीपरिभाषा can not thus operate in matter of श्रुत्त्व it being असिद्ध respect to this परिभाषा । So in the from राज्ञ, अत्त्व must come in after अलोप । Similarly राज्ञा is formed । In राजन्+भ्याम्, न being elided आत्त्व &c by the rule “सुप्ति च” is apprehended and we look forward—

मित— । “न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य इत्यतः, ‘नलोपः’ (नस्य लोपः इत्यर्थः) अनुवर्तते । तदाह— ‘नस्य लोपो न—’ इत्यादि । ततः हे राजन् इति सिद्धम् ॥ राजन् ङि इत्यत्र ‘राजन्’ इत्यस्य मत्वात् पदत्वाभावात् नलोपस्य प्रातिरेव नास्ति, तत् कायमत्र ङौ नलोपो निषिद्धः ? इत्यतोत्तरमाह—‘ङौ तु कन्दस्येव’ इत्यत्र उदाहरणम् । उदाहरणं यथा—‘परमे व्योमन्’ । ‘व्योमन्’ इत्यत्र “सुपा सुलुक्—” इति कान्दस सूत्रेण ङि लुकि सति प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य नलोपे प्राप्ते तन्निषिध्यते । अत्र ङेर्लुका लुप्तत्वात् “न लुप्तताङ्गस्य” इति सूत्रेण प्रत्ययलक्षणाभावः युक्तः, किन्तु “निषेधसामर्थ्यात्” ज्ञायते यदत्र प्रत्ययलक्षणमस्यैव अन्यथा निषेधः व्यर्थः स्यात् । अत आह “निषेधसामर्थ्यात् प्रत्ययलक्षणम्” एतदपि कान्दसि सम्भवत्येव ॥ ननु यदि परमे व्योमन् इत्यादौ ङेर्लुका लुप्तत्वेऽपि प्रत्ययलक्षणं स्यात् तदा—चर्मणि तिला अस्य

In सुप्विधि (i. e, as regards rules on case-affixes) in स्वरविधि (i. e, when स्वर is to be enjoined), in सञ्ज्ञाविधि (i. e, when सञ्ज्ञा is being enjoined), in तुप्विधि of कृत् affixes, नलोप is to be regarded as if it has not taken place at all. But in other place, नलोप is to be deemed as taken place, thus in समासविधि &c, नलोप is taken as accomplished, so we have राजाश्च । Hence in राजन् + आम् and राजन् + भिस्, नलोप being असिद्ध we do not get दीर्घ (आत्) by “सुप्-च” and ऐस्व by the rule “अतो भिस् ऐस्” respectively. So in राजन् + म्यस् we do not get एत् by the rule “बहुवचने भाव्येत्” । The base प्रतिदिवन् is also like राजन्, but in प्रतिदिवन् + शस् there being अलोप we look forward—

मित—। विधान विधिः । सुप्च स्वरश्च सञ्ज्ञा च तुक्च, इन्द्रः । तेषां विधयः । तेषु । ‘कृति’ इति तुका सम्बध्यते, अन्यत्र असम्भवात् । फलितं यथा—सुपोविधौ, स्वरविधये’ सञ्ज्ञाया विधेयायाम्, कृतिपरे यः तुक्, तस्य च विधौ नलोपः असिद्धः । अत्र “पूर्ववासिद्धम्” इत्येव नलोपे असिद्धे सति आरम्भो नियमार्थः । “एतेष्वेव नलोपोऽसिद्धो भवति नाभ्यव” । तथा च ह्यसौ नान्यत्र ‘राजाश्च’ इति । अत्र नलोपः सिद्धः एव । अत्र विस्तरव्याख्या च काशिकायां द्रष्टव्या ॥ प्रतिदीव्यतीति प्रति + दिव् (प्रीडायाम्) + कानिन् = प्रतिदिवन् इति प्रातिपदिकम् । अस्य राजवत् रूपम् । किन्तु यस्मि भत्वात् राजवत् अलोपे कृते विशेषमाह

३५४ । हलिच । ८।१७७ ॥

दी—। रेफवान्तस्य घातोरूपधाया इको दीर्घः स्यात् हलि । न चाऽलोपस्य स्थानिवत्त्वम् । (न पदान्त इति सूत्रे) दीर्घविधौ तन्निषेधात् । बहिरङ्गपरिभाषा तूक्त्यायेन न प्रवर्तते । प्रतिदीव्यः । प्रतिदीव्या इत्यादि ॥ यज्वा—यज्वानौ यज्वान् ।

The उपधा इक् vowel of a verb ending in र or व becomes दीर्घ when a हल् letter follows. Thus प्रतिदिवन् + अस् becomes प्रतिदीव् with

the penultimate vowel being lengthened. Here अङ्गोप is not to be treated as आनिवृत्त for its आनिवृत्त is prohibited in connection with दीर्घविधि in the rule 'न पदान्' (ante) And वहिरङ्गपरिभाषा also to make अङ्गोप असिद्ध does not operate here for reasons discussed under the rule 352 in connection with the formation of the word राघः ॥ (Rest Easy).

नित— । वीक्ष्यवाया दीर्घ इत्यङ्गोप इति अनुवर्तते । 'सिपिवाती इत्यङ्गोप' वाती । 'य' । वाती इति 'वी' इत्यस्य विधीयम् । तदाह— 'विषवाण्य वातीः इत्यादि ॥ ननु 'अथ परस्मिन्—' इति सूत्रेण अङ्गोपस्य आनिवृत्तमात्रेण अकारेण आवृत्तिरिति सति इत्युपपत्त्यामात्रात् अथमिह दीर्घ स्यात् इत्याद्यावाभावात्— 'यत् अङ्गोपस्य आनिवृत्त नास्ति । दीर्घविधी 'न पदान्—' इति सूत्रे तद्विधीनात् ॥ वहिरङ्गपरिभाषाया अपाक्षिपान 'राघः इति रूपसाधनावसरे व्याख्यातम् ॥ यजन् अङ्गोपं सुटि राजवत् । अस्ति तु अङ्गोपे प्राप्ते आह—

३५५ । न संयोगादमन्तात् । ६।४।१३७ ।

टी— । वकार-मकार । संयोगो ऽऽ परस्मिन् अङ्गोपकारस्य स्रोतो न स्यात् । यजन् । यजन्ता—यजन्त्याम् इत्यादि । (प्रहृन्तस्य अस्ति अनेन सूत्रेण अङ्गापे असति—) प्रहृन्त । प्रहृन्ता—प्रहृन्त्याम् इत्यादि ।

The अकार of अङ्गोप portion of words having वकार or मकार as conjuncts preceding does not elide, when it is a 'न' । Thus यजन् + यम्—यजन्त without अङ्गोप for here अङ्गोप portion comes after वाक्-सेवीय । Similarly प्रहृन्त + हस् gives प्रहृन्त without अङ्गोप for अङ्गोप here is preceded by मानसंवीय ।

नित— । यय मय वमौ इत्यङ्गोप इति अस्ती यज । तच्चात् संवीनात् । मानसंवीनात् मानसंवीनाय इत्यर्थः । 'अङ्गोपान' इति वर्तते ॥ अथात् पुनरमम् ॥

‘हव’ तन्नामकम् असुर हववान् इति हव + हन् + क्ति (“प्रक्षमू ण हवेषु क्तिप्” इति) = हवहन् । अस्य सौ विशेषं दर्शयति

३५६ । इन्-हन्-पूषार्थानां शौ । द्वा० १२ ॥

दी—। एषां शावेव उपधाया दीर्घः नान्यत्र । इति (हवहन् सु इत्यव दीर्घस्य) निषेधे प्राप्ते—

Eng Easy

मित—। ‘इन्’ इति इन्नन्ताः गृह्यन्ते । इन्, हन्, पूषन्, अर्थमन् इत्यन्तानां शौ दीर्घं स्यात् । “जसृशो शिः” “शिः सर्वनाम स्थानम्” इति तदेव ‘शि’ अव गृह्यते । “नोपधाया” (द्वा० १७) “सर्वनामस्थाने चासबुद्धौ” इति सिद्धे नियमार्थोपमाश्रयः । अतः आह—“शावेव ..नान्यत्र” । ततः हवहन् + सु इत्यव उपधायाः दीर्घस्य निषेधे प्राप्ते आह

३५७ । सौ च । द्वा० १३ ॥

दी । इन्नादीनाम् उपधायाः दीर्घः स्यात् असम्बुद्धौ सौ परे । वृत्रहा । हे वृत्रहन् ।

The उपधा of इन्नन्त words, of words ending in हन्, of पूषन् + अर्थमन्, becomes lengthened when सु not of सबुद्धि follows Thus हवहन् + सु = हवहन् (with सुलोप by “हल्ङ्राप्भ्यो—”) = हवहान् (with उपधादीर्घ) = हवहा (by “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य”) । But in सम्बोधन, न does not elide as in the case of राजन् by the rule “न डिंसंबुद्धिः” and there is no उपधादीर्घ also, and the result is हे हवहन् ।

मित—। पूर्वसूत्रमवागुच्यते । तदाह—“इन्नादीनाम्” इत्यादि । ‘असबुद्धौ’ इति उक्त्वात् ‘हे हवहन्’ इत्यव दीर्घः न स्यात् ॥

दी—। “एकोजुत्तरपदे णः” (सूत्र) ३०७) इति (? अत्र णत्वम् । वृत्रहणौ वृत्रह्याः । वृत्रह्याम्—वृत्रह्यौ ।

Eng Easy

उपसर्गस्थात् इति लभ्यते । अतः पूर्वसूत्रे आह—उपसर्गस्थात् निमित्तात् परस्व-
इत्यादि । किन्तु योगविभागसामर्थ्यात्—“अतुपूर्वस्य” इत्यंशे उपसर्गात् इत्यनु-
वृत्तिर्नान्ति । किन्तु ‘हन्ते,’ इत्यनुवर्तते । “रपास्यां नोण,” इति च । तत-
फलितमाह—हन्तेरतुपूर्वस्य नस्य ण सप्तात् । सिद्धे सति नियमाभ्भ । तथा च
वृत्तिः—‘नान्यस्य इति । एव प्रनहन्तलट अन्ति=प्रभन्ति इत्यतः “हन्ते” इति
प्रातः णत्वं, ‘अतुपूर्वस्य’ इति नियमात् न भवति ॥ “प्रातिपदिकान्तं गुम् विभक्तिषु
च (८४११) “एकाजुत्तरपदे ण,” (८४१२) “कुमति च” (८४१३)
“हन्तेरतुपूर्वस्य” (८४१२) इति हि अष्टाध्याय्या सूत्रपाठक्रमः । ततः हवन्नं इत्यतः
“प्रातिपदिकान्तं ” इति निवर्तते, परत्वात् प्रकृतोपयोगित्वाच्च “एकाजुत्तरपदे ण”
इति च प्राप्नोति । तदपि “हन्तेरतुपूर्वस्य” इति सूत्रेण प्रतिषिध्यते । इदं च सूत्रम्
“अनन्तरस्य विधिर्वा भवति—” इत्यादि परिभाषया विधिरपि भवतु प्रतिषेधोपि भवतु ।
तथा च ‘अतुपूर्वस्य’ इति विधिमाश्रित्य प्रभन्ति इत्यतः एव हन्तेः अव्यवहित—णत्वं
वारयतु, “हन्ते” इति च अनन्तरं सूत्रं निषेधयतु, न तु “एकाजुत्तरपदे ण” इत्यादि—
पूर्वगतानि सूत्राणि । इति आशङ्क्य दीक्षित उवाच—

दी । योगविभागसामर्थ्यात् “अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो-
वा” (परिभाषा) इति न्यायं वाधित्वा “एकाजुत्तरपदे—” इति णात्वमपि
निवर्तते । नकारे परे कुत्वविधिसामर्थ्यात् अल्लोपो न स्थानिवत् । वृत्रक्षः ।
वृत्रक्षा इत्यादि । यत्तु ‘वृत्रक्षः’ इत्यादौ वैकल्पिक णात्वम् माधवेनोक्तं तत्-
भाष्यवार्तिकविरुद्धम् । एव शाङ्गिन्, यशस्विन्, अर्च्यमन्, पूषन् । यश-
स्विन्निति विन्प्रत्यये इनोनर्थकत्वेपि ‘इन्हन्—’ इत्यत्र ग्रहणं भवत्येव ।
‘अन्-इन्-असृ मन् ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति’
(प-) इति वचनात् । अर्थमिन् अर्थमणि । पूष्या—पूषणि ।

Owing to the force of योगविभाग (i. e., splitting up of the Sutra
into two) the maxim “अनन्तरस्य विधिर्वा भवति” &c is superceded
here, and the rules “एकाजुत्तरपदे ण,” “कुमति च,” “प्रातिपदिकान्तं—”
are all barred by the rule “हन्तेरतुपूर्वस्य” । So no णत्वं in हवन्नं

In इतश्च, अङ्गीय is not to be regarded as अङ्गिभत् and thus should not stand in the way of कुल here, for the very fact that कुल is enjoined when नकार follows suggests that here अङ्गीय is not to be regarded as अङ्गिभत् thus इतश्च + अम् = इतश्च + अम् = इतश्च (without cerebral). Madhava however makes अम् optional in इतश्च by the rule "प्रातिपदिकान्—" and he says that "इतिरत्पूर्वस्य" bars "पञ्चागुपयपिच" &c. and not prior rules. But this being against मातृ and Katyayana the author of Varttikas is rejected. Thus the मातृ writes "कुलवाधे इतिहेय प्रति पक्षो षष्ठ्यम्" । किं प्रयोगम् ? इतश्च कुम् । Similarly घाङ्गिन्, यमङ्गिन् पूवन् &c. are declined. In यमङ्गिन् &c इन् portion of विन् is not significant (अर्थवान्), so how can it come under the operation of the rule "इन्ङन्—" &c. and the परिभाषा "अर्थवान् यङ्गे नानर्थक्यं नङ्ङम्" standing in the way ? On this the परिभाषा is that "अनङ्ग अस मस etc signify तदन्तविधि both significantly and not significantly as well" and it thus says that इन् of विन् &c. is to be regarded as significant. In कि the form is both अर्थवान् and अर्थमन्त्रि owing to optionality of अङ्गीय in कि by the rule "विभाषा किङो" । Similarly both पूवन् and पूवन् are correct in कि ।

नितम्— । अत्र वाचस्पतीनाम् इत्याद्या यथा— "यदि अणून् इत्यनेन 'इतोः' इति गत्यर्थे व्याचक्षेत् तर्हि 'इतिरत्पूर्वस्य' इत्यनेन सृते जाता । उपसर्गभ्याम् निमित्तात् परस्य इतिरत्पूर्वस्य चार्थे न्येवावर्तेष्वप्रसङ्गोक्तं नल्लिङ्गित्युक्तम् । अतो नोनविभावसामिच्छात् अलभावात् । निवस इति विभावते" । "पञ्चागुपयपिच—" इति अम् निवर्तते इत्यनेन "कुमति च" "प्रातिपदिकान्—" इति सूत्रद्वयव्यापि व्याचर्तनपक्षवन् अत्र सिद्धम्, अत्र अनोपसर्गवत्त्वात् । न चात्र "अच" अचङ्गिन् पूवन्विधौ इति अङ्गीपक्ष पूर्वजादपि अलविधौ सति, अङ्गीपक्ष अङ्गिभत्त्वमाश्रित्य

सवन्न, इत्यव. कुल न इति वाच्यम् । “हो हन्ते.— इति सूत्रेण नकारि परे कुल-
विधिसामर्थ्यात् इदं ज्ञायते यदत्र अलोप. न स्थानिवत्, तदा सवन्न एव व्यर्थं स्यात्,
तदाह—“नकारि परे कुलविधिसामर्थ्यात्” इत्यादि । अत एव सवन्न इति नत्वाभावो
कुलेन सिद्धम् ॥ साधयन्तु ‘सवन्न’ इत्यादि “प्रातिपदिकान्त” इति सूत्रेण अत्र
शाल्यमपि साधयति । तन्मते “हन्तेरत्पूर्वस्य” सूत्रं, “एकागुत्तरपदेण “कुमति च”
इति सूत्रद्वयस्य व्यावर्तकम्, ननु पूर्वगतस्य “प्रातिपदिकान्त—” इति सूत्रस्य । अत
सवन्न’ इत्यत्र शाल्यमपि साधत्वेन दृढयति । किन्तु भाष्यवार्तिकविरोधात् एतदुपेक्ष्यम् ।
तथा च भाष्य ‘कुल्यवाये ङादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्य’ । किं प्रयोजनम् ? ब्रह्म
सुत्र इत्यादि” । “हन्तेरत्पूर्वस्य” इति सूत्रे “कुल्यवाये—” इतिवार्त्तिकात् अत्पूर्व-
ग्रहणा न कर्त्तव्यम् इति हि भाष्यमतम् एवमेव शाल्यप्रकरणे ङादेशकुल्यवाये सति प्रति-
षेधवचनात् “प्रातिपदिकान्त—” इति शाल्यमपि ङादेशकुल्यवाये न भवति इति ज्ञायते ।
अतएव साधयन्तमस्मात् । “अर्थस्त्रिअर्थमणि” इति “विभाषाडिस्यो” इति विकल्पात् ॥
अन्यत्सुगमम् ॥ अधुना नचवन्शब्दे विशेषवक्तुमाह—

३६० । मघवा बहुलम् । ६।४।१२८ ॥

दी— । ‘मघवान् शब्दस्य वा ‘तृ इत्यन्तादेशः स्यात् । [‘तृ इत्यस्य ।
च इत् ।

Eng—Easy

मित । “अवर्णः तृ असौ” (६।४।१२७) इत्यत्र ‘तृ’ अनुवर्तते । ‘मघवा
इति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । तत आह—‘मघवन्शब्दस्य’ इत्यादि । एवम् मघवत् इति
जाते सौ च परे आह—

३६१ । अगिदवां सर्वनामस्थानेऽघातोः । ७।१।७०॥

दी— । अघातोऽगिदोः नलोपिनोऽन्वतेश्च सुभाषमः स्यात् सर्वनाम-
स्थानेऽपरे । उपधादीर्घः । मघवान् । इह दीर्घे कर्त्तव्ये सुयोगान्तलोपस्य
अखिद्धत्वं न भवति । बहुलग्रहणात् । तथा च “श्वन्सुबान्—” (उनादि-

सूत्रे । इति निपातनात् (घनपयोवात्) मधयन्वात् मनुष्यं च भाषायांमपि
यन्वद्वयसिद्धिम् आहित्य पृथक्सूत्रं प्रत्याख्यातमाकरे । (मधयान् इति
दीर्घः । उदाह) इविमिति निगृह्यो मत्सेषु मधयामसौ इति भट्टि ।
मधयन्तौ मधयन्त । हे मधयन् । मधयन्तौ—मधयन्तौ—मधयन्तः । मध
यन्तः—मधयन्तः इत्यादि । वृत्तिमाय—मधयन्तः । ए वसि ईवनिपौ इति
वनिवन्तं मधयोदात्तम् ह्रस्वस्येव अन्तोदात्तं तु लोकेपि इति विशेषः ।
मधयानौ—मधयानु (इत्यादि) सुध्यामवत् ।

मनु is the augment of bases having लृक् इत् (elision) at the
end of bases having the root यच् with न elided from it at the
end, when सर्वनामव्याज affixes follow. Thus in मधयन्तः, सु elides
by the rule इत्तथाप्रत्यये— then there is लृक्लोप and the
form is मधयन् which by उपवादीव in the rule 'सर्वनामव्याजो वाचस्पतिः
(१३१८) becomes मधयान् । Owing to the force of वृत्त in the
dictum 'अचित्प्रति अचित्प्रति अचित्प्रति अचित्प्रति । विविधानां वदन्तः
समीप्य चातुर्विधं वाचस्पति वदन्ति —here सर्वनामलोप is not regarded
as अहित when उपवादीव is to be made. If it be argued that let
the form be मधयन् here, by adopting अहित्त्व of लृक्लोप the
author says that मधयान् with लृक् is adopted by writers thus
Bhaul has अचित्प्रति मधयन्मधयान् । And Kālyāṇa also in his
भाष्यलोप says that मधयान् is the form—It is got as मधयन् by निपातन्
in the *anadī* Sutra अनुचन — and as मधयन् by adding मनुप् after
नच meaning wealth'. And the base मधयन् with मनुप् becomes मध
यान् (अदीर्घः) here उपवादीव coming by the rule "अलसत्तात्वात्वात्
(infra १३१८) । So लृक् use as मधयान् is legitimate. Thus both
मधयन् and मधयन् being got Kālyāṇa rejects the sūtra "मधयान्मधयान्
both in Vedic and classical languages there are seen, though

differing in स्वर only In सुट् affixes i e, in first विभक्तिप्रत्यय मधवन् without 'हृ' is like राजन् &c 'Now as regards the form of मधवन् in शम् (अम्) we look forward—

मित—। उगिदचाम् सर्वनामस्थाने अघातो, इति छेदः। उक् इति प्रत्याहारः। उक् इत् येषां ते 'उगित्'। 'अचम्' इति गलोपयुक्तस्य अच् घातो ग्रहणम्। 'अघातो' इति 'उगित्' विशेषणम्। न तु अचने, तस्य स्वभावादेव घातुत्वमावग्रहणोत्। "इदितो नुम् घातो" (७।१।६८) इत्यत 'नुम्, अधिकारोऽत्र वर्तते; तदाह—'अघातोरुगितो गलोपिनो अचने इत्यादि। एवम् 'मधवन्' इत्यस्य 'हृ' इत्यस्य कटित्वात् उगित्। तत नुम्। ततश्च मधवन् सु इति स्थिते हल्ङादिना सुलोपः, सयोगान्त लोपः। मधवन् इति। तत "सर्वनामस्थाने" इति उपघादीर्घं कर्तव्ये असिद्धोपि सयोगान्तलोपो—'क्वचित् प्रवृत्ति क्वचिदप्रवृत्ति क्वचिधिकक क्वचिदन्यदेव। विधेर्विधान बहुधा समीक्ष्य चातुर्विधं बाहुल्यं वदन्ति—' इति बहुलग्रहणात् अत्र नित्यो भवति। तत मधवान् इति रूपसिद्धिः। न चात्र सयोगान्तलोपस्य असिद्धत्वमाश्रित्य मधवन् इति रूपं साधु इति वक्तुं शक्यम्। यत दीर्घं प्रयोग एव शिष्टसम्मत, तथा च मट्टि—'हृविर्जघिति मधवानसौ' इत्यादि। कैयटोपि भाष्यप्रदीपे मधवान् इति रूपं समर्थयामास, अपि चाह—मधवन् इति "अन्उचन्—" इति ऊणादि सूत्रेण सिध्यति, मधवत् इति तु धनपर्यायात् मधवत्वात् मतुपि भवति। मधवत्शब्दस्य सौ तु मधवान् इति रूपम् "अलसन्तस्य चाघातो" इति दीर्घः। अनेन च "मधवन् मधवत्" इति शब्दद्वयस्य लामे सति "मधवा बहुलम्" इति सूत्रं व्यर्थमेव इति कैयटस्य मतम्। किन्तु "मधवन् मधवत्" इत्यत्र स्वरादिभेदस्त्वत्वात् तावत् कैयटमतं चिन्त्यं ॥ 'हृ' आदेशाभावे तु मधवा मधवानौ इति राजवत्। सुटिति स्त्रादिपञ्चानां प्रत्याहारेण निर्देशः अपि च मधवत्शब्दे यद्यपि स्वरविशेषः अस्ति न केवल छन्दोगत एव किन्तु लोकेपि तदाह "छन्दसौवनपौच", इति वनिवन् मध्योदात्त छन्दस्त्वेव। अन्तोदात्त लोकेपि अस्ति इत्यादि ॥ शसि मधवन् अम् इति स्थिते "अलोपोनः" इति अलोपे च प्राप्ते आह

मिध—। आ च युवा च मधवा च इति इन्धः । तेषाम् । “वसो सम्प्रसारणम्” (दी० १३१) इत्यत्र सम्प्रसारणम् अनुवर्तते । ‘मस्य (दी० १२८) इत्यधिकृतमन्येव । “अन्नोपोऽन” इत्युत्तरसूत्रात् अन अपकृष्यते । [उत्तरसूत्रात् आनयनं नाम अपकर्ष] । तदपि श्रुत्वमघोनाम् प्रत्येकं विशेषयति । तत्र आह—
 ‘अन्नन्तानां मसश्चकानाम्’ इत्यादि । मधवन् + अस् = मध उ अन् + अस् इत्यत्र पूर्व-
 रूपार्थे वदति “सम्प्रसारणञ्च” । तत्र मधउन् इत्यत्र “आद्युणः” इति युणः ।
 एव मघोन्, मघोना इत्यादि सिध्यति ॥ सूत्रे अन्नन्तानां आदीना इति व्याख्यानात्
 मधवतः इत्यत्र अन्नन्तत्वाभावात् सम्प्रसारणं न स्यात् । एव मधवतः स्त्री मधवती-
 (“पुयोगादाव्यायाम्” इति डी० ३७) इत्येतापि अन्नन्तत्वाभावात् सम्प्रसारणम् न प्रवर्तते ।
 तदाह—“अन्नन्तानां किम् । मधवतः” । इत्यादि ॥ सूत्रे ‘अतद्धिते’ कायम् उक्तम् ?
 मधवा देवता अस्य इति “सास्य देवता” इत्यणि कृते माधवनम् । अत्र मधवन् इति
 अन्नन्तत्वेऽपि तद्धितप्रत्ययसत्त्वात् न सम्प्रसारणम् ॥ एव श्रुत्वा सम्प्रसारणे सति
 शुन् शुना इत्यादि । युवन् शब्दस्य शसि वकारस्य सम्प्रसारणे, तत्र पूर्वरूपे सति
 युउन् + अस् इति जाने पुन यकारस्य सम्प्रसारणसाधक्य आह—

३६३ । न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम् । दी० १३७ ॥

दी—। सम्प्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः सम्प्रसारणं न स्यात् । इति
 यकारस्य (सम्प्रसारणेन) न इत्त्वम् । अत एव शापकोत् अन्त्यस्य यणः
 पूर्व सम्प्रसारणम् (अन्यथा सम्प्रसारणनिषेधः व्यर्थः स्यात्) । यूनः ।
 यूना—युवस्यास् इत्यादि ॥ अर्वा । हे अर्वन् ।

When a सम्प्रसारण follows then a prior यण् letter does not further take सम्प्रसारण । Thus here in युउन् + अस् there is no further सम्प्रसारण of यकार, and so य here does not become इकार । This very sūtra thus suggests that we are first to make सम्प्रसारण of the last यण् letter Hence युउन् + अस् becomes यून् ॥ The base अर्वन् य सु becomes अर्वा like the base राजन् । Its सम्बोधन thus is हे अर्वन्, as in राजन् । Then we look forward .

मित—। सुगमा ॥ अत्रातो वनपि अत्र नृन् अत्र योना ५६. । तया
नेव अत्रिस्तुप्यत सङ्गच्छते । अत्रा सी संवृद्धि च राजवत् रूपम् ।
तदाह— अत्रा । ई अत्र ॥ अत्रा अत्र विज्ञेयं दमयति—

३६४ । अर्थपाठसाधनम् । ६।४।१२७ ॥

वी—। नभारहितस्य अत्रन् इत्यस्य अत्रन्त्यं तु इत्यस्यादयः स्यात्
न तु सौ । उगित्वाऽनुम् । अयन्तो—अयन्तः । अयन्तम्—अयन्ती—
अयतः (मसौ सर्वनामभ्याजनाभावात् न तुम्) । अवसा—अयन्तधाम् इत्यादि ।
‘अयन्तः किम् ? अयन्तो यजवत् ।

Of the base अत्रन् not preceded by नञ्, व is ordered at the end when विभक्तिप्रत्यय other than तु (1st singular) follows. This व being उमित् allows नुमायन when नुबनामभ्याज affixes follow (as in the case of मञ्जवा—see ante). Thus अयन्ती—अयन्तः &c. But अयन्तः not being a नुबनामभ्याज affix, तुम् does not come in and the form is अयन्तः—so on. Why do we say अयन्तः in the Sutra ? We need अयन्तः which does not thus being preceded by नञ् take ‘व’ and is declined like the base यज्जन् ।

मित—। अयन्तः व अयन्तः अयन्तः इति सूत्रच्छेदः । अयन्तः नञ् अयन्तः
अयन्तः नञ् अयन्तः इत्ययम् । अयन्तः अयन्तः इत्ययम् । न तु इति अयन्तः ।
तच्चित् । अयन्तः इत्ययम् । अयन्तः—अयन्तः अयन्तः इति अयन्तः
इत्यादि ॥ अयन्तः सुवन्तम् ॥

[‘अयन्तः’ इति सूत्रे विहितं अयन्तः । स च अयन्तः अयन्तः इति
स्यात्कामति । अतः ‘अयन्तः’ इति अयन्तः पाठा भवतीति । अपिच, मयिन्
अयन्तः इति नञ्वायानां विज्ञेयं अयन्तः ॥

३६५ । पयिमध्यमुक्षामात् । ७।१।८५ ॥

वी—। पयामाकारो अयन्त्यादेशः स्यात्सौपरे । ‘आ आत्’ इति प्रथम
पयः शुद्धाया एव व्यक्तेर्विधानात् भाष्यसिद्धिः ।

आकार is ordered at the end of the bases पयिन् मयिन् and ऋमु-
चिन् when सु follows This आकार being in place of नकार, the
अनुनासिक, should naturally be अनुनासिक by आन्तरतम्यता । But this
is not the case here For the explanation here is 'आ आत्' । So
pure आ being enjoined it is not अनुनासिक by आन्तरतम्यता । Then
we look forward—

मित—। “अलोन्त्यस्ये” इत्यनेन अन्त्यस्य नकारस्य आकारः स्यात् । न च
नकारस्य आन्तरतम्यात् अनुनासिक आकारः इह प्राप्नोति । यतः अतः सुवे ‘आ आत्’
इति प्रसिध्यते यद्यत्र आकारः विधीयते न तु अनुनासिक आकारः, एवं व्यक्तिनिर्देशोपमं
न तु आक्षतिनिर्देशः । अतः आह—“आ आत्” इति प्रद्वेपेण यद्वाया एव “इत्यादि ।
अधुना अनेन सुवेय पयि आ ऋमुचि आ इति स्थिते आह—

३६६ । इतोऽत्सर्वनामस्थाने । ७।१।८३ ॥

दी—। पन्थादेरिकारस्य अकारः स्यात्सर्वनामस्थाने परे ।

Eng—Easy

मित । सुगमा । एव पय आ मथ आ ऋमुच आ इति जाते आह—

३६७ । थो न्यः । ७।१।८७ ॥

दी—। पथिमथोस्यस्य न्यादेशः स्यात्सर्वनामस्थाने परे । पन्थाः—
पन्थानौ—पन्थातः । पन्थानम्—पन्थानौ ।

The थ of the base पयिन् and मयिन् becomes न्य when
सर्वनामस्थान affix follows Thus we get the forms पन्था
पन्थानौ &c

मित—। ‘थ न्य, इति छेदः । ‘थ’ यकारस्य इत्यर्थः । ‘ऋतुचिन्’ इत्यत्र
यकारस्य असुप्त्वात् तदग्रहणम् निवृत्तम् । पथिमथिग्रहणम् तु अनुवर्तते । आदेशे
अकारः उच्चारणार्थं बोध्यः । ततः आह—पथिमथोः यस्य न्यादेशः स्यात्’ इत्यादि ।
एव पय आ इत्यादौ पय आ = पन्था ॥ “इतोत्—” इति पयन् मयन् ऋतुचन् ।

'बोच' इति पञ्चन मन्त्रन अतुचन् 'सर्वनामस्थानि वा— इति उपवादीय
पञ्चानी मन्त्रानी अतुचावी इत्यादि बोध्यम् ॥ अतुना यसि विज्ञेयमात्र—

३६८ । तस्य टेसोप । ७।१।८८ ॥

वी— । मर्त्यकस्य पञ्चादेः टेसोपः स्यात् । पयः । पया—पयि-
न्यास इत्यादि । पूर्व मन्त्रो । अमुकाः ॥ आपा मास्तसस्तथा कोपि
मत्वाष्ट्रिज्ञोपाः—सुपयी नपरी । अमुची सेना ॥ आत्प नपुसके म
भवति 'म लभतां—' इति प्रत्ययसप्तम्यनिवेभात् । उपमितम् । सम्बुद्धौ
नपुसकानां नलोपो वा बाध्य (वास्तविक) हे उपयिन्—हे उपयि । 'नलोपो
अपुस्वर—' इति नलोपस्य अमिदत्वात् इत्वस्य गुणो न ॥ (नपुसके)
विचयने मत्वाष्ट्रिज्ञोपा—सुपयि । यौ सर्वनामस्थानात्वात् उपन्यानि ।
पुनरपि—सुपयि, सुपयी—उपन्यानि । उपया । उपये—उपयिन्याम् इत्यादि ।

Eng—Easy

मित— । पयिमन्त्रमुचाम् इति अनुवचते । तदाह— मर्त्यकस्य पञ्चादे—
इत्यादि ॥ मध्यदन्कवाचिभविन्यन्तश्च पयिन्मन्त्रवत् ॥ अमुचिन इन्वाचो ।
सौ चार्जं तत् इकारश्च अचारे च अमुचा । अन्त्र सर्वनामस्थाने इकारश्च
आचार, उपवादीयश्च अमुचावी—अमुचाव । अमुचावन—अमुचावी—अमुच
इत्यादि ॥ सुबोधन पया—अज्ञा इति बहुव्रीहौ 'अप्रमे' इति नानासप्तमे कोपि
सति मन्त्रात् अनेन सूत्रेण टिप्पण । तत् सुपयी इति उपयिद्वि । एवमपुस्यौ
सेना ॥ सुबोधन पया—अस्य वनस इति बहुव्रीहौ—सुपयिवनम् । अत्र नपसके
अनोपु का सुपलात् 'न सुमदाइस इति प्रत्ययसप्तम्य न स्यात् । ततः सी विहि
तम् आत्ममपि न भवति तदाह 'नपुसके आत्म न भवति इत्यादि ॥ संकुटी—
हे सुपयि इति इमे सति एकरकात्—' इति कलसप्तमो मुचो न । तत् 'नलोपो
अपुस्वर—' इति सूत्रेण अत नलोप चसिद् एव च नपुसके विनयने 'वी विहितः ।
तद्वधेमी भलात्—सुपयी । नपुसकबहुवचने तु 'त्रि सर्वनामस्थानमिति । प्रा । अत्र १—
तत् सर्वनामस्थानात्वात् अचारेण यादृशी सति—सुपयानि । एव नपुसकवृत्तीया

ग्रामपि ॥ सुपथा—सुपथिभ्याम् इत्यादि अन्यत्र पु लिङ्गवत् ॥ इदमपि अव अर्चय्यम् पथिन्शब्दस्य समासान्ते “तीयाधारपथा” इति । बहुव्रीहौ समासान्ते “बहुपथो नगरी”, तदभावे “सुपथी नगरी” । एव बहुपथी जनपद समासान्ताभावे तु सुपन्था जनपद । नपुंसके समासान्ते बहुपथ वनम् । तदभावे—सुपथि वनम् ॥

अधुना नित्यबहुवचनान्तस्य पञ्चन् शब्दस्य रूपम् वक्तुमुपन्यस्यति—

३६६ । ञान्ता षट् । १।१।२४ ॥

दी—। ञान्ता नान्ता च सख्या षट्सखा स्यात् । “षड्भ्यो लुक्” । पञ्च । पञ्च । सख्या किम् ? विप्रुषः, पामान ॥ “शतानि, सहस्राणि” इत्यत्र सन्निपातपरिभाषया न लुक् । सर्वनामस्थानसन्निपातेन कृतस्य नुम् तदविधातकत्वात् ॥ पञ्चभिः । पञ्चम्य । पञ्चभ्यः । ‘षट् चतुर्भ्यश्च’ (सूत्र ३३८) इति नुट ।

Numeral bases ending in प्र and न are technically called as षट् । Thus the नान्त base पञ्चन् is a षट् । Then by the rule “षड्भ्यो लुक्” the विभक्ति प्रत्यय elide after षट्सञ्जक word Thus पञ्चन् + जस् = पञ्चन्—(लुका लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणाभावे उपधाह्रि न) । Then प्रातिपदिकान्त न elides and we get पञ्च । Why do we take सख्या in the vritti ? Witness विप्रुष (from the base विप्रुष्) and पामान (from the base पामन्) । Here though the bases are ञान्त and नान्त still these being not सख्यावाचक are not षट्सञ्जक, so विभक्ति प्रत्यय after these does not elide Neuter bases शत and सहस्र take नुम् when शि follows (by the rules “जसश्चो शिः”, “शि सर्वनामस्थानम्” and “नपुंसकस्य भलचः”) । Thus we get शतन् ई and सहस्रन् ई । Then by दीर्घ by the rule “सर्वनामस्थाने चासुबुद्धौ” we get शतानि and सहस्राणि । Here in the form शतन् ई and सहस्रन् ई the bases are नान्तसख्या, and so विभक्तिप्रत्ययलोप (i. e, लोप of इ of शि) is to come But that elision

does not come in owing to the सन्निपातपरिभाषा standing in the way. Thus the न (नृन्) coming in connection with सर्वनामभ्यान् affix इ (सि) is not to destroy that सर्वनामभ्यान् affix. Then पञ्चन + मि—पञ्चमि by नलोपः by the rule “नलोपः प्रातिपदिकान्तर्ध्वं । Lastly in पञ्चन + चाम् नृद् comes by the rule “पदचतुर्थ्यय” and the form is पञ्चनृद् + चाम् । Now there is नलोप and this नलोप being असिद्ध, नीच here by the rule ‘नामि’ cannot come in and we look forward—

मित—१ “नृद्वयवतिवृत्ति संख्या” (१।१।११) इत्यतः शेषतः ‘सङ्ख्या इति अनुवर्तते चान्ता इति श्लोचिद्विनिर्दिष्टात् । यद्य नद्य ची (दृष्टेन च) । ती चलो यन्वा सा । ‘सङ्ख्या इत्यत्र विज्ञेयम् । तदाह—‘यान्ता नान्ता च सङ्ख्या इत्यादि ; एवं पञ्चनृद्वय पदसमाधाय पञ्चनृन् + जस् इति स्थिति “नृद्वयोरुक्” इति जस लोपे पञ्चनृ इति जाते पदान्त—प्रातिपदिकान्त नलोपः । तदा पञ्च इति मूलसंख्यापञ्चपात् विप्रप पामन् इत्यादिभ्यानां यान्त—नान्तोपि संख्यापरत्वाभावात् जस लोपो न ततः विमुक्तः पामान इति । अतः आह—“संख्याविम् ? विप्रप पामान ” ॥ शत-सङ्ख्यस्यैव नृद्वयवतिलो नृपुंसवन्विधी । तदा जम् । मि” “मिसर्वनामभ्यान्” “नृपुंसकस्य मत्वञ्च” इति नृपुंसके सर्वनामभ्याने मि इत्येतत्पञ्चमीत्यनुमिति शतम् मि (इ) सङ्ख्यन् मि (इ) इति जाते एतयोः नान्तसंख्यातुमात्रित्वे नलोपः न कार्यः । तदा सन्निपातपरिभाषाविरोधः स्यात् । ‘मि इति सर्वनामभ्यान्पञ्चमीत्यनुमिति तन्म (नृ) मिस नामभ्यान् न विधातव्यम् । तदा मतामि सङ्ख्यामि इत्यादि स्यात् ॥ एवं पञ्चनृन् + मि इत्यादौ नलोपे पञ्चमि इत्यादि ॥ पञ्चनृन् + चाम् इत्यतः प चतुर्थ्यय इति नृद्वयवति पञ्चनृन् + चाम् इति स्थिति नलोपे च पञ्च नाम् इति जाते चञ्च नलोपश्च असिद्धत्वात् ‘नामि’ इति दीर्घो न स्यात् तदा वक्ष्यते—

३७० । नोपधाया । दीर्घात् ॥

वो—१ । नान्तस्य उपधाया दीर्घा स्यात् नामि परे । नलोपः । पञ्चा-

नाम् । पञ्चह ॥ परमपञ्च । परमपञ्चानाम् ॥ गौणत्वं तु न लुग्नसुटी ।
प्रियपञ्चा—प्रियपञ्चान । प्रियपञ्चवाम् । एवं सतन् नवन् दगन् ।

When नान् follows then the उपसर्ग of a नाम् base becomes lengthened. Thus पञ्चन् + नाम् becomes first पञ्चान् + नाम् yielding पञ्चानाम् with नलोप । पञ्चन् + सु = पञ्चसु by नलोपः । When पञ्च is प्रधान then this is the declension as परमपञ्च परमपञ्चानाम् &c. But when पञ्च is subordinate in बहुव्रीहि compounds then लुक् and दुद् do not come in. Thus we get प्रियपञ्चानी—प्रियपञ्चान, &c. Similarly सतन् नवन् and दगन् are declined.

नित— । 'न इति वृत्तपठोक्तम् पदम् । नञ् इत्यत्र । तदन्तविधिना नान्तस्य इति चार्थः । "द्वलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः" इत्यतः दीर्घं वर्तते । "नानि इति चाम्नि । तदाह— "नान्तस्य उपधाया दीर्घं ज्ञातं नानि परं" ॥ नलोपे सति दीर्घस्य अभि-
त्वात् प्रधानं तावत् दीर्घं ततो नलोप इति ॥ पञ्चन् यत्स्य प्राधान्यं तु पञ्चवत् रूपम् यथा परमास्ते पञ्च च इति विग्रहः परमपञ्चन् गच्छे ॥ प्रिया पञ्चस्य इति बहुव्रीहि पञ्चगुणस्य गौणत्वं तु पञ्चवत् लुग्नसुटी न । "न तित्तचतस इति कृत्याग्यावसाने प्रियतिम् इत्येतस्य गौणत्वे यथा तथाप्यत्र ॥ एवं सतन् नवन् दगन् ।

अनुना अष्टन् शब्दस्य विशेषेण कथयति—

३७१ । अष्टन आ विभक्तौ । ७।२।८५ ॥

दी— । अष्टन आत्वे स्यात् हलादौ विभक्तौ ।

Eng—Easy

नित— । "राजो हलि" इति उत्तरसूत्रात् 'हलि' अपकथ्यते । उत्तरसूत्रात् आनय-
नम् अपकर्षणं नाम अपकर्षः इति प्रागुक्तम् । तत आह— 'अष्टन आत्वं' स्यात्
हलादौ विभक्तौ । अत्रापि युद्ध एव आकारः । एवं व्यक्तिनिर्देशोऽयम् न तु
आह्वतिनिर्देशः । अत्र व्याख्याने 'हलि' इति अग्रहणे सति आभि परे विभक्तिभावे
आत्वे कृते नागत्वामावात् नपट्सञ्जा । तत "पट्चतुर्भाय" इति सुडपि न । तेन

अटाम् इति अनिट् क्यम् स्यात् । अतः आत्मान इती इति अटति ॥ जम मीमा
यापकात् आत्तम् इति अनुपमं पत्यति ॥ वैकल्पिकधेदम् आत्तम् । “अटनी
दीर्घात् (६।१।१०९) इति कृते दीर्घपठ्यात् आपकात् इत्यपि वक्ष्यते ॥

३७२ । अष्टान्य औश्व । ७।१।२१ ॥

दी— । कृताकारात् अष्टनः परपो जम शमोः औश्व स्यात् । अष्टन्यः
इति वक्तव्ये कृतात्वनिवेशः कर्तृप्रतापिषय आरभ्य आपयति । वैकल्पिक
धर्ममष्टन आत्तम् । “अष्टना दीर्घात्” इति सूत्रे दीर्घपठ्यात् आपकात् ।
अष्टौ । अष्टौ ॥ परमाष्टौ ॥ अष्टाभिः । अष्टान्य । अष्टान्य । अष्टा
नाम् । अष्टान् ॥ आत्त्याभावे अष्ट अष्ट—इत्यादि पञ्चमवत् ॥ गौश्वत्ये तु
आत्त्याभावे राजवत् । (१ तम) शमि प्रियाष्टन । इह पूयस्मादपि विधौ
अष्टनोपम्य म्याभिवक्तोवात् न पृथक् । काव्यकासिपत्रे वदिरङ्गम्य अष्टनो
पत्य अतिवृत्त्यात् वा (न पृथक्) । प्रियाष्टना इत्यादि । कसूयमास्तु
मीयमानम् आत्त्यं प्राधान्यं पूय न तु गौश्वत्यापाम् । तेन प्रियाष्टन
(प्रियाष्टन् सन्ध्वम्य इत्ययं) इत्यादाय वैकल्पिकमोत्वम् । प्रियाष्टान्यम्—
प्रियाष्टाभिः । प्रियाष्टान्य । प्रियाष्टान्वाम् । प्रियाष्टनो राजवत् सय
कादावध्वापरं इति ॥ इति भान्तो ॥

Of the base अष्टन् to which आत् is added औश्व comes in place
of जम and शम । In this sūtra we have अटाम् in place of the लृट्
निर्देश अष्टम्—this implies that आत् is to be enjoined when जम and
शम् are to be added. For authority says—this आत् of अष्टन् is op-
tional. Nor can it be argued that अटाम् is used in pursuance of
the rule “अष्टन वा विमली । That आत् is to come after अष्टन्
optionally is proved from the use of the word दीर्घात् in the sūtra
“अटनी दीर्घात्” । If this आत् be compulsory then the use of दीर्घात्
to prohibit its इत्यादाय use of अष्टन् becomes unnecessary. So we

सति आतामावि वाचयत् । प्राधान्ये तु आत्मन् । आत्मन्पदे इत्यादि वक्तव्यम् । यद्येव स्यापिमापम् काव्यकान्ते संज्ञापिमापम् इति वी पत्नी । कश्चित् नान्यागुरोरात् संज्ञापिमापि स्त्रीकृते परिगम्य अन्यथापि चाधीयति । इति पञ्चाशित् 'प्रियाट न' इत्यत्र अत्रापि इतिरूपेण अपि अस्मिन्नस्मात् स्वात् ततः दुस्तेन एवमेव न स्यात् । अत्रापि न्यानिवत्तात् एवमेव न इति उक्तम् । अतः 'प्रियाट न' इत्यत्र न त्वेन कान्ते न । संज्ञापिमापयो यथाहोपदस्य तु 'न डि सम्बद्धो' इति भूतावसरे वाच्य इति रूपमिद्विवक्षितं व्याख्यातम् । तदपि उक्तम् । प्रियात् न् गच्छन् इत्यादिभिर्मन्त्रा आत्मन् वेदन्पिठम् । आत्मन् चोक्तम् । अतस्त एव । गच्छन् रूपम् । तदाह— प्रियाट नो । गच्छन् मन्त्रं वाचाववापरे इति इति । इति ज्ञाना ।

अनुनासिकानां निरूपणम् । रुध + छिप्—रुध इति चकार । न मन्त्रः । अस्य मी चिर्ध दग्धति—

दी— । मपृभाय । मगृत्वचत्स्य । मुत—मुद—मुपौ—मुघा । मुघा । मुदभ्याम् । मुतस्य । इति धाम्ना ।

मिति— । एकापो वशी मपृ— इति पण्ये न भावः । ततः जगत्त्वचत् । मुत—मुद इत्यादि ।

अनुनासिकानां रूपद्वयमस्मात् तद्वत्त्वपत्तिं दर्शयति—

७३ । अस्तिमृद्भुक्तमिद्विगुणितमिद्विगुणितमिद्विगुणितम् । ३।२।५६॥

दी— । एवम् हिन् स्यात् । अस्तिमिद्विकमपि किञ्चित् काव्य निपात तात्त्विक्यते । निरूपणम् । मुसो हिन् । ['हिन् इत्यत्र] क्त्वावितौ ।

These words are formed irregularly with हिन् । रुध etc. though not regular in अस्ति रुध etc comes here owing to निपातन । निपातन allows some operation though not specifically mentioned in the sūtra. रुध (रुध also) takes हिन् though not preceded by any

उपपद । क and न in किन् are इत् । वि only remains which also will elide being अपृक्त । Thus युञ् + किन् gives the प्रातिपदिक्—युञ्, and we look forward for declension

मित—। अच्चेः सूपि उपपदे, युजिक्नुञ्चो, केवलयो क्रुञ्चने लोपाभावश्च निपात्यते । निपातनवशाच्च 'अलाचनिकम्' सृते अविहितम् अपि [लक्षणानि सृताणि इत्यर्थात्] किञ्चित्कार्यं लभ्यते यथा 'ऋत्विज इत्यादौ "त्रय—" इति पत्वापवादं कुत्वम् इत्यादि ॥ इदमपि अत्र द्रष्टव्यम् ऋतु यजति इत्येवमादिषु वाक्येषु किन् । सकर्मकात्वेऽपि उपपदस्य नियमो निपात्यते । घृणीतीति किन् दृष्टक् । द्विर्वचनादिक निपात्यते । ऋजन्तिवामिति किन्, किनि प्रत्ययोऽभावनश्च निपात्यते—सक् । दिशन्तिवामिति कर्मणि किन् निपात्यते—दिक् । उत्सिञ्चतीति किन्, तिन्नीपपत्वादिक निपात्यते—उगिक् । प्राञ्चति इति मुम्माते किन् निपात्यते—प्राङ्, एव प्रत्यङ्मुटङ्कादयः । युजतीति केवलात् किन् निपात्यते युङ् । क्रुञ्चतेः इति केवलात् किन् नलोपाभावश्च निपात्यते क्रुङ् ॥

३७४ । कृदतिङ् । ३।१।६३ ॥

दी—। सन्निहिते धात्वधिकारे तिङ्भिन्नं प्रत्ययः कृत्प्रत्ययः स्यात् ।

In the jurisdiction of धातु, affixes other than तिङ् are called कृत् । Thus किन् is a कृत् affix, and then क्तिन्न्त words are प्रातिपदिक by the rule "कृत्प्रत्ययसमासाय" ।

मित—। 'किन्' इत्यत्र कानौ इतौ । ततः वि इति स्थिते इकार उच्चारणाय । एव तस्य लोपे जाते 'व्' इति स्थिते आह—

३७५ । वेरपृक्तस्य । ३।१।६७ ॥

दी—। अपृक्तस्य वस्य लोपः स्यात् ॥ "कृत्प्रत्यय—" इति (युञ् इत्यस्य) प्रातिपदिकत्वात् स्वादयः ।

An अपृक्त-व elides Thus 'व' the remainder of वि after इकार लोप,

clides by this rule and we get युञ् only which is already said in ३ प्रातिपदिक by the rule लघुविवृत— ।

नित— । एवं युञ् इ इत्यतः यञोपि युञ् इति जातम् । तच्च लक्षणत्वात् लघुविवृत—' इति प्रातिपदिक । ततः युञ् + सु इति जाति आह—

३७६ । युजेरसमासे । ७।१।७१ ॥

श्री— । युजे सवनामध्याने तुम् स्वात्ममासे । सुलोप । संयोगान्तलोप (सूत्र ५४) ।

तुम् is ordered in the base युञ् when not compounded and when सर्वनामध्यान affixes follow. Thus in युञ् सु we have तुम् used in युञ् च सु and सु slides by 'इत्यध्यानो—' । Then by संयोगान्तलोप 'ल' also slides and the result is युञ् ।

नित— । कनिष्ठस्य सर्वनामध्याने 'आवातो' इत्यतः सर्वनामध्याने कर्तते 'रि तो तुम् वातो' इति सूत्रात् तुम् वर्तते च । अतः आह—'यजे सर्वनामध्याने' इत्यादि । असमासे लघुसुतम् ? सुट युनक्ति इति क्विपि उपपत्तिः समासे सुयुञ्मु इति स्थिति न तुम् । किन् अत न भवति केषाञ्च युजे किन् विधानात्, किञ्च किञ् एव भवति । ततः 'यो कु' इति कृते सुलोपे सुयुञ्—सुटुम् इति जायते इति सर्वसितत् एतन्न वक्ष्यते । प्रकृते तु युञ् सु इत्यतः तुमि युनञ् सु इति जाति इत्यङ्गादि सुलोप संयोगान्तलोपे च 'युञ् इति स्थिति आह—

३७७ । निवृत्त्ययस्य कु । ८।२।६२ ॥

श्री— । निवृत्त्ययस्यो यस्मात् तस्य कर्वाञ्जत्यादेयः स्यात्पश्चात् । अस्य कृत्वन् अनुमासिकाङ्कारः । युङ् । नरपापदान्तस्य भ्रंश इति जुमोऽनुसाराः । परतपक्षः । तज्यासिद्धत्वात् 'योः कु' (सूत्र ६४) इति कृत्य न । युञ्जी—युञ्ज । युञ्जम्—युञ्जौ—युञ्जः । युजा—युगम्याम् इत्यादि । (पूर्वसूत्रे) असमासे किम् ? [सुयुञ् इति क्विपि उपपत्तिः समासे सुयुञ् इति जाति मी—तुम् न स्यात् । ततः किमित्याह—]

When final in a पद, a base to which the affix किन् is added takes कवर्ग at the end. Thus in युन् which is किन् प्रत्ययान्त takes कवर्ग at the end giving युङ्। Here nasal ङ comes by कुल, for 'न्' of युन् in nasal. Then in युन्ञ् औ the 'न्' becomes अनुस्वार by the rule 'नञ्चापदान्तस्य भलि' (ante) and this अनुस्वार becomes nasal ज् by परसवर्ण by the rule "अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण" (पाठाप्रुष्ट) । Now this परसवर्ण is असिद्ध being later with regard to the operation of the rule "चो कु (७२।३०) which is earlier in the order of अष्टाध्यायी so we do not get कुल here and the result is युञ्जौ , युञ्ज ङ् । Why do we say असमासे in the prior rule 'युञ्जिस्समासे' ? Witness the base सुयुञ् (with किप् and उपपदत) where नुम् does not come (in सु) । And for the form in सुयुञ्+सु (which is क्विप्त्त किन् being after युञ्—not preceded by any उपपद) we look forward—

मित—। "भला जशाङ्ते" इत्यत अन्ते अनुवर्तते । 'किन्प्रत्ययस्य इति व्याख्यायते किन् प्रत्ययीयत्वात् तस्य' इति ॥ एव युन् इति अनुनासिक 'न्' इत्यस्य कुलेन अनुनासिक डकार एव स्यात्, तत 'युङ्' इति रूपसिद्धिः । युञ्+औ इत्यत नुमा युञ्+औ इति जाते 'न्' इत्यस्य "नञ्चापदान्तस्य—" इति सूत्रेण अनुस्वारि सति युञ् औ इति जाते, तत "अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण" (पाठाप्रुष्ट) इति परसवर्णेन युञ्ज औ इति स्थितम् । अस्य परसवर्णस्य परत्वात् "चो कु" (७२।३०) इति कुल प्रति असिद्ध एव । "विपद्यामपिपूर्वं प्रति पर शास्त्रमसिद्धम्" इति "पूर्वत्वमिद्धम् (७२।१) इति सूत्रे व्याख्यानसत्वात् । तत यञ्जौ इत्यादि भवति ॥ पूर्वसूत्रे असमासे कथं कथितम् ? समासे सुयुञ् शब्दे नुम् यथा न स्यात् इत्यर्थम् इति प्रोगक्तम् ॥ सुयुञ्+सु इत्यत किन्प्रत्ययभावात् कुले अप्राप्ते अन्यसूत्रेण तदेव कुलं विधीयते—

३७८ । चोः कुः । ७२।३० ।

दी—। चवर्गस्य कवर्ग स्यात् भलि पदान्ते च । इति कुत्वम्, "क्विप् प्रत्ययस्य—" इति कुत्वस्यासिद्धत्वात् । सुयुक्—सुयुग्, सुयुजौ—सुयुजः ।

सनाद्यौ with क्तिप् gives युञ् without नुम् by the rule “युजेरसनादे” । The root खञ् (from खजि+इदित्वात् युञ्) with क्तिप् gives खञ्, by सयोगान्त-लोप after नुलोप gives खन् in 1st case singular. The base राज् (from राजृदीप्तौ+क्तिप्) is declined as राट्-राड् &c—here पत्व coming by the rule “ब्रश्च—” &c (rule 294). Similarly विभ्राञ् and देवेञ् (देवान् वजते इति क्तिपि सम्प्रसारणे सति देवेञ्-गणः) are declined as विभ्राट्, देवेट् &c—(ब्रश्चादिना पत्वम्) । Similarly विद्वन्ट् from विद्वञ् is declined. Here कृत्व by the rule “क्तिन्प्रत्ययस्य कु” cannot come for भाव्यकार uses रज्जुसट् &c and this will be said in declension of neuter consonant bases. The base परिस्त्रञ् also has पत्व by ब्रश्चादिभूत, भाजृ of the कणादि class is taken owing to its connection with the root राज् of that class. भाज् from the root “उज्ज खेज् भाजृ दीप्तौ” however takes कृत्व by the rule “चो. कु” । Thus विभ्राक् &c is got. The root ब्रज् with पर is its उपपठ takes क्तिप् and the base then becomes lengthened, and in पदान्त the base takes पत्व as well by the Varttika “परी ब्रजे च पदान्ते” । Thus the base परिव्राड् is declined as परिव्राड् &c, with पत्व and जगच्चत्व । By पत्व परिव्राड् is also got as in राट् and राड् above. Hence here “चो. कु” does not operate.

मित—। सुगमा—॥ विश्वसृष्ट इत्यादि पत्वसेतत किन्प्रत्ययस्य कुः” ‘चोः कु इत्युभयोरपवादः रज्जुसट्स्याम् इति भाव्यप्रयोगात् । अन्यथा “चो. कु इति, किन् प्रत्ययेति वा कृत्व स्यात्, विधाता विश्वसृष्टिविधि. इति कोषाद्विदमरे अपवादः ॥ विश्वस्मिन् राजते इति । विश्व + वाज्+क्तिप् (“सत्सुविप—” इति सूत्रेण क्तिप्) = विश्वराज् । अस्य रूपविषये विशेषमाह—

३७६ । विश्वस्य वसुराटोः । द्वाडाश्रुट् ॥

दी—। विश्वशब्दस्य दीर्घोऽन्त्यादेशः स्यात् वसौ राट्शब्दे च परे ।

विश्वं वदन् यद्यपि स वि वावदुः । 'रादिति पदान्तोपलक्षणाद्यम् । तस्यम
विवक्षितम् । विश्वाराट्—विश्वाराड वि वराजौ—विश्वराम । विश्वा
राट्—व्याम् इत्यादि ।

दीर्घ is ordered at the end of the base विश्व when वमु or राट्
follows. Thus विश्व वमु यस्य gives विश्ववमु । The word 'राट्
here in the sūtra is taken as the पदान्त of the word राज् in विश्व
राज् । And by taking राट् only विश्व वमु is not meant but विश्ववाम्—
'राट् is also taken so the author says "विवक्षितम् (। ८
विवक्षितम् is not intended here) Thus we get विश्वरा and
विश्वराट् and विश्वराट् व्याम् &c

नित— । विश्वमिति नृते वमु ऽटो इत्यत 'राट् यच्चमन्तश्चिन्मन्तश्च
यत्तस्य उपलक्ष्यमन्तश्चिन्मन्तश्च राट् इत्यस्यापि । व्याख्यानात् एव दायते ।
विश्वाराट् इत्यादि । अथ तथादिभूतस्य पदम् । ततः जगत्त्वचर्च । इमं अतः
'वाम्—'यद्यपि वैपश्चित्त्रं त्रय—' इति यत्त 'चो' कु इति कुत्वात् परम् ।
तथापि यस्यान्तः प्रयादि—विषये पलमपवादत्वात् नास्तिहम् — इति बालमनो भा ।
यस्यतीति द्विपि पक्षिण्या—' (६।१।१६) इति समुद्रमा गात्र इति
विषयश्चकार इत्यर्थः । पूर्वपक्षे तुले च भज इति प्रातिपदिकम् । यस्य मी
विश्वमन्तः—

३८० । स्क्रो सयोगाद्योरन्ते च । ८।२।२६ ॥

दी— । पदान्तः कलि च परे वा संयोगः सावाधोः सकार—ककारमा
लोपाः स्यात् । भूट्—भूट् । तस्य रधुत्वनं च । तस्य ज त्यम म —
भूमौ—भूमः ॥ अत्विग—' इत्यादिना प्रसावुपपन्नं यजेः क्विप् ।
क्विप्—क्विप् । अत्विकृ—अत्विग— अत्विगौ—अत्विगः ॥
'रात्सस्य (सूत्र २८०) इति नियमात् स संयोगाद्यधीप । ऊक—ऊर्ग
ऊर्गौ ऊर्गः ॥ इति व्याख्याः ॥

At the end of a पद or when a भल् letter follows, then स् or क् elides if these are leading letters of a final compound consonant (संयुक्तवर्ण) । Thus in भस्ज्, स् leads in the final संयुक्तवर्ण and it elides leaving भज् (“ग्रहिज्या ” इति रेफस्य चकार सम्प्रसारणेन) which become भष् by व्रथादिसूत्र yielding finally भङ् by जगत्व and भट् by चर्त् । In भस्ज् औ the स् by श्चुत्व becomes श्, and the ङ् becomes ज् by the rule “भला जश् भशि” (दाष्टाप्र३) yielding finally भञ्जी, similarly भञ्जः is got Now the base कृत्विज् is being enumerated It is derived as कृती यजते इति कृत् + यज + क्तिन्, here क्तिन् coming by the rule “कृत्विग्दष्टक्—” &c (ante) Then in कृत्विज्, सु (स्), स् elides by the rule “हल्ङावभ्यो ” and final ज् becomes क् by the rule “क्तिन्प्रत्ययस्य कु । Thus the form is कृत्विक् । Now the base ऊर्ज् is being declined Here सयोगान्तलोप does not take place owing to the prohibition in the rule “रात्स्य” (see and rule 240) so we get ऊर्ज्, उर्ग &c

मित— । “भलो भलि” (दाष्टार६) इत्यतः ‘भलि’ अनुवर्तते “संयोगान्तस्त्वलोप” (दाष्टार३) इत्यतः लोप वर्तते । ‘पदस्य’ इत्यधिकृतमस्त्विव । स्च क्च स्त्रौ, तयो । ‘सयोग’ इति लुतपठ्ठीका प्रत्यक् पदम् । “संयोग तदाद्योः इति लोपानात् अवगम्यते । फलितसाह—‘पदान्ते भलि च परे य स योग तदाद्यो मजाकारयो’ लोप स्यात् । स्त्रौलोपं संयोगान्तलोप बाधते, अन्यथा तद्वैयथापत्ते । भजतीति किपि “ग्रहिज्या ” इति सम्प्रसारणम् । “स्त्रोः—” इति सन्तोष । “वृथ—” इति जस्यप । ‘जश्चुत्विन’ ङ । “वावसाने” इति चर्त्-विकल्पे—भट् ॥ भस्ज् औ इत्यत्र संस्य श्चुत्वेन श । “भला जश् भशि” इति गम्यज—भञ्जी इति ॥ ‘कृत्विग्दष्टक्—’ इति सूत्रेण कृती उपपदयजधातो किनि कृत्विज् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ “क्तिन्प्रत्ययस्य कु.” इति कुत्वे सति कृत्विग्—कृत्विद् इत्यादि ॥ “ऊर्ज्, वलप्राथम्यो इति प्रातिपदिकम् । अस्य सयो-

मानसोप न स्वात् रागुभय' (सूत्र १८) इति निधनात् । तत 'चो' कु इति कृतेन कृत्—कृत् इत्यानि सिध्यति । इति ज्ञाना ॥

अधुना तकारानां निष्पन्नानि—तद्वयम् तत्पुनरप्येवम् । अयं सौ—'अना दोनाम्' इति अकारे अन्त्यादिग सति अ अ इति आते 'अतो मुनि' इति वरक्यान्तिगे अ न + सु (स) इति ज्ञातम् अत आह—

दो— । स्वदाद्यत्वं परस्परत्वं च ।

३८१ । तदो सः साधनन्त्ययो । ७।२।१०६ ॥

दो— । न्यदादीनां तकारदकारयोः सनन्त्ययोः सः स्यात्सौ पर ।
स्व । स्यौ—स्ये । स्यम् स्यौ—स्यान् ॥ स—सौ—त । परमसः—
(प्राच्यान् चपि आनि भवति) परमन् परमतौ—परमत ॥ (न्यदादीनाम्
इति न्यदा नि द्विपञ्चनानामिषटि इति प्रागुक्तम् । तदपि 'तदाः स — इत्यत्र
अनुवर्तते तदाह—) द्विपञ्चस्तानामित्येव । नेह—स्वम् ॥ न च (त्वाहासी
इत्यत्र) तकारादकारयोरसामर्थ्यात् मेति वाच्यम् (द्विपञ्चस्तानाम् इति अत्र
न वत्सत इति वाच्यम् इत्यर्थः) । (त्वाहासी इत्यस्य हस्यर्थः) अतित्यम्
इति गौखे (तकारादकारयोरस्य) अतित्यत्वात् (द्विपञ्चनानाम् इत्यनुवर्तते
'तम् इत्यत्र सत् स्यात् । त्वाहासी इति सूत्रे तकारादकारम् गौखे अतित्यम्
इत्यात्र सार्धं च भवेत् । अत्रादा गौखे सत्स्य अर्थाधनानाकार्यत्वेन अप्रवृत्तेः
'त्वाहासी' इति सूत्रे तकारादकारम् अतित्यम् इति गौखे सत्यप्रयोजनत्वाच्च द्विपञ्च-
नानाम् इत्यप्यद्वये तम् इत्यात्र सत् तु ध्यादिन । तदाह अतित्यम् इति गौखे अतित्यत्वं-
त्वात् । तत आह—) । संज्ञायां गौखत्वं च असत्ये न । (संज्ञायां सुदास्यति—)
स्यद्—स्यदौ—तद् । अतित्यद्—अतित्यदौ—अतित्यदः ॥ स—सौ—ये ॥
पुण—पुणौ—पुण ॥ अन्वादेशे तु एतम्—एतौ—एतान् । एतेन । एतयोः ।
एतयोः ॥

Of words of न्यदादि class तकार + दकार not at the end changes into सः । Thus न + सु becomes सः (by तकार being replaced by

स) । Similarly तद् + सु = स this replacement holds also when त्यद् or तद् &c is prominent though in compounds, so we get परससः &c. In the sutra “त्यदादीनाम्”, the counting is up to the word द्वि by the वार्तिक “द्विपर्यन्तानामवेष्टि”, and this comes down in this present rule also. So in त्वम् which is read after द्वि, त does not change into स । Nor can it be argued that owing to the force of तकारोच्चारण in the सूत्र “त्वाहौ सौ” सत्व does not take place by the present rule in the case of त्वम्, and the taking of द्विपर्यन्तानाम् in the rule “त्वाहौ सौ” being significant in the cases of अतित्वम् where ‘त्वम्’ being subordinate (गौण) can not take सत्व by the rule, we hold that सत्व will take place in the case of त्वम् if द्विपर्यन्तानाम् is not taken into account in the present sutra. When words of the त्यदादिगण denotes designation or when these words are गौण (subordinate) in compounds then अत्व by the rule “त्यदादीनाम्” or सत्व by the present rule will not take place. Thus decline त्यद्—त्यदौ &c when त्यद् denotes सज्ञा, so also decline अतित्यद्—अतित्यदौ &c when त्यद् is गौण ॥ .. to denote अन्वादेश (subsequent assertion) एन is ordered in place of एतद् in द्वितीया, तृतीया singular etc by “द्वितीया ठीस्तेनः” ।

सित— । “त्यदादीनाम्” इत्यन्तः ‘त्यदादीनाम्’ वर्तते । तदाह—“त्यदादीनाम् तकारदकारयोः” इत्यादि ॥ अवसूत्रे अनन्त्ययोरिति उक्तत्वात् “त्यदादीनाम्” इत्यनेन विप्रतिषेधपरिहारः, मित्रविषयताप्रतिपादनात् । अतते अनन्त्यग्रहणे मबुद्धौ तद्सु इत्यत्र विप्रतिषेधे तस्सु इति जाते सस्य इति सुलोपे हेस इति च प्रसज्यते । भाष्ये तु हेस इति दृश्यते इत्यास्तां तावत् ॥ द्विपर्यन्तानाम् इत्यादि व्याख्यानं तु दीक्षितलिखनावसरे चुद्राचरेण उक्तम् ॥

अधुना दान्तयो युगद—अस्यद शब्दयो विशेष वदति—

३८८ । ए प्रथमयोगम् । ३।१।३८ ॥

दा—। पुष्प स्मृत्त्यां परस्य ए इत्यनुप्य प्रथमाद्विनापवा ५
अमादय स्यात् ।

उत्तर । ordered after the 12 एवम् and एवम् after the 11 and
nd 12 and 13 ए (the fourth case is not applicable) ।

मित्र—। एवम् and 'एवम्' (दा। ३) इत्यतः 'एवम्' एवम्
वर्तते । 'ए' इत्यस्मिन्निष्ठो निरुद्ध एवम् एवम् 'ए' इति अन्वयेन एवम्
वाच्यम् । प्रथमया इति प्रथमस्मिन्निष्ठवाचिना एवम् । एवम्—'एवम्' इति
एवम् इत्येतन्मिति इत्यस्मिन् । एवम् एवम् एवम् एवम् इति एवम् एवम्—

३८९ । म ५ तस्य । ३।२।६१ ।

दा—। इत्यधिकृत्य ।

ति । २० अधिकृत्य म् ।

मित्र—। पुष्पा ।

३९० । एवादी सौ । ३।२।६४ ॥

दा—। पुष्पस्मृत्त्यां निरूप्यन्तस्य एवम् इत्युक्तावादी सौ तौपरे ।

म and एवम् are respectively ordered in pac of the ba es
एवम् and एवम् including up to its मकार ध्वनि गुणितम्

मित्र—। एवम् एवम् एवम् एवम् एवम् एवम् एवम् एवम् एवम् एवम्
इति एवम् एवम् एवम् एवम् एवम् एवम् एवम् एवम् एवम् एवम्
उक्तावादी । एवम् एवम् एवम् एवम् । एवम् एवम् एवम् इति एवम्, एवम्
इति एवम् एवम्—

३९१ । दीये लोप । ३।२।६० ॥

दा—। आत्वपत्य निमित्तेतरधिमतौ परतः पुष्पस्मृत्त्यां एवम् एवम्
स्यात् । 'एवम् एवम्' । 'अमिष्य' (एवम् १६४) । एवम् । एवम् ॥

ननु 'त्व स्त्री' 'अहम् स्त्री' इत्यत्र त्वअम् 'अह अम्' इति स्थिते अस्मि
 पूवरूप परमपि बाधित्वा अन्तरङ्गत्वात् टाप् प्राप्नोति । सत्यम् ।
 "अलिङ्गे युष्मदस्मदी" । तेन स्त्रीत्वाभावात् न टाप् । यद्वा शेषे इति
 सप्तमी स्थानिनोऽधिकरणत्वविवक्षया । तेन सपथ्यन्तात् शेषस्य 'त्वद्'
 इत्यस्य लोपः स्यात् । स च ("शेषेलोपः" इति च इत्यर्थः) परोऽपि अन्तरङ्गे
 अतो गुणौक्ये प्रवर्तते । अदन्तत्वोभावात् न टाप् ॥ परमत्वम् । परमाहम् ।
 अतित्वम् । अत्यहम् ।

The final portion of युष्मद् and अस्मद् elides when विभक्तिप्रत्ययः
 other than which direct आत्त्व and अत्य follows Thus in त्वद् अस्म
 and अहद् अस्म, we get त्व अस्म and अह अस्म by अन्त्यलोप by this rule
 Then the rules "अतो गुणे" directs परस्म here & no दीर्घ also can
 come in by the rule "अस्मिपूर्व" (No 194 ante) And finally we
 get त्वम् and अहम् । Now a question arises here —In the case
 of त्व स्त्री and 'अह स्त्री', त्वम् and अहम् are feminines, so in the
 formation of त्वम् and अहम् i. e, in त्व अम् and अह अम्, पूर्वपादश्च by the
 rule "अस्मिपूर्व" though later in the order of अष्टाध्यायी can not
 come in, for टाप् the feminine affix is अन्तरङ्ग here, and being
 अन्तरङ्ग it prevails over even परस्म । This is a reasonable argum-
 ent indeed But भाष्यकार under the rule "साम आकम्" says that
 युष्मद् and अस्मद् have no separate genders i. e, they are same in
 all genders So युष्मद् and अस्मद् not being feminine bases टाप्
 must not come in here Or—take सप्तमी in शेषे of this rule in
 the sense of षष्ठी, then the meaning is शेषस्य i. e, सपथ्यन्तस्य here
 Thus the अद् portion of युष्मद् and अस्मद् elides according to this view
 Thus in त्व अद् अम् and in अह अद् अम्, this सपथ्यन्तात् शेषलोप follows
 even if the अन्तरङ्गगुण by the rule "अतो गुणे" is done So the form

acc to this view—इ अ अम and अद् + अम् । Now in this stage अ and अद् being not ending in अकार, टाप् can not come in So in both ways बुधद् and अद्यद् take no genders. This rule applies even when words end in बुधद् and अद्यद् no matter they are subordinate or not. Thus परममम् अतिमम् &c are got.

नित्—। अठनः वा विमली' इत्यतः वा वतति 'योचि' (अशब्दे) इत्यतः 'य अस्ति । 'क्षिपि' इति विमलिविभेदमेतत् । क्षिपि विमली इत्यतः । कथं मेव ? यनाकार यकारस्य न विहित स मेव । 'बुधदण्डोऽनादमे'— (अशब्दे) इत्यादिमिश्रगुणि स्तैर्वैवात्स्यत्वे च न विहित स मेव इति च क्लृप्तम् । तस्मिन् परि बुधदण्डो अन्त्यलोपः स्यात् । तथा चोक्तं काशिकायाम्—'पञ्चमाय चतुष्पाय षष्ठीप्रथमयोऽपि आन्त्यविभक्त्यान्त्यस्य तैवलोपो विधीयते' । तेन लद् सु अद् सु इत्यतः अम् अद् अम् इति वाति परस्मै च लम् अद्म इति । अम् आश्रयागान्तरम् यथा—आदीनी मपर्यन्तं विधीयते । मपर्यन्तात् योज्यं स मेव । क्षिपि इति पठ्याये सप्तमी । क्षिपस्य मात् परस्मैलोपः । अज्ञानलोप इत्यतः । एतदेव आश्रयागान्तरम् दीपितः उल्लिखति बुधदण्डोऽस्तीत्यनिर्वाहसरे । आन्त्यविभक्त्यात् ("अस्तिङ्" बुधदण्डो" इति) अम् स्त्रीस्य लृङ्गटाप् नियमः ; आश्रयागान्तरे अलोपः टाप् निवर्तयति । आश्रयागान्तरे पक्षेपि अदण्डाभावात् न टाप्—ल अद् अद् अद् इत्यतः परस्मै सति लद् अद् इति क्लृप्ते अदोक्षेपे ल अद् इत्यतयोः अदण्डाभावात् न टाप् इति क्लृप्तम् । बुध दण्डो लाङ्कारिणिरस्ति । अतः "अ प्रथमयोऽम् इति गीर्षेपि अयं प्रवर्तते तदाह परममम् अतिमम् इत्यादि ।

अष्टमा बुधद् औ अद्यद् औ इत्यतः 'अप्रथमयोऽम् इति अस्ति सति बुधद् अम् अद्यद् अम् इति वाति आह—

३८३ । युवावौ द्विवचने । ७।२।६२ ॥

नो—द्वयोक्तौ युष्मद्भूमदोमपर्यन्तस्य युवावौ स्तो विमलौ ।

If duality is spoken of then युव and आव are ordered for युष्मद् and अस्मद् respectively up to its स, when case-affix follows

मित—। “युष्मदस्मदोरनादेशे—” इत्यत युष्मदस्मदोः वर्तते । “सपर्यन्तस्य” इत्यधिकारोपि अस्ति । तदाह—“द्वयोरुक्तौ युष्मदस्मदोः” इत्यादि । तेन युवद् औ आवद् औ इति स्थिते “शेषेलोप” प्राप्नोति, (पूर्वसूत्रे व्याख्यानान्तरं द्रष्टव्यम्) । आत्वयत्वेतरनिमित्तविभक्तौ इति व्याख्यानं तु न दोषः ।

३८७ । प्रथमायाश्च द्विवचने माषायाम् । ७।२।८८ ॥

दी—। इह युष्मदस्मदोरनादेशः स्यात् । युवाम् । आवाम् । “औडि” इत्येव सूचयन् । माषायाम् किम् ? युव वस्त्राणि । सपर्यन्तस्य किम् ?—साकञ्चकस्य मा भूत् । युवकाम् । आवकाम् । ‘त्वया’ ‘मया’ इत्यत्र ‘त्वया’ ‘मया’ इति मा भूत् । ‘युवकाभ्याम् आवकाभ्याम्’ इति च न सिध्येत् ।

In classical language आकार is ordered at the end of युष्मद् and अस्मद् in 1st and 2nd dual. Thus in युवद् औ and आवद् औ we get युवा औ and आवा औ by आकारादेश by this rule, then अम् coming by the rule “डेप्रथमयो अम्” we get युवाम् and आवाम् । Here “शेषेलोप” does not apply, for the विभक्ति here causes आत्व । As this ओकार is ordered both in 1st and 2nd dual, so the reading ‘औडि’ for ‘प्रथमायाश्च द्विवचने’ should have been better here. Why do we say माषायाम् in the sutra ? Witness यव वस्त्राणि in vedic language without आत्व । Why do we say सपर्यन्तस्य here ? Even if the आदेश be for the whole of युष्मद् and अस्मद् then also युवाम् and आवाम् are got. But then if युव and आव be ordered for the whole of युष्मद् and अस्मद्, then in अकच too युव and आव being for the whole of युष्मद् and अस्मद् we get युवाम् and आवाम् without hearing of ओकार ।

So we say मय्यन्तश्च in the prior rule so that युञ्ज् and ज्ञाञ् are not ordered along with चञ्च after युञ्जद् and ज्ञाञ्द् । Further if मय्यन्तश्च is not said here then in this अधिकारे on the strength of the maxim 'ओङ्कार सञ्चार मन्त्रापादी सुपि सर्वनामन्ते' प्राग्वच, चञ्च सुपन्तश्च ते प्राक् we have युञ्जाम् + आचकाम् but then we say that ज्ञा and ज्ञा should come for ज्ञा and ज्ञा if मय्यन्तश्च is not taken here, in the following way —If लमादिचञ्चने be for the whole of युञ्जद् and ज्ञाञ्द् and not up to its म then in 3rd singular in युञ्जद् या and ज्ञाञ्द् या we get ल या and म या and lastly एञ्च coming by the rule 'होचि' we get ज्ञा and ज्ञा । So for the formation of ज्ञा and ज्ञा, मय्यन्तश्च is to be said in this jurisdiction. If again it be argued that ज्ञा and ज्ञा may be got thus without taking मय्यन्तश्च here :—let एञ्च come for चञ्च in ल या and म या by changing the rule योचि into 'अचोत्' yielding ज्ञा and ज्ञा —then we are to say that मय्यन्तश्च is taken here so that युञ्जाम् and आचकाम् are formed with कञ्च heard here मन्त्रापादि सुप following चञ्च must come before सर्वनामन्ते and not after

सित—। एषम् आत्मनिमित्तमत्र विमलित्वा । तत्र केचित्तोपो न भवति । युवा श्री आच श्री इति स्मिन्ने 'अप्रवचनबोरम्' इति युवाञ्च आचाम् इति । द्वितीया द्विचनेपि आत्मन् विभागात् आह— योहि इत्येव सुवचन् ॥ सूत्रे मापायाम् चञ्चसुचम् ?—वेदि युञ्जद् श्री इत्यत्र मय्यन्तश्च युवादिषु सति आत्मामादि केचित्तादि च सति चपल । अत्राधिकारे मय्यन्तश्च किमर्थं यजोतम् ?—समस्तश्च युवादी आदिषु वचा न स्याताम् । असतिमय्यन्तश्च वचने समस्तादिषु सति युञ्जद् श्री इत्यादी युवादी आदिषु भवतः । तत आच कञ्च, न त्रयित । एव चञ्चसुचम् युवादी वचा न स्याताम् तदर्थम् मय्यन्तश्च वचनम् अत आह— साचद्वचस्य मा मूत्—युञ्जाम् आचकाम् । ओङ्कारसञ्चारमन्त्रापादी सुपि सर्वनामन्ते प्राग्व-

काचः अन्यत् सुवन्तस्य टेः प्राक्” इति वचनात् असत्यपि मपर्यन्तस्य ग्रहणे युवकाम्, आवकाम्, यदि सिध्यति तथापि मपर्यन्तस्य ग्रहणे असति दोषः स्यात्—तथा च अवाधिकारे मपर्यन्तस्य ग्रहणे असति त्वया मया इत्यत्र त्वया मया च स्यात् । “त्वमावेकावचने” इति युष्मदम्भदोः समस्तयोः ‘त्व म इति आदेशे सति त्व आ म आ इति जाते “यीचि” इति, यत्ने च त्वया मया इति स्यात् । इत्येतदर्थम् मपर्यन्तस्य ग्रहणम् । ननु त्व आ म आ इत्यत्र अकारस्य यत्ने च ‘योऽचि’ सूत्रेण विहितम् । इदं सूत्रं यदि “अच्चात्” इति भवेत् तदा त्व आ म आ इत्यत्र अकारस्य एत्ने सति ‘त्वया मया’ सिध्यति । ततश्च मपर्यन्तस्य ग्रहणं व्यर्थं स्यात् । अत आह—युवकाम्याम् आवकाम्याम् इति न सिध्यति, यदि मपर्यन्तस्य ग्रहणं न स्यात्, यतः अव भकारादिसुप्, अकाच सर्वनाम्न टेः प्राक् न तु सुवन्तस्य टेः प्राक् । अत मपर्यन्तस्य ग्रहणमवाधिकारे युक्तमेव ॥

अवना युष्मदम्भदोः जसि विशेषविधिमाह—

३८८ । यूयवयौ जसि । ७।२।६३ ॥

दी—स्पष्टम् । यूयम् । वयम् ॥ (यूयवयविधेरङ्गत्वात् तदन्तविधिरत आह)—परमयूयम् । अतियूयम् । अतिवयम् ॥ इह शेषेलोपः अन्त्यलोपः इति पक्षोजसः शी प्राप्तः । “अङ्गकार्ये—पुनर्नाङ्गकार्यम्” इति न भवति । “हेप्रथमयोरम्” इत्यत्र मकारान्तरं प्रश्लिष्य ‘अम् सान्त एवावशिष्यते न तु विक्रियते’ इति व्याख्यानाद्वा (जसः शी न भवति) ।

यूय and वय are respectively ordered । place of युष्मद् and अम्भद् up to their म only, when जम् follows Then in यूयद् जस्, वयद् जस् by मपर्यन्तात् शेषेलोपः we get यूय जस्, वयजस्, and then “हेप्रथमयोः—” ordering अम्, we get यूयम् and वयम् । This यूय and वयादेश being in अङ्गाधिकार we get तदन्तविधि here This यूय and वय come even when युष्मद् &c are गौण । So we get परमयूयम् । परमवयम् । अतिवयम् &c If शेषलोप is explained as अन्त्यलोप then in यूयद् जस्

and being again as yet such and so - now there is no more
and being again as well it is to come for as in the etc. But
this it cannot come for when one has already done a
second thing (as it is after having been done) it is not to
come in; or this it in place of can't come if we take it
in the sense "it is not" as was said explaining what was said
was not by mistake.

[illegible]

३८६ । त्वमापेक्षान्वये । ०।१।६० ॥

श्री- । एकाक्षरीं पृथग्दशदोमपञ्च ॥५॥ स्वमौक्तः विभक्तौ ।

Eng—Easy

मिति—। बुधश्चो विचक्षते” इतिषत् चमामुक्तिर्बोद्धव्या। नयर्नानाक्षरं
मिति तद्वचस मद् वचम् इति जाति साह—

३६० । द्वितीयायाञ्च । ७।२।८७ ॥

दी— । युष्मदस्मदोराकारः स्यात् । (“अलोत्त्यस्य” इति दकारस्य आत्वम्) । त्वाम् । माम् । युवाम् । आवाम् ।

In द्वितीया too आकार is ordered at the end of युष्मद् and अस्मद् । Thus त्वद् अम् = त्वा अम् = त्वाम् । Here “श्रिलोप” does not come for here विभक्ति causes आत्व to come in Similarly माम् &c

मित— । त्व अम् मा अम् इति स्थिते अत्वानिमित्तात् श्रिलोपो न प्राप्नोति । तत् त्वाम् । माम् इति ॥ पूर्ववत् युवाम् आवाम् इति ॥ अष्टुना शसि विशेष-माह—

३६१ । शलो न । ७।१।२६ ॥

दी— । ‘न’ इत्यविभक्तिक पदम् । युष्मदस्मद्व्यां परस्य शलो नकारः स्यात् । अमोपवादः । “आदेः परस्य” (सूत्र ४४) (इति शकारस्य नकारः) । तत् “सयोगान्तस्यलोप” (सूत्र ५४) (इति अन्त्यस्कारलोपे) युष्मान्—अस्मान् ।

Here ‘न’ in the rule is stated without adding any विभक्ति । The meaning of the rule is—नकार comes in places of शम् after युष्मद् and अस्मद् । This नकार thus bars coming of अम् here by the rule “ङेप्रथमयोरम्” । Again this नकार is for the first letter of शस् । e, for श here by the rule “आदे परस्य” (see ante) Thus युष्मद् नस् = युष्मान्स् by आत्व by the rule “द्वितीयायाञ्च” । This becomes युष्मान् by सयोगान्तलोप by the rule “सयोगान्तस्यलोप” । Similarly we get अस्मान् ।

मित— । ‘न’ इत्यविभक्तिको निदेशः । अकार उच्चारणार्थः । एतच्च नू—विधान “ङेप्रथमयोरम्” इति अमोपवादार्थम् । अतः आह—“अमोपवादः” ।

असा न विमानेन पूर्वञ्च च सकारञ्च नकार इति सम्प्रति । 'आदि' परस्य' इति दृष्टव्यमस्ति । यत् पुनश्च नञ् अकारश्च इति जाते 'द्वितीयायाश्च' इति "दकारश्च जाते" सति पुनान् इति स्थिते संदीर्घाणाञ्च अकारश्च लोपे न पुनान् अन्त्य इति ॥

अथवा सुप्रह अथद् वा इति स्थितिः "समानिकवचने" इति यथाक्रमेण त्वमादि सति त्वद् वा मद वा इति जाते विक्षिप्ताह—

३६२ । योऽसि । ७।२।८६ ॥

श्री— । अनयोवकारादेशः स्यात् अनादेशेऽज्ञातो परतः । त्वया— मया ।

य is ordered after सुप्रह and अथद् when अमादि विभक्ति where no order has been made, follows. Thus त् वा मद वा becomes मय वा and मय वा i. e., त्वया and मया with यादेश for इ here by 'अलोऽन्त्यस्य' ।

नित— । योऽसि इत्यत्र दकारात् अकार, उकाराद्य । "चटन वा विसर्जनी" इत्यत्र 'वा विसर्जनी' वर्तते । अचि इत्येतत् विभक्तिविशिष्यम् । "पुनश्च लोपेनादि" इत्येवमपि एवमत्र अनुगते । तत आह— "अनयोवकारादेशः" इत्यादि । अनादेशे विम् ? 'अत् सत् इत्यत्र "पञ्चम्या अत्" इत्यादिभे सति बलम् न स्यात् ॥ त्वद् मद इत्येतदीरलोऽन्त्यश्च वादीम् ॥

३६३ । पुनश्चस्मदीरमादेशे । ७।२।८६ ॥

श्री— । अनयोवकारा स्यादनादेशे इत्यादौ परे । पुनश्चाभ्याम् । आयाभ्याम् । पुनश्चाभिः । अस्माभिः ।

आकार is ordered at the end of सुप्रह and अथद् when इत्यादि विभक्ति having no further order therein follows. Thus by "पुनश्च लोपेनादि" we get पुनश्चाभ्याम् and पुनश्चाभिः which by आकारादेश at the end be-

comes युवस्याम् and आवास्याम् । And in बहुवचन we get युष्मद्भिः and अस्मद्भिः = युष्मभि and अस्मभि by आत्व ।

नित— । अगुहतिष्ठ 'आविभक्तौ' इति पूर्वमूलवत् । "राधो हलि" इत्यत, 'हलि' इति विभक्तौ अन्वेति, ततः आह—'अनयो, आकार, स्यादनोदेशे हलादौ परे' ॥ युष्मद् ए अस्मद् ए इत्यत "त्वमावेकावचने" इति प्राप्ते आह—

३६४ । तुभ्यमह्यौ डयि । ७।२।६५ ॥

दी— । अनयोर्मपर्यन्तस्य तुभ्यमह्यौ स्त डयि । अभादेशः । "शेषे लोपः" । तुभ्यम् । मद्यम् ॥ (आज्ञत्वात् तदन्तविधिः ततः आह—) परमतुभ्यम् । परममद्यम् । अतितुभ्यम् । अतिमद्यम् ॥ युवाभ्याम् । आवाभ्याम् ।

तुभ्य and मद्य are ordered up to म of युष्मद् and अस्मद् when the विभक्तिप्रत्यय डे follows So in युष्मद् ए and अस्मद् ए we get तुभ्यद् ए and मद्यद् ए । Then we have अभादेश in डि by the rule "डेप्रथयोरम्" । Lastly by "शेषे लोप" we get अदमाग लोप yielding तुभ्यम् and मद्यम् ॥ This order in place of युष्मद् and अस्मद् comes even if these are at the end of a word whether as प्रधान or as गौण, thus परमतुभ्यम् । अतितुभ्यम् &c

नित— । तुभ्यद् ए मद्यद् ए इति स्थिते "डेप्रथयोरम्" इति अभादेशे सति "शेषे लोप" इति मूलेण च टिलोपे इति तुभ्यम् मद्यम् इति रूपसिद्धिः । आज्ञत्वात् अतः तदन्तविधिरस्ति, तेन अभादेश गौणत्वेऽपि प्रवर्तते । तदाह "परमतुभ्यम्, अतितुभ्यम्" इत्यादि । युष्मदभ्यस्, अस्मदभ्यस् इत्यत "युष्मदस्मदोरनादेशे" इति आकारे प्राप्ते आह—

३६५ । भ्यसोऽभ्यम् । ७।१।३० ॥

दी— । भ्यसोभ्यम् अभ्यम् वा आदेशः स्यात् । आद्य शेषे लोपस्य

अत्यलोपत्व एव । तत्राङ्गुचपरिमापया एत्वं न । अन्यम् तु पचइवेपि साधु । युच्मन्त्यम् । अस्मन्त्यम् ।

अम् वा अयम् is ordered in place of अम् after युच्इ and अच्इ । If in the rule "वेपे लोप" we take the view as अन्त्यलोप then युच्इअम् &c. become युच्अम् । Then the rule "वङ्गवचनेभ्योऽङ्गोप" does not operate again for the Paribhasa अङ्गोपे पुनङ्गोपविधि I.e., when one अङ्गोप (as वेपेलोप here) is done a further अङ्गोप is not to operate But if the order be taken as अयम् here then no question arises from the point of view in the rule "वेपे लोप" । Thus युच्अम् and अच्अम् are formed.

सित— । आद्य इत्यादि—"वेपेलोप" इति त्वज्जायन्त्यापत्तेः अन्त्यलोप सात् । 'तत् पक्षे आद्य अम् इति आदिशः । ततः युच्इअम् इत्यत्र अयम् कृते युच्इ अम् इत्यत्र अन्त्यलोपे सति युच् अम् इति जाति "वङ्गवचनेभ्योऽङ्गोप" इति एव प्राप्नोति । किन्तु एतत् एव अङ्गोपपरिमापया (यदा अङ्गोपे पुनङ्गोप विधि)—अङ्गोपे प्राप्ते सति पुनङ्गोपविधि न भवति इत्यर्थः) न प्रवर्तते । अत्र "वेपेलोप" इति अङ्गोपे सति पुनङ्गोपविधि एव न भवति । अत्र आदिशः यदि अयम् सात् तदा "वेपेलोप" इति त्वज्जायन्त्यापत्तेः (अन्त्यलोपपक्षे टिलोप पक्षे च इत्यर्थः) युच्अम् अयम् इत्यत्र न कापि बाधा वर्तते । अथवा युच्इ अम् अच्इ अम् इत्यत्र "लमावेकवचने" इति त्वज्जायन्त्यापत्तेः सति सति जाति आद्य—

इह । एकवचनस्य च । ७।१।३१ ॥

दी— । आन्त्या पञ्चम्येकवचनस्य अतु स्यात् । त्वत् । मत् । 'उत्तेऽप्य' इति ध्रुवचन । युचान्याम् । आचान्याम् ।

अत् comes in place of अयम् अयम् विभक्ति after युच्इ and अच्इ । Thus युच्इ अयम् &c becomes त्वत् अयम् &c by the rule "लमावेकवचने"

which by “शेषे लोप” stands as त्व ङसि, then अत् coming for ङसि we get त्व अत्=त्वत् by पररूप । So मत् is formed The Sutra here should better be “ङसेञ्च” owing to लाघव in this In dual of पञ्चमी we get युवाभ्याम् &c as before

मित—। “पञ्चम्या अत्” (७।१।६२) इत्यत्र ‘अत्’ अपठ्यते । उत्तरपूर्वादा-
नयनं नाम अपकर्षः इति प्रागुक्तम् । “युष्मदस्मदभ्याम् ङसोऽङ्” इत्यत्रः युष्मदभ्याम्
वर्तते । एव तद्ङसि मद्ङसि इत्यत्र “शेषेलोप” इत्यनेन टिलोपे (अन्यलोपे पर-
रूपे वा) अदादेशे च सति त्वत् मत् इति ॥ अथुना पञ्चमी बहुवचने विशेष वदति—

३६७ । पञ्चम्या अत् । ७।१।३२ ॥

दी—। आभ्यां पञ्चम्योः भ्यसोऽतुस्यात् । युष्मत् । अरगात् ।

Eng —Easy

मित—। पूर्ववत् ‘युष्मदस्मदभ्याम्’ इति अनुवर्तते । “भ्यसो भ्यस्” इति सूत्रोत्
‘भ्यसो’ च वर्तते । तत्र आह—‘आभ्यां पञ्चम्या भ्यसः अत् स्यात् इति । एव युष्मद-
भ्यस् अस्मदभ्यस् इत्यत्र भ्यस ‘अत्’ आदेशे सति शेषे लोपे च सति युष्मत् अस्मत् इति ॥
अथुना षष्ठीविभक्ति विज्ञेययति—

३६८ । तवममौ ङसि । ७।२।६६ ॥

दी—। अनयोर्मपर्थ्यन्तस्य तवममौ स्तः ङसि ।

मित—। ‘मपर्थ्यन्तस्य’ इत्यधिकारसत्त्वात् आह—‘अनयोर्मपर्थ्यन्तस्य’ इत्यादि ।
“त्वमावेकावचने” इत्यस्यायमपवादः एव । तत्र युष्मदङ् अस्मद् ङस् इत्यत्र तवद्ङस
ममद्ङस् इति स्थितिः । तत्र विशेष वक्ष्यति

३६९ । युष्मद्वरगदभ्याम् ङसोऽङ् ॥ ७।२।२७ ॥

स्पष्टम् । तव । मम । युवयो, आवयोः ।

Eng —Easy

यादेशे च त्वयि मयि इति ॥ युष्मद् सु अस्मद् सु इति “युष्मदस्मदोरनादेशे” इति
देकारस्य आत्ते सर्वर्णदीर्घे च युष्मासु अस्मासु इति सिध्यति ॥

“त्वमावेकावचने” इति सूत्रे “युवावौ द्विवचने” इति सूत्रे च यथाक्रमम् एकावचन-
द्विवचनशब्दौ यौगिकौ न तु प्रत्ययपरौ । तत्फलमेव अक्षुणा श्लोकचतुष्टयेन स्फुटी-
करोति—

दी— । समस्यमाने द्वये कत्ववाचिनी युष्मदस्मदी ।

समासार्थोऽन्यसख्यश्चेत्तुस्तौ युवावौ त्वमावपि ॥

सुजसहेलसुष्ठ परत आदेशाः स्युः सदैव ते ।

त्वाहौ यूयवयौ तुल्यमहौ तवममावपि ॥

पुते परत्वाद्वाघन्ते युवावौ विषये स्वके ।

त्वमावपि प्रवाघन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः ॥

द्वेकसख्यः समासार्थो वद्वयौ युष्मदस्मदी ।

तयो रद्वयेकतार्थत्वान्न युवावौ त्वमौ न च ॥

Eng — Easy

मित— । अन्वय — यदि समस्यमाने युष्मदस्मदी द्वौ कत्ववाचिनी (भवतः) तदा

समासार्थः अन्यसख्यश्चेत् अपि युवावौ त्वमावपि स्तः ।

व्याख्या— । युष्मदस्मदशब्दयो एकत्वे द्वित्वे सति यथाक्रमम् त्वमादेशौ युवावादेशौ
च भवतः । एतयो समासेऽपि एकत्वे द्वित्वे सति समासार्थस्य अन्यसख्यार्थपरत्वेऽपि यथा-
क्रम त्वमादेशौ युवावादेशौ च भवतः इति निष्कर्षार्थः । ततश्च त्वा मा वा अतिक्रान्तः
अतिक्रान्तौ अतिक्रान्तः इति “अत्यादयः क्रान्तादर्थे द्वितीयथा” इति प्रादिसमासे सति
विग्रहवाक्ये युष्मदस्मदो एकत्वेहेतो युष्मद् स्थाने ‘त्व’, अस्मद् स्थाने च ‘म’ आदेशौ
भवतः ‘अतित्व’ ‘अतिम’ इति च प्रातिपदिकौ भवतः । एव युवाम् आवाम् वा अति-
क्रान्तः इति विग्रहे युष्मदस्मदो द्वित्वे सति ‘अतियुव’ ‘अत्याव’ इति प्रातिपदिकौ भवतः ।
युष्मदस्मदो एकत्वे त्वमादेशौ द्वित्वे च युवावौ आदेशौ किं सार्वविकौ वा न वा इत्य-
तोत्तरमाह—सुजस् इत्यनेन ॥ अन्वय — “त्वाहौ सौ” “युववयौ जसि” “तुभ्यमहौ
इयि” “तवममौ इमि” इति (अपि यथाक्रम) सुजस्—डे—डस्सु परत ये

४०१। पदस्य । ८।१।१६ ॥

मित—। चविकारस्यमिदम् । वदितं तच्च अनुकमिष्यामि 'पदस्य इति' तच्च
वेदितव्यम् इत्यर्थः । —

४०२। पदात् । ८।१।१७ ॥

मित—। प । त् इत्यथमधिकारः । वदितं तच्च अनुकमिष्यामि 'पदात्' इत्येवं
तद्वेदितव्यम् ।

४०३। अनुदात्तं सर्वमपवादौ । ८।१।१८ ॥

श्री—। इत्यधिकृत्य ।

मित—। तथर्मितत् अधिकारस्यम् । अतः दीप्तिं आह—'इत्यधिकृत्य' इति
अनुदात्तमिति च सवमिति च अपादादौ इति च एतत् ब्रह्म अधिकृतं वेदितव्यम् ।
वदितं तच्च मत्याम अनुदात्तं सर्वम् अपादादौ इत्येवं तद्वेदितव्यम् । पादमन्त्रेण अक्षपाद
लोक्षपादस्य मत्याम । सर्वेष्वक्षे सवमनूयमानं विधीयमानं चानुदात्तं यथा आदिति ।

४०४। युष्मदस्मदो ऋचतुर्योद्वितीयाभ्यां चोर्वा नावौ ।

८।१।२॥

श्री—। पदात्परयोः अपादादौ स्थितयोरनयोः पञ्चादि—विशिष्टयो
र्वौ नौ इत्यादेशौ स्तः । तौ चानुदात्तौ ।

नाम् and नौ are respectively ordered in place of whole of युष्मद्
and अस्मद् in 6th, 4th and nd case dual, and if these are after
some पद and also not at the beginning of a foot of a verse And
these are अनुदात्त ।

मित—। 'पदात्' "अपवादौ" "अनुदात्तम्" इत्यति । अतः आह—
"पदात् परयोः" इत्यादि । एकवचन बहुवचनबोधितानाधिकारानात् द्विवचनानयो-
रवमादिषु । उदाहरणं यथा —एतन्नाम् इदं नौ स्म । नमो नौ तनं नौ दिङ् ।
अर्धमावर्षी नौ रजसु नौ मयिष्यः ॥ पदात् परयोः किम् ? नास्मादीनामूत आत्मौ

स्वम् ॥ पादशब्देन ऋक्पाद श्लोकपादश्च गृह्यते इति प्रागुक्तम् । अपादादी किम् ?
 “वृद्धैरभात्यै सह चौरवासा मामर्घ्यपाणिर्भरतोऽमुपैति”, अत्र ‘मामर्घ्यपाणि’ इत्यत्र
 षपदादी अस्मदस्थाने ‘मा’ इत्यादेशः न स्यात् ॥

४०५ । बहुवचनस्य वस्नसौ । ८।१।२१ ॥

दी । उक्तविधयोः अनयोः पञ्चयादिवहुवचनान्तयो वस्नसौन्तः ।
 वाम्-नावोरपवादः ।

वस् and नस् are ordered respectively in place of युष्मद् and अस्मद् coming after some पद (word) and not at the beginning of a foot of a verse, and वस् and नस् come in place of बहुवचन only of षष्ठी, चतुर्थी and द्वितीया । Thus this rule bars order of वाम् and नौ in the बहुवचन ।

मित—। पूर्वसूत्रात् “युष्मदस्मदो षष्ठीचतुर्थी द्वितीयास्तयो.” वर्तते । ‘पदात्’
 ‘अपादादी’ इत्याद्यप्यस्ति । तदाह—‘उक्तविधयोरनयोरित्यादि’ ॥

४०६ । तेमयावैकवचनस्य । ८।१।२२ ॥

दी—। उक्तविधयोरनयो षष्ठीचतुर्थ्यैकवचनान्तयोः ‘ते मे एतौ’ स्तः ।

ते and मे come for the whole of युष्मद् and अस्मद् coming after a word and not at the beginning of a foot of a verse This order is in place of singular of षष्ठी and चतुर्थी only The order is not in द्वितीया singular, for the next sutra makes a fresh order for द्वितीया only

मित—। ‘ते च मे च’ इति तेमयौ वचः । पूर्वसूत्रवत् अत्रापि अनुवृत्तिं
 ज्ञेया । तत आह—‘उक्तविधयो अनयो’ इत्यादि । ‘षष्ठीचतुर्थ्यैकवचनान्तयोः
 अनयो’ इति वृत्तौ उक्तम्, यत परसूत्रेण द्वितीयैकवचनान्तस्य आदेशान्तः विहितम् ॥

४०७ । त्वामौ द्वितीयायाः । ८।१।२३ ॥

दी—। द्वितीयैक वचनान्तयोरनयो ‘त्वा मा’ एतौ स्तः ।

दी—। अपादादौ किम् ?—“वेदैशेषैः सवेद्योऽमानकृष्या सर्वदा-
वतु ।”

Why do we say अपादादौ in the above sutras ? Witness अमान् in the sentence “वेदै, etc”—here अमान् being at the beginning of a foot of a verse does not recognise short forms of अस्मद् &c

मित—। अत्र ‘अमान्’ इत्यस्य श्लोकापादादित्वात् तत्स्थाने बहुवचने ‘नः’ इति न स्यात् । एतदपि पूर्वमपि व्याख्यातम् ॥

दी । (षष्ठीचतुर्थी द्वितीयास्थयो’ इत्यत्र) स्थग्रहणात् श्रूयमाणविभक्ति-
कयोरेव । नेह—इति युष्मत्पुत्रो ब्रवीति । इति अस्मत्पुत्रो ब्रवीति ।

Eng Easy See “Mitabhasini”

मित—। स्थग्रहण श्रूयमाणविभक्तिार्थम् । षष्ठी-चतुर्थी द्वितीयाविभक्ती अपरि-
त्यक्तोः अन्यो युष्मदस्मदो, ‘वानौ’ स्त, इति निष्कर्षः । ततः अस्तुषष्ठीचतुर्थी-द्वितीया-
विभक्तियुक्तयो, अन्यो युष्मदस्मदशब्दयोः इति फलितम् इति भावः । एवम् “इति
युष्मत्पुत्रो ब्रवीति” इत्यत्र ‘युष्मत्पुत्र’ इति लुप्तषष्ठीविभक्तित्वात् अत्र बहुवचने ‘व’
आदेशः न स्यात् । “इति अस्मत्पुत्र” इत्यत्र इतिशब्दागुह्येतिः पदात् परत्वं सम्पाद-
यितुं बोध्यम् ॥

दी—। समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशाः वक्तव्या (वार्त्तिक) ।
एकतिङ् वाक्यम् । तेनेह न—ओदनं पत्रं तव अविष्यति । इह तु स्यादेव
—शालीनां ते ओदनं दास्यामीति ॥ एते वां नावादयः आदेशाः, अनन्वा-
देशे वा वक्तव्याः (वार्त्तिक) । अनन्वादेशे तु नित्यं स्युः । (अनन्वादेशे
विकल्पो यथा—) धाता ते भक्तोऽस्ति, धाता तव भक्तोऽस्ति वा । (अन्वा-
देशे नित्यं यथा—) तद्यौ ते नम इत्येव ॥

The अनुदात्त short forms of युष्मद् and अस्मद् (e g, त्वा, मा, वस्, नस्
&c) are to be made when these are completely put in one sen-
tence. And in grammar by a sentence (वाक्य) we are to under-

कथं त्वां स्यां वा न रक्षते इत्यादि । युक्तप्रहयात् साक्षात् योगे अयं निषेधः । परम्परासम्बन्धे तु आदेशः स्यादेव । हरो हरिश्च मे स्यामी ।

These short अनुदात्त forms of युष्मद् and अस्मद् (as वां नौ &c) are not to come in connection with the five अव्ययस—च, वा, हा, अह and एव । Witness हरिश्वा &c , where there being च we get त्वा &c not त्वा the short form here This prohibition is to apply where there is direct contact with these, for the word युक्त in the Sutra suggests so, but when the contact or connection with these is indirectly implied then the short forms are to come in as in the sentence हरो हरिश्च मे स्यामी । Here च directly goes with हर and हरि, and indirectly with मे, so here being परम्परासम्बन्ध of च and अस्मद्, the short form 'मे' can come

नित—। 'च' समुच्चये अव्ययम्, 'वा' विकल्पे, 'हा' अङ्गुते, 'अह' खेदे, 'एव' अवधारणे । एतेषां द्वन्द्वः । च वाहाहैवा । तेषां युक्तम् योगः, तस्मिन् सति वा नावादव आदेशः न सुप्रतिव्यर्थः । युज्यन्त नपुंसके भावे=युक्त योगः—तथा च वृत्तिः 'चादिपञ्चकायोगे' ॥ "न च वाहहैव—" सूत्रे युक्तशब्दग्रहणात् साक्षात्सम्बन्ध-विवचायाम् अयं निषेध गम्यते, न तु परम्परासम्बन्धे । 'हरो हरिश्च मे' इति त्रिको-चकार हरिहरविषये साक्षात् अन्वित न तु अस्मद्शब्देन, अतः अस्मद्शब्दस्य 'मे' इति आदेश अव साक्षात्सम्बन्धसत्त्वात् स्यादेव ॥

४०६ । पश्यार्थैश्चानालोचने । ८।१।२५ ॥

दी—। अर्चांनुपशानाथैर्धातुभिर्योगे पुते आदेशा न स्युः । चेतसा त्वां समीक्षते । परम्परासम्बन्धेऽप्ययं निषेधः—भक्तः तव रूपं ध्यायति । आलोचने (चानुपशाने) तु—भक्तरत्ना परयति चक्षुषा ।

These short forms of युष्मद् and अस्मद् are not used in connection with verbs not denoting चानुपशान (direct vision) Thus in

आमन्त्रित word is that which ends in a प्रथमान्त word used in सम्बोधन ।

मित— । “सम्बोधने च” इति सूत्रात् ‘सम्बोधने’ वर्तते । ‘सा’ इत्यनेन “प्रातिपदिकार्थे लिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा” इति सूत्रस्या प्रथमा परास्मिन्त्यते । तत आह —‘सम्बोधने या प्रथमा तदन्तम्’ इत्यादि ॥

४१२ । आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् । ८।१।७२ ।

दी— । स्पष्टम् । अने तव । देवाराणान्पाहि । अग्ने नय । अग्ने इन्द्र वरुण । इह युष्मदस्मदोरादेशः, तिङन्तनिधातः, आमन्त्रितनिधातश्च न ॥ “सर्वदा रक्ष देव नः” इत्यत्र तु ‘देव’ इत्यस्य अविद्यमानवद्भावेऽपि ततः प्राचीन (पूर्व) ‘रक्ष’ इत्येतदाश्रित्यादेशः (अस्मदस्थाने ‘नः’ आदेशः) । एवम् “इम मे गङ्गेयमुने” इति मन्त्रे ‘यमुने’ इत्यादिभ्य प्राचीनानाम् (पूर्वाणाम्) आमन्त्रितानाम् अविद्यमानवद्भावेऽपि ‘मे’ शब्दमेवाश्रित्य सर्वेषां निधात । (“आमन्त्रितस्य च” इति निधात अनुदात्तत्वमित्यर्थः) ।

An आमन्त्रित word at the outset is to be regarded as non-existent Thus in अग्ने तव &c, देवाराणान् &c, अग्ने and देव being regarded as non-existent, the short forms ते for तव and नः for अस्मान् are not used, for then ते and न will be at the beginning of a पाद । The instances ‘अग्ने नय’ अग्ने इन्द्र etc are cited to show that अग्ने being regarded as non-existent ‘नय’ the तिङन्त word cannot be निधात । e, अनुदात्त, for it does not come after an अतिङन्त word here—अग्ने being अविद्यमानवत् and the word इन्द्र &c, similarly are not अनुदात्त prior words being अविद्यमानवत्, and thus इन्द्र &c, not coming after a पद cannot be अनुदात्त । (See below) In ‘सर्वदा रक्ष देव न’ though देव is as if non-existent being आमन्त्रित, still न, the short form is used for there is the word रक्ष prior to देव and thus न is not पादादौ ।

So also in the mantra "इमे सि बह्वेदमुने" the आत्मकित words prior to मुने &c., though non-existent, still all are regarded as अनुदात्त with reference to their prior word सि here. The rule for अनुदात्त here is "आत्मकितस्य च" meaning an आत्मकित word after another word is अनु । च ।

सित—। पूर्वस्थितम् आत्मकितपदम् अविद्यमानवत् बोध्यम् इति सूत्राय । तत्र चये तत्र 'दिव अद्यान् पाहि इत्यत्र 'अघे' दिव इति आत्मकितपदयो अविद्यमानवत्त्वात् 'दिव अद्यान्' च इति पादान्ती भवत्यो 'ते नः' इति पदो तत्प्राप्ते नाद्विधीति । "अघे नमः" "अघ इन्द्र वरुचः" इत्यत्र च 'अघे अघ पदयोः आत्मकितयो' अविद्यमानवत्त्वात् प्रथमोदाहरणे 'नम इति तिङ्गन्तस्य' "तिङ्गितिङ् — (चतिङ्गन्तात्पदात् परं तिङ्गन्तमुदात्तं स्यात्)—इति सूत्रेण अनुदात्तत्वं न भवति द्वितीयोदाहरणे च इन्द्रादि आत्मकितपदानां "आत्मकितस्य च"—(पदात् परम् आत्मकितम् अनुदात्तं भवति)—इति अनुदात्तत्वं न भवति । अत आह—'इष्ट (प्रथमोदाह चये) पुनरव्ययबोधादिना (ततोऽपि) तिङ्गन्तनिधात् (अनुचं) आत्मकितनिधात् न भवति इति । निधातवत् अनुदात्तवाची इत्युक्तम् । सर्वदा वच दिव न इत्यादि भेदगमम् ।

४१३ । नामत्रिते समानाधिकरणे सामान्यञ्जनम् । ८।१।७३ ॥

टी—। विशेष्ये समानाधिकरण्ये विशेष्ये आत्मन्निष्ठे परे भाविद्यमानवत् स्यात् । हरे दयालो न पाहि । अने तमस्विन् ।

The noun word having an adjective आत्मकित word in the same विभक्ति following it is to be treated as not अविद्यमानवत् (non-existent). Thus in हरे दयालो &c the समानाधिकरण्ये adjective आत्मकित word दयालो follows the noun (विशेष्य word) हरे so हरे is treated as not non-existent hence 'न', is used though दयालो is अविद्यमानवत् ।

मित—। ‘आमन्त्रितम् अविद्यमानवत्’ इत्यनुवर्तते । ‘समानाधिकारणे’ , एका-
विभक्तियुक्ते इत्यर्थः । ‘सामान्यवचनम्’ इत्यनेन ‘विशेष्यम्’ गम्यते । तत, आह—
‘विशेष्य समानाधिकारणे विशेषणे आमन्त्रिते परे न अविद्यमानवत्’ ॥ तत, ‘हरे-
दयालो न’ इत्यत्र दयालो इत्यस्य अविद्यमानवत्तेवपि ‘हरे’ इत्यस्य विद्यमानतामाश्रित्य
‘न’ इति अस्मदादेश, भवति ॥

दी—। “विभाषित विशेषवचने” (इति सूत्रम्) । अत्र (सूत्रे)
भाष्यम्—“बहुवचनमिति वक्ष्यामि” इति । (सूत्र व्याख्यायते—) विशेष्य
समानाधिकारणे आमन्त्रिते विशेषणे परे अविद्यमानवत् वा । यय ‘प्रभव
देवाः शरण्याः’, युष्मान् ‘भजे, वो भजे इति वा । इह अन्वादेशेपि वैकल्पिका
आदेशाः ॥

The plural विशेष्य word having its adjective आमन्त्रित word in the
same द्विभक्ति following it is optionally अविद्यमानवत् (as non-existent)
We say बहुवचनान्त विशेष्य word, for भाष्यकार under the rule “विभाषितम्
विशेषवचने” (which provides optional अविद्यमानवत्त्वा as above) add
‘बहुवचनम्’ to this So we have यय प्रभव , युष्मान् वा व भजे ।
This optional आदेश of short forms is to be known in अन्वादेश too

मित—। सुगमा ॥ सुं शोभनौ पादावस्य इति “सप्त्यानुसुर्वस्य” (५।४।१४०)
इति पादशब्दस्य—अन्यलोपे सुपादशब्द । अस्य सौ हलश्चादिलोपे सति—

दी—। सुपात् उपाद् । सुपादौ उपादः ॥ सुपादम् उपादौ ।

मित—। सुपाद् शम् इति स्थिते विशेषमाह—

४१४ । पादः पत् । ६।४।१३० ॥

दी—। पाच्छब्दान्तं यदङ्ग भ तदवयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः स्यात् ।
सुपदः । सुपाद् । सुपाङ्गाम् इत्यादि ॥ इतिदान्ता ।

A base technically termed as भ (ie, when यादि वा अजादि प्रत्यय
follows) ending in ‘पाद्’ changes its पाद् into पद् । Thus in सुपाद्

यम् (यम्), सुपाद ending in पाद is 'म' so here पाद changes into यद् and the form is सुयद् । Similarly सुयद् &c

मित—। माभिराद्यः चडाभिराद्यः वृत्तते । तत्र 'पा' इत्यभन सट् सुप्रधानः ।
तदन्तर्निहितः । अतः आह—'पादमन्त्रात् सट्' इत्यदि ॥ "निर्दिष्टं भागम्
आदिमा सवन्ति इति पादमन्त्रात् 'पट्' इति न तु, समुदायस्य सुपादमन्त्रस्य ॥ एता
ऽऽभास्यो बोध्यः । तान् आदिषे पदानामाभावात् 'सुपट्' सुपटा इत्यानी द्वाते न
प्यात् ॥ अन्य विज्ञोद्वेग्य भागी व्यापीच । अपि मन्त्रति मन्त्रति वा द्विपि अप्रिमथ
वकारान् प्रातिपदिकम् । द्विपिमति "अनिविताम् इत्" उपधाया किति" इति
मन्त्रोप अप्रिमथ इति द्रष्टव्यः । अथ सौ इत्यन्विषी मन्त्रोप वत्त्वैव मति—
अप्रिमत् अप्रिम इति तर्कवाद—

दी-। अग्निं स भति इति अग्निमतु-अग्निमतु। अग्निमयौ-
अग्निमयः। अग्निमद्वय्याम् इत्यादि।

नित—। सुयमा ॥ इदमत्र प्रात्यक्षमिति गच्छि विभायामिति भीषादिष्वप्यत्र
इदिनात् नभोपामात्रे अधिनभ इति प्रातिपत्तिवत् अस्य ही संयोगान्नभोपे अधिनभ
इति रूपम् । श्रीरुद्रि—अधिनभो इति ॥

प्रकटमवति यन्तरीति हिमि 'प्राय' इति भातिपदिभ्यम् यस्य वयं वत्तम् उपन्यस्यति
—हिम् चाम 'अलिङ्गदण्ड'— इत्यादि नृपेण सुपि उपपत्तिं महति इति उक्तम्
तर्हि न्याय्यम् आह—

दी—। भास्विता— (सूत्र ३३) इत्यादि सूर्येण आग्ने एवमुप-
पदे विवन् । (तत माष्ट इति प्रातिपदिकेनाति शेषः स्यान्नाह—)

४१५ । अनिदितां हल उपधाया फिहति । ६।४।२४ ॥

दी-। इत्यन्तात्ताम् अनिदितामज्ञानाम् उपधायाः नस्य लोपः स्यात्
 किति किति च। उदाहरणम्—। इति (अप्र) मुम्। “संयोगान्तस्य
 लोपः। मुमो मकारस्य ‘क्विप्प्रत्ययस्य कु इति कुरुवम लकारः। प्राठ् ॥
 अनुस्वारप्राप्त्यर्थः। प्रा-वै—प्राञ्च। प्राञ्चम्—प्राञ्चौ ॥

Of bases ending in हल् and that are not इदित् (i.e., having इ as इत्) have their penultimate नकार elided when क्-इत् or छ्-इत् affixes follow. Thus in प्र+अच्+क्विन्, the penultimate न elides, for क्विन् is a क्-इत् affix by this rule and the result in प्र+अच्=प्राच् ॥

[N B —The न् of क्विन् elides by the rule “हलन्त्यम्” । And इकार in क्विन् is for pronunciation, so the result in क्व् wherein क is इत् by the rule “लशक्तद्धिते” । Now व् only remains, which also elides by the rule “वेरष्टक्तस्य” । So in क्विन् and क्विप्, everything of the प्रत्यये elides]

And now the base प्राच्+सु first takes गुम् by the rule “उगिदचा सर्वनामस्थाने अधातोः,” when सर्वनामस्थान affixes (i.e., first five विभक्तिप्रत्यय) follow. So the form becomes प्राच्च् from प्राच्+सु, (सु eliding by “हलस्याप्रभ्यो—”), then by सव्योगान्तलोप we get प्रान् and now the final nasal नकार is replaced by nasal डकार by the rule “क्विन्प्रत्ययस्य कुः” (see sutra 377 ante) . So the final form of the base प्राच् is प्राड् । In प्राच्च् औ there is गुम् and we get प्रान् च् औ where ‘न्’ (which is not अपदान्त) changes into अनुस्वार for a झल् letter follows by the rule “नयपदान्तस्य झलि” and this अनुस्वार by परसवर्ण becomes ज् by the rule “अनुस्वरस्य ययि परसवर्ण” (ante), hence our author says “अनुस्वारपरसवर्णौ” । Thus the final form of प्रानच् औ is प्राञौ । Similarly we get प्राच्च, प्राच्चम्, प्राच्चौ &c

मिमत— । इ इकारः इत्यर्थे ‘इत् इत्सञ्ज्ञक येषां तानि इदित्, तेषाम् इदित्ताम् । न इदित्ताम् इति ‘अनिदित्ताम्’ । एतत् अङ्गाधिकारे सति ‘अङ्गानाम्’ इत्यस्य विशेषणम् । ‘हल’ इत्यपि तद्विशेषणम् । ‘शान्तलोप’ (दा० ४२३) इति पूर्वसूत्रात् ‘नलोप’ इति अनुवर्तते । तत आह—‘हलान्तानाम् अनिदित्ताम् अङ्गानाम् नस्य लोपः’ इत्यादि ॥ हलान्तानाम् अङ्गानाम् किम् ? आसणी । अत्र ‘नी’ इति

इकलीवात्प्रभावात् उपवावा न स्यात् ॥ एवं प्राप् सु इत्यतः "अनिदचाम्—"
इति तुमि सति प्राप् सु इति जाते इच्छादिना सुखीये संदीमान् खीये च प्राप् इति
जातम् । ततः "क्षिप्रमवयम्—" इति कुत्वं प्राक् इति ॥ सर्वनामभ्यामि तुमि सति
प्राप् चो इति जाते "नवापदान्धम मन्त्रि" इति अपादान्धम मन्त्र अतुभारि सति प्राप् च
इति क्षिति "अतुभारि यमि परसवर्च" इति परसवर्च च सति प्राक् इति पतदभि
मत्त दीक्षित आह—अतुभार परसवर्चो इत्यादि ॥ प्राप् चो इत्यत्र "खीयुना—"
(पञ्चाश) इति कुत्वेन प्राक् इति सिध्यति इति न गतव्यम् । यतः "खीयुना—"
इति ज्ञानमपि तु "नवापदान्धम" इत्यतः प्रत्यसिद्धम् ॥

प्राक् + वस् (वस्) इति क्षिति आह—

४१६ । अस् । द्वा३१३८ ॥

दी— । सुप्ताकारस्य अन्वतेर्मस्यकारस्य स्यात् स्यात् ।

The अकार of the root वस् of which नकार has elided and which
is a 'म' elides Thus in प्राप् + वस् वस् is कृत नकार and is a
'म' so its अकार elides and we get प्रप् + वस् (वस्) and we look
forward—

मित— । "अक्षीपीन" इत्यत्र अक्षीप अवाप्ति । 'अव' इति सुप्तकारस्य
अक्षते पक्षम् । भाषिणा१५० वर्तते एव । तत आह— सुप्तकारस्य अक्षते मस्य
अकारस्य इत्यादि । प्राक् इत्यतः तु प्र + अव इति सङ्घातः । ततः अस् सूत्रेण
प्राप्ति मसि परे 'अव' अकारस्य खीये सति मप् + वस् इति जाते आह—

४१७ । खौ । द्वा३१३८ ॥

दी— । सुप्ताकारनकारे अन्वतेर्मस्योपरि पूर्वस्य अक्षो दीर्घः स्यात् । प्राक् ।
प्राक् प्रागन्त्यासु इत्यादि ॥ प्रत्यक्—प्रत्यन्धौ—प्रत्यन्धः । प्रत्यन्धम्—
प्रत्यन्धौ । 'अव' इति खोपस्य विषये अ परङ्गोपि यम् न प्रवर्तते ।
"अह्वन्मुहः पाणिनीया—" इति परिभाषया । प्रतीचाः । प्रतीचा प्र अमुम्
अन्वति इति विषये 'अवस् अन्व इति स्थिते—

When अच् having its अकार and नकार elided follows then the prior अच् vowel (i.e., अ, इ, उ vowels) becomes lengthened. Thus in प्रच् + अस् we have अच् in प्रच् having its अकार and नकार elided, so the rule applies and the prior vowel अकार in प्र becomes दीर्घ and we get प्राचः । Similarly प्राचा &c In शस् प्राच् becomes प्राच and the rules 'अच.' and 'चौ' seem to be superfluous here. So a further instance of the word प्रत्यच् is being given in शस्, to show the significance of the application of the rules 'अच.' and 'चौ' । In the case of the base प्रत्यच् we get प्रत्यङ् प्रत्यचौ &c as in प्राङ्—प्राचौ before. Now in प्रत्यच् + शस्, शस् not being a सर्वनामस्थान, गुम् by the rule "उगिदचां—" cannot come and the rule 'अच' then should give अकारलोप in प्रत्यच्, but then the rule 'चौ' has no application here, for we cannot get a prior अच् vowel here—the form being प्रत्यच् । Apprehending this difficulty the author says that when अकारलोप of अच् is being done by the rule 'अच' then यच् must not come in though यच् is अन्तरङ्ग । For when 'अच' directs अकारलोप which causes यच् कार्य here, the यच् कार्य itself must not come in, for its निमित्त (cause) itself is being destroyed. And this is possible by the Paribhasa 'अकृतव्युहं पाणिनीया' (i.e., निमित्तं विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा तत् प्रयुक्तं कार्यमपि न भवति) [For which see our notes under the rule—स्वरितेनाधिकारः—rule No 46] So in प्रत्यच् when अकार of लुप्तनकारयुक्त अच् elides by the rule 'अच', then यच् does not come in and the form is प्रति अच् + शस् = प्रति च् + शस् then 'चौ' directing दीर्घ of prior vowel, we get प्रतीच । Similarly प्रतीचा &c In the case of अदम् + अच् + क्तिन्, speciality is being enumerated—

मित—। “द्वितीये पूर्वसदीर्घोऽथ इत्यतः पूर्वसदीर्घोच वर्तते। ‘ची’ इति पुनः सप्तम्येव वचनम्। ‘तु’ इति सुभाकार-नकारस्य असति पङ्क्तम्। ततः आह पुनस्तत्प्राकारस्य असती परि इत्यादि। तैव प्रत्यु + चस् इत्यत्र पूर्वस्य ‘अ’ दीर्घे सति प्राच इति एव प्राचा। प्राप्त्याम् इति “लिङ्गप्रकारणम्” इति कृतम्। ‘प्राच’ इत्यस्य अक्षरदोऽप्यतिथी स्वयमेव सिद्धी सन्ना प्रतीच इत्यादि सिद्धाये सुप्रयोग वचनम्। अतः प्रत्यच् अन्त्यस्य क्पाश्चाङ्—प्रत्यञ्च प्रत्यची इत्यादि प्राचान्दवत्। ननु प्रत्यच् + चस् (अस्) इत्यत्र असवनासम्भान्नात् असति तुमि ‘अच’ इति सूत्रेण अकारलोपे च प्रत्यच् इति जाति ‘ची’ इति सूत्रस्य प्राप्तिरेव न भवति। यत्न सूत्रमपि ध्वय स्यात्, इत्यत्र इति अनिट च क्पाभापयति। तत आह—‘अच’ इति लोपस्य विपर्यय अकारलोपि यच् न भवति। ततः प्रत्यच् + चस् इत्यत्र ‘अच’ इत्यनेन अकारलोपे सति यच् न स्यात् प्रति च् + चम् इति च भवति। सर्वमिदम् अक्षरभूता— इति परिभाषया सम्भवति। अस्य चर्चो यथा—विभित्ति विनाशोभुष इहा तत्प्रत्यय जाये सपि न स्यात्। प्रवृत्ति तु यच्चविभित्तस्य अकारस्य ‘अच’ इति सूत्रेण विनाशे सति अकारनिमित्तं यच्च अपि न स्यात्। त्वम् प्रति च् + चम्—प्रतीच (‘ची’ इति दीर्घे सति)। मायं तु ‘ची’ इत्या ‘असामान्या’दिव त्वच्च न इति समाहितम्। असुमसति इति द्विनि उपपदसमासे च अदस + अद इति स्थिति विशेयमाह—

४१८। विध्वग्देवयोश्च टेऽप्रत्ययतावप्रत्यये। ६।३।६२॥

वी—। अनयोः सवनाभ्यन्तरं टेऽप्रायेण स्यात् अप्रत्ययान्ते अज्ज्वलौ परे।

Of the words विध्वग् and देव and of pronominal bases the टि-portion is replaced by चट् when अच् with its affixes not heard (e.g., लिङ्, लिप्) follow. Thus अदस + अच—अट् अच् when अच् comes and नकार of अट् elides by the rule अनिटितान्— (ante.) and the base is अवद्वाच। It is now being declined—

मित—। ‘अट्’ इति लुप्तप्रमाणम्। विध्वग्देवयोश्च इति अकारस्य आसर्ग नाय (६।३।६२) इति सूत्रात् सर्वनाम इत्यस्य असुमसति। अप्रत्ययान्ते अज्ज्व

मानप्रत्ययान्ते इत्यर्थे—यथा, किन्, किप् इति । अक्षतौ वप्रत्ययान्ते इत्यपि पाठोक्तः दृश्यते । तदा 'वप्रत्ययान्ते' वकारयुक्तप्रत्ययान्ते इत्यर्थः । फलञ्च सममेव ॥ एवम् अदस् + अक्ष इत्यत्र 'टे' अद्रि सति अद्रि + अक्ष = अद्रक्ष् ('अनिदिताम्' इति नलोपः) । अस्य रूपान्तराह—

४१६ । अदसोऽसेर्दादु दो मः । ८।२।८० ॥

दी— । अदसोऽसान्तस्य दात् परस्य उदूतौ स्तः, दस्य मश्च । उ इति ह्रस्वदीर्घयोः समाहारद्वन्द्वः । आन्तरस्येत्वात् ह्रस्वव्यञ्जनयोः ह्रस्व दीर्घस्य दीर्घः । अमुमुयङ् अमुमुयञ्वौ—अमुमुयञ्वः । अमुमुयञ्वम् ।

अमुमुयञ्वौ—अमुमुईचः । अमुमुईचा—अमुमुयङ्स्याम् इत्यादि । मुत्वस्यासिद्धत्वात् न यण ॥ "अस्त्यवाधे अस्त्यलदेशस्य" इति परिभाषाम् आश्रित्य परस्यैव मुत्ववदतांमते—'अदमुयङ्' ॥ "अः सेः सकारस्य स्थाने, यस्य सः 'असिः' तस्य असेः" इति व्याख्यानात् "तदाद्यतेवविषये एव मुत्व नान्यत्वं" इति पदो—अददद्रथङ् । उक्तं च भाष्ये—

अदसोऽद्रेः पृथङ्मुत्वं केचिदिच्छन्तिलत्ववत् ।

केचिदत्यलदेशस्य नेत्येकेऽसेहि दृश्यते ॥' इति ॥

विष्वग्देवयो किम्?—अश्वाची । अञ्वतौ किन्?—विष्वग्युक् । अप्रत्यये किम्?—विष्वगञ्वनम । अप्रत्ययग्रहणं ज्ञापयति 'अन्यत्र धातु-ग्रहणे तदादिविधिः' इति । तेनायस्कारः । "अत कृकमि—" इति स ॥

उत् and जत् come after the द of अदस् not ending in स, and also its द changes into म । 'उ' in the sutra (e g , दात् उ—दादु) stands for both उ and ज by समाहार द्वन्द्वः । Owing to similarity of एकमात्रोच्चारण, ऋस्व उ comes for both ऋस्व vowel and consonant, and दीर्घं ज comes for a दीर्घं vowel owing to द्विमात्रोच्चारण । Thus in अदद्रक्ष् सु with गुम् by the rule "उगिदचा सर्वनामस्थानि—" we have अदद्रक्ष् सु and सु elides by "हलश्चावभ्यो—" now चकार elides by

संवीमानस्योप and the form is चदद्वात् then by कृत् by the rule "ह्रिन्
अवयवश्च कृत्" the result is चदद्वात् । Now here चदस् being चसिना its
first द changes to स and its ह्रस्व अकार to एकार and the form is
चसुद्वात् again द being a part of चदम् by 'चदि चादिम् (see previ-
ous rule) this द changes to स and ह्रस्व changes to ए, so the final
form is चसुसुवत् । Similarly चसुसुपवी &c. as in प्राचा । In चद । च
+ दस्, we have elision of च of चलोपिचस् giving चदद्वात् here ह्रस्व
and मत्त are as before and we get चसुसु दस् then by the rule लो
प becomes दीर्घ and the final form is चसुसुवत् । Similarly चसुसुवत्
&c. In चाम् we get कृत् and the form is चसुसुपद्वात् (ह्रस्व and मत्त
being as before above) In चसुसुवत् — 'सु + ई should result in
सच् but here सच् does not come in by the rule इलोपचर्चि
(१।१।१००) for कृत् by this rule in चसुसुवत् is to be treated as चसिद्
with respect to दच् by the rule "पूर्ववसिद्वात्" (च२।१) । Bhattoji
now discusses a second view on this rule thus—the word चदम्
in the sūtra should be taken as चदस् व्याप्ति—पक्षी in चदस् being व्याप्ति
पक्षी । Then the rule "अलोपचर्चि" operates and then ह्रस्व and मत्त
are for the final of चदम् । But the final being मकार we do not get
दात् परत्त for ह्रस्व । Now the परिभाषा "अपत्यस्य अत्यन्तमिदम्" declares
that if an operation cannot come at the final owing to contradic-
tion then let it come near the final only, so here ह्रस्व and कृत्
come for the final द only which is near चत्तसमीपवर्तिन् thus in
चदद्वात् final दात् परत्त ह्रस्व comes in and we get चदसुवत् । There
is a third interpretation also in this point e.g., चदि is expounded
as से सकारश्च व्याप्ति 'च यत्त स 'चदि' तस्य पक्षी । Then according
to this view कृत् comes only when there is चत्त for सकार of चदम् by

the rule “त्यदासीनाम” । Here however there being no अत् for स of अदस्, सुत् &c does not at all come and we get अदद्गङ् । Thus the Bhashya says—“some wish separately सुत् of both of the अट् आट् and of अदस् as नत् of both रक् and ऋकार in the case of चली-कृत्यते by the rule “क्षपी गीत्”, others wish सुत् of the word near the final i.e., of ट् portion only, others again does not wish सुत् at all for they say it (सुत्) is when अत् comes in place of सकार of अदस् ॥ Why do we say ‘विष्वग्देवयो’ in the rule ? Witness अथाची without अट् आट् for here neither विष्वक् nor देव or सर्वनाम words do come as उपपद । Why do we say ‘अचूर्तौ’ in the sūtra ? Witness विष्वग्गुक् । Here there being no अचु धातु at the end there is no अट् आट् । Why do we say अप्रत्यये (i.e., अश्रूयमाण-प्रत्यये) in the sūtra ? Witness विष्वगञ्चनम् without अट् आट्, for here there is श्रूयमाणप्रत्यय i.e. नृप् (ञ्चन) at the end. Saying of अप्रत्यये in the sūtra suggests this much also that in other cases when a धातु is taken in a sūtra, then take तदादिविधि there i.e., a word with the धातु is to be reckoned there Thus in the sūtra ‘अत लृकसि— &c (sūtra 160) the root ‘लृ’ implies तदादिविधि i.e., a word ending with the धातु is to be reckoned there Thus in the sūtra ‘अत लृ—’, the root लृ implies तददिविधि i.e. a word ending in लृ so we get अलृकार—सत् for लृङ् coming by this rule

मिति— । ‘असि’ ‘अमानस्य’ ‘अदस्’ दातु उ ट न इति सान्वयः भवच्छेदः । अदस् इत्यवशवपत्तो ‘असि’ इति प्रत्ययविशेषणम् च । अविद्यमान ‘सि’ सकार-प्रत्ययस्य ‘असि’ । तस्य अदस् इत्ययम् । दातु उ = दात् परस्य उ । अत आह— ‘अदसोऽस्मान्मादात्परस्य’ इत्यादि ॥ उयं जनः ‘उ’ समाहारदन्तं नृपसकैवचनम् । असि नृपसकैवचनपदिकस्य’ इति सत्वत्वम् । अत आह— उ इति प्रत्ययदीर्घयो

सूत्रे 'विष्णुदेवयो' कथमुक्तम् ? अत्राची इत्यत्र तदभावात् अद्रादेशो मा भूत् इत्यर्थः ॥ सूत्रे अश्वतौ किमर्थं गृहीतम् ?—विष्णुयुज् इत्यादौ असति अश्वतौ परे यथा अद्रादेशः न स्यात् तदर्थम् ॥ सूत्रे अप्रत्यये (अय्युमाणाप्रत्यये इत्यर्थः) किमर्थमुक्तम् ? विष्णुश्वनम् इत्यत्र अश्वते' अय्युमाणाप्रत्ययस्य लुठः (अस इत्यर्थः) सत्वात् अद्रादेशो यथा न स्यात् ॥ सूत्रे अप्रत्ययग्रहणम् इदमपि ज्ञापयति—अन्यत्र सूत्रे घातौ उक्तो सति तदादिविधि ज्ञेय इति । एवम् "अतः क्वामि—" इति सूत्रे 'क्व' इति घातुग्रहणे सति क्त-युक्तं शब्दं गृहीतव्यं । तत्र अथ, न-कार इति स्थिते उक्तसूत्रेण सकारे सति अथ-कार इति सिद्ध्यति ॥

अधुना उद् + अश् + झिन् = उदच् इति शब्दरूपमाह—

दी— । उदङ्—उदञ्चौ—उदञ्च- (इत्यादि प्राच्यशब्दवत्) । असादौ अचि (उदच् इत्यत्र 'अचः' इति अकारस्य लोपे प्राप्ते आह)—

४२० । उद ईत् । दी४।१३६ ॥

दी— । उच्छ्रान्दात् परस्य लुप्तनकारस्य अञ्चतेभ्यस्य अकारस्य ईत् स्यात् । उदीच- । उदीचा । उदग्न्याम् इत्यादि ।

Of अच् whose नकार has elided and which comes after the prefix उद् and which is technically termed as 'भ' has its अकार changed into ईत् । Thus उदच् + अम् = उदीचः with अकार of अच् changed to ईत् ।

भित— । 'अच' इति वर्तते । 'अच' इति अश्वतिर्लुप्तनकारो गृह्यते तत्र आह— "उच्छ्रान्दात् परस्य लुप्तनकारस्य अश्वते" इत्यादि ॥ अन्यत्सुगमम् ॥ सम्यक् अश्वतौति विग्रहे सम् + अश् + झिन् इति जाते—

४२१ । समः समि । दी३।६३ ॥

दी— । अप्रत्ययान्ते अञ्चतौ परे समः समिरादेशः स्यात् । सम्यङ् सम्यञ्चौ—सम्यञ्च- । समीचः ; समीचा इत्यादि (प्राच्यवत्) ॥

समि comes in place of सम when अच् follows as उत्तरपद and when there is no audible प्रत्यय after it. Thus सम् अच् + क्तिन् = सम्अच् which is declined in सर्वनामभ्यान् affixes like प्राच् । In इम् the अ of अच् elides by 'अच्' and then in समिच् + अच् इकार is lengthened by the rule 'वी' and we get समीच समीचा &c

मिति— । "विच । दीवतोच १२ द्वाचर्त्ता अग्रवर्त्त" इत्यतः अचतो अग्रवर्त्त वर्त्तते । तदा आह— अग्रवर्त्तान्ते (अनुबन्धाग्रवर्त्तान्ते, अन्ते प्रत्ययानाम्नि जुप्त प्रत्यये इत्याद्य) अचतो परे इत्यादि । एवं सम् + अच् + क्तिन् = सम्अच् । सर्वनामभ्यानि प्राच अच् वत् अपाचि । असादी अपि सम्अच् अच् इत्याम् 'अच्' इति अकारलोपे समिच अम् इति जाति 'वी' इति णीपे च समीच इति स्यात् । एवं समीचा । अचत् सु । अम् ।

[अम् अग्रवर्त्तान्ते इति पाठे तु 'व' इति लिङ्गिनी सामान्यवचनम्—इति प्रा । अम्] ।

सङ् अचतोति विवक्षितं सङ् + अच् + क्तिन् इति मिति विवक्षितम्—

४२२ । सङ्स्य सङ्घि । ६।३।६५ ।

दी— । अग्रवर्त्तान्ते अचतो परे (सङ्घ सङ्घि आदिभ्यः स्यात् इति शेषः) । सङ्घक (इति प्राचअचत्) । [असादी अपि सङ्घीच (समीच इति वत्)] ।

Eng—Easy

मिति— । सुयमा । तिरस् अग्रवर्त्ततोति तिरस् + अच् + क्तिन् इति मिति विवक्षितम्—

४२३ । तिरसस्तिर्व्यल्लोपे । ६।३।६६ ।

दी— । अग्रवर्त्तान्तरे अचतो अग्रवर्त्तान्तरे परे तिरसः तिरि— आदिभ्यः स्यात् । तिर्व्यक—तिर्व्यन्चौ—तिर्व्यन्चः । तिर्व्यन्चम्—तिर्व्यन्चौ तिरश्च । तिरश्चा—तिर्व्यन्चाम् इत्यादि ।

When अच् without any audible प्रत्यय follows and has its अकार not elided, the तिरस् before it as उपपद is changed into तिरि । Thus तिरस् + अच् + किन्—तिरि + अच्—तिर्यच् ॥ It is declined like प्राच् in first five विभक्तिप्रत्यय—e g, तिर्यङ् &c, in तिर्यच् + अस्, the अ of अच् elides by the rule 'अच' and in this case there is no तिरि आदेश, for here is लुप्त अकार in अच् and we get तिरस् च् + अस् yielding तिर्यच्. (स changing into श् by चुल) ।

कित—। तिरस् तिरि अलोपे इति सूत्रच्छेदि । तत्र तिरि इति लुप्तप्रथमाकम् । 'अविद्यमान' लोपो अकारस्य लोपो यत्र तादृशे अक्षतौ अप्रत्ययान्ते परे इति भाव । 'अच' इति सूत्रेण अस्य लोपो यदा न भवति तदा तिरस् 'तिरि' स्यात् इति । विष्वग्-देवयोश्च—” इति सूत्रात् (६।४।८२) अक्षतौ अप्रत्यये परे, इति अनुवर्तते ॥ तत आह—‘अलुप्ताकारे अक्षतौ अप्रत्ययान्ते परे’ इत्यादि ॥ अन्यत् सुगमम् ॥

पूजार्थात् अक्षधातो किनि तु “अनिदिता हल—” इति नलोपे प्राप्ते तन्निषेधयन् आह—

४२४ । नाञ्चः पूजायाम् । ६।४।१० ॥

दी—। पूजार्थस्य अञ्चते उपधाया नस्य लोपो न स्यात् । अलुप्त-नकारत्वात् न नुम् । प्राङ्—प्राञ्चौ—प्राञ्चः । नलोपाभावात् अकारलोपो न । (शसि) प्राञ्चः । प्राञ्चा प्राङ्भ्याम् इत्यादि । प्राङ्खु—प्राङ्चु—प्राङ्पु । एवं पूजार्थे प्रत्यङ्हादयः ॥

The उपधा (penultimate) नकार of the root अच् denoting पूजा (and not गति) elides when क + ङ् इत् affixes follow Thus प्राञ्च-तीतिकिनि प्राञ्च् इति प्रातिपदिकम् without न लोप । In the सूत्र “उगिदचाम्—” it is explained as “नलोपिनोञ्चते” but here we have अच् without नलोप, so here नुम् does not come in सर्वनामस्थान affixes, so the author says “अलुप्तनकारत्वात् न नुम्” । Then प्राञ्च् + सु = प्राञ्च् by सुलोप =

मान् by संबोधान्तीय—प्राक् with चर्वाणादीन् by the rule किन्प्रत्ययश्च
कु । Then प्राक् + ची—प्राची & so on In प्राक् + मसु (चसु) we
have च्च without लोपो so the sūtra “चच्” has no application
here hence our author says ‘लोपोपामावात् चर्वाणी न’ and thus चकार
of चच् not eliding we get प्राक् । Similarly प्राक् &c प्राक्भान् is
got as in प्राक् (in सु i.e. 1st case singular) In प्राक् सु by संबोधान्
लोप & कुल (see above) we get प्राक्कु—एव here coming by the
rule ‘आदिप्रत्यययो’ । Again in प्राक्+सु the rule ‘ऊचो’ कुङ्कुपरि
allows optional कुङ् and we get प्राक्कु here again च becomes
optionally च by the vartika ‘चयो द्वितीया —’ (पठः ४८) and we get
प्राक्कुङ् । Similarly प्रवक् &c are declined when चच् is पूजादिभ्यः ।

भित्त—। ‘अभिदिता— इति सूत्रात् ‘उपवासाः किकति तथा ततेवा
मुहते नकारस्य लोपी भवति’ इति च इति । तदाह—‘पूजादिभ्यः चर्वाणी उप-
वासा नक्षलीपी इत्यादि । लोपोपामावा प्राक् इति प्रातिपदिकम् । चत् च चसु
नलोपि न चत् उभिवचाम्— इति सूत्रेण चर्वाणादीनाम् नुम् न भवति चत्
आह—‘अनुसन्ध्यात् न नुम्’ । चत् इत्यादिभ्यः सुचोपि संबोधान्त्वोपे
च सति ‘किन्प्रत्ययश्च कुः इति चर्वाणादीन् येन प्राक् इति । प्राक् + ची—
प्राची इत्यादि । प्राक् + मसु (चसु) इति चित्ते ‘चच्’ इति सूत्रे भर्त्ति न न
भवति तत् चर्वाणी चर्वा लोपोपि न भवति । ‘चच्’ इति सूत्रे सुप्तनकारस्य चर्वाणी
यत्वात् प्रकृते तु चच् लोपोपि न चत् समभ्यामपचकाशी न विद्यते चत् आह—
‘लोपोपामावात् चर्वाणी न’ । तत् प्राक्+मसु—प्राक् इत्यादि । इति
पदत्वात् कुलं प्राक्भान् इति । प्राक्कु इत्यत संबोधान्त्वोपि कुलं आदिप्र-
त्ययो इति चत् च प्राक्कु इति चित्ते ‘ऊचो’ कुङ्कुपरि इति वैकल्पिक
कुङ् । कुङ् इति ‘चयो द्वितीया —’ इति विभाषा च । येन प्राक्कु—प्राक्कुङ्—
प्राक्कु इति रूपमवम् ।

अथ कौटिल्याचीमावयो । अत्रतीति द्विनि निमित्तं वक्ष्यति—

दी । ‘क्रुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः’ । अस्य ‘ऋत्विग्दधृक्—’
 (ह्रति) आदिना (इति सूत्रेण इत्यर्थः) नलोपाभावोपि निपात्यते । (क्रुञ्च इति
 प्रातिपदिकम् । अस्य सौ) क्रुङ् । क्रुञ्चौ—क्रुञ्च । क्रुङ्भ्याम् ॥ अत्र
 किन्नन्तत्वात् कुत्वम्, यथा प्राङ्भ्याम् इत्यादौ ॥ (परं सुञ्चतीति किपि
 ‘पयोसुच्’ इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ “चो कु” इति श्रुत्वम् । जश्त्वचत्वे ।
 तदाह—) पयोमुक् पयोमुग् ।, पयोमुचौ—पयोमुच ॥ (सुञ्च
 सुपूर्वात् वञ्चते किपि “ग्रहिज्या—” इति सूत्रेण सम्प्रसारणे च सुवञ्च् इति प्रातिप-
 दिकम् । अस्य सौ हल्ङादिना सुलोपे) “व्रश्च—” इति (२६४ सूत्रेण)
 पत्वम् । “स्कोः—” (सूत्र ३८०) इति सलोपः । तत जश्त्वचत्वे ।
 सुवृट्—सुवृङ् । सुवृञ्चौ—सुवृश्च । सुवृट्त्सु—सुवृट्सु (“ड. सि घुट्”
 इति वा घुट्) ॥

मित— । धातुपाठे ‘व्रश्च’ इति धातौ तु ‘श्’ इति सकारस्य यत्वे कृते जात ।
 सुवञ्च् इत्यत्र चकारस्य पत्वे सति पुलामावात् यत्वे असति सुवम्भृ इति जाते “स्को—
 इति स-लोपे सति सुवम्भृ इति भवति । तत जश्त्वेन = सुवृङ् इति । चत्वेन
 सुवृट् इति भवति । अत आह “व्रश्च—” इति पत्वम् । “स्को—इति सलोप ॥
 इत्यादि ॥ इति चान्ता ॥ अथ तकारान्ता कथ्यन्ते—

दो— । “वर्त्तमाने पृषत्महत्-वृहत्-जगत् शतृवच्च” इति (उणादि
 सूत्रेण) एते निपात्यन्ते शतृवच्चैषां कार्यं स्यात् । (ततः) उगित्वात् तुम् ।
 “सान्त महतः—” (सूत्र ३१७) इति दीवः । मह्यते पूज्यते इति महान् ।
 महान्तौ—महान्तः । हे महन् । महतः । महता—महताम् इत्यादि ॥

Eng Easy

मित— । मह्यतेपूज्यते इति ‘महत्’ शब्दे औष्णादिक अतिप्रत्ययेन निपात्यते ।
 अस्य सूक्तोक्त औष्णादिकसूत्रेण शब्दवशादेव महत् सु इति जाते उगित्वात् “उगिदचाम्—
 इति सर्वनामस्थाने तुमि सति महन्त् सु इति स्थिते—“सान्तमहत् संयोगन्थ” (सूत्र
 ३१७) इति असमुद्धौ सर्वनामस्थाने उपधाया दीर्घे सति महन्त् सु इत्यत्र महान्त्
 सु इति जाते “हल्ङावस्थो—” इति सुलोप । तत. संयोगान्तलोप तेन महान्

इति मिथ्यति । एवं भक्षणी भक्षणा इति ॥ “मान् महत्— इति तुर्त्त दीर्घा-
भक्षणा सुवर्णानभ्यानि” इति इत्तादेशान् सन्नुदा दीर्घाभावे—इ मङ्ग इति ॥
मान्भ तु श्रेयम् सु इत्याम् जुमि श्रेयम् सु इति गुणोपसंदीगान्तोपी । तत स-
नामभ्यानि दीर्घे सति श्रेयान् इति ॥

धीमन्ति चम् इति मनुषि धीमन् इति प्रातिपदिकम् । चम् सा विशेषमाह—

४२५ । अत्वस्तन्तस्य चाधातो । ६।४।१४ ॥

दी— । अत्वस्तस्य उपधाया दीर्घा स्यात् चातुमि नात् तस्य च चम्
भुवौ मौ परे । परं तस्य च भुम् पाधित्वा वचनमामभ्यात् आदौ दीर्घा ।
तथा भुम् । धीमान्—धीमन्तौ—धीमन्ताः । हे धीमन् । यमादौ—
मङ्गत् ॥ आतोत्पत्त्वस्तस्य दीर्घा । यामन्तमिच्छति गामान् इवाचरतीति
वा क्यञ्च तादाचारविव तादृ । कर्त्तरि क्त्विप् । “उगिदचाम्— इति
सूत्रे अजप्रहस्य नियमायम् । ‘आतोत्पत् उगिदकार्यं तर्हि अन्वतेव इति ।
तत सत् ‘ज्वत् इत्यादौ न । ‘अधातो इति तु अघातुभूतप्राप्त्यापि भुमयम् ।
गोमान्—गोम तौ—गोमन्त इत्यादि ॥ मातङ्गवत् (भवत् इति प्राति-
पदिकम्) अस्यसौ—मयान्—भव तौ—भवन्ताः ॥ अत्वस्तस्य तु अत्व-
स्तत्वाभावात् न दीर्घः । भवतीति भवम् ॥

When सु (1st case singular) follows (—सु being not of मृषा
चन—) of a word ending in the affix चतु (i.e. of a word formed
by some affix having चतु in 1) or of a word ending in चम् which
चम् is not the part of a verbal root, we have दीर्घ of its penulti-
mate letter (vowel). Here in धीमन् सु we have first दीर्घ and then
भुम् by the rule “उगिदचाम्—” । But if first भुम् comes being पर
and चित्ता (being a गुणान्तविति it is चित्ता) then there will be no
vowel in उपधा here, and this rule will be useless, so owing to the
force and significance of the rule we have first दीर्घ of the उपधा

vowel and then गुम् । Thus here Bhattoji says, “परं नित्य च गुम् वाधित्वा वचनसामर्थ्यात् आदौ दीर्घः” । Now in घीमात्सु add गुम् yielding घीमान्सु=घीमान्त् by सुलोप=घीमान् by सयोगान्तलोप ॥ And घीमन् औ=घीमन्त् औ=घीमन्त्ौ &c In सम्बोधन there being no दीर्घ we get घीमन् । In श्म् etc, the base is like मरुत् ॥ This दीर्घविधान by the present rule comes even after अलन्त घातु । But generally अलन्त घातु is not available, so to have an अलन्त घातु the author cites the case of नामघातु after the word गोमत् । Thus गोमन्तमिच्छति or गोमानिवाचरतीति गोमत् (नामघातु)+किप्=गोमत् । Now the rule “उगिदचाम्—” directs तुम् of an अघातुउगित् whereas गोमत् is a घातुउगित् so here तुम् cannot arise at all To solve this position Bhattoji says that ‘अच्’ in the sutra “उगिदचाम्—” is taken to make this नियम् e.g. if उगितकार्थ्य is to be made after a घातु then let it be done after the root अच् only and not of other roots So स्रसु+किप्=स्रत् is got without तुम्—उगितकार्थ्य by the above नियम् being available after the root अच् only Now it may be argued that if उगितकार्थ्य is to be made after the root अच् only, then let the sutra be “उगित, सर्वनामस्थाने—” (and अच् only will be covered by this उगित् here) Apprehending this argument Bhattoji following भाष्यकार says that ‘अघातो’ in the sutra is significantly taken to imply that तुम् is to come after words that were not घातु previously In गोमत्, the word though a घातु in नामधत्वावस्था still it was not a घातु in its still prior state, so तुम् comes after it And it being an अलन्तघातु दीर्घ in सु comes here and we get गोमान् &c सा+ङवत् gives the base भवत् meaning ‘you.’ It is अलन्त so we get दीर्घ in सी—तुम् comes as usual and the result is भवान् &c But भृ+शङ्=भवत् becomes

अथ नुं जी । For अथन words not being अथन जी in जी cannot come but नुं only as usual for the rule "अभिद्वाम्— comes on'r

NB—सहाय समान bases also take दीव in वी by this rule
Witness विद्या (here सम् of विद्यम् is not a सहाय) :

मित—। 'अतु' इति तुल्यवर्तीकं स्वतन्त्रं परम् । तदन्तविधिना चत्वनाम् इत्यर्थः ।
अथातो इत्यतु 'अतन्त्रात् विधीयते । मीच इति तृतीयात् सप्तमिस्तु अतुवर्तते
यथा—'अथ इति मी उपधाया दीर्घः । 'मी च इति मूर्धे तथामनुवर्तनम् प्राप्नोति
तन्त्रम् । अतितमाह—'अतन्त्रात् उपधाया दीर्घः स्यात् धातुभिश्च अतन्त्रात् च'
इत्यादि । "तन्त्रात्तन्त्रिकिणि नित्यं" भीमात् सु इत्यतः नमपि लोके ह्यन्तरेति प्रवर्तते ।
अतः परं नित्यं च एतत् नुम् प्रथमे भविष्यति । किन्तु नुमि पूर्व इति सति भीमात्
सु इत्यतः अनुपधात्वाभावात् दीर्घो न स्यात् । उपधाया 'अथो दीर्घविधानं च स्यात्
स्यात् । अतः अनेन सूत्रेण वचनसामर्थ्यात् परम् नित्यमपि नुमं बाधित्वा प्रथमे दीर्घः
ततः नुमं भवति तद्वत्—'परं नित्यं च नुमे बाधित्वा वचनसामर्थ्यात् चार्त्तौ दीर्घः ।
ततः भीमात् सु=भीमान् सु=सुभोष संवोचान्त्वोपात्तो भीमान् इति । अथातोऽप्य
तन्त्रात् दीर्घ इति उक्तम् । किन्तु धातव्यमादेशे चत्वनान् न । अतः चत्वनं धातु
द धितुं भीमात्समात् नान्वापाठ्यमाश्रित्य चापारं किञ्चात्तन्त्रात् भीमात् इति प्रातिपदिक
कम् । एतत् चत्वनं धातुवत् । अतोऽपि मी दीर्घः स्यात् । किन्तु अथ सवैनामस्यै
नुम् कथं स्यात् ? "उमिदचाम्—'सूत्रे 'अथातो' पक्षेणात् प्रवर्तते च "अनादाना
धातव इति श्रवित्वा चापारं किञ्चान्त्रं धातुनात् । अथातो उगितोच नुम् विधीयते ।
अ मीवत् धातव्यं परिहारं वक्ष्यति—'उमि चाम्—इति सूत्रे इत्यादिना—अतः सूत्रे
'अथ इति नलोपिना अयतेः पक्षेण एतत् नित्यं वीक्ष्यति । नियमश्च यथा—
यदि वाता उगित्वाद्ये तर्हि श्वेतलस्य अतरेव वीध्यम् नात्रैव चातीः इत्यर्थः । अतः
अ सु च सु इत्यादि उचितं चातीः किमपि विहितं सत् स्यात् इति श्रुत्वा नुम् न
स्यात् । एतत् सर्वे अयतेः उचितत्वेन सिद्धिं विषयं पक्षेणात् प्राप्यतात् भीध्यम् ।
एवं सति प्रवर्तते भीमात्समात् भीमात् इति नान्वापाठ्यमाश्रित्य कथं वा नुम् स्यात् ?

“उगिदचाम् ” इति सूत्रे अधातो इति ग्रहण, पूर्वे अधातुसूतस्य अधुना धातुत्वेऽपि गुम् यथा स्यात् तदर्थम् । ततश्च गोमत् शब्दात् नामधातुत्वान्नयणे ‘गोमत्’ इति धातुत्वेऽपि पूर्वमधातुभूतत्वात् अत्र गुम् तु स्यादेव, न तु उत्तनियमगरीणि गुमभावो भवेत् । तत गोमत इत्यत्र प्रातिपदिके सौ परे दीर्घे नुमि च सति गोमान् इति ॥ भा + उवतु = भवत् । अत्र डित्सामर्थ्यात् अभ्यस्यापि टिणोप । एषगञ् गुप्तपठ्याय । अस्य सौ अत्वन्त्वात् दीर्घे उगिचाञ्च नुमि सति भवान् इति । भवन्तौ — भवन्त इत्यादि धीमत्शब्दवत् ॥ शब्दन्तस्य गञ्स्य तु अत्वन्त्वाभावात् न दीर्घः, गुम् तु उगित्वात् स्यादेव । अत सू + श्ठ = भवत् । अस्य सौ भवन् इति ॥ असन्तस्य अधातोः किम् ? वेधा, इति । अत्र वेधसो अस्मागस्य धातुत्वाभावात् सौ परे दीर्घः । अधातोः किम् ? दुकूल वस्ते इति क्विपि दुकूलव । अत्र अस्मागस्य धातुत्वात् न दीर्घः ॥

दा + श्ठ = ददत् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ “उगिटचाम्— इति नुमिप्राप्ते विज्ञेय कथयितुमुपन्यस्यति—

४२६ । उभे अभ्यस्तम् । ६।१।५ ॥

दी— । षाष्ठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे समुदिते अभ्यस्त-
स ज्ञे स्तः ।

The duplication that is ordered in the sixth chapter of the अष्टाध्यायी both taken together are called अभ्यस्तः ।

मित— । “एकाचो द्वे प्रथमस्य इति सूत्रात् ‘द्वे’ वर्त्तते । ‘द्वे’ इत्यनेन षष्ठाध्यायगत द्वित्वमेव विवक्षितम् । तदाह—षाष्ठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे इत्यादि । अत अभ्यस्तसंज्ञायाः द्वित्वनिवन्धनत्वं ज्ञेयम् ॥ प्रकृते च ददत् इत्यत्र ‘ज्ञौ’ (६।१।१०) इति सूत्रेण यत् द्वित्वं विहितं तत् समुदितं अभ्यस्तसंज्ञं स्यात् । तत आह—

४२७ । नाभ्यस्ताच्छतुः । ७।१।७८ ॥

दी— । अभ्यस्तात् परस्य शतृर्णम् न स्यात् । ददत्—ददद् । ददतौ ददतः (इत्यादि) ।

After an अ ल hasse दृढ do-s not take नृम् । So नृम् in दृढ due by the rule “उदिद्वाम्— is prohibite । So दृढ + नृ १०० ५ दृढनृ । जस and ददृढ by इत्तम् ।

मित— । “उदिद्वो नृम् धातो इति ज्ञातम् नृम् वपते । उदिद्वमाह— दृढ नृम् परस्मैपदम् नृम् न ॥ तत्र नृम् इदम् उदिद्वाम्— इति वाम् । नृम् वाच्यम् । इत्युप चत्वारिभाषायां मी दीर्घीणि न उति नान् इत्यत्र दृढान्—ददृढ इति ॥

४२८ । जित्तित्याद्य पट् । दीर्घाद् ॥

हो— । पट् धातुवाच्य गतिनिश्चय मन्त्रम् एतच्च चत्वारिभाष्यम् । अस्तु—अस्तुद् अस्तौ—अस्ततः । एवं जायतु ददितु, मातु घञासतु ॥ दीर्घाद्व्याप्तिरपि ह । इत्येवात्तु पट्-व्ययम् परस्मैपदम् । दीर्घतु । वय्यतु ॥

The six roots taken along with जस as the central root in the उदिद्विच धातु पाठ are all in grammar technically known as चम्बल धातु । The care—जस ज्ञाय दग्धि जञातु मातु दीर्घ and विञातु । These being चम्बल their दृढ forms are decline like दृढ without नृम् । Now though दीर्घ and विञातु are आत्मनिपद लिंग दृढनृ and have no दृढ so far still these being vedic roots take परस्मैपद by स्वल्प (change of परस्मैपद from आत्मनिपद viceversa) so they are taken notice of here

मित— । “उदि चम्बलम् इति नृदिच चम्बलम् चत्वारि विधीयन्ते दित्तिनिश्चय नृम् चम्बलानिश्चयम् किन्तु अत्र उदिद्व्यापि तत् विधातु नृत्तमाश्रम्यति । जस ज्ञाय दग्धि जञातु मातु दीर्घाद् विञातु इति यत्र उदिद्विचपठिता धातवो चम्बला मीमा । तत्र एतेषां अतुमुम् नृदृढनृ पदम् ॥ दीर्घाद् विञातु इत्यत्रो दित्तात् आत्मनिपदिनेपि परस्मैपदिनं वाच्यमस्मदीनं व्युत्पन्नम् । तत आत्मनो यच्चपि स्यात् । ततश्च अतुमुम् घञा न स्यात् तदर्थम् चम्बलपदम् ॥ इति तात्पार् ॥

अधुना पकारान्ता शब्दाः कथ्यन्ते । गुप् रक्षणे + क्तिप् = गुप् इति प्रातिपदिकम् । असौ सौ, सुबलुपि—

दी— । गुप् (चत्वेन) गुप् (जश्त्वेन), गुपौ गुपः । गुप्स्याम् । इत्यादि ।

मित— । आमादौ पदत्वात् जश्त्वेन 'प्' इत्यस्य 'व' स्यात् । तेन गुप् स्याम् इत्यादि ॥

अधुना शान्ता शब्दा निर्दिश्यन्ते—

४२६ । त्यदादिषु द्वशोऽनालोचने कञ्च । ३।२।६० ॥

दी— । त्यदादिषु उपपदेषु अज्ञानार्थात् द्वशधातोः कञ् स्यात् । चात् किन् ।

When त्यद् &c, as उपपद् precedes the root दृश् not meaning 'ज्ञान' (knowledge), the root takes कञ् also किन् । Then in तद् + दृश् + किन् we look forward for the proper form—

मित—सुगमा ॥

४३० । आ सर्वनाम्नः । ६।३।६१ ॥

दी— । सर्वनाम्नः आकारोऽन्त्यादेशः स्यात् दृग्दृश्चतुषु । कुत्वस्य असिद्धत्वात् 'ब्रश्च—' इति षः । तस्य जश्त्वेन ड , तस्य कुत्वेन गः , तस्य चत्वेन पदो क । तादृक्—तादृग्, तादृशौ तादृशः ॥ 'षट्वापवादत्वात् कुत्वेन खकारः' इति कैयटहरदत्तादिमते तु चत्वाभावपदो 'ख एव श्रूयते न तुग , जश्त्वं प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात् । 'दिगादिभ्योयत्' इति निर्देशात् नासिद्धत्वम् इति वा बोध्यम् ॥

आकार comes at the end of सर्वनाम् words when दृग्, दृश्, and वतु follows Thus तद् + दृश् + किन् with आकार at the end of तद् gives तादृश् । In तादृश् + सु we have कुत्वा by the rule "किन्प्रत्ययस्य कुः" (८।२।६२) and this श् becomes ख by "चथो द्वितीयः,—" । Now this

कुल is असिद्ध with regard to क्त by the rule 'वृत्— (पा१।१६) so the sūtra "वृत्— operating we get क्त here which by क्तञ् becomes क्तः । And this क्त now by कुल becomes न which by चञ् turns into क्तः । So the result is ताडकृ—ताडकृ &c. Kaiyata and Haradatta &c, however hold that कुल by the rule 'किन् प्रत्ययश्च क्तः bars क्त by the rule "वृत्— so ताडकृ+सु gives ताडकृ by कुल with क्त at the end when not allowing optionality of चञ् by the rule 'वाच सामे for acc. to them कुल is असिद्ध with regard to क्तञ् by the rule 'भक्षा लभोके (पा१।१६) । But Bhattoji says that कुल is not असिद्ध with regard to क्तञ् for this is evident from the rule 'दिवादिभ्योभत्' where दिङ् + चादि becoming दिङ् + आदि = दिगादि (admitting of क्तञ् after कुल) । So the forms acc. to our author is ताडकृ and ताडकृ in सु ।

नित—। 'चा' इति लुप्तविभक्तियो मि० ।। ३५३५५५५ (१।१।५८) इति सूत्रमत्र वर्तते । अक्षोऽन्त्यपरिभाषया 'चा च अन्त्यादिभ्यः स्यात् । अस्मिन् ताड— पूर्वनाम चाकारोन्त्यादिभ्यः इत्यादि । एवं ताड+इङ्गन्तिङ् इत्यत्र दशाक्षरं चात्वे ताडकृ इति । अत्र सी ताडकृ+सु इत्यत्र इङ्गन्त्यादिना सुबोधः ततः ताडकृ इति जाते 'किन् प्रत्ययश्च क्तः' इति यत्र क्तः । यत्र च कुलञ् असिद्धत्वात् "वृत्—" इति सूत्रेणाप्यत्र स्यात् । 'भक्षा लभोके—' इति यत्र क्तः । अत्र च चञ्चलं यत्वे क्तः । ततः ताडकृ—ताडकृ इति । मदान्तरमाह—अन्त्यादिभ्यः इत्यादिना । "किन् प्रत्ययश्च क्तः" इति सूत्रेण परत्वात् प्रवर्तते 'च किन् प्रत्ययश्च क्तञ्' इदं कुलञ्च मयादि क्तञ् विच्यर्थं सूत्रं वाच्यं एव इति कथ्यते इत्यत्र । ततः एवो मते कुलीनाम यत्र क्तः । अत्र लङ्गिणं च न स्यात् कुलविभक्तिं न लभ्य असिद्धत्वात् । किन्तु पञ्चदश इदं मते दूषकम् अक्षरसीमाह— दिवादिभ्योभत् इति निर्दिष्टात् इत्यादिना । 'दिवादिभ्योभत्' इत्यत्र सुबोधः एव दिङ् इत्यत्र कुलञे सति अक्षरं विच्यत् कुलञे सति क्तञ्

त्वस्य असिद्धत्वं नाजीगणत् । अतः कुत्वे सत्प्रतिपत्तिं जश्त्व स्यादेव । ततः तादृक्-
इत्यात्र गकारः एव ओतुं योग्यः ॥ विशतीति विश्+क्विप्=विश् इति प्रातिपदिक-
कम् । अस्य सौ विशेष आरयति—

दी— । “ब्रश्च—” इति षत्वम्, जश्त्वचत्वे । विट्-विड्, विशौ—
विशः । विशम् । (१ विड्भ्याम् इत्यादि) ।

मित— । नश्यतीति क्विप् ‘नश्’ इति प्रातिपदिकम् । अत्र विशेष-
माह—

४३१ । नशेर्वा । ङारदृ३ ॥

दी । नशे कवर्गोऽन्त्यादेशः वा स्यात् पदान्ते । नक्—नग् । नट्
नड् । नशौ—नशः । नश्भ्याम् नड्भ्याम् इत्यादि ।

Of the base नश्, कवर्ग is optionally ordered at its end when it is at the end of a पद । Thus by सुलोप we get नक्—नग् by कुत्वं, and by षत्व we get नट्, नड्, &c

मित— । “क्विन् प्रत्ययस्य कु” इति पूर्वसुवात् ‘कु’ वर्त्तते “पदस्य” इत्यधि-
कारश्च अस्ति । तदाह—‘नशे कवर्गोऽन्त्यादेशः वा स्यात् पदान्ते’ ॥ असति कुत्वे
प्रत्यादिभूतेषु षत्वमपि स्यात् । तस्य जश्त्वेन डकारः इत्यादि ॥

४३२ । स्पृशोऽनुदके क्विन् । शारपट ॥

दी— । अनुदके अपि उपपदे स्पृशोः क्विन् स्यात् । धृतस्पृक्
धृतस्पृग् । धृतस्पृशौ—धृतस्पृश । क्विन्प्रत्ययो यसमात् इति बहुव्रीह्या-
श्रयणात् क्विप्यपि कुत्वम् । स्पृक् । पङ्क्त्याः प्राग्वत् ।

When a सुबन्त उपपद other than the word उदक precedes the root स्पृश् then it takes क्विन् । Thus धृतं स्पृशतीति will give धृतस्पृक् with क्विन् । In सु, the form is धृतस्पृक्—धृतस्पृग् by कुत्वं by the rule “क्विन् प्रत्ययस्य कु” । In this rule if क्विन्प्रत्ययस्य be broken up as

ङिन् प्रत्यासृज्यात् सः then स्य ह will also where with ह्रिप् take
कुल for ङिन् is made after it under some circumstances (as this
present rule says) Thus the base स्य ह (with स्य मन्ङिप्) will
be declined as स्य क &c Here also चल by प्रयादि rule डल by लघुत्व
and 'न' by कुल and ल by चल विकल्प is same as in the case of ताडन्
before So Bhattoji says नञ्चनवा मास्यत् ।

मित—। सुपिप्प इति सूत्रात् 'सुपि' वर्तते । तन्नाह— अनुवर्ति (उदक
मन्मिद्रे इत्यर्थः) सुपि उपपदि स्य ङे ङिन् इति । ततः दृते स्य वर्ततेति ङिनि
दृतस्य स इति प्रातिपदिकम् अस्य सी कुलेन खः प्रयादिना यः । तस्य लघुत्वेन
ङः ततः कुलम् । चल विकल्प ताडस्यत् । ततः दृतस्य क—दृतस्य म इति ॥
ङिन्प्रत्ययस्य कः इति सूत्रस्य ङिन्प्रत्ययस्य इति पदम् अनुवर्तिमभाषीन 'ङिन्
प्रत्ययो ब्रह्मात् इति यदि व्याख्यायते तदा निवृत्त्यपदि स्य ङे ङिपि सति अपि कुल
प्रवर्तते यतः स्य ङे अन्त्य उपपदि ङिन् भवति ॥ ततः स्य वर्ततेति ङिपि स्य ह ।
चल सी—स्य क इति । अत्रापि पञ्चनवा मास्यत् चल—अल कुलचल इत्यर्थः
'मा नत् उल्लभत् ताडस्यत् वा ज्ञेयो ॥

दी—। निधुवा प्रागल्भ्ये (इति धातुः) । अस्त्य्यात् अस्त्य्या—
वधूक— इत्यादिना क्विप् । द्वित्वमन्तोदात्तत्वं च निपात्यते । कुत्वात् पूर्व
अस्त्वेन डः ताः कः (अग्रे प्रतिबुद्धं असिद्धत्वात् प्रथमे अग्रेण पञ्च इत्यादि तस्य
कुलेन मकारः चल च चर्लविकल्पेन ककारः इत्यर्थः) । धृञोतीति वधूक—
वधूगः । वधूपौ—वधवः । वधून्म्याम् इत्यादि त इत्यानि मुन्म्यासीति (रत्नमुप
इति प्रातिपदिकम् । चल सी रूप यथा—) रत्नमुद—रत्नमुद (गगलेन चल कः ।
चर्लविकल्पेन च ट) । रत्नमुपौ—रत्नमुपः । रत्नमुद म्याम् इत्यादि त

मित—। अष्टना विभक्त्यवयवनात् नव शब्द उपपत्ति—

दी—। "पट्म्यो लुक्" (सूत्र २६१) [अमेन गगन्धी लुक् । ततः
न लपत्ते । तदाह—] पट्—पट । पट्भिः । पट्म्यः । [अस्मि त]
"पट्पट्म्यो लुक्" (सूत्र ३३८) इति सूत्रम् । (एवं पट नाम् इत्यत्र टुलम् त

स्यादेव तदाह—) ‘अनाम् इति पय्युदासात् (प्रतिषेधात् इत्यर्थः) न ण्यु-
निषेधः । ‘यरोऽनुनासिके—’ इति विकल्प बाधित्वा ‘प्रत्यये भाषायां
नित्यम्’ इति वचनात् (ठस्य) नित्यमनुनासिकः (एव पट् नाम् इत्येव पदा-
न्त्यस्य यर ट् इत्यस्य अनुनासिके सति ‘पण् नाम्’ इति अस्य छुत्वेन पणाम् इति)—
पणाम् । पट्छ—पट्छ (इ सि धुट्’ इति विकल्पात् छुटि सति ‘पटतम् इति) ॥
(‘पड्भ्यो लुक् , “पटचतुर्थ्यश्च’ इत्यनयो अङ्गत्वात् तदन्तविधिरस्मि तदाह)
तदन्तविधिः । परमपट् । परमपणाम् (प्रिया. पट् इत्यस्य इति वक्तृर्नाम इत्येषः
प्रियपप् इति प्रातिपदिकम् । अत्र पप् शब्दस्य गौणत्वात् लुग्लुटौ न स्तः । तदाह—)
गौणत्वे तु प्रियपप् । प्रियपणाम् ॥

Eng—Easy.

मित— । सुगमा ॥ पठितुमिच्छतीति सति किपि पिपठिप् किप् इति स्थिते
‘अतो लोपः’ (६।१।१८) इति अकारि लुते पिपठिप् इति प्रातिपदिकम् । तस्य
सुलोपे पदत्वे सति, यत् ‘प्’ इति तदादी ‘स्’ आसीत् ततोऽव “समजुपो र्” (८।२।६६)
इति स्त्वम् । इदं—स्त्व प्रति “इष्को” (८।३।५१) इति कृतस्य पत्वस्य अस्ति-
त्वात् “समजुपो र्” इति स्त्वमेव स्यात् । एतत् सर्वमुद्दिश्याह—

दी । स्त्व प्रति पत्वस्य असिद्धत्वात् पिपठिप् इत्यत्र “समजुपो र्”
इति स्त्वम् ।

मित— । तेन पिपाठिर् इति पठे सति आह—

४३३ । वोरुपधायाः इकः । ८।२।७६ ॥

दी— । रेफावान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्यात् पदान्ते ।
पिपठोः—पिपठिषौ—पिपठिप् । पिपठौभ्याम् । “वारि” (सप्तमी
बहुवचने छपि विशेषमाह—) इति वा विसर्जनीयः ।

The penultimate इक् vowel of a verbal root ending in रेफ (र्)
वा व् becomes lengthened when final in a पदः । Thus in पिपठिप्
which ends in र्, of a verbal root we get दीर्घ of the उपधा इकार and

the result is पिपडो &c. Similarly पिपडोर्नाम् । In पिपडिब सु we first get पिपडो by उपपत्ति then by the rule 'वा यदि' we get optional विभर्जनीयम् here. Then for 'सु' of सु here it is said—

मित—। एष इत्येति चो । तयो चो इति । एतच्च मिमिक्षातो दृष्टं इति सूत्रात् पदान्तात् 'धातो' इत्येव विधीयते । पदान्तात्पदान्तात् । तदाह—
विधावात्मना धातोरुपधाया इत्यादि । एष पिपडोर इति ज्ञाने विभर्ज ततः पिपडो इति । आना १ पदान्तात् चतस्रः सूत्रेषु उपधानोर्ध्वे पिपडोर्नाम् इति ॥ पिपडिब सु इत्येव दीर्घे मिति 'दी' सुपि (८३११६) इति विभर्जनीयम् । ततः वा यदि इति सूत्रेण विभर्जनीयम् । विभर्जनीयमावप्य विभर्जनीयमावप्य ततः पिपडोर्नाम् पिपडो सु इति उपपत्तिरिति इत्येव ॥ अन्त्ये पदान्तात् पदान्तात् 'वादी' इति ज्ञाने चतस्रः विधानमाह—

४३४ । तुम् विभर्जनीयमावप्य वापि । ८१ । १५८ ॥

ही—। एतेः प्रत्येकं व्यपधानेऽपि इत्युक्त्या वास्य सस्य सूत्रव्यापेक्ष स्यात् । प्लुत्यन पूर्वस्य वत्त्वम् । पिपडो-यु-पिपडो-यु-प्रत्येकम् इति व्याख्यानात् अमेकव्यपधाने वत्त्वं न—निस्त्व निस्ते । तुम् पदस्य तुमस्यानिकापुस्वारोपलक्षणाद्यम् व्याख्यानात् । तनइ न—अदिनइ पुष्ट । अतएव न उपपत्तिरिति । ॥

A dental सकार coming after an इन् letter (i.e., vowel and इव वरत्न) and after सकार becomes cerebral if तुम् विभर्जनीयम् and अर each separately intervenes. Thus in पिपडोर्नाम् and in पिपडोर्नाम् सु we get न् in सु though अर + विभर्जनीयम् intervenes respectively. Then in the first case the previous सकार also becomes cerebral by the rule "दुना दु" । So we get पिपडोर्नाम् + पिपडो सु । As the explanation here is "when each of these i.e. तुम् अर &c. int. uses. So when several of these intervenes simultaneously then cerebral does not come. Thus in निज + निजे गौ from the root निज + ख

and नि + से respectively, both गुम् and शर् (स्) intervene between इण् vowel in नि and स्, so no cerebral here The गुम् here does not stand for अनुस्वार in general, but for अनुस्वार in place of गुम् only, so in मुह्निस् and in पुस् we do not get cerebral for in the first there is no अनुस्वार in place of गुम् and in the second instance the अनुस्वार is not of गुम् । And that गुम् does not represent अनुस्वार in general is also proved from taking शर् here separately If गुम् is for अनुस्वार, then there will be tautology, for अनुस्वार in general is included in शर् (cp—शर्ष्वपि अनुस्वारस्य पाठात्) ।

मित— । “इण्को ” (पा३प्र१) इति वर्तते । “अपदान्तस्य सूर्ध्वन्य ” इत्यतः ‘सूर्ध्वन्य ’ इत्यप्यस्ति । तदाह—‘एतैः प्रत्येक व्यवधानेऽपि इण्कुम्भ्या परस्य’ इत्यादि । गुमव्यवाये विसर्जनीयव्यवाये शर्ध्ववायेऽपि इण्कोक्तस्य सकारस्य सूर्ध्वन्यादेशः । व्यवाय- शब्द, इदानीं सन् प्रत्येकमभिसवध्यते । एव प्रकृतेऽपि पिपठौ सु इति पचद्वये सति आद्ये शर्ध्ववाये षत्वे ष्टुत्वेन पूर्वस्य षकारः, द्वितीये विसर्जनीयव्यवाये षत्वे पिपठौ सु इति भवति ॥ द्विती “प्रत्येकव्यवधाने” इति व्याख्यानात् अनेकव्यवधाने षत्व न स्यात् । एवं निष्पु निष्के इत्यत्र गुम् शर् इति उभयव्यवाये सति ‘स्व’ इति ‘सि’ इति नाम षत्वम् ॥ अतः सूत्रे गुमग्रहणं च गुमस्थानिकानुस्वारोपलक्षणार्थम् न तु सर्वानुस्वारग्रहणलक्षणम् । तेन मुह्निस् (मुह्निस्शब्दस्य सतमीवहुवचनम्) गुमो अनुस्वाराभावे न षत्वम्, पुस् इत्यत्र अनुस्वारस्य गुमस्थानिकत्वाभावाद् न चाप्यत्र षत्वम् । यदि च गुमग्रहणेन अनुस्वारभावो गृह्यते तदा गुम पृथक्ग्रहणम् अनावश्यकम्, यतः अनुस्वारस्य शर्ष्वपि पाठात् शरग्रहणेनैव गतार्थता स्यात्, अत आह “अतएव न शरग्रहणेन गतार्थता” इति ॥ ‘कर्तुमिच्छति’ इति स्नि किपि “अतोलीप” इति सूत्रेण अलोपे चिकीर्ष इति प्रातिपदिकम् । ‘हलिच’ (पा२७७) इत्युपधादीर्घः । अस्य सौ हल्ङादिना सुलोपे “रातस्य” (पा२२४) इत्येतत् प्रति “इण्को ” (पा३प्र७) इति षत्वस्यासिद्धत्वात् षलोपे “खरवसानयोऽपि विसर्जनीय” (पा२१५) इति विसर्जनीये सति ‘चिकी’ इति भवति । एतत् सर्वं उद्देशीकृत्याह—

दो—। शतस्य (सूत्र २००) इति (चिकीप् इत्यत्र) लोपो विभ ।
 ("४ वधानयो—" इति विसर्गः) । चिकी, चिकीयो चिकीर्षः । [एवं
 चिकीय भाम् इत्यत्र पदत्वे लोपोपि सति चिकीर्षाम् इति । चिकी० सु इति किति च
 पक्षादे "इच्छाः" इति बलं सुपि परि रोरेच इति रो सुपि" इति शब्दे नियमात्
 विसर्गं विभर्जनीयम् । ततः चिकीषु इति सिध्यति । तदिवाह—] 'रोः सुपि'
 इति नियमात् न विसर्गः—चिकीर्षु ॥

(दा०मन्त्रेण वक्ष्यति—) 'द्वेमेवोस्' इति (पञ्चादिभ्यश्च) । द्वित्वसाम
 र्थात् टिओप (द्वो इति) । (चत्र) वत्त्वस्याभिव्यक्त्यात् स्त्वविस्मो
 (समगुण) इति दत्ते सति विसर्गः—ततः—द्वो द्वोपौ द्वोप । पदभो—
 इति सूत्रेण वा द्वोपन् (ब्रह्मादी) । द्वोप्यः । द्वोप्यः । द्वोप । द्वोपा ॥
 (विभिन्नं वक्ष्यं निरूपयति—) 'विष् प्रवेक्षी । भ्रमणात् द्विप । [द्विपु सिध्य
 तोति विष् + सुन् + कटिति = विविष् + सति = विविष् + सति (ब्रह्मादि नृत्वेणान्
 भ्रम्यं त्यात् सूत्रं पञ्चा०) = विविष् + सति ("ब्रह्मा वा सि इति सूत्रेण ब्रह्मका" =
 विविष्कति (सकारस्य प्रत्ययान्वयत्वात् आरिम् प्रत्ययकोष" इति पक्षम् । अत्रात्
 विविष्वातो द्विपि विविष् इति प्रातिपदिकम् । अन्वयी विविष्सु इत्यत्र इ-धादिना
 सुन्तोपि "वडा वा सि" (प्रति० १) इति निश्चितम् ब्रह्मस्य असित्वात् पञ्चास्य
 भ्रम्यागन्तव्योप । संयोगान्तोपि सति कत्वस्य निमित्तं सुप् कत्व न स्यात् । ततः
 ब्रह्मादिनृत्वेण बलं पुन प्रवर्तते तत जगत्त्वचक्षे—विबिट—विबिट इति । एतदभि-
 प्रेक्षाह—]

स्त्वस्याभिव्यक्त्यात् संयो ॥ न्तलोप । "प्रत्यय— इति य । अन्त्यच ० ।
 विविट—विबिट । विविटौ—विबिटः इत्यादि ॥

("तच् तदूच वे इति धातो द्विपि तच् इति प्रातिपदिकम् । असादी इन्
 धादिना सुन्तोपि "को— इति कलोपि च बलं जगत्वेन च तस्य चत्र विवत्त्व
 ततः तट—तट इति । चट पाह—) 'स्कोः—' इति कलोप तट—तट
 तटौ तट । तटस्याभिव्यक्त्यादि ॥

(वा वक्ष्यतीति द्विपि वोरच इति प्रातिपदिकम् । तच् तच् इत्यम् तदाह—)

गोरट् गोरङ् गोरज्ञौ, गोरज्ञ ॥ (तच् + णिच् रच् + णिच् इति तद्धि रणि
धातो क्किपि “शेरनिटि” इति णिलोपे तच् रच् इति प्रातिपदिकद्वयम् । एतयो
सौ हल्ङादिना सुलोपे सति “स्को सयोगाद्यो ” इति ककारलोपो न भवति ।
तदाह—) तद्धिरक्षिभ्या एयन्ताभ्या क्वपि तु “स्कोः”—इति न प्रवर्तते ।
णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् (“अच परस्मिन्” इति स्थानिवत्त्वात् इत्यर्थः) ।
‘पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्’ इति त्विह नास्ति । ‘तस्य दोषः सयोगादि-
लोपलत्वव्युत्पत्तेषु’ इति निषेधात् । तस्मात् (“स्कोः—” इत्यस्य अप्रवृत्ते)
सयोगान्तलोप एव । (ततः अन्यस्य प्रकारस्य लोपे सति—) तक्—तग् ।
गोरक्—गोरग् ॥

(सन्नतस्य पचधातोः सति पिपच् लटि इति स्थिते “चोः कु इति कुत्वे पिपचति ।
अस्य क्किपि पिपच् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ हल्ङादिलोपे “स्कोः ” इति
कलोपो न स्यात् । यतः चकारस्थानिक कुत्वे “स्कोः—” इति कलोपः प्रति असिद्ध-
मेव । ततः सयोगान्तलोपे सति पिपक् पिपग् इति । अत आह) “स्कोः—”
इति कलोपः प्रति (चकारस्थानिकस्य) कुत्वस्य असिद्धत्वात् सयोगान्तलोपः
पिपक्—पिपग् ॥ (एव विवच् दिधच् इति प्रातिपदिकयो रूपाणि तदाह—
एव विवक्, दिधक् इति ॥ इति भान्ता ॥ (अथ सकारान्ता कथयन्ते—) पिप्
गतौ । सुष्ठु पेसतीति (क्किपि सुपिस् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ हल्
ङादिना सुलोपे “ससजुषो रु” इति कृत्वे “वोरुपधाया —” इति दीर्घः सुपी इति
तदाह—) सुपी, सुपिसौ, सुपिसः । सुपिमा, सुपीभ्याम् । सुपीषु—
सुपीष्पु (पिपठीष्—पिपठीष् इत्यादिवत्) । भुव सुट् । तुस खगडने (इति
धातो क्किपि सुपुस् इति प्रातिपदिकम् । सुपिस्वत् रूपम् इति शेषः) ॥ (अदादि
नानार्थकस्य विदधातो वेतीति श्वादेशे “विदः शतुर्वसु” इति सूत्रेण वस्वादेशे विदन्
इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ ङिल्लीनुम्, “सान्तमहत् ” इति सर्वनामस्थाने
नकारस्य उपधादीर्घः । सुलोपसयोगान्तलोपो—विद्वान् इति । तदाह—(विद्वान्
विद्वांसौ—विद्वांसः । हे विद्वन् । विद्वांसम् विद्वांसौ ।

मित—। विहस + अस इत्यत्र सति सवनामध्यागमाभावात् सर्वप्रामाण्यं
४३५ । वसो सम्प्रसारणम् । द्वा४।३३ ।

दी—। वसन्त्यस्य सस्य सम्प्रसारणं स्यात् । पूर्वस्यम्, पत्न्यम्
विदुष । विदुषा । “वसुसु— (सूत्र ३३४) इति वचम् । विदु
त्रयाम् इत्यादि ।

Of a word ending in वसु (ie affix having वसु in it) and be-
coming a “स” सम्प्रसारण comes in thus in विहस + अस (अस) विहस्
ends in वसु and is a “स” । So here the final ‘व’ by सम्प्रसारण
becomes स and the form is विह ससु which by the rule “सम्प्रसारण”
takes पूर्वस्य and becomes विहस then there is वसु by the rule “आदि-
प्रत्ययबोध” and we get विदुष which with the addition of अस turns
into विदुषः । Similarly विदुषा । Now in विदुष्याम् the वल्लभ word
विहस being पदान्त takes final द् by the rule “वसुसु—” (rule 334)
and the form is विहस्याम् &c.

मित—। ‘वसो’ वल्लभास्य इत्यर्थः । भाविनो वसते । तत आह—
‘वल्लभास्य सस्य’ इत्यादि । एवम् विहस + अस इत्यत्र सम्प्रसारणेन वकारस्य सत्वे
विह ससु + अस इति प्यति ‘सम्प्रसारण’ इति पूर्वस्ये सति विहस + अस इत्यत्र
प्रत्ययबोधनात् वसो च विदुष इति । विदुष्याम् इत्यत्र विहस इत्यस्य पदान्तात्
“वसुसु” इति सत्वे विहस्याम् इति एवं विदुषः ।

उदधातो “भाषायां उदधसुव इति लिटः कसु” इति सव + कसु—सिद्धिभ
इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ उबिलागुमि सति आत्मनस्त— इति सर्वनामध्यामि
दीव । वल्लभादिना सुलोप स मोनान्बोप तत सिद्धान् इति एतत् सर्वमभि
प्रेक्ष्य आह—

दी—। सेद्विनाम् सेद्विनाम्—सेद्विनाम् । सेद्विनाम् । सेद्विनाम् ।
(सिद्धिभ + (अस) अस इति प्यति “वसो” सम्प्रसारणम्” इति सिद्धि स अस इति प्राति

पूर्ववत् पूर्वस्ये पत्वे सेदि उस् अस्=सेदुष इति स्यात् । किन्तु सेदुष, इत्येव युक्त
 रूपम् । तदेव समर्थयितुमाह—) अन्तरङ्गेषु इडागमः सम्प्रसारणविषये न
 प्रवर्तते । “अकृतव्यूहा—” इति परिभाषया । सेदुष [सेद्विस+अस्
 इत्येव इडागमस्य वसमाश्रित्य भवति, सम्प्रसारणेन वसो वकारस्य नाशात्, निमित्ते
 विनष्टे तदाश्रितकार्यमपि नश्यति इति इडागमोपि निवर्तते ततः सेद उस्+अस्=
 सेदुष । एतच्च “अकृतव्यूहा पाणिनीया” इति परिभाषया भवति इति प्रागेपि
 व्याख्यातम् । “निमित्तापाये नैमित्तिकास्याप्यपाय” इति न्यायमेव “अकृतव्यूहा—
 इति परिभाषा वदति] । सेदुषा । सेदिवक्ष्याम् इत्यादि (विवस शब्दवत्) ॥
 (सुन्हिस्+किप्=सुहिस् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ हल्ङादिना सुलोपः ।
 सयोगान्तस्य लोपः ततः “न्यापदान्तस्य भलि” इति भल् सकारमाश्रित्यप्रवर्तितो-
 लुसार निमित्तापायात् स्वयं निवर्तते ततः सुहिन् इति । अत्र “सान्तमहत” इति
 दीर्घस्य न स्यात् कारणमाह—) “सान्तमहत—(सूत्र ३७१) इत्यत्र सान्तसयो-
 गोपि प्रातिपदिकस्यैव गृह्यते न तु धातोः, महच्छन्दसाहचर्यात् (प्रकृते तु
 सुहिस् इत्यत्र सान्तसयोगस्य धातो अत्र न दीर्घः) । सुष्टुं हिनन्तीति सुहिन्,
 सुहिसौ, सुहिसः । सुहिन्भ्याम् इत्यादि । सुहिन्सु- सुहिंसु । ‘नश्च’
 इति सूत्रेणात्र वैकल्पिको घट् स्यात् ॥ (ध्वस्+किप्=“अनिदिताम्—” इति
 नलोपः, ध्वस् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ सोर्लोपे “वसुस सुध्वस्—” इति
 पदान्ते दः । ततः ध्वत् इति । तदेवाह—) ध्वत्—ध्वद्, ध्वसौ, ध्वसः ।
 ध्वक्ष्याम् ॥ एव सत् ॥

Eng—Easy

मित्— । पूष पवने इति धातो “पूषो डुम्सुन्” इति उणादिसूत्रेण डुम्
 सुन् प्रत्ययैः । ड—न—उकारा इति । डित्वात् अयस्यापि टि लोपः । ततः
 पुस् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सर्वनामस्थाने विशेषमाह—

४३६ । पुंसोऽसुड् । ७।१।८६ ॥

टी । सर्वनामस्थाने विवक्षिते पुंसोऽसुड् स्यात् । असुड उकार-
 उच्चारणार्थः । ‘वहुपुंसो इत्यत्र ‘उगितश्च’ इति ङीवर्थं कृतेन ‘पूषो

हुम्भुन् इति प्रत्ययस्य उगित्त्वेनैव हुम् सिद्धेः । पुमान् । हे पुमन् ।
पुमानौ—पुमांस । पुसाः । पुसा पुम्याम् पुम्माः ॥ इत्यादि । पुति
पुसु म

When सर्वनामस्थान affix is being intended then असुङ् is ordered at the end of the base पुम्स । Here उकार of असुङ् is for उच्चारण and not for उबिलम्ब as old commentators suppose. In the बहु व्रीहि—बहुव पुमांस यसा we by भुवन्तु get बहुपुम्+ञीप् by the rule “उगित्”=बहुपुंसौ । Here ञीप् comes because the affix हुम् सुन् is उगित् and in ञीप् असुङ् has no प्राप्ति at all for it is not सर्वनामस्थान affix and हुम् also by the rule उगित्— comes for the affix हुम्— सुन् is उगित् ; so उ of असुङ् is for its pronunciation and not for उगित् कार्यं । Thus in पुम्सु सु, we by असुङ् at the end get पुम्सु सु and by हुम् we get पुम्सु सु now by सामान्यत— the उपधा of नकार become दीर्घ and we get पुमान् सु सु । Now by सुलोपसंयोगान्नञोपी we have पुमान् । In हे पुमन् the rule सामान्यतः— has no application for अन्ति is not a सर्वनामस्थान affix ; and so on.

सितम् । “इतोऽत् सर्वनामस्थाने इति धृमात् सर्वनामस्थाने वतते । तदाह—
‘सर्वनामस्थाने विवक्षिते इत्यादि ॥ असुङ् उकार उच्चारणार्थं न तु उगित् कार्यार्थं
वत बहुव पुमांस यसा इति बहुव्रीहि भु वृत्ति ञीप् च बहुपुंसौ इति जायते ।
अत्र ञीप् असर्वनामस्थानत्वात् असुङ् प्राप्तिश्च नास्ति किन्तु ‘पूजो’ ‘हम्भुन्’ इति
प्रत्ययस्य उबिलादेव उगित् इति ञीप् सिध्यति । अतः असुङ् उकार उगित्
कार्यार्थं न । एवं नृमपि अत्र प्रत्ययस्य उबिलादेव भवति तदाह— ‘बहुपुंसौ’ इत्यत्र
‘उगित्’ इति ञीप् इतिग इत्यादि ॥ पुम्सु सु इति स्थिति असुङ् । पुम्सु सु इति
आसि उगित्त्वात्— इति नृमि पुम्सु सु । सुलोपसंयोगान्नञोपी । ततः पुमान्
इति । ‘हे पुमन्’ इत्यत्र सन्तु सर्वनामस्थानात्मानात् असति दीर्घं सिध्यति ॥

अधुना उच्यते यत् अपविष्टमस्य सौ विवक्षितं नस्यति

दी । ‘अदुशनम् — (सूत्र २७५ । ७।१।६३) इत्यनङ् (तत् उशनम्
स् इत्यत्र हल्ङादिना सुलोपे प्रातिपदिकान्त नलोपे उपधादीर्घे च सति)
उशना , उशनसौ—उशनसः । “अस्य सम्बुद्धौ वानङ् नलोपश्च वा वाच्य”
(वार्त्तिक) । हे उशनन्—हे उशन—हे उशनः । उशनोभ्याम् इत्यादि ॥
(न हण्यते नित्यत्वात् इति वाक्ये “नञि हन एह च” इति असि एहादेशश्च ।
अनेहम् इति प्रातिपदिकम् कालवाचि । अस्य सौ यथा—) अनेहा (“अदुशनम्—”
इति अव अनङ्) । अनेहसौ, अनेहसः । हे अनेहः । अनेहोभ्याम् इत्यादि ॥
(विदधाति इति “विधाञो वेध च” इत्यसि, वेधादेशश्च, वेधसशब्दस्य सौ यथा—)
वेधाः (“अत्वसन्तस्य चाधातो—” इति दीर्घः) । वेधसौ, वेधसः । हे वेध ।
वेधोभ्याम् इत्यादि । (“अत्वसन्तस्य—” इति सूत्रे) ‘अधातो’ इति
उक्ते, न दीर्घः (इति प्राग्व्याख्यातम्) ॥ सुष्ठु वस्ते इति सुव (अव अस्-
भागस्य धातुत्वात् न दीर्घ इति प्रागुक्त “अत्वसन्तस्य—” इति सुवत्यास्त्वानावसर्ग) ।
सुवसौ, सुवस ॥ पिण्ड यसते इति (क्तिपि पिण्डयस् शब्द । अस्य सौ)
पिण्डय (अवापि अस्—भागस्य धातुत्वात् न दीर्घः) । पिण्डयस् (इत्यपि) ।
‘ग्रह ग्लह अदने ।

Eng—Easy

मित— । सुगमा ॥ अदसृग्दं वदति । अस्य सौ त्यदाद्यत्वे प्राप्ते आह—

४३७ । अदसः औ सुलोपश्चः । ७।२।१०७ ।

दी— । अदसः औकारः अन्त्यादेशः स्यात् सौपरे सुलोपश्च । ‘तदोः
मः सौ—’ (सूत्र ३५१) इति दस्य स । असौ । (अकचि अदकम् गद्यात्
सौ विज्ञेयमाह—) ‘औत्वप्रतिषेधः साकच्कस्य वा वक्तव्यः सादुत्व च’
(वार्त्तिक) । प्रतिषेधमग्नियोगपिष्टमुत्व तदभावे न प्रवर्त्तते । असकौ—
असक । (अदम् औ इत्यत्र प्रक्रियामाह—) त्यदाद्यत्वे । पररूपम् । वृद्धि ।
“अदसोऽस्ते—” इति मत्वोच्चे । अमू ॥ (जसि हण वत्यति—) । “जशः
शौ” (सूत्र २१४), आद्गुण (सूत्र ३६)—

चीकार is ordered at the end of the base चाम् when सु follows and सु elides as well. Thus in चदम् सु we get चनी (with चीकार, दीर्घ and मुहोप) ; This rule prohibits लडाचल here in सु। Then by the rule 'तदो स ची—' we get सु for द and the form is चसी। In चदम् + चङ् however we get the base चदङ् and its speciality is being said by the Varttika 'चीलप्रतिषेध &c' though by the present rule चदम् includes चदङ् also. The Varttika says that "in चदङ् चील is optional in सु, and when there is no चील there is ल after स"। When चील is done there is no ल after स the reason is "ल which is in connection with चीलप्रतिषेध cannot come when there is चील owing to the dictum 'सप्रियोगिदानां सह वा प्रशतिः सह वा निशतिः'।" Thus in चील the form is चमही and in चीला माच the form is चमुच। In चदम् + ची there is लडाचल yielding चद च ची which by परस्पर becomes चद ची which again by इङि becoming चदी lastly there is ल of द and ल of चीकार by the rule 'चदसी चसी दा दी न' (सूत्र ३१८) and we get चमू। In चदम् + लम् we get first लडाचल then we get चद ई by 'लस मी' this by the rule 'आङ् ल' becomes चई and we look forward—

सित—। अलोपपरिभाषया चीलं च अल्लादिनां स्वात्। चदी इति जाति "तदो — इति स" चसी इति। "अन्वयसर्गनायासकच प्राक् टि इति चदम् + चङ् = चदङ्म् गण्य सौ विशिष्याह वार्तिकेन "चीलप्रतिषेध इत्यादिना। चीलामात्रे मादत्वं चीले सति भजायात् उत्पन्न। कुतो एतत् उत्पत्तिः? तदाह— "सप्रियोगिदानां सह वा प्रशतिः सह वा निशतिः इति न्यायात्। प्रशति च चील प्रतिषेधसप्रियोधि मादत्वं उत्पन्नम् तदमात्रे चीलप्रतिषेधामात्रे तु मादत्वं न प्रवर्तते। तदा चीलामात्रे दस्य सत्वे भजायात् अकारश्च लो लडाचली परस्पर, दस्य विसर्गे च चमुच इति। चीलिसति मुहोपि दस्य सत्वे चमही इति। चमुच इति तु प्रवच

अव्युत्पन्न शब्दः ॥ अदम् औ इत्यत्र त्यदाद्यत्वे अद अ औ इति जाते, पररूपत्वम् अद औ इति स्थिते ऋद्धौ च अदी इत्यत्र “अदसौ असे —” इति सूत्रेण औकारस्य जत्वे दस्य च मत्वे ‘असू’ इति ॥ अदस् जम् इत्यत्र त्यदाद्यत्वे अद+जस् इत्यत्र ‘जस-जी’ इत्यनेन अद ई इति गुणेन च अदे इति स्थिते आह—

४३८ । एत ईद्वहुवचने । ८।२।८१ ।

दी— । अदसो दातृपरस्य एत ईतृस्यात् दस्य च मो वत्त्वर्थोक्तौ । असी ॥ ‘पूर्वत्रासिद्धम्’ इति विभक्तिकार्यं प्राक्, पश्चात् उत्त्वमत्वे । अमूम्, अमू, अमून् । सुत्वे कृते धिसंज्ञायाम् नाभावः ।

एकार after द of the stem अदम् becomes ईकार and the द becomes म when बहुवचन is implied Thus in अदे, the एत after द turns into ई and we get अदी, now द becoming म gives असी । In अदम् ‘अम्’ by त्यदाद्यत्वे we get अद अम्—here उत्त्व and मत्व due by the rule “अद-सोऽसे —” (८।२।८०) is असिद्ध with regard to the rule “अभिपूर्व” (६।१।१०७) which is a विभक्तिकार्यं । And विभक्तिकार्यं is to come, even when उत्त्व and मत्व are done Now the question is which of these विभक्तिकार्यं or उत्त्वमत्व is to operate first ? On this the answer is “let first विभक्तिकार्यं come and then उत्त्वमत्व operate owing to the force of the rule “पूर्वत्रासिद्धम्” । Thus in अद अ we get first पूर्वस्वरप्राप्ति yielding अदम्, now by उत्त्व and मत्व the form is अमूम् । So we get अमू and अमून् । In अदस् टा we get first त्यदाद्यत्वे giving अद आ, then मत्व (and so later उत्त्व coming in we get the form असु आ । Here असु is a घिसञ्चक word by the rule “शेषो घिसञ्चक” (see ante) and so ना comes for आ here by the “आङो नास्त्रियाम्” । But it is said that मत्वोत्त्व is असिद्ध with regard to विभक्तिकार्यं, then how मत्वोत्त्व operate here first ? The answer on this is in the next rule which sanctions सिद्धता of मूल with regard to घिसञ्च ।

मित—। “चदसोमि—” इति पूर्वभावात् चदमा जातु सोम इति च वक्तव्यं ।
तत आह—चदमा दातु परम एतर्कितं न स इत्यादि । अर्द्ध इत्यत्र ईत मन्
च असौ । चदम चम् इत्यत्र तदापत्ते चदचम इति भवति । अत आमांसि—
(८।१।८०) इति दर्शयति तत् सत्यञ्च “असिपु — (६।१।१००) इत्यत्र प्रत्य
मिहम् । ततः हतयोगेपि तत्समस्यो विभक्तिकाया प्रवर्तते । यद्ये हतभाष्यो
प्राकृतभाष्यो एतर्कवाद—पूर्वमसिहम् इति विभक्तिकायां प्राक् पश्चात् उत्तरम् ।
तत आम् इति विभक्तिकायां जात समसजन चम् इति । एवं चम् चमन
इत्यादि । चदम टा इत्यत्र तदापत्ते चद चा । तत उत्ते सुप्ते च गति चम् चा
इत्यत्र चम् इत्यत्र विभक्तिकायां “चादो नास्मिन्नाम् इति नाभाव जात । विभक्त्यां
प्रति सुत्तस्य विहतां वाच्यं आह—

४३६ । न मु ने । ८।२।३ ॥

दी—। नामाये कृत्ये कृत च मुभावो नासिद्य स्यात् । अमुना
अमुन्याम् (त्य । अत्येन अदाभ्याम इति स्थिते उत्तर्य मत्स्यं च) । अमुन्याम
असौमिः (तदापत्तेन चदमिन् इति स्थिते ने न सोरको इत्यसमावर्तिद्वये च
वचन मन्वति इत्येवम् । अस्मिन् । तत असौम्याम् असौमिः) । अमुन्मै
असौम्याः (असौमि इति यथा भवति) । अमुन्मात् । अमुन्प । अमुपोः
असौनाम् (यथा असौमि सिध्यति) । अमुन्मिन् । असौप । इति साक्षा
ह्यन्ता पुनिहाय ।

When नामाव is being done or is done then सुत्त is to be re-
peated as सिद्ध indeed So in this case सुत्त operates first and
then विभक्तिकाया comes Thus अमुचा—अमुना । In चदस भ्याम् we
have तदापत्ते—चद भ्याम्—चदाभ्याम् as in रामाभ्याम्—रामाभ्याम् by तत्त and
मत्त । Similarly असौमि is got thus :—चदम भिम्—चद भिम् by तदा
पत्ते—चदमि (see note above)—असौमि by ई for एत्त and मत्त for द
and so on.

मित— । मथ उथ इति सु इति समाहारवन्नेननिर्देशः । 'ने' इति न इत्यस्य समर्थेकावचनम् । 'ने' नाभावे कर्तव्ये कृते वा इत्यर्थः ॥ ततश्च प्रकृते नाभावे कर्तव्ये सुत्वस्य सिद्धत्वात् घे परत्वात्सन्नाभावः निर्वाधः, अतएव अमुना इत्यादि ॥ अन्यत्-सुगमम् ॥

इति हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् ॥

॥ अथ हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

४४० । नहो ह्यः । टाशश्च ॥

दी— । नहो हस्य घ स्यात् ऋलि पदान्ते च उपानत् उपानद्, उपानहौ, उपानह' । उपानह्याम् । उपानत्छ ॥

The इकार of the root नह becomes घ when a ऋल् letter follows or when at the end of a पद । Thus the base उपानह् is got from उप नह + क्तिप् with दीर्घ of the पूर्वपद by the rule "नहिहतिहपिव्यधिरचिसहितनिध कौ" (टाशश्च ११६) । In its सु we get उपानध् with घत्व of हकार which by जश्त्व and चर्त्त्व yields उपानत् and उपानद् in सु (सु eliding by "हल्ङ्रावस्यो" &c Similarly उपानह्याम् and उपानत्सु &c

मित— । "होह" इत्यत हो वर्तते । तदाह—'नहो हस्य घ' इत्यादि । तत उप + नह वस्वने + क्तिप् इत्यत्र "नहिहतिहपिव्यधिरचिसहितनिधु द्वौ" इति पूर्वपदस्य दीर्घे सति उपानह् इति शब्दः । अस्य सौ, सुलोपे पदान्तत्वात् हस्य घकारे सति उपानध् इति । तत जश्त्वचत्वेन च उपानत्—उपानद् इति ॥ एव आसि पदत्वात् घत्वे जश्त्वे च उपानह्याम् । एव उपानह् + सु इति हस्य घत्वे 'शरिच' इति चर्त्वे उपानत् सु इति ॥ उद्पूर्वात् झिह्वातो क्तिन् उद् + झिह् + क्तिन् = ङिह् इति शब्दः "ऋत्विग्दधृक्—" इति सूत्रेण सिध्यति । अस्य रूप दर्शयति ।

दो—। उरुपूर्वोत् 'पिब प्रीती' इत्यस्मात् 'पिब्यु— आदिना
स्विन्। (अस्मादेश) निपातनात् दत्तापत्त्य। पिब्यन्तत्वात् कुत्पत्
इत्यथ अणस्त्वत्त्व। (तत्) उन्विक—उन्विक उन्विकी उन्विकः।
उन्विकयन्त्याम्। उन्विक्यु ॥ (इति जामा)।

(स्त्रीनिदि यन्माह—) घीः (मी दिवचीत्) : दिवौ, दिवः।
(पान्ते दिवत् इति) घुभ्याम्। घपु ॥ (इकान्तिगिरिमाह—)
गदाति चनमा इति द्विप मयणादि। "अतःवाता (२१।१००)
इति इर। तत् मिर इति प्रातिपदिकम्। अथ मी सुभोपे 'बोदपथा नीचे—
इति दीर्घ'। तत्—गीः गिरौ—गिरः॥ ण्यं पू। (विपति पारयति इति
द्विपि उदोहापू। (२१।१००) इत्यत् एपर। तत् पुर इति प्रातिपदिकम्) ॥
घनुरः घतला गः (विचगुरो नियाम् इति मूषय इति गीष) : घनद्व (अतस
—बादिमभ्य परः। तत् एतत् "अत नङ्घो— इति आमे बाधित्वा प्रवर्तन।
अतस + अम्—अतस)। अत न। अतस्य्याम् ('न तितुचतय इति दीर्घ
प्रतिषिधा) ॥ इति रेफान्ताः ॥

(अथ नाम्ना आ अने) (विम च इति) विमः कादश् टापु। का—क
—का। सर्वापसु ॥ (अथ इ मृमभ्य धियां विनीचं बल्यति—)

Eng—Easy

४४१। य सौ। वा२।१०।

दो—। इदमो दस्य य स्यात् सौ। "इदमो म (मूत १४१) [इति
मका म मकारि इति। अनेन मतिव दस्य च बर्मे मति—। इयम् ॥ [चीङ्]
न्यादायत्वं (१५१५५५५) टापु। म (सुप्र ३४५) इति मः। इमे—
इमाः। इमाम्—इमे—इमाः। अनया। 'इति सोपः (३० इत्यम सोपः)
आन्याम्। आमि। अस्यै (आकानमा)। अन्या। अनयोः। आसाम्।
अस्याम्—अनयो—आसु। अन्वादेशे तु। पुनाम्—पुने—पुनाः। पुनया
पुनयोः ॥ इति, मान्ताः ॥

The द of इदम् is replaced by य when सु follows. [This order is in feminine gender only, for in masculine we have the special rule 'इदोय् पुंसि' and in neuter सु &c being elided there is no अङ्गकार्य at all] Thus इदम् + सु = इदम् + सु by the rule "इदमो म" = इमम् with हलङादिना सुलोपः । In इदम् + औ, we have त्यदाद्यत्वं yielding इद अ + औ = इद + यौ by पररूप = इदा + औ by टाप् in feminine = इदा + शी by the rule "औड आप." = इदे by "आदगुणः" = इमे by म for द by the rule 'दथ' ॥ In इदम् + आ = इद + आ by त्यदाद्यत्वं = अना आ by the rule 'अनाप्यका' = अनया by एत् (see ante under masc' इदम्) ॥ In म्याम् &c we have 'इद' लोप् by the rule "हलि लोपः" &c as in masculine and so on अस्य अस्यैः, अस्याम् &c as in सर्वस्यै, सर्वस्या &c In अन्वादेश एन is ordered for द्वितीया, त्रया singular and 6th and 7th case dual and the declension is like the base रमा ।

मित— । "इदमो म" इति सूत्रात् इदमः वर्तते । "दथ" इति सूत्रात् 'द' इति षष्ठ्यन्तमप्यस्ति । तदाह—'इदमो दस्य य. स्यात् सौ' ॥ "इदोऽय् पुंसि" (७२।१११) इत्युत्तरसूत्रे पुंसि इति विशिष्यवचनात्, नपुंसके च सौः लुका लुते अङ्गकार्यमावात् मित्यामय विधि इति बोध्यम् ॥ इदम् + सु ('इदमो म,' इति सूत्रेण मकारस्य मत्वे = (अनेन सूत्रेण दस्य यत्वे) इयम् इति ॥ औड त्यदाद्यत्वे इदमौ इति जाते पररूपे टापि सति इदा + औ इति भवति । ततः "औड आप" इति शीमावे गुणे च सति 'दथ' इति दकारस्य मत्वे च इमे इति ॥ त्यदाद्यत्वेन इदम् + आ इति जाते "अनाप्यका" इति अना आ इति स्थिते एत्वे अनया इति ॥ हलादौ इदमो इदमो इदो लोपे—पुलिङ्गवत् आभ्याम् इत्यादि भवति ॥ अस्यै अस्या, अस्याम् इत्यादौ स्याडागमादि सर्वावत् ॥ अन्वादेशे 'एन' इति जाते रमावत् रूपाणि ॥

द्वे— । "ऋत्विग्-दधृग्—" (इति सूत्रेण) सृजः क्विन् अमागमश्च निपात्यते । (तत सज् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ किन्नन्तात् कुत्वे जर्शत्वे चत्वे सति—) सक्—सग । सजौ सजः । सग्भ्याम् । सजु ॥ इति जान्ताः ॥

(अदन्तमाह—) ल्यदाद्यत्वं यप् । स्त—स्त्ये—स्त्या । यत् तद् यद् । एतद् ॥ इति दान्तेः ॥

(बभूति कर्त्तरि क्तिप् । क्तिप्श्चि— (बभूति) इति दीघः । असन्मार्गं च बाह् इति प्रतिपदिकम् । अस्य छीं क्तदातिना मन्त्रोप' यो क इति कुम्भम् । जगन्निष्ठम् । तर्हि—) वाक्—वाग् वाचौ—वाच । पाण्डुभ्याम् । पाण्डु ॥ (आज्ञातीति रीत्यादिके द्विपि आज्ञातत्रस्य इति इत्यम् । यप् इति अपराध्वा नित्यं बहुवचनोन्त्य । अपठम्— (सूत्र २४७) इति दीघः (मन्त्रनामध्याने) आपः । अपः ।

Eng—ha ।

मित—। यत् निम् इति स्थिते वाह—

५४२ । अपो मि । ७।४।४८ ।

दी—। अपस्तकार स्यात् आदौ प्रत्यय पर । अजि—। अजः । अजः । अपोम् । अपृष्ठम् (इति पाश्चा) ॥

The final of यप् is changed to त्कार when an affix is genuine and it follows । Thus चरि चरि &c । In यप्श्चि we do not do । त at the final for here भाणि प्रत्यय त्त्वं not follow भाि यदि word only

मित—। 'यत् उपमर्शति इति स्यात् 'त' वतति । 'मि' इति भाणि प्रत्यय पर इत्यम् ॥ अयत् सुवसम् ॥ मि+क्तिन् चन्मिवादिप्रत्यय—मि । अस्य नीं 'त्रय— इति प । तस्य जग् 'त्रेण क' तस्य क्तिन्प्रत्ययम् कु इति कुम्भम् ज्त्वं चम् । तदाह—

दी—। दिक्—दिग् दिगौ—दिग् दिग्भ्याम् दिक्षु ॥ (इत्यन्ते अपा अमया इति द्विपि सम्बन्धादित्यात् द्वौ द्विपि मति यपि क्तम् स्यात् । तर्हिवाह—) ल्यदाद्यपु— (सूत्र ४२६) इति द्वयोः क्तिन् विद्यानात् अभ्यग्रापि कुत्वंम् ; क्तिन् प्रत्ययो सम्भवात् इति बहुवचनोन्त्य इत्यम् । दृक्—दृग् दृगौ—दृग् ॥

(त्वेषतीति त्विषे क्तिप् । त्विष् इति प्रातिपदिकम्) त्विट्—त्विड्, त्विषौ
 त्विषः । त्विड्भ्याम् । त्विटत्सु—त्विट्सु । (“ड सिधुट्” इति पाणिनीयट्) ।
 सहजुपते इति (सजुप्शब्दः । अस्य सौ “ससजुपो क्” इति कत्वम् । “वोर-
 पधाया.” इति दीर्घः । अत आह—) सजूः, सजुषौ, सजुषः । सजूभ्याम् ।
 सजुष्प् सजू. पु ॥ (आशासनम् इत्याशास्ते, क्तिप् । “आशास. कावुपसंज्ञा-
 नम्” इत्युपधाया, इत्वम् । “शासिवसिधसीनाश्च” इति षत्वम् । अस्य पत्वस्य असि-
 ङ्गत्वात् कत्वम् । ततः सुलोपे “वोरुपधाया” इति दीर्घः । एतत् सर्वमेवाह—)
 षत्वस्यासिद्धत्वात् कत्वम् । आशीः—आशिषौ—आपिप । आशीभ्याम् ।
 आशीभिः ॥ (स्त्रीलिङ्ग अदस्र्शब्दाह—) असौ (पुलिङ्गप्रकरणे द्रष्टव्यम्) ।
 त्यदाद्रात्त्व टाप् । औङः शी । उत्त्वमत्वे । अमू, अमूः । अमूमू ।
 अमू अमूः । अमुया, अमूभ्याम् अमूभि । अमुभ्ये, अमूभ्याम्,
 अमूम्यः । अमुभ्या, अमुयोः, अमूपाम् । अमुभ्याम् अमुयो, अमुपु ।
 (सर्वत्र पुलिङ्गप्रकरणे सर्वाशब्देषु च द्रष्टव्यम्) ॥

इति हलन्ता. स्त्रीलिङ्गा. ॥

Eng Easy

“अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ॥”

दी । (सुशोभना अनङ्वाह यस्य कुलस्य इति बहुव्रीहौ स्वनङ्गुशब्द-
 नपुसकोनाह—) “स्वमोर्लुक्” (लुक्कालुगत्वात् “सावनङ्गुह” (७११८२) इति
 गुम् न) । (पदान्तत्वात्) इत्वम् । स्वनङ्गुत्—स्वनङ्गुद् । स्वनङ्गुहो (नपुस-
 काश्च’ इति औङ् शीभाव) । ‘चतुरनङ्गुहो—’ (सूत्र-३३१) इत्याम्
 (सर्वनामस्थाने । नपुसकस्य प्रथमा द्वितीया बहुवचनम् शि’ सर्वनामस्थानम् इति
 प्रागुक्तम् । “नपुसकस्य भल्लच” इति गुम् । तस्य “नञ्” इति अनुसारे सति—)
 स्वनङ्गुवांङि । पुनस्त्वङ्गुत् । शेषे पुषत् ॥

[विमलः योः चाकामः यस्या चक्र इति विदहे - विमलदिक् २०भाद—)
 "दिव इत्" (पदाभे) । अद्विभक्तुः ॥ (विमलदिक् + यो - विमलदिक् ।
 चय निव १००१ पत्तनत्वाभावात् निव उत् इत्तु न मात् । तदाह—)
 अन्तर्वर्तिनी विमलिमाधित्य पूरयत्येष पृथ उपरस्यदृश्यापि प संज्ञायां
 प्राप्तायाम् 'उपरस्यदृश्या पाददिविषयी प्रतिपदा (पारिष) इति प्रत्यय
 सङ्ख्या म । विमलदिपो विमलदिपि ॥ अपरादिविषयी किम् ?—द्विषि
 सेषी । इह वस्तुनिपय करीभ्य पदत्वमन्त्यय । यकारस्य कुरप (करीभ्य)
 तु न (पदस्य नास्ति इत्यय) ॥

Eng—unaccasat

नित— । विमलदिक् + यो इत्यस्य विमलदिक् इति दप वस्तुम् उपपत्ति ।
 विमलदिपो इत्यस्य सप्तम्यस्य सुबलतया पत्तनम् यस्मि न तु धेयस्य दिक् नञ्
 यतः निव उत् इति न प्राप्नोति । न च सुपाभावात्तिपत्तिर्या इति भूता
 दिक्लोत्तरी विमलि प्रत्ययपत्तिर्माधित्य दिव इत्यस्य पत्तनं बाधम् । न च लुक्
 तुभ्यत्वात् न प्रत्ययपत्तयम् इति बाधम् ; पदसंज्ञायां लुक्त्वपत्तिर्या अङ्गभक्त्याभावेन
 यतः 'न लुक्ता—' इति निषेधस्याप्रज्ञे । अस्या राशः पुद्व्य राश उपपत्तिर्या दो
 पूरयामी मपोवादिष न स्यात् मयमेतत् आमह । आह— यकारेतिभोम् विमलिमा
 धित्य इत्यादि । अत्र प्रत्ययपत्तय बाधयति च वार्तिकमेतत् । वार्तिकधार्म्यो
 यथा— ममादि उत् अ ३५ पदसंज्ञायां क्तव्यायाम् अलवतिविमलिभोपि प्रत्यय
 लक्ष्यप्रतिपदो वक्तव्य पदानिविधि वञ्चयित्वा । ततश्च निव इत्यस्य उत्तरा ३५
 प्रत्ययपत्तय प्रतिपेदि निव इत्यस्य पदसं नास्ति 'दिव उत् इति च न प्रवर्तते ततः
 विमलदिपो विमलदिवि (या अङ्गभक्त्याभावात् तुम् म) ॥ अपवादिविषयी इति
 वार्तिके विमलपुत्रम् तदाह—द्विषिषी इति । धिक् इति द्विवक्तमेतत् । दध्
 धिषी द्विषिषी । अत्र समास उत् अ ३५ शिषी भूता विमलि प्रत्ययपत्तयेनाश्रित्य
 'मिक् इत्यस्य पत्तयेन तत्त्वकारस्य पदादितया 'मात्पदाजो' इति सूत्रेण पत्तनिर्दिष्ट
 इह । तथा च बालमनोरमा उत्तरपदस्य प्रत्ययपत्तयप्रतिपेक्ष इत्येतावति उक्ति तु
 मिक् इत्यपत्तयस्य प संज्ञायां कर्तव्यायां प्रत्ययपत्तयप्रतिपेक्ष स्यात् । तथा च

‘सेच्’ इत्यस्य सुवन्तत्वाभावेन अपदतया तत्सकारस्य पदादित्वाभावेन अत्वनिषेधो न स्यात् । अतः ‘अपदादिविधौ’ इति उक्तम् । अत्वनिषेधस्य पदादिविधितया तस्मिन् कार्त्तव्ये प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधभावेन प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य ‘सेच्’ इत्यस्य पदान्तत्वात् तत् सकारस्य “सात्यदाद्योः” इति अत्वनिषेधोनिर्वाधः । ननु ‘सेच्’ इत्युत्तरखण्डस्य पदत्वे चकारस्य कुत्वे स्यात् । अतः आह—‘चकारस्य कुत्वे तु न’ । अस्यार्थः यथा— कुत्वे कार्त्तव्ये तु सेच् इत्यस्य पदत्वः नास्ति । कुत्वस्य पदान्तविधित्वेन पदादिविधिमिन्नतया तस्मिन् कार्त्तव्ये प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधसत्वात् पदत्वाभावात् इति बोध्यम् ॥

अधुना रेफान्त वार्—शब्दमाह—

दी—। वा., वारी, अमलन्तत्वात् न नुम्—वारि (अमलन्तत्वाभावात् सर्वनामस्थाने नुम् न इत्यर्थः) । वारा प्राभ्याम् इत्यादि । (वार्षु इत्यत्र ‘रो सुप्ति’ इति नियमात् न विसर्जनीयः) ॥ (चतुरशब्द नित्यबहुवचनान्तः । अतः आह—) चत्वारि (‘शि’ इत्यस्य सर्वनामस्थानत्वात् “चतुरनङुहो—” इति आम्) ॥ (किम् शब्दमाह । किम् सु इत्यत्र सोर्लुकि लुप्ततालुप्तत्वात् “किम् क.” इति कादेशो न, एतदेवाह) न “लुप्तता” इति कादेशो न । किम्, के, कानि ॥ (एव) । इदम्, इमे, इमानि ॥

दी—। “अन्वादेशे नपुसके एनद्वक्तव्यः” (वार्त्तिकः) । एनत् । एने, एनानि । एनेन । एनयोः । एनयोः ॥

मित—। “द्वितीया टोस्तेन” इत्यस्येव । तत्र अमर्थमेवेतत् वार्त्तिकम् । इतरासु पूर्वैषैवसिद्धम् । वस्तुतस्तु “द्वितीयाटोस्तेन” इति सूत्राङ्गे सति, नपुसके अमो नुमि एनत्सिध्यति । ‘एनम्, एनौ एनान्’ इत्याद्यस्तु त्यदाद्यत्वेन सिध्यति इति भाष्ये स्पष्टम् ॥

अधुना ब्रह्मन् शब्दमाह—

दी—। ब्रह्म, ब्रह्मणी, ब्रह्माणि । “सम्बुद्धौ नपुसकानां नलोपो वा वाच्यः”—हे ब्रह्मन्, हे ब्रह्म ॥

मित—। ब्रह्मेति । अत्र सर्वनामस्थानत्वाभावात् लुकाच्च लुप्तत्वात् उपधावङ्गि न भवति । “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” इति नलोपः । ब्रह्मणीति सर्वनामस्थानत्वा-

भावात् नानाभावादि सर्वनामव्याप्तिं चामनुहोति इति शब्दं द्रष्टव्यम् । 'ब्रह्मापि
इति अन्तर्गतनामाभावात् न नुम् । इति सर्वमेतत् । इत्यनुपनिषद्प्रकारे । तन्मन्त्रवर्ध
त्तम् ॥ 'अहम्' सु इत्यतः प्रसङ्गात् नुम् पालनाभावात् 'गोमृषि' इति च —
पतदेवाह—

दी—। 'राऽऽवि' (सूत्र १०२) । इति] अहमिति । 'यिमावा
ह्रियोः' सूत्र १०१) इति अहो अहो अहानि (यत् अन्तर्गतनामाभावात् नुम्
न विष्णु सर्वनामव्यापनात् उपपत्तीर्ष) ॥

नित—। सुमा ३ । आमागो इति अहन्तृत्वा विज्ञेयमाह—

४४३ । अहन् । १।२।६८ ॥

दी—। 'अहन्' इत्यस्य रु. स्यात् पदात् । अहन्त्याम् अहोमिः ।
इह "अहः" अहोम्याम् इत्यादौ रत्वरत्नयोः अमिदत्वात् मन्त्राय प्राप्तौ
अहन् इत्यापत्य वृत्त नानाभावाय निपात्य द्वितीयत र्विषयेयः । सद्रुत-
म्यापि ह्यस्यास्ते । दीर्घाणि अदाणि यस्य स दीर्घाहा निदाघः । इह
ह्रस्वद्वयादिलाप प्रत्ययभेदेन अमुवि इति निषेधात् रत्याभार रुः सस्य
अमिदत्वात् ना तत्तत्तत् उपपत्तीर्ष । सम्बन्धौ तु ह दीर्घाहो निदाघः
("इतिष" इति म भौ वत्त्वम्) । दीर्घाहाया दीर्घाहायः । दीर्घाहा
दीर्घाहोम्याम् इत्यादि च

'रु' is ordered at the final of the base अहन् when at the end
of a पदः । Thus अहन् + भ्याम् = अहन्भ्याम् = अहन् ह भ्याम् = अहोभ्याम् by
the rule इति च (ante) Similarly अहोमिः । In अहः and अहोभ्याम्
रत्न and हन् respectively are treated as अमिद so न्माय by the rule
नलोपा प्राप्तिपदिवाचक is due here ; this however does not take
place owing to bringing of 'अहन्' in this sūtra ; so by one 'अहन्'
there is absence of न्माय here and in the second 'अहन्' of the
sūtra रु is being enjoined. As 'अहन्' is said in original in this

sutra, so क comes even after words having अहन् final Thus we get दीर्घाहा निदाच. । Here in दीर्घाहन् सु, when सु elides by the rule “हल्ङ्गावस्यो—”, then resorting प्रत्ययलक्षणत्वं here ‘असुप्ति’ prohibits रत्वं but we get रत्वं yielding दीर्घाह क=दीर्घाहा and here this क being as it not taken place we have उपधादीर्घ for it ends in न (owing to असिद्धत्वं of क) । In सम्बोधन the form is दीर्घाह and so on

मित— । “ससजुषो क” इत्यत ‘क’ वर्तते । फलत पादान्ताविकारस्तु अस्थेव । तत आह ‘अहन्’ इत्यस्य क स्यात् इत्यादि ॥ अत्र ‘अहन्’ इति लुप्तपष्ठौक प्रकृतिनिर्देश । तेन सौ लाक्षणिकास्य अहन्रूपस्य न क किन्तु र एव ॥ “नलोप प्रातिपदिकान्तस्य” इत्येतत् प्रति अहः अहोभ्याम् इत्यादिषु कृत रत्वं रत्वं चासिद्धम् । तेन प्राप्नोति नलोप । ‘अहन्’ इति सूत्रे नकारान्त निपातात् (पुन ‘अहन्’ इत्यनुवर्तनात्) न भवति । अन्यथा नलोप कृत्वा अह इति निर्दिश्यते । एव च ‘अहो नलोपे प्रतिषेध’ इति वार्तिक न कर्त्तव्यमिति इति निर्वर्णः ॥ अन्यत् सर्वम् सुगमम् ॥

दी— । [दग्धिन् सु इत्यत्र सुलुक् । नलोप.—] दग्धिः, (अत्र उपधा दीर्घस्तु न, सर्वनामस्थानत्वाभावात्, लुका च लुप्तत्वात्) । दग्धिनी, दग्धिनी । दग्धिभ्याम् इत्यादि ॥ सग्वि, सग्विनी, सग्वीणि (दग्धिभवत्) ॥ वाग्मि, वाग्मिनी, वाग्मीनि ॥ बहुवृत्रह, बहुवृत्रहो (अल्लोपे कुत्वे च सति रूपम्) —बहुवृत्रहणी, बहुवृत्रहाणि (जे. सर्वनामस्थानत्वात्, तस्मिन् सति अल्लोपाभावात् “इन् हन्—” इति उपधादीर्घे “एकाजुत्तरपठेण” इति शत्वम् इति बोध्यम्) ॥ (वहः पूषाणं यत्न इति बहुपूषन्) बहुपूष, बहुपूषाणी (श्याम् अल्लोपे रूपम्),—(तद्भावे) बहुपूषनी, बहुपूषाणि ॥ (एवम्) बहुवृत्र्यम्, बहुवृत्र्यम्नी बहुवृत्र्यमणी, बहुवृत्र्यमाणि ॥ (नन्पूर्वात् सृजधातो सम्प्रदादित्वात् क्तिप् असृज् इति रक्तपठार्थः । अस्य सौ नपुंससकौ स्वमोर्लुकि विशेषमाह) असृजः पदान्ते कुत्त्वम्, सृजोः क्विवनः विधानात् (“क्तिन्प्रत्ययस्य कु.” इति सूत्रे क्तिन्प्रत्ययं यस्मात् इति बहुवीच्याश्रयणाच्च) । विश्वसृजदौ तु न । “सृजिदेशो.—” इति सूत्रे ‘रज्जुसृजभ्याम्’ इति भाष्यप्रयोगात् (सर्वमेतत् पुलिङ्गप्रकारणे उक्तम्) । यद्वा “त्रश्च—” आदिसूत्रे सृजि-

[illegible]

Eng.—Unnecessary (only Sanskrit Note is given along with Dikṣhita) ; for here forms are almost all masculine in the light of masculine declensions

मिति—। सुमना ॥ कामयतामि हिम् । यद्विदुः शब्दम् । पुत्राय (नाथे
पुत्रायाम् इति ज्ञोपाभावात्) एतत् पञ्चाङ्गं भवति इति पूर्वोदये शेषः पुत्रायाम्
शेषः । प्रकृतिभावे वाच्यम् पुत्रायाम् शेषश्च इति षट् प्रातिपदं कानि । एतां रूपानि
वक्ष्यन् श्रीकृष्णस्य रूपमन्तर्यामिनि निबध्नुः वाच्यम्—

दो— । गवाक्शब्दस्य रूपाणि कृत्रिर्जागतिभेदतः ।

असन्ध्यवट् पूर्वरूपैर्नवाधकगत मतम् ॥

स्वमुष्टु नव. षट्भादौषट्के स्यु स्त्रीणि जशसो ।

चत्वारि शेषे दशके रूपाणि विभावय ॥

In the neuter gender the base गवाक् with difference of meaning in the root अच् e.g. worship and motion, and by प्रकृतिभाव, अवडदिश and पूर्वरूप in सञ्चि in each case takes 109 forms in its declensions. Thus it has 9 forms in each of स् अम् and सुप्, has six forms in the षष् भादि case affixes (e.g. गमय भिस्, भ्यस्वय) has three each in जन् and गस् । And in rest ten विभक्तिप्रत्यय it has four forms in each. So altogether it has 109 forms in its declension in the neuter. This is now being illustrated—

नित— । सुगमा ॥ लोकोक्तिवै चदाहरणेन उपपादयति—

दो— । तथाहि—गमञ्चतीति विग्रहे “भ्रुत्विग—” आदिना क्विन् । गतौ (“अनिठितां—” इति) नलोपः । “अवड् स्फोटायनस्य” इत्यवड् । गवाक्—गवाग् । “सर्वत्रविभाषा गो ” इति प्रकृतिभावे—गो अक्, गोश्च ग् । (‘पुढ पदान्तात् अति’ इति) पूर्वरूपे गोक्—गोग् । पूजायाम् (“नाच् पूजायाम्” इति नलोपाभावे) नस्य कुत्वेन ड्—गवाड्, गोश्चड्, गोड् ॥ अमि अपि एतान्येव नव ॥ औड शी, (अस्य) भत्वात् “अच ” इत्यल्लोप—गोची । पूजायान्तु—गवाञ्ची, गोश्चञ्ची गोञ्ची ॥ “जश्चसो ण । शे सर्वनामस्थानत्वात् नुम् । गवाञ्चि गोश्चञ्चि, गोञ्ची, गतिपूजनयो. त्रीण्येव ॥ गाच्चा—गवाञ्चा गोश्चञ्चा—गोञ्चा ॥ (गत्यर्थे) गङ्गाग्—ग्याम्—गोश्चग्याम्—गोग्याम्—। (पूजायाम्) गवाड्ग्याम्—गोश्चड्ग्याम्—गोड्ग्याम् इत्यादि (एव भिसि भ्यस्वयेपि बोध्यम्) ॥ सपि तु डान्तानां, पक्षे “ढयो कुक् टुक् शरि—” इति कुक् । गवाड्कु—गोश्चड्कु गोड्कु गवाड्पु गोश्चड्पु-गोड्पु, गवाञ्चु गोश्चञ्चु—गोञ्चु । न चेह

अपो द्वितीया — इति पञ्चे फकारस्य सकारेण परायामाधित्य थदुपम् ;
एत्थस्यासिद्धत्वात् । कुकपुं तु तस्य असिद्धत्वात् अगत्यामाप एत
द्वितीयादशात् श्रीणि रूपाणि यधन्त एव । (तु कारमन्तन नवाधिकमन्त कपापि
ममने अधिकमुक्तम् इत्यर्थः) । ऊह्यमेषां द्विचयमाधुनासिक्तयिक्तत्वात् । रूपा
ययश्चास्मिभूतानि (५२७) भवन्तीति मनीषिभिः च

मित— । सुभा ॥ ऊह्यमेषामिति । मीनवाग्री कपाचामन्तवचस्य अनधिक
इतिद्विती तदुभाषि च अटाप । रूपाणि इत्यनेन अन्तवापि विर्वचनादिवीहाम इति
विभक्तमयात् व्यवहारकाणि अमलतत्वात् मु । मत्वात् व्याप्तान्तनान् प्रकर्मिणः ।

अधुना तिर्थाङ्गनाह । तिरा अजतीति "वातिगन्धक—" चादिना द्विम् ।
वर्ती "वनिदिताम् इव—" इति नलोप । तत नर्पमवे मी शोर्वापि । कुतम् ।
न लचत् । अत वाह—

दो— । तिष्यक—तिष्यङ्ग तिरवी (औट्) उवा भत्वात् 'अघा' इति
अमोप) तिष्यन्धि । पूजायां तु—तिष्यट् तिष्यन्धी तिष्यन्धि । (द्वि
पुञ्जः ॥ यङ्त् यङ्गती यङ्गति । यङ्गमा—" इति या यङ्म् । यकानि यङ्गना
—यङ्गता ॥ यङ्गम् यङ्गती यङ्गती । (वास्तिक गङ्गम् आदेशे मति—)
यङ्गानि । यङ्गना—यङ्गता ॥ (दा + गङ्ग = गङ्ग इति प्रातिपदिकम् । अथ
रूपाण्याह—) ददत् ददती ।

मित— । दत्त + मि इति णिनि मी "नाभ्यनादत्तु इति निन्त्यं नुमनेपि
प्राप्ते विधानमाह—

४५४ । या मपुसकस्य । ७।१।७।६ ।

दो— । अन्यन्तात् परो या शता तदन्तान्ध कक्षीयस्य नुम वा स्यात्
मर्बनामन्पानि । ददन्ति-ददति ॥ सुदत् ।

Deuter base ending in the दद come after a duplicated root
(यन्तवात्) takes नुम optionally in the मर्बनामन्पान affix Here मि
is a मर्बनामन्पान affix, so ददत्+मि takes नुम् optionally and we get

ददन्ति + ददति । Now the base तुदत् (derived from तुद + शतृ) is being declined and we look forward—

मित— । “नाभ्यस्तात् शतृ.” इति वर्णते न च नञ् । “उगिदचाम्—” इति सूत्रात् सर्वनामस्थाने च अस्ति । तदाह—‘अभ्यस्तात् परो य शता’ इत्यादि । नटु-सकास्य जश्शसो स्थाने शीः सर्वनामस्थानत्वात् पाक्षिके गुमि सति ददन्ति—ददति इति । अङुना तुद + शतृ—तुदत् इति अस्य रूपमाह । सोर्लुका लुप्तत्वात् तुदत् इति । औङः श्वा भत्वात् गुमि अप्राप्ते वैकल्पिक विधानमाह—

४४५ । आच्छीन्तद्योर्नुम् । ७।१।८० ।

दी— । अवर्णान्तात् अङ्गात् परो यः शतुरवयव तदन्तस्य अङ्गस्य गुम वा स्यात् शीनद्योः परतः । तुदन्ती तुदती, तुदन्ति । भात्, भान्ती—भाती, भान्ति ॥ पचत् ।

When शी or नदी i.e., feminine affix follows, then गुम is optional after bases ending in शतृ come after अवर्णान्त-अङ्ग । Here अङ्गत्व is to be understood of roots taken along with श-विकरण । Thus in तुद + शतृ, तुद is अवर्णान्त अङ्ग taken along with श-विकरण, so this ending in शतृ takes optional गुम in शी and when the fem. affix लीप् follow Thus तुदत् + शी = तुदन्ती + तुदती । In तुदत् + शि we get सर्वनामस्थानलक्षण गुम् by the rule “उगिदचाम्—” and the form is तुदन्ति । Similarly गुम in शी is optional after अवर्णान्त अङ्गादि roots like भा, या &c So we get भान्ती and भाती in शी of the stem भात् and so on Now we see the peculiarity of the base पचत् got from आदि root पच with शतृ added

मित— । पूर्वसूत्रात् वा’ इति वर्णते । ‘आत्’ इति पञ्चमी अवर्णान्तात् अङ्गात् इत्यर्थः । “नाभ्यस्तात् शतृ” इत्यतः शतृ वर्णते । तदाह—‘अवर्णान्ताद-ङ्गात् परो य शतुरवयव’ इत्यादि । प्रकृते तु तुद इत्यस्य शी अवर्णात् गुम वा स्यात् ।

अत्र चत्वारः तु तदादि पञ्चैव विवरणमिच्छन्नापि पञ्चैव भव्यम् । ततः तुदन्ती—
तुदती इति । तुदन्ति इत्यत्र तु उ गेद्वयम् इति सर्वनामकानि जुमि सति रूपम् ।
अदादौ लुक् अवर्णानात् प्रातोर्नुम् वा तदाह—मात् मातो—माते इत्यादि ।
'माति' इति 'तुदन्ति' इत् भोज्यम् । अदादौ चत्वारः अवर्णानामावे इत् प्रती
त्यन्ति इत्यादि गुमभावे विध्यति । अतः "नि-वसन्ती विद्यायम् इत्यपभ्रवीक" इतः
'वस' अदादौ पठितः । एतत् इत्यत्र शब्दविवरणमपि "आच्छादनादौ—" इत्यनेन
सूत्रेण तुमो वैकल्पिकत्वे सति चाह—

४४६ । आप्स्थनोर्नित्यम् । ७।१।८८ ॥

दी । उपस्थनोरात् परो यः शतुरवयवः तदन्त्यस्य नित्यं जुम स्यात्
श्रीतयो परतः । पचन्त पचन्ति ॥ दीव्यत् दीव्यन्ती दीव्यन्ति ॥

तुम् is obligatory when श्री and जदी Le, fern affix जीव follow
after base ending in वत् coming after अवर्ण of वृ (स्यादि) or झन्
(विदादि) विवरणः । Thus in पचत्, पच ends in अवर्ण with शब्दविवरण
so here तुम् is नित्य and we get पचन्तो in श्री । Similarly दीव्यन्ती ।
पचन्ति-दीव्यन्ति however are formed as in तुदन्ति ।

नित्यम्— । आ-जीवयोर्नुम् इति पठते । 'आभ्यस्तात्—' इत्यत्र 'यत्'
चक्षति । तदाह—'अप्स्थनीरोत् परी आ' इत्यादि । ततः पच इति यः नित्यः यः
विहितः अवर्णः परी शतुरवयवः तुम् नित्यः भवति स्यात् सन्नाम् । एवं दीव्यत्
इत्यादि भोज्यम् । पचन्ति दीव्यन्ति इत्यादि तु तुदन्तिवत् । अथत् शुभम् ।
उचितं वधा—तदादी मे अवर्णानात् यत् तुम् वा जीवयोः । अदादौ लुक् अवर्णा
नात् प्रातोर्नुम् वा । स्यादौ अपि अवर्णानात् यत् । नित्यं तुम् । विदादीन्तानि
अवर्णानात् यत् । नित्यं तुम् । नित्यमेव तुम् । तत्र 'श्रीङ्गानात्परतःपरितः सृज्य-
माणा । विभाति महा रोषपतनकतुषा यच्छतीव प्रसादम् इति चिन्त्यम् । अथत्
गुह्यवादी श्री यतरि आभ्यस्तोरात्. (६।७।११२) इत्यादिनामाका चोपि
नावर्णानात् परतः वता । गुमभावः । आदौ श्री नावर्णानात् यत् । तुमभावः । ततः

ददन्ति + ददति । Now the base गुदत् (derived from तुद + शृत्) is being declined and we look forward—

मित—। “नाम्यस्तात् शतु ” इति वर्त्तते न च नञ् । “उगिदचाम्—” इति सूत्रात् सर्वनामस्थाने च अस्ति । तदाह—‘अम्यस्तात् परी य गता’ इत्यादि । नट्-सकस्य जश्शसीः स्थाने शे, सर्वनामस्थानत्वात् पाचिके नुमि सति ददन्ति—ददति इति । अधुना तुद + शृत्—गुदत् इति अस्य रूपमाह । सोर्लुका लुप्तत्वात् गुदत् इति । औड-स्या भत्वात् नुमि अप्राप्ते वैकल्पिका विधानमाह—

४४५ । आच्छीन्नद्योर्नुम् । ७।१।८० ।

दी—। अवर्णान्तात् अङ्गात् परो यः शतुरवयव तदन्तस्य अङ्गस्य नुम वा स्यात् शीनद्यो. परतः । तुदन्ती तुदती, तुदन्ति । मात्, भान्ती—भाती, भान्ति ॥ पचत् ।

When शी or नदी i.e., feminine affix follows, then नुम is optional after bases ending in शृत् come after अवर्णान्त-अङ्ग । Here अङ्गत्व is to be understood of roots taken along with श-विकरण । Thus in तुद + शृत्, तुद is अवर्णान्त अङ्ग taken along with श-विकरण, so this ending in शृत् takes optional नुम in शी and when the fem affix डीप् follow Thus तुदत् + शी = तुदन्ती + तुदती । In तुदत् + शि we get सर्वनामस्थानलक्षण नुम् by the rule “उगिदचाम्—” and the form is तुदन्ति । Similarly नुम in शी is optional after अवर्णान्त अदादि roots like भा, या &c So we get भान्ती and भाती in शी of the stem भात् and so on Now we see the peculiarity of the base पचत् got from भ्वादि root पच with शृत् added

मित—। पूर्वसूत्रात् वा’ इति वर्त्तते । ‘आत्’ इति पञ्चमी अवर्णान्तात् अङ्गात् इत्यर्थः । “नाम्यस्तात् शतु ” इत्यतः शतु, वर्त्तते । तदाह—‘अवर्णान्ताद-ङ्गात् परं य शतुरवयव’ इत्यादि । प्रकृते तु तुद इत्यस्य शे अवर्णात् नुम वा स्यात्.

‘अथ चङ्गत् तु तदादि पङ्क्तिन विकरणविहितत्वापि यदर्थं बोध्यम् । ततः तुदन्ती—
तुदती इति ॥ तुदन्ति इत्यत्र तु ‘क’ गेह्णम् इति सर्वनामध्याने मुनि सति रूपम् ॥
अनादी मुनि चरणात् ५ रीतुम् वा तदाङ्—मात् भाती—भाते इत्यादि ॥
‘भाति’ इति ‘तु’ नि ५त् बोध्यम् ॥ अनादी अत्यन्त चरणात्माभावे सत् प्रती
तिरिति इत्यादि गुणभावे तिष्ठति । अतः नि‘असतो विनाशम्’ इत्यप्रयोग यतः
‘अस’ अनादी पठित ॥ ‘५त्’ इत्यत्र अवविकरणत्वापि “आच्छेमाद्यो—” इत्यनेन
पूर्वेण तुमो वैकल्पिकत्वे सति चाङ्—

४४६ । शपद्भ्यनो नित्यम् । ७।१।८१ ॥

श्री । अपरपक्षोरात् परी यः शतुरयययः सन्तत्य नित्यं पुन स्यात्
श्रीययो परत । पचन्त पचन्ति ॥ दीभ्यत् दीभ्य ती दीभ्यगित ॥

तुम् is obligatory when श्री and नदी Le, tem after डाव follow
after base ending in इत्त coming after अवयव of मृ (इत्यादि) or इयम्
(दिवादि) विकरण । Thus in पचत्, पच ends in अवयव पति अवविकरण
so here तुम् is नित्य and we get पचन्ती in श्री । Similarly दीभ्यन्ती ॥
पचन्तिन्दीभ्यन्ति however are formed as in तुदन्ति ॥

नित— । ‘आच्छेनदीर्घम्’ इति वक्तव्ये । नाभ्यन्तात्—’ इत्यतः ‘यत्
अभ्यन्ति । तदाङ्—‘अपृच्छनीरात् परी यः’ इत्यादि । ततः ‘पच’ इति अवविकरण
विहितम् अवयव परी यत् अवयवम् तुम् नित्यं भवति श्री भवाम् । एवं ‘दीभ्यत्
इत्यस्यापि बोध्यम् ॥ पचन्ति दीभ्यन्ति इत्यादि तु तु निवर्त ॥ अचत् गुणम् ॥
कश्चित् यथा—तुदादी मे अवयवात् यत् तुम् वा गीतजी । अनादी मुनि अवयवा
त्मात् भातीर्तुम् वा । अनादी अपि अवयवात्मात् यत् । नित्यं तुम् । दिवादीश्रान्ति
अवयवात् यत् । नित्यं तुम् । नित्यमिव पुन । तत्र भोदिनात् १५१० गुरिये सुख
माता । विभाति गङ्गा रीतपतनवलुषा मन्वतीव प्रसादम् इति चिन्तम् । अचत्
गुह्योत्पादी श्री वक्तव्ये ‘आभ्यन्तात्मात्’ (६।१।११५) इत्यादनामाभावात्लोप
नावयवात् पर, अवा । गुणभावः ॥ अनादी श्री नावयवात् यत् । गुणभाव । ततः

“अदशयन् वक्तुमशक्तु वन्त्य” इत्युपाठः ॥ रुधादौ अणि अवर्णभावः । गुम् न । तनादौ उकारि नावर्णः, न गुम् ॥ ऋधादौ अप्रत्यये ‘आभ्यन्तयो—’ इत्याकारलोपे अवर्णभावः, गुमपि न ॥ चरादौ यिचि शपि नित्यं गुम् ॥

सुशोभना आपो यस्मिन् इति समामे “स्वप्-” इति समासान्तश्च न स्यात् ‘न पूजनात्’ इति निषेधात् ततः ‘स्वप्’ इति प्रातिपदिकम् । तस्य रूपाध्याह—

दी । स्वप्—स्वव्, स्वपी ॥ (स्वप् + शि इत्यत्र विधानमाह—) नित्यात् परादपि नुम प्राक् ‘अप्-’ (सूत्र २७७) (“अप्-” इति सूत्रे दीर्घस्य अप्शब्दसुच्यर्थविहितत्वात्) इति दीर्घः, प्रतिपदोक्तत्वात् । ततः नुम् । स्वाम्पि ॥ (निरवकाशत्वं प्रतिपदोक्तत्वं इति पक्षोऽस्ति । तदा “अप्-” इति दीर्घस्तु निरवकाशो न भवति, आप इत्यत्र सावकाशत्वात् । ततश्च पूर्वं नित्यत्वात् परत्वाच्च नुमागमे सति दीर्घः न स्यात् । इति सर्वमेतत् स्वीकृत्य आह—) “निरवकाशत्वं प्रातिपदोक्तत्वं” इति पदो तु प्रकृते तद्विरहात् नुमेव । स्वाम्पि ॥ स्वपा । ‘अपोभि’, इति स्वद्धयाम्, स्वद्धि- इत्यादि ॥

Eng—Easi

दी— । “अस्तिपृवपि --” इत्युपादिसूत्रेण धनेरस् । (ततः प्रत्यया-वयवत्वात् तस्य पत्वे धनुष् इति प्रातिपदिकम् । अस्मात् स्मोर्लुक् । ततः धकोरस्य अभिज्ञत्वात् “समनुषो रु” इति कत्वम् । एतदेवाह—) पत्वस्याभिज्ञत्वात् कत्वम्—धनु । धनुषी । (धनुस् जम् इत्यत्र गुपसके शि, गुम् । ततः धनुन्स् इ इति जाते—) ‘सान्तमहत --’ (सूत्र ३१७) इति दीर्घः । ‘नुम् विसर्जनीय--’ (सूत्र ४३४) इति पत्वम् । धनू षि । धनुपा, धनु-भ्याम् । एव चतुर्हविरादयः ॥ पिपठिपते क्विप् । “वोरुपधाया—” इति दीर्घः । पिपठी, पिपठिषी । (पिपठिष् + शि इत्यत्र विधानमाह—) अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् कलन्तलक्षणा नुम् न । स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावात् अजन्तलक्षणापि नुम न । पिपठिषि (वेभिदि’ इत्यादौ सर्वमेतत् उक्तम्) । पिपठीभ्याम् इत्यादि पुंवत् ॥ पथ (लुका लुप्तत्वात् “अल्लसन्तस्य” इति न

नीचं) । पयसो वससि । पयसा पयोम्याम् इत्यादि ॥ (सु शोभन
पुमान् यसा कुलभा इति त्रिविधं सुपुमम शब्दः । अस्यात् अमोमुकः । स योगात्
लोपः ततः सुपुम इति । एतदेवाह—) उपुम उपुसी, उपुमांसि (ग म व नाम
व्याजलात् “पुंमोऽमुक” इति चतुर्द्वाः । अन्तः स इत्यत्र शोभका मुनलात् न चो ।
नापि व्यदायत्वम् । ततः) शब्दः ।

(चीकि रूपमाह—) धिमत्तिकाव्यम (व्याजलादिवम इति यावत् ।
(‘पुववासिहम्—’ इति धिमत्ति कार्योत्तर) उत्पमस्य । (तस्य) अमु । (मा
व्याजलात्, परस्परत्वं चक्रणलात् मुम् उपधादीप्त्यै ततः उत्पमत् इति—) अमुनि ।
पुमस्तद्धतः । शेषं पु वतः ॥

Eng—Egar

॥ इति हलन्ता मनुष्यकलिता ॥

॥ अथाव्ययप्रकरणम् ॥

४४३ । स्वरादिनिपातमव्ययम् । १।१।३१ ॥

श्री । स्वरादय निपाताश्च अव्ययसंज्ञा न्यु ।

Words beginning with स्वर etc (to be enumerated below) and
words technically called in grammar as निपात (cp-the rule ‘प्रादी
वराणि ता “प्रादीशोऽभलवचने” “प्रादयः” “उपस ॥ क्रियायोगे &c)
are all called अव्ययः ।

नित— । स्वर आदि धियां ते स्वरादयः । स्वरादयः च निपाताश्च इति स्वरा
निपातमः समादाह ॥ निपाता यथा—“प्रादीवराणिपाता इत्यधिकृत्य
“प्रादीशोऽभलवचने” “प्रादयः”, ‘उपसमा क्रियायोगे इत्यादि सूत्रविहितानि

(प्राग् व्याख्यातश्च) । अत्र वालमनोरमा द्रष्टव्या यथा—“स्वरादीनां चादीना
पृथक् पाठस्य “निपाता आदुदापाः” इति स्वरभेदार्थः । चादीनामसत्त्ववा-
चिनामेवाव्ययत्वम् । स्वरादीनान्गु सत्त्ववाचिनाम् असत्त्ववाचिनाञ्च तत् इति
व्यवस्थार्थम् ॥”

अधुना स्वरादयो वक्ष्यन्ते—

दी— । स्वर प्रातर, पुनर्, सनुतर, (सनुतर, इत्यन्तर्धाने, सनुतचौरो
गच्छति), उच्चैस्, नीचैस्, शनैस्, ऋधक् (इति सत्ये । ऋधवदन्ति विद्वांसः),
जते, युगपत्, आरात्, पृथक्, ह्यस्, श्वस्, दिवा, रात्रौ, सायस्, चिरम्, मनाक्,
ईधत्, जोषम् (इति सुखमौनयो । जोषमास्ते नितेन्द्रिय । जोषमास्), तूष्णीम्,
वहिस्, अवस्, (इति वहिरर्थे, अवो गच्छति), समया (इति समीपमध्ययो ।
त्वा समया आस्ते, यामं समया आस्ते याममध्ये इत्यर्थे), निष्ठा (इति समीपे ।
विनङ्क्ष्व लङ् । निष्ठा हनियति), स्वयम्, वृथा, नक्तम्, नज्, द्वेतौ (इति
निमित्ते), इद्धा (इति प्राकाश्ये । समिद्धमिद्धेशनहो देवासि), अद्धा (इत्य-
वधारणे । अद्धा प्रिय प्रत्यर्पयिष्यति), सामि, (इत्यर्द्धकुल्यो । सामिसम्मीलि-
ताच्च, सामिकृतमकृत स्यात्), वत् [‘तेन वुल्य’ क्रियाचेद्वति” (५।१।११५)
इत्यादिना विहितमिह गृह्यते । तदन्तता प्रदर्शयन्नाह—] ब्राह्मणवत्, क्षत्रिय-
वत् (इति वल्यन्तोदाहरणे) । सना (इति नित्ये), उपधा (इति भेदे), सनत्
सनात् (इति नित्ये), तिरस्, अन्तर्ग अन्तरेण, उयोक् (इति कालभूयस्त्वे ।
ज्योग् जीवाम्) । कम् (इति वाविमूर्द्धमुखनिन्दालोभसु । कञ् पञ्चम्)
शम् (इति दुःखोपशमे । शङ्कर, शम्भु), सहसा, विना, नाना, स्वस्ति, स्वधा,
अलम्, वषट्, औषट्, वौषट् (एते हविर्दाने) अन्यत् (इत्यन्यार्थे), अस्ति (इति
सत्तायाम् तिङन्तप्रतिष्कम् अव्ययम् । उपांशुः (अप्रकाशीकारणे), क्षमा (क्षान्ती),
विहायसा (आकाशे) दोषा, मृषा, मिथ्या, मुधा, पुरा, मिथो, मिथस्
प्रायस्, मुहुस्, प्रवाहुक्म् (इति समकाले) [‘प्रवाहिका—इति षाठान्तरम्],
आर्थ्य हलम् (इति प्रसन्नार्थे । आर्थ्यहल गृह्यति), अभीक्ष्णम्, साकम्,
सार्द्धम्, नमस्, हिष्क् (इति वर्जने), धिक् अथ, अम् (इति शीघ्रार्थे),

(प्राग् व्याख्याताश्च) । अव वालमनोरमा द्रष्टव्या यथा “स्वरादीना चादीना पृथक् पाठस्तु “निपाता आदुदात्ताः” इति स्वरभेदार्थः । चादीनामसत्त्ववाचिनामेवाव्ययत्वम् । स्वरादीनास्तु सत्त्ववाचिनाम् असत्त्ववाचिनाञ्च तत् इति व्यवस्थार्थम् ॥”

अधुना स्वरादयो वक्ष्यन्ते—

दी—। स्वरः प्रातरः, पुनरः, सनुतरः (सनुतरः इत्यन्तर्धाने, सनुतथौरो गच्छति), उच्चैस्, नीचैस्, शनैस्, ऋधक् (इति सत्ये । ऋधवदन्ति विद्वांसः), ऋते युगपत्, आरात्, पृथक्, ह्यस्, इवस्, दिवा, रात्रौ, सायस्, चिरम् मनाक्, ईषत्, जोषम् (इति सुखमौनयो । जोषमास्ते जितेन्द्रिय । जोषमास्व), तूष्णीम्, वहिस्, अवस्, (इति वहिरर्थे, अवो गच्छति), समया (इति समीपमव्ययो । स्वा समया आसौ, यामं समया आसौ ग्राममध्ये इत्यर्थे), निकषा (इति समीपे । विलङ्घ्य लङ्गा निकषा हनियति), स्वयम्, वृथा, नक्तम्, नजः हेतौ (इति निमित्ते), इद्धा (इति प्राकाश्ये । समिद्धमिद्धेऽनहो देवासि), अद्धा (इत्यवधारणे । अद्धा प्रिय प्रत्यर्पयिष्यति), सामि, (इत्यर्द्धकुल्ययो । सामिसम्मीलिताश्च, सामिक्रवमर्जित स्वात्), वत् [‘तेन तुल्य क्रियाचेदति’ (५।१।१२५) इत्यादिना विहितमिह गृह्यते । तदन्तता प्रदर्शयन्नाह] ब्राह्मणवत्, क्षत्रियवत् (इति वत्यन्तोदाहरणे) । सना (इति नित्ये), उपधा (इति भेदे), सनत् सनात् (इति नित्ये), तिरस्, अन्तरा अन्तरेण, उयोक् (इति कालभूयस्त्वे । ज्योग् जीवाम्) । कम् (इति वाविमूर्द्धसुखनिन्दाव्योमसु । कञ्च पञ्चम्), शम् (इति दुःखोपशमे । शङ्कर, शम्भु), सहसा, विना, नाना, स्वस्ति, स्वधा, अलम्, वषट्, श्रौषट्, वौषट् (एते हविर्दाने) अन्यत् (इत्यन्वार्थे), अस्ति (इति सत्तायाम् तिङन्तप्रतिष्ठाकम् अव्ययम्), उपांशुः (अप्रकशोच्चारणे), क्षमा (क्षान्ति), विहायसा (आकाशे) दोषा, मृषा, मिथ्या, मुधा, पुरा, मिथो, मिथस्, प्रायस्, मुहुस्, प्रवादुकम् (इति समकाले) [‘प्रवाहिका—इति षाठान्तरम्’], आर्य्य हलम्, (इति प्रसन्नार्थे । आर्य्यहल गृह्णाति), अभीक्ष्णम्, साकम्, सार्द्धम्, नमस्, हिरक् (इति वर्जने), धिक् अथ, अम् (इति शीघ्रार्थं),

याम् (इत्यादिवारः), प्रथाम् (इति भाष्ये), प्रथान (इति समासादि), मा
माह् । आकृतिगणायाम् ॥

V B.—Thus अहंति is an open one (आकृतिवत्) and not a closed one.

नित— । “वाचोदरादिपाता । तत आदय उपसर्गाः ततः कमप्रवर्धनोपाय
नियतानि । आदय—

दी— । अ. वा इ (इति वसिष्ठी) अह (पूजयाम् । अकारस्य इ अहं
इति विधायि । अं इ यामे गच्छ अयमकारस्य मन्त्रः) एष. एषम् भूतम्
एषत् युगपत् भूयस भूयस् सुप्त (इति अर्थः प्रमायाम् च) कुपित
(भूयसे), मत् (महायाम्) सेत् सन् (सेदर्थः) पय मद् (इत्याद्ये) कपित
हस्त माकिर् माकिम् माकिर् (तस्य वजन), माह् मय पापत् तापत् स्ये
विद्वि वितव्यो), द्वे (वितसे) न्य (पातामाम्) रे (दान) भापट यौपद्
स्याहा कृपा पपद् याम् तुम् (इति तुहारः । गृह तृह्य) गृधादि यस्तु
किञ्च यथ धत्तु स्म आह (उपसर्गमहिमा कुत्सनयु) उपसर्ग विभक्ति
स्वरप्रतिरूपकारक (यद्यभ्युह)— । तत उपसर्गप्रतिरूपकपुदाहरणं यव इति]
अयद्वत्तम (उपसर्गे तु यव उपसर्गानि इति प्राप्नोति । ययवा उपसर्गेषु
“यवन्त विदत्तय मयतादिबर्माच । सुदत्तमनुदत्तय निदत्तमिति ययत—” इत्यत्र
निपातनाम् यवतम् यवदत्तम् इति शब्दपि । विभक्तिप्रतिरूपकयु सुर्विभक्त्ययम्
इत्युदाह यम्— अहंयुः (सुवन्तं तु सारभोप स्यात् । तिङविभक्त्ययम्—यथाति)
अस्तिचारा (तिङन्ते तु बहुवचिर्मस्यात् । अस्तिप्रतिरूपकानावत्—) अ अह
इ इ ऊ ए ए आ औ (चा इति वाच्यप्रत्ययः । इतर सन्धीयन्) यणु
(समासादि) गुहम् (अर्थः) यथाकथा य (यनादर) वाट् प्याट् अङ्ग ई
इ भास् अय (सप्त सन्धीयन्) य (हिंसा प्रातिपदिक पादपूर्वेषु) पिपु (भानार्थः)
पृक्पद् (यवज्यादिवचः । यवमिकपक निङन्त्योन्) युत् (कुत्सायाम्) आतः
(इतोपि इत्यर्थः) । आदिप्राकृतिवत् ॥

मित— । सुगमा ॥ अधुना स्वरादि-चादिभिन्नानि अव्ययानि कथयन् परिगणन करोति —

४४८ । तद्धितश्चासर्वविभक्तिः । १।१।३८ ॥

दी— । यस्मात् सर्वा विभक्ति नोत्पद्यते स तद्धितान्तः अव्यय स्यात् । परिगणान कर्तव्यम् तसिलादय प्राक् पाशप । यस्प्रसृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः । अम् । आम् । कृत्वोऽर्था । तसिवती । नानाजौ इति । तेनेह न—पचतिकल्पम्, पचतिरूपम् ।

A तद्धितान्त word after which all the विभक्तis do not arise is called an अव्यय । Enumeration on the point (to remove doubt) is necessary Affixes beginning with तसिल् and ending with all up to the sutra 'द्विषश्च धमुञ्' i.e. all affixes from तसिल् but falling prior to पाशप् Affixes यस् etc and ending with "डाच् in the rule "अव्ययानुकरणा—" that is before समासान्त affixes, अम् enjoined by the rule "अमु च चन्दसि", and आम् enjoined by "किमेतिङ् अव्ययधात् आमु अद्रव्यप्रकर्षे" ; The affixes कुलमुच्, मुच् and धा The affixes तसि, वति, [N B The readings here वत् is questionable Affixes ना and नाञ् by the rule "विनञ्भ्या नानाजौ न सङ्"—words ending with these affixes are अव्यय । Thus the enumeration being complete अव्ययत्व does not arise in पचतिकल्पम् got by the rule 'ईषदसमाप्तौ कल्पवदेव्य देगीवर' and in पचतिरूपम् got by the rule "प्रशसाया रूपम्" ।

मित— । 'असर्व विभक्ति' इति बहुव्रीहिः । 'अविद्यमाना' सर्वा विभक्तय यस्य इत्यर्थः ॥ तथा च वृत्ति "यस्मात् सर्वा विभक्ति नोत्पद्यते" इत्यादि । अतिव्यक्ति अव्याप्ति परिहाराय परिगणन कृतम् ॥ अन्त्यत् सुगमम् ॥

४४९ । कृन्मेजन्तः । १।१।३९ ॥

दी । कृद्, यो भान्त एजन्तश्च तदन्तमव्यय स्यात् । स्मारं स्मारम् । जीवसे, रिपद्धै (इत्यादि वैदिकप्रयोगः) ।

A word ending in a कृत् that has म् वा ए the end is an चन्त्य
as धार धारम् औषी &c.

मित—। कृत् मित्रम् इति इदम् । म् च एव निर्धा ता चन्ते यस्य । चन्त
मुयमम् ॥

४१० । फट्यातोस्तुनकुस्तुन ११।१।४० ॥

श्री । एतद्वत्तमभ्यस्य स्यात् । कृत्वा । उदता ; विद्युप (एता वा
वदिकप्रयोगी) ।

A word ending with the कृत् affixes जा तानुम् वा कनुम् is an
चन्त्य ।

मित । सुवमा ।

४११ । नव्ययीमाथेभ्य १।१।४१ ॥

श्री—। अपिहरि ।

All चन्त्यभावममामान word । also an चन्त्य as अपिहरि &c

मित—। सुवमम् । इति इन्त्ये अपिहरि विभक्त्ये चन्त्योभावः ॥

४१२ । भव्ययात् भापसुप । २।४।८२ ।

श्री—। अभ्ययात् विहितरूप आप एवम् सक रूपात् । सत्र श्यासा
याम् । अप विहितविद्ययात् (चन्त्यात् विहितस्य इति व्याख्यानात् इत्यर्थः)
मह—अस्तुहवेतो (उहो उह्यम् इति कान इति चन्त्यात् कान्तात् इति वा
इति वमात् चन्त्येभ्यम् इति । यस्य चन्त्यत्वं नमि । यत् सुप् चन्त्ये न चन्त्यात्
विहितं किन्तु चन्त्यत्वं यस्यात् । भगवद्वत्त्वं चन्त्यत्वं उह्यम् इति पठितम्) ।
अभ्यवस्ये जातो पठति तदन्तर्निविष्टास्ति तथापि न गीये । (चन्त्ये न)
“आप्पदस्यं म्पमन्निहृत्तात्” (यातिक) चन्त्यात् निहृत्तात् चन्त्ये
नदे चन्त्यात् चन्त्यम् । चन्त्यात् निहृत्तात् चन्त्यात्—]

दी—। “सदृश त्रिषु लिङ्गेषु सर्वाह च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु
यन्तव्येति तदव्यम् ॥ इति भोष्याक्ता श्रुतिर्लिङ्गकारकप्रख्याभावपरा ॥

[अथ प्रसङ्गादाह]

वष्टि भागुरिरन्तलोपमवाप्योक्पसर्गयो ।

आपञ्चापि हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥

वगाह—अवगाह, पिधानम्—अपिधानम् ॥ इत्यव्ययानि ॥

[तेन “पूर्वापरौ तयोनिधौ वगाह” इति “भुजङ्गपिहितकार पातलमधितिष्ठति”
इत्यादि प्रयोग सङ्गच्छते] ॥

Eng—आप् and सुप् that are to be made after an अव्यय elide
Thus in तत्र शालायाम् आप् (fem affix) and सुप् after the अव्यय word
तत्र elide As the explanation here is “अव्ययात् विहितस्य” so in अत्युच्चैस्
the सुप् that is due after अत्युच्चैस् comes for it is not done after उच्चैस्
the अव्यय, but after अत्युच्चैस् which is not अव्यय, and उच्चैस् the अव्यय
is subordinate here (गौण) so तदन्तविधि though ordinarily due after
अव्यय words cannot come here Taking of आप् in the sutra is un-
necessary, for अव्यय are said as without लिङ्ग (gender) Thus it
is said ‘An अव्यय (indeclinable) is that which does not change
and is same in all the genders in all the numbers, and in all
विभक्ति’ । Owing to this saying of भाष्यकार, अव्यय have no gender,
case-endings, number &c Immediately it is to be noted that—
according to Prof Bhaguri the initial अ of the upasarga अव and अधि
optionally elides and आप् optionally comes after हलन्त words like
वाच्, निश्च and दिश्च &c Thus both वगाह and अवगाह, so पिधानम् and
अपिधानम् are correct,

Here ends the अव्यय ।

सित—सुगमा— ॥

॥ अथस्त्रीप्रत्यया ॥

४५२। स्त्रियाम्। ४।१।३

वी—। अघिकारोपम्। समर्थानाम् इति यावत् ॥

This is an अघिकार रूप and its jurisdiction goes up to the sūtra "समर्थानां प्रथमाद्य" (४।१।८२)।

मित—। "समर्थानां प्रथमाद्य" इति यावत् ये प्रथमा कथिता ते स्त्रीप्रत्यया एव इति यावत्।

४५४। अजाद्यतष्टाप्। ४।१।४।

वी—। अजादीनाम् अकारान्तस्य च वाक्यं यत् स्त्रीत्वं तत्र योस्य टाप् स्यात्। अजाद्युक्तिः कृपो कृपो वाचनाय।—अजा। अतः—अत वा ॥

टाप् is the affix when femmineness is to be spoken of after अत्रादि words and after अजाद्यत words. अत्र अत &c. that are read in the अत्रादि list take टाप् being चक्षत्, why then does the necessity arises to mention the अत्रादि list separately? On this the author says that चाप after अत्रादि list comes in the matter of कृप or कृप् to come after these words by the rule "आतरेजीविपवात् अपो पवात्" and "वक्षसि प्रवर्षे" &c. —that टाप् bars कृप and कृप् doo after the words of the अत्रादि list. Thus fem of अत्र is अजा the instance of अकारान्त word taking टाप् in feminine is that अतृ becomes अतृ।

मित—। यत्र अत्राद्य आदिर्भवेति अत्राद्यत्वं। ते च अत् अ इति समाहारि अत्राद्यत्वं तस्य अत्राद्यत्वं। "अत्राप मातिपदिवात् इतिभूतात् 'माति पदिवात् इति वर्तिते' इति तस्य पठ्या विपरिणति 'अत्राद्यत्वं मातिपदिवात् इति

लभ्यते । एव च तदन्वविधिय वक्तते । “शूद्रा चामत्पूर्वा जाति” इति वचननात् तदन्वविधिय विज्ञायते । तत आह—‘अजादीनाम् अकारान्तस्य च वाच्यं यत् स्त्रीत्व तत्रद्योत्ये’ इत्यादि ॥ ननु अजादीनाम् अदन्तत्वादेव टापि सिद्धे किमर्थम् पृथक्वचनम् ? अतोत्तरमाह—“वयसि प्रथमे” इति डीप् ‘जातेरस्त्रीविषयात्’ इति डोप् च बाधित्वा अजादौ च टावेव यथा स्यात् तदर्थम् अजादीनाम् पृथगुक्तिः । अत आह—‘अजाद्युक्तिः, डीपो डोपश्च बाधनाय’ । सूत्रे “अजाद्यतः” इत्यस्य ‘अजादिभ्यः अतः’ इत्यादि व्याख्यानं न युक्तम्, अजादीनाम् इति स्त्रीत्वमेव सम्बन्धयति, तदेवाह—

दी— । अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणात् नेह । पञ्चाजी । “द्विगोः” (सूत्र ४१६) इति डीप् । अत्र हि समासाथसमाहारानिष्ठ स्त्रीत्वम् । (अजादीनाह—) अजा । एडका । अश्वो । चटका । मुषिका । एषु जातिलक्षणयोः डीप् प्राप्तः (स च न भवति), वाला, बत्सा, हाड़ा, मन्दा, विलाता, एषु “वयसि प्रथमे” इति डीप् प्राप्तः ।

As the word ‘अजादि’ qualifies स्त्रीत्व, so in the case of पञ्चाजी we get डीप् and not टाप् (for here स्त्रीत्व is not of अजादि word but of समाहार in the समास—पञ्चानाम् अजाना समाहारः) । In पञ्चाजी, डीप् comes by the rule द्विगोः (see infra) Here स्त्रीत्व is dependent on the समाहार of समासार्थ, so डीप् comes. Now the अजादि list is being enumerated—अजा, एडका अश्वो चटका मुषिका,—of these words डीप् by the rule “जातेरस्त्रीविषयात्” is due and is barred by टाप्, so वाला, बत्सा होडा, मन्दा विलाता of अजादि list takes टाप् barring डीप् by the rule “वयसि प्रथमे” ।

मित— । द्वौ व्याख्यानौ लभ्यनेन अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणात्, पञ्चानाम् अजानाम् समाहारः, इति समाहारद्विगो “द्विगोः” इति डीपि पञ्चाजीशब्दे स्त्रीत्व न अजादीनाम् विवक्षितं किन्तु समासार्थनिष्ठसमाहारस्य अतः अतः टाप् न । अजादीनाम् मध्ये अतः इति व्याख्यानं तु पञ्चाजीशब्दे टावेव स्यात् । अतः एतद्व्याख्यानमयुक्तम् ।

चत्रादीनाम् । एषां लभ्ये चत्रा एङ्गादिप्रत्ययानां श्रुतिवचनं ङीष् टाया वाच्यत एव बाध्या चत्रादिप्रत्यये “ववक्षि प्रत्यय” इति प्राक्, ङीष् टाया वाच्यतः ।

ही—। सम्भ्रम्यादिभ्यश्चिपिङ्गभ्यः प्रसात् । (पार्श्विक) । सम्भ्रमः । मघकृता । (अत्र) “टण्णपा—” इति इत्या ॥ मघकृताऽप्यस्मिन्मते कभ्यः पुण्यात् । (पार्श्विक) —सत्पुण्या । प्राक् पुण्या । प्रत्यक् पुण्या ॥ ‘यूदा घामहत्पूना ज्ञाति (पार्श्विक) ; पुण्यात् तु यूदी ; घामहत्पूना किम् ?—महायूदी ॥ (अधुना अपि अत्रादीनां पाठः—) कृत्वा ऽप्यिह । उपविष्टा । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमेति पुण्यावि । काकिष्ठा ॥ मूला म्लय —अमूला ॥

नित—। “पाञ्चकचपचपुचपचमूमवान्तिवपनाय (३११६४) इति लभभाष्ये पठितं वार्तिकं यथा—“मन्त्रम्यादिभ्यः—” । अत्रापि ङीष् बाधित्वा टावत् भवति इति तदर्थमेव इदमत्र चत्रादिप्रत्ययानां एव पठितम् । सम्भ्रम्या चत्रिभ्यः प्रत्यये पिङ्ग— एतच्च परः यः कभ्यस्य तज्जाहवि टावत् इति वार्तिकार्थः । समहानि कभ्यानि यस्याः इति सम्भ्रमा । भस्त्रेवकभ्यानि यस्याः इति भस्त्रप्रमा । भस्त्राज्जह निवन्धोनिह न तु भावितुमुक्तं तत्कथमस्य पुंस्त्वम् ? अत्रात्तरम्वह,—यत् ज्ञापासंज्ञाचन्द्रमावत्त्वम्” इति उक्ताः । सङ्ख्यकाण्ड—” इति वार्तिकमपि एतच्च परः यः पुच्यस्य तज्जात् “पाञ्चकच—” इति लभभाष्ये ङीष् बाधित्वा टावत् प्रवर्तयितुम् अत्र पश्यते । महायूदा इति । महतो च मा यूदा च इति कभ्यभारथे पुंस्त्वं चास्ति च महायूदी इति । अत्र महत्पुंस्त्वात् न टावत् । प्रुच इत्यस्य निधाम्—अथा, एवम् उचिह—उचिहा—अयं अदन्तनाभावात् अत्रात् टापम् विधीयत । अत्र वहिमादुत्तरिणि वार्तिकम् अपि अर्तम्भम् तत्र दन्तानां विवक्षितं टापं विधीयते । अत्रादिप्रत्ययानाम् पुञ्जमभ्युपगमं ङीष् बाधित्वा टावत्मेव अत्र पाठः । “पाञ्चकच—” इति लभभाष्ये ङीष् बाधितुं वार्तिकं यथा—“मूलावन्” । इदमप्यपि चत्रादीनां पश्यते । चत्रादिरा श्रुतिवचनम् ।

ही—। “अस्मिन्मते ङीष्” (सूत्र ३०३—प्रागुक्तम् प्यल्ल्यात्तं च) । कर्मी । इयिहमी ।

तदन्त and नास्ति words take डीप् in the feminine

मित— । सुगमा ।

४५५ । उगितश्च । ४।२।६ ।

दी— । उगिदन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां डीप् स्यात् । भवन्ती ।
पचन्ती । “शप्श्यनोः ” इति गुम् (? नित्यम्) ॥ “उगिदचाम्—”
इति सूत्रे अजप्रहणेन “धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्हि अञ्चतेरेव” इति
नियम्यते । तेन इह न—उखासत् । क्विप् । “अनिदिताम् ” इति
नलोपः । पर्याध्वत् ॥ अञ्चतेस्तु स्यादेव—प्राची , प्रतीची ॥

After a crude word ending in उगित् (affix or otherwise) takes
डीप् in the feminine Thus सू+शप्+डीप्=भवन्ती , so also पचन्ती
etc In these cases गुम् is compulsory when डीप् follows, by the
rule “शप्श्यनोर्नित्यम्” (ante) In the sutra “उगिदचाम्—” the taking
of अच् i.e., the root अञ्च् implies this injunction that if उगित्कार्यं
is to be recognised of roots then अञ्च् only will be taken into
consideration Thus in उखासत् स सते इति उखा+स सु+क्विप्=उखासत्
we are not to take स सु as उगित् to attach fem डीप् after it Simi-
larly in पर्याध्वत् ध्व सते इति पर्य+ध्व सु+क्विप्=पर्याध्वत्, the root is not to
be regarded as उगित् for attaching fem डीप् here by this rule
In उखासत् and पर्याध्वत् the न elides when क्विप् follows by the rule
“अनिदिताम् हल —” (ante) But as the root अञ्च् is regarded as
उगित्, so प्राच् and प्रतीच् etc take डीप् in the fem (उगित्वात् डीप्)
yielding प्राची and प्रतीची ।

मित— । उक् इति प्रत्याहार । ‘उक् इत् लुत यस्य तस्मात् । “अजाद्यत —”
इति सूत्रवत् अवापि “प्रातिपदिकात्” इति वर्धते । उचित प्रातिपदिकात् इत्यर्थः ।
अवापि तदन्तविधिरस्ति , समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधे, प्रतिषेधेऽपि उगितग्रहणे तदन्त-

विधिरिति, तथा च वार्तिकम्—“उदिदस्यपञ्चम् इति । तत आह—“उदिदलात् प्रातिपदिकान् इत्यादि ॥ भवन्तो पञ्चमी इति यदावच्छेदस्य ङीप् “अप्युदभानिदम् इति निम्नं मुनि मति विभ्रति ॥ धातुविषयं अचतेरच उभिस्य याचम्, तत ‘उपां सत् इत्यादि च सुधातो’ द्विपि मति उभित्त्वाचका ङीप् न स्यात् । धिन् प्राची पतीचो इत्यादि अङ्गत् सिद्धेति ङीप् न भवत्येव ॥

४५६ । यनो र च । ४।१।७ ॥

यो— । यन् तात् सङ्गताच्च प्रातिपदिकान् स्त्रियं ङीप् स्यात् । रश्च यन्तादेशः । यन् इति छनिप-यनिप-यनिपो सामान्यप्रत्ययम् । “न्यप्यप्रत्ययं यस्मात्स्य विहितस्त्वदारेऽजन्तस्य च प्रत्ययम् (परिभाषा) । तेन प्रातिपदिकपिप्रत्ययात् सङ्गतान्तमपि लभ्यते । एस्यानमतिक्रान्ता अतिष्ठस्वरो अतिधीवरी यपरी ॥ ‘यना न इयः’ इति पठ्यम् (वार्तिक) :—इयन्तात् घातो विहितो वा यन् सङ्गतात् सङ्गतात्ताच्च प्रातिपदिकान् न ङीप् रश्च न इत्यर्थः । ‘घाया अपनयन । यनिप’ विह्वलाः—” इत्याख्यम् । अपाया याज्ञायी । राजपुष्पा ॥ यदुमीही वा (वार्तिक) :—बहुधीवरी । बहुधीया । परो (ङीप्—रस्याभापपरो) ङाप्प्रत्यय ॥

After a प्रातिपदिक ending in यन् or after a word ending in a यन्तल word ङीप् comes in the fem and र comes at the final of these By ‘यन्’ the affixes छनिप् छनिप् and यनिप् are taken ‘By an affix’ the word after which it is enjoined and the affix itself both these are taken into account. So ‘यन्’ qualifying a प्रातिपदिक gives यन्तल and यन्तलान् words also Thus अतिष्ठस्वरी and अतिधीवरी take ङीप् and ङीप् for these are यन्तलान् word सु+छनिप्=सुञ्जन् and वा +छनिप्=वीञ्जन् । अङ्गरी is also got from the यन्तल word अङ्गेन् (यन् +यनिप्) ॥ Now the Vartuka “यनो न इयः” directs that यन्तल and यन्

ज्ञान words are not to take डीप् and रादेश in fem if these are got from a root ending in a हश् latter (i.e. a letter covered by हम् प्रत्याहारः) । Thus ओण्+वनिप्=ओ आ (आ by the rule “विडवनी ”) वन्=अवावन् । Here डीप् and र in fem do not come for the root ओण् ends in a हश् letter Similarly राजयुध्वा is got in fem for the root युध् ends in a हश् letter Lastly the Varttika “वहुव्रीहौ वा” directs that the original rule “वनो र च” is optional in the case of बहुव्रीहि समास । Thus बहुधीवरी and बहुधीवा । ‘बहुधीवा’ while not taking डीप् and र in the fem, then it optionally takes डीप् after it by the rule “डाबुभाभ्याम्—” (rule No 461 below)

मित— । ‘वन, र च’ इत्यवसूत्रे ‘र’ इति लुतप्रथमाकम् । ‘वन’ इति पूर्ववत् ‘प्रातिपदिकात्’ इत्यस्य विशेषणम् । तेन तदन्तविधि लभ्यते । एव “प्रत्ययग्रहणे ” इति परिभाषया प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य तन्मध्यवर्तिनश्च ग्रहणात् ‘वन्’ ग्रहणेन वन्नन्त वन्नन्तान्तं च लभ्यते । तदाह—‘वन्नन्तात् तदन्तात् च प्रातिपदिकात्’ इत्यादि ॥ “सूयजोङ्निप्” इति सु+ङ्निप्=सुत्वं, तथा धा+क्निप्=धौवन्, श्रु+वनिप्=शर्वन् । अन्यत् सुगमम् ॥ “वनो न हम्” इति वार्त्तिकेन च सूत्रोपात्तौ डीप्, रादेशौ ह्यन्तधातो यो वन् तदन्तात् न विधीयते, ‘हश्’ इति प्रत्याहारः ॥ ओण्+वनिप्=ओ आ+वन्=अवावन् । अत्र धातो ह्यन्तत्वात् स्त्रिया डीप्, रादेशश्च न । एव राजयुध्वा इत्यत्रापि बोध्यम् ॥ “वहुव्रीहौ वा” इति वार्त्तिकेन च “वनो र च” इति सूत्रगत विधि बहुव्रीहिसमासे विकल्प्यते । “अनो बहुव्रीहि” इति सूत्रगतस्य निषेधस्यायमपवादः ॥ वहुव धौवान् यवस इति बहुव्रीहिः । डीप्, रादेशभावापत्ते तु “डाबुभाभ्याम् ” इति वक्ष्यमानसूत्रेण डाप् वा स्यात् ॥

४५७ । पादोऽन्यतरस्याम् । ४११८ ॥

टी— । पाच्छब्द-कृतसमासान्त. तदन्तात् प्रातिपदिकात् डीवरा स्यात् ।

द्वपदी—द्विपात् ।

After a प्रातिपदिक ending in the word पाद that is formed as समासान् (with अकारलोप) जीप् optionally comes in the feminine. Thus श्री पादो यस्त इति बहुव्रीहि 'संख्यासुपूर्वम्' इति पादबन्धे अकारलोपे 'पाद' इति आसति । And now when जीप् come after it it is a न so पाद becomes—

पद and so द्वेति विपदी (जीप् मन्त्रात् पाद पत् इति) । विपात् ।

मित— । सुमना ।

४५८ । टाधृधि । ४।१।२ ॥

टी— । अत्रि वाच्यायाम् पादन्तात् टाप् स्यात् । द्विपदा अत्र । पुनश्च ॥ (पूर्वपदात् 'पाद' वर्तते । तन्मयोदाहरणे टापि मन्त्रात् पाद पत्) ।

When अच् is signified or qualified then टाप् comes after a प्रातिपदिक ending in the word 'पाद' (i.e., समासान् पाद) । Hence so द्वेति विपदा or एकपदा अच् ।

मित— । सुमना— ।

टी— । "न पटस्वस्तादिभ्य" ।—पञ्च । अतश्च ॥ 'पञ्च' इत्यत्र लोपे कृतेपि 'न पटस्वस्तादिभ्य' इति पदस्य । प्रसि मन्त्राय उपस्वर— (सूत्र ३५३) इति मन्त्रोपस्य अस्मिन्त्वात् 'न पटस्वस्तादिभ्य' इति न टाप ।

नट संज्ञक words and words like खलु &c as enumerated before do not take feminine affixes जीप् or टाप् । Why do you say टाप् also here ?—For in पञ्च लोप is done (and it in पदस्य) but पञ्च b ing a नट संज्ञक word by the rule 'आना नट' लोप is अस्मिन्त्वात् here by the rule लोप उपस्वर— (ante), so पञ्च being पदस्य टाप् (i.e., पदस्यचट्पात्) is due after it. And this टाप् is being prohibited by the rule "नपट्," so both जीप् and टाप् अनुवृत्ति in this rule are necessary

मित—। इदं बालमनोरमागतमव क्षर्तव्यम्—” ननु “नपट्समादिभ्यः” इति ङीवेव निषिध्यताम्, किं टावगुह्या । नान्तत्वात् टापः प्रसक्तेरभावेन तन्निषेधवैयर्थ्यात् इति ? • नान्तलक्षणङीपि प्रतिषिद्धे सति जश्गसोर्लुकि नलोपे कृते अदन्तत्वात् प्रातस् टापः प्रतिषेधार्थमिह टावगुहनि—रावग्यकी इति यावत्” । सर्वमितत् अभिप्रेत्य दीचितो वदति—‘पञ्च’ इत्यत्र नलोपे कृते’ इत्यादि ॥

४५६ । मनः । १।१।११ ॥

दी—। मन्नन्तात् न ङीप् । सीमा—सीमानौ ॥

Eng—Easy

मित—। मन इत्यत्र पूर्ववत् तदन्तविधि बोध्य ॥ “नपट्—” इति पूर्वसूत्रात् ‘न’ इति वर्तते । ‘मन्नेभ्य’ इति अतः, ङीप् अस्ति ॥ तत आह “मन्नन्तात् न ङीप्” इति ॥ एव सीमन्गुह्ये नान्तलक्षणे ङीपि निषिद्धे राजवत् रूपम् ॥

४६० । अनो बहुव्रीहेः । ४।१।१२ ॥

दी—। अन्नन्तात् बहुव्रीहेः न ङीप् । बहुयज्वा—बहुयज्वानौ ।

Eng—Easy

मित—। ‘अन’ इति अनेन पूर्ववत् तदन्तविधि बोध्य । अनुवृत्तिस्तु पूर्वसूत्रवदेव । तदाह—‘अन्नन्तात् बहुव्रीहे’ इत्यादि ॥ बहुव्रीहौ ङीपि निषिद्धे, बहुयज्वन् इति राजवत् रूपम् । ततः बहुयज्वा बहुयज्वानौ इत्यादि ॥

४६१ । डावुभाभ्यामन्यतरस्याम् । ४।१।१३ ॥

दी—। सूत्रद्वयोपात्ताभ्यां डाव्वा स्यात् । सीमा, सीमे—सीमानौ । दामा, दामे—दामानौ । ‘न पुंसि दाम’ इत्यमरः ॥ बहुयज्वा, बहुयज्वे बहुयज्वानौ ।

डाप् optionally comes after words as are got by the previous two rules e.g. “मन” and “अनो बहुव्रीहे” । Thus सीमा, सीमे—सीमानौ &c Similarly दामा, दामे—दामानौ &c The word दामन् is

not used in the masculine But in the neuter and fem'—o says Amara. The base बहुवचन् hence takes ङप् in the fem optionally and ग्राप्ते बहुवचन्—यवबुवचन् &c (like तस्मा or रस्मा) ।

मिति—। 'मन' इति 'मनो बहुव्रीहि' इति च सूत्रयोरैकतात् मत्प्रत्ययान् अमत्यात् बहुव्रीहिष्विवत्त्वेन ङाङ् भवति इति सूत्रार्थः ॥ अत्र सूत्र 'अन्वतरङ्गाम् यङ्गं निरन्तरम् । इत "मन" इत्यादिना ङीप्निषेधे पुनः 'ङातुभ्याम् इति ङातुभिवानि एव विवक्ष्यसिद्धिं 'अन्वतरङ्गाम्' इति वचनम् न युक्तम् भाति किन्तु त्यटावेम् इति कैचित् । भाव्यत्वात् विवक्ष्याद्यम् अन्वतरङ्गाम् इति न व्याचष्टे किन्तु अन्वतरङ्गाम् इत्यस्य योगविभागमात्रित्वं 'बहुव्रीहि वा' इति वगौरव इति सूत्रस्य वार्तिकम् प्रत्याख्यातवान् ॥ अत्रान् सुममम् ॥

४६२ । अन उपधासोपि नोऽन्यतरस्याम् । ४।१।२८ ॥

टी—। अन्वन्ताद्बहुव्रीहेरुपधासोपि नो वा ङीप् स्यात् । पक्षो ङाप्—ङीप् निषेधौ । वदुराशी—वदुरासा । वदुराशी—वदुराजे—वदुरासोभौ ।

A बहुव्रीहि ending in अम् which अम् elides its उपधा when a म optionally takes ङीप् in the fem optionally here ङाप् (by the previous rule) and ङीप् निषेध by the rule 'अनो बहुव्रीहि' also operate. Thus in the बहुव्रीहि—वदुराजम् the word ends in अम् which is उपधासोपि so the rule applying we get वदुराजौ (with ङीप्) वदुराजा (with ङाप्) and वदुराजम् (with ङीप् निषेध) ।

मिति—। "बहुव्रीहेरुपधी ङीप्" इति सूत्रात् बहुव्रीहेः वर्तते "संख्या व्याधीः ङीप्" इति सूत्राच्च ङीप् चक्षि । 'भातिपदिनात् च वर्तते एव । पक्षित्—माङ्—अमत्यात् उपधासोपि न बहुव्रीहि इत्यादि ॥ अत्र अन्वतरङ्गाम् यङ्गं निरन्तरम् पक्षे ङाप् ङीप्निषेध भवति । अत्र त्रीणि रूपानि यथा—वदुराजौ वदुराजा वदुराजम् इति ॥

६३ । प्रत्ययस्थात् कात्पूर्वस्थात् इदाप्युसुपः । ७।३।४२ ॥

दी— । प्रत्यास्थात् ककारात् पूर्वस्याकारस्य इकारः स्यात् आपि परो
स आप्छप. परो न चेत् । सविका । कारिका । अतः किम् ? नौका ।
प्रत्ययस्थात् किम् ?—शक्नोतीति शका । अछप किम् ?—वहुपरिव्राजका
नगरी । कात् किम् ?—नन्दना । पूर्वस्य किम् ?—परस्य मा भूत्.
कटुका । अतः इति तपरः किम् ?—राका । आपि किम् ?—कारकः ॥
'मामकनरकयोरुपसंख्यानम्' (वार्त्तिक —मामिका । नरान् कायतीति
नरिका ॥ 'त्यक्त्यपोश्च (वार्त्तिक)—दाक्षिणात्यिका । इहत्याका ॥

The अकार which is just prior to a ककार which ककार is of a
प्रत्यय, becomes इकार when आप् (the fem affix) follows this आप्
being not after a सुप् । Thus सर्वा + अच् = सर्वका = सविंका in the
fem by this rule , so also कृत् + खुल् (अक) = कारका = कारिका in the
fem by this rule Why do we say 'अत्' in the rule ? Wit-
ness नौका (नौ + स्तार्थक) । Here औकार is ककारात् पूर्वं and not अकार,
so इ does not come here when टाप् follows Why do we say
प्रत्ययस्थात् in the sutra ? Witness शक्नोतीति शका (शक् + पचाद्यच् + टाप्),
here का is not प्रत्ययस्य but a घालवयव, so इत् does not come here ,
why so we say 'असुप' in the sutra ? Witness the example बहुव
परिव्राजका यस्याम् इति बहुपरिव्राजका नगरी, here when टाप् follows the
अकार before ककार does not take इकार, for here आप् comes
after सुप् which though elided is regarded as existent by प्रत्ययलक्षणे ।
Why do we say कात् in the sutra ? Witness the example नन्दना,
here इकार cannot come in place of अकार, for it is not before
ककार । Why do we say 'पूर्वस्य' in the sutra ?—This is because
the पूर्वं अकार from क is to take इकार and not पर अकार । Thus in

कटुका the चकार after ककार does not take इकार when टाप् follows. Why do we say अतः in the rule with 'च' after it? Witness राका (रा धातु + क आवादि) here आकार is ककारात्पूर्व and not चकार so इकार does not come for आकार here when टाप् follows. Why do we say चापि in the sūtra? Witness कारक, ककारात्पूर्व चकार does not take इकार for here चाप् does not come in. The Varttika नामक— directs इकार for चकार prior to ककार in सामक and नरक when चाप् follows yielding सामिका & नरिका । In both क is not प्रत्ययश्च so the present rule not providing इत् for चकार here in the form the Varttika provides that lastly अगल and अगल word ending in 'क' (i.e. प्रत्ययककार) are to take इकार for their चकार, before ककार । This दापिचालिका &c.

मित— । प्रत्ययश्चात् क्वात् इत्यस्य क्वात् इति ककारात् अकार उच्चारणम् । सूत्रे 'असुप' इति व्याख्यायते— स चाप सुप परो न चेत् इति ॥ सूत्रे अतः इति क्रियमन् उल्लम् । नीका इत्यस्य ककारात् पूर्वस्य चीकारस्य इत् यथा न स्यात् तदर्थम् ॥ प्रत्ययश्चात् इति वचनात् 'यका' इत्यस्य ककारस्य भाव्यमव्ययत्वात् प्रत्यय स्मृताभावात् पूर्वस्य अकारस्य इत् न प्राप्नोति ॥ 'असुप' इति सूत्रे उल्लङ्घात्, बहुधा परिग्राहका यस्याम् इति समासि बहुपरिग्राहका नगरो इत्यस्य चाप' प्रत्ययकचर्चम् सुप परत्वात् ककारात्पूर्वस्य चकारस्य इत् न स्यात् ॥ क्वात् इति वचनम् असति ककार यथा न स्यात् तदर्थम् यथा नन्दना इति ॥ सूत्रे 'अतः' इति तत्परत्वात् याका इत्यस्य पूर्वस्य आकारस्य इत् न स्यात् ॥ 'चापि' किम् ?—कारक इत्यस्य आभावात्वात् चकारस्य इत् यथा न स्यात् तदर्थम् ॥ नामकन्टाप नरक (नर + यै + क) टाप् इत्यस्य ककारस्य प्रत्ययश्चलनाभावात् चापि सति ककारात् पूर्वस्य अकारस्य इकारि अप्राप्ते षड्विधानां वार्तिकमाह—'नामकनरक—' इति ॥ 'उदीचामातृस्याने' इति वध्यमाचतुर्विध विवक्ष्ये प्राप्ते 'व्यकल्पपोष' इति वार्तिकम् तदपवादार्थम् । 'हविचापवात् पुरश्चलक' इति शब्दः तस्य आर्षिक-क' अष्टना टापि सति

दाक्षिणात्यिका । एव इह+त्यप् (“अव्ययान्तप्”) +क = इहत्यका । तत, टाप्
इहत्यिका । त्यगन्त्यवन्त्योश्च ककारान् पूर्वस्य अकारस्य नित्यम् इकारार्थम् वार्तिकम् ॥

न यासथोः । ७।३।४५ ।

दी— । यत्तदोरस्य इन्न स्यात् । यका । सका । यकाम् । तकाम् ॥
“त्यक्कनश्च” निषेधः । (वां) (इत्वं स्त्रियां निषिध्यते)—उपत्यका, अधि-
त्यका ॥ “आशिषिबुनश्च न” (इत्वं न इत्यर्थः) [वां] जीवका, भनका ॥
“उत्तरपदलोपे न” (इत्वं न इति शेषः)—देवदत्तिका (इति उत्तरपदलोपा-
भावे)—देवका ॥ “क्षिपकादीनां च्चन” (। वां) क्षिपका, ध्रुवका कन्यका,
चटका ॥ “तारका ज्योतिषि” (वां), अन्यत्र तारिका ॥ “वर्णका
तान्तये” (वां); अन्यत्र वर्णिका ॥ “वर्त्तिका शकुनौ प्राचाम्” (वां),
उदीचां तु वर्त्तिका ॥ “अष्टका अपितुदेवत्ये” (वां); अष्टिका अन्या ॥
“सूतका पुत्रका वृन्दारकाणां वेति वक्तव्यम्” (वां) इह वा अ इति छेदः ।
(पुत्रिकशब्दे कातपूर्वस्य अकारादेशो वा इत्यर्थः । तेन पुत्रिकशब्दे होन-
इवर्णस्य पक्षो अकारः । अन्यत्र (सूतकादिशब्दे) इत्ववाधानाथेम् अकार-
स्यैव पक्षो अकारः । सूतिका सूतका इत्योदि ॥

The अकार prior to ककार in the case of bases यद् and तद् does
not take इकार when आप् follows Thus we get यका, यकाम्, सका,
सकाम् etc In the case of त्यकान् प्रत्ययान्त words this इत्वं when टाप्
(आप्) follows is barred, so we get उपत्यका &c Similarly the affix
बुन् (अक्) does not change its prior अकार to इकार when this बुन्
is in the sense of आशिषि । Then we get जीवका, and not जीविका
and so on When an उत्तरपद of a word elides then its prior
अकार does not change to इकार, so we get देवका when the
उत्तरपद—‘दत्त’ has elided, so our author gives the other exa-
mple देवदत्तिका as well here Words like क्षिपका, कन्यका,

चट्वा etc are without इत् in fem. The form is तारुवा in the sense of तारिष् (luminary or eye pupil) otherwise the form is तारिवा (with इत् in the fem). Similarly we get बर्चवा without इत् in the sense of pertaining to तम् । Otherwise the form is बर्चिवा with इत् in the fem. So acc. to early scholars वनवा is formed without इत् in the fem. to denote मनुनि (bird). Acc. to later scholars the form is वनिवा in the very sense. Similarly चट्वा is formed in the fem. in the sense of some thing addressed to the male &c. otherwise the form is चटिवा (as referring to पादिनायाद्यायो). In the Varttika मृत्वापुत्रिवा &c the splitting is वा च । This चकार is optionally ordered before च । So (owing to this चसंविधान) in the word पुत्रिवा चकार is optional for इकार (got from तान् by the rule 'माह्ववाप्याङीन्'—see below rule 527). But in the case of other two words mentioned in the above Varttika चकार is made for चकार to bar इकार due in them. So we get मृत्वा—मृत्वा पुत्रिवा—पुत्रिवा &c

मित—। या इत्यस्य उदाधामात प्यान— इति विद्वन्मार्त निर्विधाय मिति नाम उक्तम् । तदुक्तम्—यतः पात प्यान इत्यस्य अतः अभावी विद्यतः अननुवर्तमान् । या मा इति यतदावपयध्वम् इत्यादिभाह—यतदीर्घस्य इत् स्यात् इति । आसिपि इति —“आसिपि यो वृत् तस्य धात्वमकारादस्य तदकारस्य प्रथमस्यात्— इति इत् न इति शक्तिः । एवं इतिनिर्दिष्टं अत्रापि शक्तिः विद्यते । ओषधाता आसिपि च’ इति वृत् ततः ओषधा इति एव भवति (भूधाताः आसिपि वृत्तिगुणार्थिनी) । ईदृशस्य भेदे कृताद्यस्य कृतस्य च अत्रापि च विमर्शो भवति इत्यस्य” इति श्रुतिः । अतः ईदृशस्य इत्यस्य न । एतदस्यार्थं “अपिगुणं ईदृशस्य इति उदाहरणमुपलब्धम् । अत्रिगुणपल्लवः का । ततः अत्रिगुणं—अत्रिगुण इति । अत्रिगुणं एवाद्यात् ततः च अत्रिगुण इति । अत्रिगुण

चत, नेत्रकनीनिका च तारका ॥ वर्णिका इति प्रावारविशेषः तत्रच तान्त्रव एव । तन्नुनो
 विकारः तान्त्रव — ‘ओरञ्च’ इति अङ् । वर्णिका इति तु ग्रन्थविशेषस्य व्याख्या, स्तोत्र-
 कर्त्री च ॥ वर्णिका इति शकुनी गम्ये भवति इति इत्य न । अन्यर्थे तु नित्यमित्यम् ॥
 पितरञ्च तां देवताञ्च पितृदेवता, तदर्थं कर्म पितृदेवत्यम् देवतान्तात् तादर्थ्यो
 यत्” इति यत् । अत्रन्ति ब्राह्मणा यस्याम् सा अष्टका । एव पित्रादि कर्मणि
 अष्टका इति भवति । अन्यत्र पाणिन्यष्टधाया तु अष्टौ परिमाणमस्याः इति
 “सख्यायाः अतिशदन्त्या” कन् । तत स्त्रियामष्टिका इति ॥ सूतकादि वार्त्तिके
 पुनिका इति इकारमध्य पाठः, पुनश्चस्व शाङ्करवादि ङीनन्त्यात् इति भावः । अतः
 आह—‘इह वा अ इति छेदः’ इत्यादि ॥ अन्यत्सुगमम् ॥ -

४६५ । उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः । ७।३।४६ ।

दी । यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्थाने योऽकारस्तस्य कान्तपूर्वस्य इद्व ।
 स्यात् आपि परे । ‘केयोः’ (सूत्र ८३४) इति ह्रस्वः । आर्थिका—आ-
 र्थिका । चटकका—चटकिका । आतः किम्—साङ्काशये भव साङ्काशिका ।
 ‘यक— इति किम्?—अश्विका । ‘स्त्रीप्रत्यय— इति किम्?—शुभ
 यातीति शुभयाः । अज्जाता शुभयाः शुभयिका ॥ ‘धात्वन्तयकोस्तु
 नित्यम्’ (वां)—छनयिका , छपाकिका ।

The अकार which comes in place of the fem affix आकार just
 preceded by य or क्, optionally takes इकार in its stead being
 anterior to ककार । Thus आर्थ्या एव with स्वार्थिका gives आर्थिका and
 आर्थिका । Here आर्थ्या + क first yields आर्थ्यक with आकार being ऋस्व
 by the rule “के इय ” (rule 834 under वहुव्रीहि समास) । Then when
 the fem affix comes इत्य is optional yielding both आर्थिका and
 आर्थिका । Similarly चटकका and चटकिका । Why do we say आत
 in the rule ? Witness साङ्काशिका with नित्य इत्य, for here अकार after
 यकार is not in place of आकार of a स्त्रीप्रत्यय ॥ Why do we say यक-

४६६ । भस्त्रैषाजान्नाद्यास्त्रा नञ्पूर्वानामपि । ७।३।४७ ।

दी— । स्वत्यन्त लुप्तपञ्चीक पदम् । एषामत इद्वा स्यात् । तदन्तविधिनैव सिद्धे नञपूर्वाणामपीति स्पष्टार्थम् । भस्त्राग्रहणमुपसर्जनार्थम् । अन्यस्य तूत्तरसूत्रेण सिद्धम् । एषा द्वा एतयोस्तु सपूर्वयोनेत्त्वम् । अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य 'अस्य' इति प्रतिषेधात् । अनेषका, पचमैषका, अद्वके, परमद्वके । स्वग्रहणं सञ्ज्ञोपसर्जनार्थम् ? इह हि 'आतःस्थाने' इत्यनुवृत्त स्वशब्दस्यातो विरोधायम् । न तु द्वैषयोरसम्भवात् । नाप्यन्येषाम् अन्यभित्तरात् । स्वशब्दस्तु अनुपसर्जनमात्मीयवाची अक-
जर्ह । अर्थान्तरे तु न स्त्री । सञ्ज्ञोपसर्जनीभूतस्तु कप्रत्ययान्तत्वात् भवत्युदाहरणम् । एव चात्मीयायां स्त्रिका, परमस्त्रिकेति नित्यभेदेत्त्वम् । निर्भस्त्रिका—निर्भस्त्रिका, एषका—एषिका; कृतपत्वनिर्देशात् नेह विकल्पः
एतिका—एतिकाः । अजका—अजिका, जका—जिका, द्वके द्विके, नि.स्त्रिका—नि.स्त्रिका ॥

The first compound in the sūtra, e.g., भस्त्रैषाजान्नाद्यास्त्रा ending in स्त्रा, is a इस् सभास with the षष्ठीविभक्ति elided after it. The अकार of these preceding ककार becomes optionally इकार when टाप् follows in the feminine. Here owing to अङ्गत्व there is तदन्तविधि and so words ending in भस्त्रैषा &c also take इत् for अकार in the fem still 'नञ्पूर्वानामपि' is stated in the sūtra to clear all doubt here. The base भस्त्रा is fem, so इत्वविकल्प here will be established by the sūtra "अभाषितपुस्त्राच्च", hence taking of भस्त्रा here implies that words having भस्त्रा as उपसर्जन (subordinate) are to be taken here, (such words being विलिङ्ग, the rule "अभाषितपुस्त्राच्च" will not apply and there will be necessity of इत्वविकल्प by this rule), so our author says "भस्त्राग्रहणमुपसर्जनार्थम्" । Other words ending in

भस्मा however where भस्मा is not उपसर्जन being feminine, the rule “अभाविता” will apply and give इतिविशेष्य so take उपसर्जन भस्मा in the present rule. But in the case of एषा and हा thus इतिविशेष्य is not of words having पूर्वपद before एषा and हा i.e. here in इतिविशेष्यविधि एषा and हा alone are to be taken. The reason is that owing to अनुवर्तन (coming down) of अनाद्यनुप here there will be सुप् before टाप् in एषा and हा ; if these are preceded by some other पद the भुज विभक्ति in the पूर्वपद before एषा and हा by प्रत्ययसदृश will be taken as having सुप् before टाप्. So in this rule mere एषा and हा are taken for इतिविशेष्य and in अनवका परमवका चरहे परमरहे we do not get इत्य at all there having सुप् here before टाप् with reference to the eluded intermediate विभक्ति of the पूर्वपद. And the word स is taken here when it denotes संज्ञा or subordinate in a समास. For the अनुवर्तन “चात स्मार्ति” qualifies the अकार of सुमन्त्र i.e. this इतिविशेष्य is of स when there is अकार for its आकार. Now if अनुपसर्जन सर्वनामसमर्थ is taken there will be no चात स्मार्ति चत्, but if स is अनाद्यनुप or is उपसर्जन it not being a सर्वनाम will not take चत् but च thus स्मा + च = म् + च by the rule “स्मा + च = म् + च” by addition of टाप् again ; so here स has चात स्मार्ति चत्. Hence our present rule applies [N.B.—Remember that meaning चाति and चत् स is not सर्वनाम by the rule “अमचातिचत्वाद्याम्”. It is सर्वनाम meaning चात्मा and आत्मीय ; in this meaning स्मा + चत् + टाप् yields स्मिका only with निश्च इकार for अकार, for here is no चात स्मार्ति चत् in स्मा]. This अनुवर्तन of चात स्मार्ति however does not qualify हा and एषा for these being of सर्वनामसमर्थ and being specified with सदायत्त and सप्त &c are taken as सर्वनाम हा and एषा with चत् after these (and in that case

these cannot be taken as उपसर्जन, for then सर्वाद्यन्तर्गणकार्यं will not come after these) and thus in these there can be no आत' स्थाने अत । Again आत' स्थाने cannot qualify the word भस्त्रा &c, for in these the words not being सर्वनाम does not take अकच् but कप्रत्यय come after these, then these fem words will take ऋस् for their आप् by the rule 'केण;' and we will inevitably in these words get आत' स्थाने अत्, so further qualification after these is unnecessary, so the author says "नाप्यनोषाम् अव्यभिचारात्" । Again as आत' स्थाने qualifies the base स्व here, then in स्त्रिका where अनुपसर्जन स्व meaning आत्मीय is सर्वनाम takes अकच्, so here there being no आत' स्थाने अत् in स्व, the form is स्त्रिका only without इत्वविकल्प, so the author says, "स्वशब्द अनुपसर्जनमात्मीयवाची आकजह्." । But in other meanings it is not feminine at all. So स्व while denoting सत्रा or is उपसर्जनीभूत, then it takes क् and we get the examples under this rule with इत्वविकल्प । Meaning आत्मीय and when अनुपसर्जन then the form is स्त्रिका परमस्त्रिका only without इत्वविकल्प (अथ अकचि सति आत' स्थाने अकारस्यालभात्) । Now the instance of this sutra are being given .—निर्मस्त्रिका निर्मस्त्रिका (भास्त्राया, निर्गता इति उपसर्जनं ऋस्वे, टापि, कप्रत्यये च ततः 'केण' इति ऋस्वे सति निर्मस्त्रिका इति, पुन टापि निर्मस्त्रिका—निर्मस्त्रिका इति) । Similarly एषका—एषिका, here as sutra says एष with ध्रुत्व attached, so in एतिके from (एते + अकच्) and एतिका we get the इत्व as नित्य । So also अजका अजिका । जका जिका । (जे + अकच् =) षके—षिके, नि स्वका—नि स्त्रिका (the word is formed as in निर्मस्त्रिका and निर्मस्त्रिका) ॥

मित— । भस्त्रा, एषा, अजा, ज्ञा, वा, स्वा,—एषा इत्वं । ततः षष्ठ्या सौवी-
र्युक् अत. आह—“स्वित्यन्त लुतषष्ठीक पदम्” । अनुवृत्तिस्त्व न प्रदर्शिता, किन्तु

‘अनुपदमं च स्मृतो भविष्यति ।’ ‘आत पूर्यन्तात् इत्याद्यसुप’ ‘आत व्यान इति वक्तव्यं
 विना वा अनुपदमं कृत्वापि कुत्र न वा इति उत्तरं न स्मृतो भविष्यति । अत्राधिकारत्वात्
 यत्र तदन्तर्निधी सति भस्मादिमन्त्राणां नाम् इति मन्त्रेण मन्त्रं ननु पूर्वाणाम् अपि
 वचनं स्पष्टार्थं न तु निषेधात् । नियमे सति निषेधिका इति न विध्यति । तत्र
 आह—‘सप्तमम्’ इति । अत्र मन्त्राणां नित्यत्वात् ‘अमावस्यपुष्काञ्च’ इति
 उपसर्गस्यैव इति विध्यमिति चेन्न ‘अमावस्यपुष्काञ्च’ उपसर्गनामम् इति वदति ।
 एवमस्य उपसर्गनामे विनिश्चितात् भाषितपुष्काञ्च अमावस्यपुष्काञ्च इति मन्त्रस्य अमावस्य
 वचनम् स्यादकम् । अथ स उपसर्गनामिदम् भस्मादिमन्त्रं तु नित्यत्वात् अमावस्य
 पुष्काञ्च इति पाठिकम् इति तु स्यादिकम् । तत्र प मन्त्राणां—परमभक्तिश्च इति
 भवति । किन्तु एवम् ‘एषाहा एतयोश्च अपूर्वयोः न इति’ । ऊपसर्गनाम् प्रापत्
 इत्यन्योपरभाह—‘अनाप्यसुप’ इति च वक्तव्यम् । तत्र सपूर्वयो एषा हा इत्येतयो
 पूर्वपदस्यैव प्रमाणा विभक्तौ प्रत्ययस्यैव सुबन्ताश्चिन्त्य ‘आप’ सुप’ परत्वात् इति न
 स्यात् एतद्विधाह—‘अनवर्तिना विभक्तिमादित्य असुप इति प्रतिषेधात् । तत्रापि
 अनवर्तना परमैवञ्चा, अत्रैव परमैवञ्च—इति इत्यामात्रम् । अत्रापि तु नो प्राप्ता
 वाक्यमिति च विद्यान्मयी स्त्रीत्वमिति धर्मः’ इति नोप्रात् प्राप्तावाक्यमिति पुनरुक्तम् ।
 आन्मयी विनिष्पन्नमिति चेन्न । धर्मः तु पुनरुक्तमिति चेन्न । यदा तु स्त्रीविषयस्य
 संज्ञा तदापि स्त्रीत्वमिति चेन्न । आन्मयीवाचिनः संबन्धमात्रा साध्यपुनरुक्तनस्यैव
 भवति संज्ञापसर्गमीभूताभ्यु न सबाह्यम्’ इति वचनात् । तत्रापि आन्मयीयायां
 वाक्यायां सर्वनामत्वात् अकचि टापि ‘प्रत्ययव्याप्यत्वात्— इति निष्पन्नमिति सिद्धा
 इति भवति ननु अत्र भस्मैषा—’ इति इति विध्यमिति चेन्न न स्यात् । इत्यन्योपर
 भाह—‘अत्र अत्रत्यस्यैव संज्ञापसर्गनामम्’ । प्रकृतं तु अनुपसर्गनामात् सिद्धा
 इति निष्पन्नमिति । अत्र नारदस्य उपनयनमिति—इह हि आत स्नाने इत्यनुगतं
 अत्रत्यस्यैव विनिष्पन्नम् इति । पूर्ववत्वात् ‘आत व्यान अनुपदमं अनुपसर्गस्यैव
 विनिष्पन्नमिति नान्वम् । तत्रापि अर्थो विध्यति—अत्रत्यस्यैव आत स्नाने अत्रत्य इति
 स्यात् । आत स्नाने इत्यनुगतं वचनं अत्रत्यस्यैव न विनिष्पन्नमिति ? इत्याह—
 न तु इति वचनम् । एषाहा’ इति संबन्धनादत्रैव आदिमपुनरुक्तमिति

निर्देशेन सर्वनामत्वस्य आवश्यकत्वात् । ततश्च अत्र अकचि सति 'आतः स्थाने' अकाराभावः स्फुट एव । भस्त्राजादिगन्धानां असर्वनामत्वात् कप्रत्यये सति "केऽण" इति ऋक्षे पुन टापि च सति (निर्भस्त्रकादौ यथा) आतः स्थाने अकारस्य निश्चित-सत्त्वात् आह 'नान्यन्येषाम् अव्यभिचारान्' इति ॥ अनुपसर्गनाम्नीयवाची स्वशब्दस्य सर्वनामत्वात् अकजर्ह, अस्य आतः स्थाने अकाराभावात् इत्वविकल्पः न स्यात्, किन्तु नित्यत्वम्—स्त्रिका, परमस्त्रिका' इति । एव च "ह्रस्वः तर्नौ सनिहित चरन् सुनेर्मनोवृत्तिरिव स्त्रिकायाम्" इति ग्रीहर्षयोगे "भस्त्रैषेति" वैकल्पिकम् इत्वम् इति व्याचक्षाणा उपेत्या इति भावः । सर्वमेतत् अभिप्रेत्याह हरदत्तः,—“अत्रातः स्थाने इत्येतत् स्वशब्दस्य विशेषणम् । सम्भवव्यभिचारौ हि ततः स्तः काकचोः, सतोः ॥ द्विपयो सम्भवो नास्ति, नान्यत्र व्यभिचारिता । सर्वनाम्नः स्वशब्दस्य तेन नायं विधिर्भवेत्” ॥ प्रकृते उदाहरणान्याह निर्भस्त्रका निर्भस्त्रिका इत्यादि । भस्त्राया निष्क्रान्ता इति "निरादयः क्रान्त्यर्थे द्वितीयया" इति समाप्ते, ऋस्त्वचः, पुनटापि कप्रत्यये च "केऽण," इति ऋक्षे निर्भस्त्रकाशब्दात् पुनटापि निर्भस्त्रकाशब्दः । इत्व-विकल्पे रूपद्वयम् ॥ एवमन्यत्रापि बोध्यम् ॥ "भस्त्रैतज्ज्ञा," इति वक्तव्ये एषेति कृतपत्न्यनिर्देशात् औजसादिषु अकचि सति पत्नाभावात् इत्वविकल्पो न स्यात् । तेन एतिका—एतिका, इति ॥ स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् अजादयः स्त्रीलिङ्गा एव गृह्यन्ते । उदाहरणमपि तादृगम्,—अजका—अजिका इत्यादि सुगमा । नि.स्त्रिका—नि.स्त्रिका इत्यादौ प्रक्रिया तु निर्भस्त्रकादिवत् ज्ञेया ॥

४६७ । अभाषितपुंस्काञ्च । ७।३।४८ ॥

दी— । एतस्माद्विहितस्य आतः स्थाने अत इद्वा स्यात् । गङ्गाका—गङ्गिका । बहुव्रीहेर्भाषितपुंस्कत्वात् ततो विहितस्य नित्यम् । अशाता खट्वा अखट्विद्वा । शेषिके तु विकल्पः एव ।

अकार in place of आकार of an अभाषितपुंस्क word becomes option-ally इकार when fem affix टाप् (आप्) follows Thus गङ्गा एव इति स्वार्थेके सति ("केऽण" इति) ऋक्षे च भवति गङ्गाका—गङ्गिका । A बहुव्रीहि CO-

compound is a भविष्यत्, so इत् under above conditions is निश्च after it by the rule प्रत्ययस्यात् कान् ।" Thus अविद्यामाना यदु यदा इति च १ ; ततः 'याविद्यादपसुत्रस्य इति इत् तत टावि अद्याताद्ये' इति केच' इति इत् पुन टावि अद्यादिभ्यः । But when there is कृत् etc in the बहुव्रीहि by the rule प्रकाशभावा' (see under वक्त्रादि समास) then इत् is optional here, yielding, अद्यद्विधा + अद्यताका (for readings see मितभाषिणी below)

मित—। उद्योधासातः प्यान—' इति वर्तेत । यद्वृथाया इति तु भाष्यम् । भाषिता पुमान् चनम इति भाषितपुंल्लङ्, न तादृशः ; तस्यात् । तदाह—' एतस्या विहितस्य चातः प्यान ' इत्यादि । मङ्गायस्यात् कः । ततः केच' इति इत्ते मति चातः प्यान अकारस्य सत्वात् इतिविद्यन्त्या—मङ्गा—मङ्गिणा इति । चन कमन्वपदाय ' इति सूत्रात् वक्त्रादी मध्यमै विविधविशेषविप्रभात् भाषित पुंल्ल एव, ततः चस भाषितपुंल्लत्वात् सूत्र अमात्रे 'प्रत्ययस्यात् कान्— इति निश्च निश्चम् एव । अविद्यामाना यदु यदा इति नभासाद्येनाम्— इति चान्तिन वक्त्रादी कवभावि अद्यटम्य' । अद्यटम्ये "याविषो—' इति इत् । तत स्त्रीविशेषकत्वात् टावि मति, सुपिच केच' इति इत् पुनय टावि अद्यद्विधा । अत बहुव्रीहि अद्यद्विधस्य भाषितपुंल्लत्वात् इतिविद्यन्त्या न स्यात् । अविद्ध अपि' इति चन वाचमनोरमा एव इत्येवा यथा 'न म् यदुम् इत्यवस्थाना अपि सुव भुक् । प्रत्ययप्रचयेन भाषयस्य सुवलात्वात् 'नभोऽव्ययानाम्—' इति बहुव्रीहि समासः । समासान्ताः' इत्यन्यवर्ध्यावभात् कवलाभ्यस समासत्वम् । ततश्च अद्यदु अद्यटि अद्यट् इत्येव उपसङ्गनभोऽव्ययानाम् समासप्रातिपद्विभक्त्याभावात् याविषो— इति इत्ते न भवति । यापि 'केच' इति इत् "न अपि" इति निधि भात् किन्तु 'चापोऽन्त स्यात् इति इत्यविद्यन्त्या । तत्र अद्यवामभात् विहितस्य प्राम्थितन टाप अभावितपुंल्लत्वात् विहितजन तत्प्रातिपद्विभक्त्याकारस्य अयम् इत्यविद्यन्त्या भवति । चापी— इति इत्याभाषयत् तु अद्यदुश्च इत्येव ; अतश्च बोधित जाह— नेविषे अपि तु विद्यन्त्य एव ।

४६८ । आदाचार्य्याणाम् । ७।३।४६ ॥

दी—। पूर्वसूत्रविषये आदा स्यात् । गङ्गाका । उक्तपु.स्फात्तु, शुभ्रिका ।

Eng — Easy

मित—। ‘पूर्वसूत्रविषये’ इत्यादि—अभाषितपु स्फात् विहितस्य आतः स्थाने अत आत् वा स्यात् इत्यर्थः, तत गङ्गाका स्यात् ॥ शुभ्रशब्द भाषितपु स्फ एव तत टापि के च सति, “केऽण” इति ऋस्वे च सति पुन टापि शुभ्रिका । अत भाषितपु स्फात्वात् सूत्रे अप्राप्ते “प्रत्ययस्यात्कात्” इति अत नित्यमित्वमेव ।

४६९ । अनुपसर्जनात् । ४।१।१४ ॥

दी—। अधिकारोऽयम् । “यूनः तिः” इत्यभिव्याप्य (अधिकारो-यम्) । अयमेव स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधि ज्ञापयति ।

This is an अधिकार सूत्र and its अधिकार (jurisdiction) goes up to the sutra “यूनस्ति” (Sutra 531) This rule indeed implies तदन्तविधि in स्त्रीप्रत्यय (i.e., in the matter of feminine affixes) hus says मायकार । ‘अनुपसर्जनात्’ here implies that स्त्रीप्रत्यय comes after when the word is उपसर्जन also, in the prior rules, so also in the rule “वनो रच” we get तदन्तविधि । Generally however the varṭtika “समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधेः प्रतिषेध” does not allow तदन्तविधि in स्त्रीप्रत्यय ।

मित—। सुगमा ॥

४७० । टिड्ढाणञ् द्वयसजदमञ् मात्रच्तयप् ठक्ठञ्कञ् क्वरपः ।

४।१।१५ ॥

दी—। अनुपसर्जन यट्टिदादि तदन्त यददेन्त प्रातिपदिकम्- तत स्त्रियां ङीप् स्यात् । कुरुचरी । नदट्—नदी । उपसर्जनत्वात् नेह—वहु- कुरुचरा ॥ वक्ष्यमाणा इत्यत्र टित्वात् उगित्वाच्च ङीप् प्राप्त । ददुटो

चित्त्वन साधयन्नुपसन्धकाप्य आदेशानाम् (परिभाषा) इति ज्ञापनान्न भवति । एतावान्ध शित्वेन नवविभुबन्धकाप्येऽपि अनलपिधौ इति निवे-
 षज्ञापनाद्वा । औपम्यी ; ऐ ओ औत्सी । ऊङ्गमयी ऊङ्गमी—ऊङ्-
 माघी पेङ्गमयी आङ्गिकी सावङ्गिकी, याङ्गरी इत्तरी । 'वाङ्गिकी' लेपि—चौरी । 'ममस्मभीकङ्कयु' स्तव्य सङ्गुनागामयसङ्ग्यामम् (वां)—
 स्त्रैशी पौस्त्री शाक्कोकी याप्कोकी आधमङ्कुरायी तक्षयी—सङ्गुमी ॥

An अक्राधान प्रातिपदिक (crude word) which is not an उपसर्जन (i.e. not subordinated in a बहुव्रीहि समास mainly) and which ends in the affixes having ट इत् or ड or चच् or चक् &c, takes लोप् in the feminine. Thus कुडचरी with लोप् in the feminine for here we have ट-इत् प्रत्यय । Similarly मदद् + चच् = मदी with लोप् in the fem.

In case of the word नक्षत्रावा लोप् is due in the fem., for शानच् here coming in place of लृट् is by आनिबल ट-इत्-अन्-लृट्-सिन्ति as well. But we do not get लोप् here for आनिबल cannot be counted in such cases. The reason is in the rule "भासुट परस्मैपदेषु उदात्तो ङित्" specification of ङित् of भासुट coming in place of ङित् which is already ङित् implies that here आनिबल does not take place, for then further ङित्निधान would have been unnecessary, thus the परिभाषा

का १२५ अनुबन्धकाप्ये आदेशानां न भवति — i.e. enjoining with reference to अनुबन्ध in the matter of लृट् i.e. tenses is not to come in place of their आदेशः as well—prohibits टिङ्ग or उङ्गि- of शानच् coming in place of लृट् । Further ङित्निधान of शानच् coming in place of लृट् which is already ङित् by the rule "इङ्गं न भानङ्गमी" implies that there is prohibition of आनिबल in the matter of अनुबन्ध काप्ये by 'अनङ्गिणी' in the rule "आनिबदादिभ्योऽनङ्गिणी । So in नक्षत्रावा we get अत्रादिचच टाप् and not लोप् । Then औपम्येयी being ङच्

प्रत्ययान्त by the rule “स्त्रीभ्यो ढक्” takes डीप्, similarly ऐन्द्री being अग्रन्त, औत्सी being अजन्त and so on

Then डीप् comes after ण प्रत्ययान्त words which take ण in the sense of तदस्य शीलम् । Thus चुराशीलमस्या gives चौरौ for it ends in ण (by “ऊवादिभ्यो णः” where there is अनुवृत्ति of ‘शीलम्’) । Similarly the Varttika ‘नञ् सञ्—’ says that नजन्त, सजन्त द्वैकगन्त and खुन्न-प्रत्ययान्त words and the words तरुण and तलुन also take डीप् in the feminine

[NB —तरुण and तलुन being included in the गौरादि list is to take डीष्, but this Varttika directs डीप्, the difference will be in स्वर only]

मित— । टित्, ढ, अण्, अञ्, इयसच् वधच्, मावच्, तरप्, ठक्, ठञ्, कञ्, करप्, एषा समाहारः । ततः पञ्चम्येकवचनम् । प्रत्यययहणपरिभाषया एतत्प्रत्ययान्तात् प्रातिपदिकात् इत्यर्थः । “अजायत,—” इति सूत्रात् ‘अतः’ वर्तते एव तच्च ‘प्रातिपदिकात्’ इत्यस्य विशेषणम् । ‘अनुपसर्जनात्’ इत्यधिकारश्च अस्त्येव । स्वधिकारस्यापि वर्तते । तदाह—“अनुपसर्जनं यद्विदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकम्” इत्यादि ॥ कुक्षु चरतीति कुक्षुपदात् ‘चरेष्ट’, टित्वात् स्त्रिया डीप्, एव नदी अपि ॥ वच, + लृट् स्थाने १) शानच् कर्मणि = वक्ष्यमाणा, “लृटः सच्चा” इति सूत्रेण लृट्, शान्-जादेशः । अत्र तु लृट्, टित्वात् उगित्वाच्च तत्स्थानिकस्य शानजपि तादृश एव, ततः तदन्तात् प्रातिपदिकात् डीप् प्राप्नोति सत्यम् । किन्तु “लाग्रथम् अनुवन्धकार्थम् आदेशानां न भवति” इति परिभाषया लट् लकाराश्रित ट-इत्-अनुवन्धकार्थं तदादेशस्य शानचः न स्यात् । अत्र किं प्रमाणमित्युत्तरमाह—“यामुट् परस्मैपदेषूदात्तो डिञ्” इति सूत्रे लिङाश्रितस्य यामुडागमस्य डिञ्वेपि पुनः डिञ्वविधानात् ज्ञायते यत्र “लाग्रथमनुवन्धकार्थम् आदेशानां न” इति । पुनश्च “हलः अन् शानजूभौ” इति सूत्रे च श्रित ‘आ’ इत्यस्य ‘शानच्’ इति शित्वविधानात् ज्ञायते कश्चित् अनुवन्धकार्थं स्थानिवत्त्व न्नास्त्येव, अन्नलविधौ इति निषेधात् । “तथा च वक्ष्यमाणा इत्यत्र टित् उगित् अनु-

वन्मन्त्रायै 'अनन्त्रिणी' इति निविधमहम्मा स्त्रानिवत्ताभावेन टिस्रोपिभबोरभावात् न
 ङीप्—(इति वाचमनोऽभा) । अत्र वाचमनोऽभाभ्यम् इदमपि व्यपन्नम्—
 "ताऽयमनुवन्मन्त्रायैनादिमानाम् इत्यत्र वाचुनी क्तिञ्च न प्रापकम् । तस्य सिप्
 सिप् निवत्तत्वात् । न हि क्तिनादिभ्योपि सिप् सिप् मित्रां क्तिञ्च स्त्रानिवत्तत्वं ।
 "इत्यः प्र' मानच ङी" इति सूत्रे माय्यै 'क्तिञ्च पित्त पित्त क्तिञ्च' इति प्रपञ्चितत्वात् ।
 तथा प्र' मानच भिन्नमपि नर्नल्लम् । तत्र भिन्नस्य माय्यै प्रापकत्वे "सिङ्गपित्त"
 इति द्विपिलस्य तातलो क्तिञ्च च विपर्ययमिति माय्यै रूपवामिवागात् । तस्यात् वक्ष्य
 माणा इत्यत्र ङीवेवयुक्तं टाप् लघुपुंरिव । अत्रादित्वात् टाप इति वा व्यपञ्चितं समा
 धेयम् । सुपर्वाया अपत्य स्त्रीइति स्त्रीभ्यो ङङ्" इति ङङि ङीपि च प्राप्ते स्त्री-
 पञ्चमी एवं वेगदीप्यते । इन्द्र दीवताया इति "सास्य दीवता" इति अपि सति
 भिद्याम् ङीप् । उत्पत्त्य अपिनिविधस्य अपत्यं स्त्री इति उत्पत्तादित्वात् अपि ङीपि
 च ङीप्यते । एवम् अत्रवा अस्त्रा इति "सस्त्रावाः चक्षुर्वि तयप्" तत्र ङीप् इति
 पञ्चतमी । असेर्हीप्सिति इति ङङि ङीपि च आसीसी । सुवर्च पञ्चमला इति ङङि
 च क्षान्विणी इत्यादि सुगमम् । ता-ङीलिङि चोपि ङीप् । पुरा बोधनस्य इति
 बोधनम् इत्यनुवर्ती "वमादिभ्यो च" इति च सति ङीपि च ङीरी इति । एव नञ्-
 स्य इत्यङ् मन्त्रवात्तात् ङीप् एव । तद्वत्तत्पुनश्चदयो वीपदित्वात् ङीपि प्राप्ते
 अनेन वार्तिक्षेप ङीवेव विधीयते एव तुल्यं किन्तु सरे निक्षेपो वर्तते एव ।

७०१ । यज२४ । ४।१।१६ ॥

वी— । यमन्तादौ स्थिरी ङीप् स्यात् । अकारलोपे इति

- After a यमन्त word ङीप् is attached in the feminine. Thus
 गर्गस्य अपत्यं स्त्री—गर्गनञञ (वनादिभ्यो ङङ्)—मार्ग by आदि ङङि + ङीप्—
 मार्गान्-ङीप् (the last अकार eliding by the rule "यस्तेति च" hence our
 author says अकारलोपे इति)—वार्गे with वङोप by the next rule.

मित्र— । 'यङ्' इति प्रत्ययस्य "टिङ्गाद्यङ्—" इति पूर्वसूत्रे यङ् इति च चित्तपि
 प्रत्ययस्य च चित्तपि ("भावाच्च तद्वित" इत्यत्र) 'यङ्' इत्यस्य अनुवन्मन्त्रम् । गर्गस्य

अपत्य स्त्री इति “गर्गादिभ्यो यञ्” इति यञि आदिह्रस्वौ च, तत यस्तेति च गकारात्
अकारस्य लोपे कृते आह

४७२ । हलस्तद्धितस्य । ६।४।१५० ॥

दी— । हल परस्य तद्धितयकारस्य उपधाभूतस्य लोपः स्यात् ईति
परे । गार्गी । ‘अनपत्याधिकारस्थत्वात् न डीप्’ (वां)—दीपे भवा
द्वैप्या । अधिकारग्रहणात् नेह देवस्यापत्य ‘दैव्या । ‘देवाद्यञ्जौ’
इति हि यञ् प्राग्विद्यतीय न तु अनपत्याधिकारपठितः ।

A तद्धित-यकार coming after a हल् letter and being an उपधा
(penultimate), elides when ई follows Thus गार्गी + डीप् = गार्गी
with य elided Here first we have अकारलोप (see preceding rule)
and then we have यकारलोप । A question may arise that if अकार
first elides how can then यकार be an उपधा ? On this the answer
will be अलोप is treated as असिद्ध (as if not taken place) in the matter
of यलोप by the rule “सिद्धवदवभात्” (६।४।२२) ।

The Varttika “अनपत्याधिकारत्वात् न डीप्” declares that डीप् does
not come after यञन्त words if that यञ् is outside the jurisdiction of
अपत्यप्रत्यय । Thus दीपे भवा = द्वैप्या । Owing to the saying of ‘अधिकार-
स्थत्वात्’ in the Varttika there is also no डीप् after दैव्य got with यञ्
in the sense of अपत्य, for this यञ् by the Varttika ‘देवाद्यञ्जौ’ is
outside अनपत्याधिकार it being a प्राग्विद्यतीय rule (i.e., extending as far
as the rule “तेन दिव्यति—” &c)

मित— । ‘हल’ इति ऊह्य परशब्दयोगे पञ्चमी । पूर्वसूत्रात् यञ् वर्तते, तच्च
‘तद्धितस्य’ इत्यस्य विशेषणम् । “यस्तेति च” इत्यत ईति अस्ति, “सूर्येतिथ्यगस्य”
इति सूत्रात् उपधाया अस्ति, तथा “ढे लोपो कट्ठा” इति सूत्रात् लोपः वर्तते, तत
आह ‘हल परस्य तद्धितयकारस्य’ इत्यादि ॥ तत गार्गी + डीप् = गार्गी । अत्र

अथमम् चलोपः ततः यक्षीयः चक्षदा गकारस्य इत्यपरत्वं न स्यात् । अन् चलोपः
 कृन् यकारस्य उपधात्वं खट्वं मिहम् ? इत्येवमस्माद्—चलोपस्य चाभीषन्नेन चक्षिह
 स्यात् यकारस्य उपधात्वं मुष्टिरभयः । तस्यापस्यम् इत्यपवाधिकाभिप्रायस्य स्यात् तदा
 न स्यात् इति वाह—‘चक्षपन्’ इति शक्तिरस्य तदा च खट्विह—‘चक्षपदहन्’
 खलस्यम् । इह माभूत् । वापादनुपसुद्ध यन्—इत्या । यच्च खट्विहानी चक्षप
 दहणेन चक्षपवाधिकापरत्वं खट्वम् इति—यन्वात्मायां स्पष्टम् । शक्तिरस्य परिचय
 दहयात् तस्या इदं यमनने सुदपि चक्ष यन् चक्षपवाधिकावहिर्मतत्वात् खट्वं न
 स्यात् इत्याह—‘दक्षपयन्’ इति हि प्रागुक्तं अतोपः न तु चक्षपवाधिकापरवृत्तिः ।
 ४७३ । आद्यात्क तद्धितः । ४।१।२७ ॥

दी— । यन्वात्मात्फो वा स्यात् स्त्रियाम् स च तद्धितः ।

After a यञ्जन् word च (i.e., चापन) optionally comes in the
 feminine and thus is to be treated as a तद्धित affix.

मिति— । यञ् इति वृत्तं तदाह—यञ्जन्वात् इत्यादि । च इति मात्र
 विभक्ताभावः ।

४७४ । पः प्रत्ययस्य । १ । ६ ॥

दी— । प्रत्ययस्येति च इति स्यात् ।

Then च at the beginning of a प्रत्यय slides Thus in च only च
 remains.

मिति— । मुगमा ।

४७५ । आरुनेवीनीयिय फल्लल्लधां प्रत्ययादीनाम् । ७।१।२ ।

दी— । प्रत्ययादिभूतानां कारीनां क्रमात् आचक्ष्णादय आदयाः स्युः ।
 तद्धितान्सत्यात् प्रातिपदिकस्यम् । पितृसामर्थ्यात् णोऽप्योक्तेषु स्त्रीरप
 ‘पितृ गौगादिभ्यश्च’ इति वक्ष्यमाणा स्त्रीप् । गारवांययो ॥

चापन, एव ईन इय and इय respectively come in place of च इ
 च च and च when these are at the beginning of a प्रत्यय । Thus

for क् we get आयन । And this being तद्धित is a प्रातिपदिक by the rule “कृतद्धितसमासाश्च” । And being a प्रातिपदिक and being धित्-प्रत्ययान्त takes डीप् in the feminine by the rule “धित्गौरादिभ्यश्च” (*infia*) Though क् is made in स्त्रियान्, still here धित् indicates that कीप् by the गौरादि rule is to come after this Thus we get गार्गायनी also here

मित ।— मुगना ।

४७६ । सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः । ७।१।२८ ॥

दी । लोहितादिभ्य कत शब्दान्तेभ्य यञन्तेभ्यः नित्य षः स्यात् ।
लौहित्यायनी । कात्यायनी ।

लोहितादि words extending as far as the word ‘कत’ ending in यञ् takes क् always after these when fem affix follows This लोहितादि is under the गर्गादि list Thus लौहित्यायनी and कात्यायनी ।

मित—। लौहितादि, गर्गाद्यन्तर्गण “गर्गादिभ्योयञ्” इत्यत्र च द्रष्टव्य । कत अन्त, यस्य, तेभ्य । शकश्चादित्वात् पररूपम् बोध्यम् । “क् तद्धित” इति च वर्तते । तदाह—“लोहितादिभ्य कतशब्दान्तेभ्य, नित्य क्” इति ॥ लोहित-स्यापत्य स्त्री इति गर्गादियजिष्ठते, यजन्तात् क्, तस्य अयमादेशे “यस्येतिच” यकारात् अकारस्य लोपे च सति लौहित्यायनी इति । धित्वात् डीप् । एव कात्यायनी ॥

४७७ । कौरव्यमाण्डूकाम्भ्यां च । ४।१।२९ ॥

दी—। ओम्भ्यां क् स्यात् (? स्त्रियाम्) । क्रमेण टाव्डीषोरपवाद । “कुर्वादिभ्योयञ्” । कौवव्यायनी । “ढक् मण्डूकात्” इत्यण् । मण्डूकायनी । “आसुरेरुपसख्यानम्” (षस्य उपसख्यानम् इति) । आसुरायनी ।

क् comes after these words when the fem affix follows In कौरव्य, the affix टाप् was due in the feminine and in मण्डूक, डीप्

was due by the rule टिङ्गानच्— and these are being barred here by च् । Now the author shows how टाप् and ङाप् respectively after these words are barred by joining the rules of their formation e.g. कुवादिभ्याम् and “उङ् च मञ्जुकात् । The word चामुदि also takes च् when feminine affix follows after it. Thus we get चामुदायिनी ।

मिति— । वसन्ति— कुवादिभ्याम्” इति कारव्य यदन्त्य भिषो टापि प्राते उङ् च मञ्जुकात् इति मञ्जुव्ययस्य टिङ्गानच्—” इति च प्राते चरन् मन्त्र लिङ्गम् च् । विहित । ततश्च वित्तात् ङोप् “विमोक्षिभ्यश्च” इति च यदन्त्य मन्त्रम् ॥

५७८ । परसि नथमे । ७।१।२० ॥

श्री— । प्रथममथोवाचिन, च् च् वात् स्त्रियां ङोप् स्यात् । कुमारी । “ययस्यपाम इति यावत् (वा)—ययूटी । पियरी । ययूटिचिरपट्टकदौ यौवनावाचिनौ अनयो द्वितीयवर्णापत्त्यात् सूत्रेण अप्राप्तौ (वारिष्क ‘ययसि अपरमे’ इति उक्तम्) ॥ अतः किम्—गिगुः । कन्यापान’ ; (ङोप् न इत्यर्थः) कन्यायाः कनो न च (सूत्र १११६) इति निर्देशात् । (यत् मते मन्त्रकारस्य एव कन्याया इति उक्तत्वात् कन्यायदस्य ङोप् न इति विज्ञापितः) ।

अत्रागत words denoting first stage of life takes ङाप् in the feminine. Thus we get कुमारी with ङोप् from कुमार । The Varttika says that instead of ययसि प्रथम we should say here ययसि अपरमे i.e., after यदन्त्य words not denoting last stage of life ङोप् comes in ; so we get ययूटी and चिरपट्ट with ङोप् in the feminine from the words ययूट् and चिरपट्ट denoting youth i.e. second stage of life

[N.B.—Some divides our life into three stages e.g. कुमार, यवन and बाल्य, others into 4 stages e.g. , कुमार बीजन प्राद and बाल्य] ।

Why do we say अतः here i.e., अदन्तात् in the Vritti? Witness शिशु here though it denotes first stage of life, still not being अदन्त it does not take डीप् in the fem. The word कन्या though indicating first stage of life still does not take डीप् in the fem. This is owing to the Sūtrakara's use of the word 'कन्याया' without डीप् in the sutra 'कन्याया कर्णान च' ।

मित—। अव 'अत' इति वर्तते ॥ सूत्रार्थस्य यथा—'प्रथमे वयसि वर्तमानं यत् प्रातिपदिकं अदन्तं तत् स्त्रियात् डीप् प्रत्ययो भवति—' इति ॥ अन्यत् सुगमम् ॥

४७६ । द्विगोः । ४।१।२१ ॥

दी—। अदन्तात् द्विगोः डीप् स्यात् । त्रिलोकी । अजादित्वात् त्रिकला, त्रयनीका सेना ।

डीप् comes in the fem. after अकारान्त words of द्विगु समास । Thus यथाणा लोकाना समाहार = त्रिलोकी with डीप् by this rule. And the Varttika "अकारान्तोत्तरपदो द्विगु, स्त्रियाम् इष्ट" directs स्त्रीत्व of अकारान्त द्विगु words. Why then do we get त्रिकला from यथाणा फलाना समाहार । This is because त्रिकला is read in the अजादि list. Similarly अजादित्वात् we get त्रयनीका in त्रयनीका सेना ।

मित—। अदन्तोत्तरपदस्य द्विगो, स्त्रियामिष्टत्वात् अनेन सूत्रेण डीप् एव विधीयते । तेन त्रिलोकी, पञ्चपूर्वी, पञ्चवटी, पञ्चाङ्गी इत्यादि सिध्यति । त्रिकला, त्रयनीका इति तु अजादित्वात् टापि सिध्यति, तथा च काशिका 'कथं त्रिकला ? अजादिषु दृश्यते' ॥

४८० । अपरिमाणविस्ताचित कस्त्वहयेभ्यो न तद्धितलुकि ।

४।१।२२ ॥

दी—। अपरिमाणान्तात् विस्ताद्यन्नाच्च द्विगो डीप् न स्यात्, तद्धितलुकि । (तद्धितलुकं दर्शयति—) पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाशवा । आर्ही

पठम् । अथपूवर्वात् द्विगोलुगसंज्ञायाम् इति लुक् ॥ द्वौ द्विस्तौ
पथति द्विविस्ता । द्रुपाक्षिता । द्विदम्भक्या । परिमाणांस्तान् द्रुपाक्षो ॥
तद्विस्तुकि किम् ? समाहारे पञ्चाश्वी ॥

When there is elision of a तद्विस्तुक् after a द्विगुसमासगत पदस्य word
not denoting परिमात्र (measure) also ending in the words द्विष्ट, आक्षित
and कम्भक्य we do not get औप् in the fem. The author shows तद्विस्तुक्
here thus पथमिरश्वैः क्षीता इति पञ्चाश्वी । Here there is आर्षेय ठक् प्रत्यय
then this elides by the rule अथपूवर्वात्— so we do not get औप्
in पञ्चाश्वी । Similarly द्विविष्टा &c are formed (see mitalab) द्विगु word
ending in परिमात्रवाच्य words take औप् thus we get द्रुपाक्षो । Why
do we say तद्विस्तुकि in the sutra?—Witness पञ्चाश्वी with औप् here
there is no तद्विस्तुक् but समाहार so औप् comes in

नित— । अत्र 'द्विगो औप्' इति पूर्वधत्वात् अनुवर्तते । मातिपदिकात् इति
तु वर्तते एव । तदाह—अपरिमात्राणां द्विगोप्यनां द्विगो औप् न तद्विस्तु
सुक्ति सति । तद्विस्तुक् एव दर्शयति—'पथमिरश्वैः क्षीता पञ्चाश्वी इत्यनेन ।
अत्र आर्षात् अत्रोपपन्नसंख्यापरिमात्रात् ठक्' इत्यधिकारी 'तिगोतम्' इति ठक्
भवति । तस्य च टक्का "अथपूवर्वात्—इति लुक् च । अत्र पूर्वगुणेन औप् न
अपरिमात्राद्विगुमात् । अत्र बाह्यमनो मास्यमिदमपि द्रष्टव्यम्— नन्वत्र द्विगो
इति प्राप्त औप्नि विधेयि "दि द्वाचल—" इति ठक्निमित्तको औप् सुधारः । द्वाभा
नताभा क्षीता द्विगता इत्यत्र "संख्यायां चतिवदनायां" इति कन अथर्व—इति
सुक्ति अपरिमात्र—इति निषेधस्य चरितार्थत्वात् इति चेत् ? सत्यम् । "टिक्
डाचल—" इत्यत्र प्रत्यासत्त्या टिक्डाचलादीनां यं चकार, तदन्वमिति विवक्षितम् ।
पञ्चाश्वस्यार्थं उपपन्नवाक्यानां न भवतीति न दोषः ॥ विश्वादिमन्दाणां परिमात्र
वाचित्वे अपरिमात्र इत्यनेन अप्राप्त पृथग्पठकम् ॥ द्विविष्टा इत्यत्र "तद्विस्ताव—
इति द्विगु । सप्तमस्यवरतिपथति इति सूत्रेण ठक् । तस्य अथर्व—" इति
लुक् । तत्र औप्निषेधे टापि द्विविष्टा ॥ "आक्षितो दम्भ भावा" इत्यमरः । द्वौ

आचिती वहतीति प्राग्वतोय ठञ्, तस्य “अध्यर्ध—” इति लुकि ङीपनिषेधे च
 आचिता इति रूपसिद्धिः ॥ कान्वलस्य प्रकृतिभूत द्रव्य कान्वल्यम् । हाभ्या कान्वल्या-
 भ्या क्रीता इति द्विकान्वल्या, पञ्चाद्यावत् प्रक्रिया ॥ परिमाण वाचकानु आढेकौ पचतीति
 द्वादकी । भूवे तद्वितलुकि इति कथमुक्तम् ? तदाह—समाहारि योत्ये तु ङीपि सति
 पञ्चाश्वी दशाश्वी इत्यादिसिद्धयेव ।

४८१ । काण्डान्तात् क्षेत्रे । ४।१।२३ ॥

दी— । क्षेत्रे यः काण्डान्तो द्विगुः ततः न ङीप् तद्वितलुकि । द्वे काण्डे
 प्रमाणमस्याः द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः । “प्रमाणे द्वयसच्” इति विहितस्य मा-
 त्रच. “प्रमाणोलः द्विगोर्नित्यम्” इति लुक् । क्षेत्रे किम् ?—द्विकाण्डौ रज्जु ॥

A digu ending in the word काण्ड and referring to क्षेत्र (field or
 portion thereof), does not take ङीप् if there is elision of तद्वित-
 प्रत्यय in it Thus we get द्विकाण्डा without ङीप् while referring to
 some portion of क्षेत्र । Here is लुक् of the तद्वित affix मानच् (as
 stated by the author above) If not implying क्षेत्र then the word
 takes ङीप् as in द्विकाण्डौ रज्जुः, here also the तद्वित affix मानच् elides
 and then there is ङीप् by the rule “द्विगो” ।

मित— । “द्विगो,” इति “न तद्वितलुकि” इत्यप्यत्र वर्तेते । तदाह ‘क्षेत्रे
 य काण्डान्तो द्विगु तत न ङीप्’ इत्यादि ॥ उदाहरणं यथा—द्विकाण्डा ।
 अत्र ‘क्षेत्रभक्तिः’ इति वचन ‘क्षेत्रे’ इति बोधनार्थम् उक्तम् । अत्र तद्वितलुकं दर्शयति
 “प्रमाणेद्वयसच्—” इति विहितस्य इत्यादिना ॥ यदि क्षेत्र न योत्यते, तदा तु
 काण्डात् द्विगो ङीप् भवत्येव, यथा द्विकाण्डौ रज्जु । अत्रापि मानचि सति तस्य लुकि
 च ‘द्विगो,’ इति ङीप् । तत आह ‘क्षेत्रे किम् ?’ इत्यादि ॥

४८२ । पुरुषात् प्रमाणेऽन्यतरस्याम् । ४।१।२४ ॥

दी— । प्रमाणे यः पुरुषः तदन्तात् द्विगोः ङीप् वा स्यात् तद्वितलुकि ।
 द्वौ पुरुषौ प्रमाणं यस्याः सा द्विपुरुषी—द्विपुरुषा वा परिखा ।

A हिन् ending in the word पुङ्ख denoting some प्रमाण takes क्रीप् optionally in the fem. Thus we get विपुङ्खी and विपुङ्खा वा परिष्ठा (a moat equalling the height of two persons height). Here also the प्रमाणप्रत्यय मात्रा elides as above i.e. as in the prior rule and the present rule applies.

मित—। अनुङ्गिषु पूर्वभूतवशा बोध्या । अत्रापि प्रमाणप्रत्ययस्य मात्रा पूर्वं नत् सुच् । ततः भूतत्वात् प्रवृत्तिः ॥

४८३ । ऊधसोऽनङ् । ५४।१३१ ॥

दी—। ऊधोऽन्तस्य अनुभावेनकारेणः स्यात् स्त्रियाम् । इत्यनङ्कृत ङाप—क्रीप्—निषेधेषु प्राप्तेषु—

A अनुङ्गि compound ending in the word ऊधस takes अनङ् in the feminine i.e. when fem affix follows. Now in ऊधोऽन् the optional ङाप by the rule “ङानुभाभ्याम् —and optional क्रीप् by the rule अन उपधासोपिभौ— are first barred by the rule ‘अन्तेभ्यो क्रीप् । Then this नात्सुचश्च क्रीप् also is to be prohibited by the rule अनौ अनुङ्गि and we look forward—

मित—। ‘ङाप क्रीप् इत्यादि । ऊधोऽन् इत्यत्र “ङानुभाभ्याम् इति वैकल्पिकस्य ङाप अन उपधासोपिभौ इति वैकल्पिकस्य क्रीपस्य बाधकभूतस्य ‘अन्तेभ्यो इतिभूतस्य प्राप्तेः, ततश्च “अनौ अनुङ्गि इति नात्सुचश्चक्रीपापि बाधकभूते प्राप्तेः सति चाङ्—

४८४ । अनुभावेऽधसो ङाप । १।२५ ॥

दी—। ऊधोऽन्तात् अनुभावेः क्रीप् स्यात् स्त्रियाम् । ऊधोऽन्तात् स्त्रियाम् किम् ?—ऊधोऽन्तोऽनुभावेः क्रीप् ? इह अनङ् अपि न । अत्रिषौ “स्त्रियाम् (वी) इत्युपसंख्यानान्तात् ।

A बहुव्रीहि ending in the word ऊधम् takes डीष् in the fem. Thus we get in कुण्डम् इव 'ऊधो यस्याः = कुण्ड + ऊधस + अनङ् = कुण्डोधन् + डीष् = कुण्डोधी by the rule 'अलोपोऽन' । Why do we say स्त्रियाम् in the Vritti ?—Witness कुण्डोधी धैगुकाम् i.e., a herd of cows having kundā-like udders. Here as कुण्डोधम् refers to धैगुकाम् in the neuter 'धैगुना समूह इति 'अचित्तदृष्टिधेनोऽक' इति ठक्, ठक्य "इसुसुक्तान्तात् क' इति कादिश्), no डीष् owing to non-reference to fem. gender, no अनङ् also comes for there is no reference to fem. gender here, there being स्त्रियाम् in the above rule also, and the varttika 'स्त्रियाम्' says that this is to be taken in the अनङ् विधि after the word ऊधसु in the बहुव्रीहि.

मित— । कुण्डमिव ऊध. यस्या सा कुण्डधन् + डीष् = कुण्डोधी, "अलोपोऽन" इति सूत्रेण ॥ 'स्त्रियाम्' इति वृत्तौ किमर्थम् उक्तम् ? कुण्डोधः इति नपु सके सति डीष् अनङ् च यथा न स्यात् तदर्थम् । धैगुनाम् समूह इति "अचित्तदृष्टिधेनोऽक" इति ठकि तस्य "इसुसुक्तान्तात् क' इति, के सति धैगुकाम् इति । नपु सकाद्योतनाय 'धैगुकाम्' इति उक्तम् । अत्र स्त्रीत्वाभावात् डीष् न अनङ् अपि न, तत्र "अनङ् विधी" "स्त्रियाम्" इति वार्तिकेन स्त्रियाम् इत्यस्यग्रहणात् ॥ बहुव्रीहिरित्येव अत्रापि ज्ञेयम्, अन्यत्र तत्पुरुषे पीनोषा प्रातोषा इत्यादौ डीष् न स्यात् ॥

४८५ । संख्याव्ययादे डीष् । ४।१।२६ ॥

दी— । डीषोपवादः । द्वयूधी । अत्यूधी । बहुव्रीहेरित्येव—ऊधोऽतिक्रान्ता अत्यूधा (अत्र बहुव्रीहिसमासभावात् अनङ् डीषौ न भवतः) ।

In a बहुव्रीहि समास if a numeral or an अव्यय precedes the word ऊधसु then it takes डीष्. This bars डीष्. So we get द्वयूधी &c. All this applies to बहुव्रीहिसमास only. Witness अत्यूधा without डीष् &c. in तत्पुरुष ।

मित । सुगमा ॥

४८६ । धामहायनान्ताच्च । ४।१।२७ ॥

दी— । सख्याद्वहुमीहेर्दामान्तात् हायनान्तात् च ङीप् स्यात् ।
 दामान्तं ङाप्—प्रतिषेधयोः (‘ङाबुभाम्भ्यां— इति ङाप्, ‘अमोवहु— इति
 ङीप् प्रतिषेधस्य च) प्राप्तयाः हायनान्तं (अदन्तत्वात्) टापि प्राप्ते वच-
 नम् । द्विदानी । अन्त्यप्रहयाननुवृत्ताः उद्दामा वद्व्या इत्यत्र ङावनिप-
 धावपि पक्षो स्तः ॥ द्विहायनी वाखा ॥ ‘त्रिधनुर्म्यां हायनस्य णत्वं
 वाच्यम् (वां) । ययोवाचकस्यैव हायनस्य ङीप्त्वत्वं चेत्पते (वां)—
 त्रिहायणीधनुर्हायणी । ययतोऽन्यत्र—द्विहायना त्रिहायना, चतुर्दायना
 चाक्षा ।

A बहुव्रीहि preceded by some संज्ञावाचक words and ending in
 the word दामन् or हायन takes ङीप् in the fem बहुव्रीहि words ending
 in दामन् is to take optional ङाप् by the rule ङाबुभाम्भ्याम्— and
 optional ङीप् by ‘यनो उपधातोपिन and ङीप् प्रतिषेध by the rule यनो
 बहुव्रीहि ” all these are barred by ङीप् in the present rule and
 बहुव्रीहि words ending in हायन was to take अदन्तत्वचट् ५ and that is
 barred by ङीप् here So we get द्विदायी with ङीप् for the बहुव्रीहि
 द्विदामन् ends in दामन् here the word अन्त्यप्र not coming down in
 this rule from the previous one we get उद्दामा वद्व्या with optional
 ङाप् and ङीप् निषेध by ‘यनो वृत्तौहि ” for this rule does not apply
 here in उद्दामा वद्व्या । In the matter हायन the instance is त्रिहायनी
 वाखा । The word हायन preceded by the words त्रि and चतुर takes
 the cerebral ण and in the matter of ङीप् and चत् the word हायन
 meaning year (वयस्) is to be taken Thus त्रिहायनी &c with
 cerebral for हायन here refers to वयस । But fitness त्रिहायना
 without ङीप् and चत् for here हायन does not mean वयस् ।

मित— । सुवमा ।

४८७ । नित्यं सञ्ज्ञाछन्दसोः । ४।१।२६ ॥

दी— । अन्नन्तात् बहुव्रीहे उपधालोपिनः ङीप् स्यात् सञ्ज्ञाछन्दसोः ।
छराज्ञी नाम नगरी । अन्यत्र पूर्वेषा (“अन उपधालोपिनः—” इति पूर्व सूत्रेण)
विकल्प एव । वेदे तु शतसूक्तौ ।

Eng —Easy

मित— । “अन उपधालोपिनः ” (४।१।२८) इत्येतावत् पूर्वसूत्रात् अनुवर्तते ।
तदाह—“अनन्तात् बहुव्रीहे उपधालोपिनः ” इत्यादि । “अन्यत्र” सञ्ज्ञायामद्योत्या-
याम् ‘पूर्वेषा’ “अन उपधा—” इति पूर्वसूत्रेण विकल्प एव ॥

४८८ । केवल-मामक-भागधेय-पापापरसमानार्थकृत-सुमङ्गल

भेषजाज्य । ४।१।३० ॥

दी— । पुंभ्यो नवभ्यो नित्य ङीप् स्यात् सञ्ज्ञाछन्दसोः । ‘अथोत
इन्द्र’-केवली विंशः । मामकी तनू । भागधेयी । पापी । अपरी ।
समानी । आर्थकृती । सुमङ्गली । भेषजी । अन्यत्र (लोके अस-
ज्ञायां) केवला इत्यादि । मामकग्रहणं नियमार्थम् (नियमो यथा—लोके
असञ्ज्ञायाञ्च ङीप्-निवृत्त्यर्थम् इत्यर्थः) । अन्नन्तादेव सिद्धेः । तेन लोकेऽस-
ज्ञायाम् मामिका ।

The nine words केवल, मामक, भागधेय, पाप, अपर, आर्थकृत, समान, सुमङ्गल and भेषज take ङीप् in the fem while denoting सञ्ज्ञा (designation) and while used in Vedas. Thus केवली, मामकी, &c. In other place i.e., in classical usages and not denoting designation the forms are केवला &c with टाप् । The inclusion of the word मामक (and so भेषज also) in the Sutra implies this rule, e.g., in classical usages and in असञ्ज्ञा, ङीप् will not come after मामक, and ङीप् is due after मामक by the rule “टिड्ढानञ्—” for it is असन्त

So the form of मासृज् in the f m (मासृज् and मासृज्या) is मासृजा with टप्—and इत् for स्कार is by the rule प्रत्यय्यात् वात्— ।

मित— । सुदमा ।

४८८ । अन्तर्धत्पतिपतोर्नुक् । ४।१।२५ ॥

दी— । ण्तयाः द्वियां नुक् स्यात् । सन्मन्वो छाप् (? इति छोप) । 'गमिष्यो जीवद्वर्गो कायो च प्रकृतिभर्गो निपात्यत (वा) । तत्र अन्तरस्त्वसांगम इति विप्रो अन्तःषण्डस्य अपिकरणशक्तिप्रधानतया अस्मिन्सामानाधिकरण्याभावात् अप्राप्ता मनुप् निपात्यत । पतिष्यो इत्यत्र तु वक्ष्य निपात्यत । अन्तर्धमो । पतिष्यो ॥ प्रत्युदाहरणं तु अन्तरस्त्वस्त्वो शास्त्रार्थं घट । पतिमती वृत्तियो ॥

नुक् in the augment of these word (छ, of सन्मन् and पतिष्य) when fem affix follows Then by the rule अन्तेष्वाङ्गु, ङोप् is added after the e in the fem These two words are irregularly formed in the senses of an enclitic and of one whose husband is living And the irregularity is now being shown in the formation of these words —In the exposition अन्तरस्यात् the word अन्तर is अपिकरणप्रधान and is thus not the कर्ता of वक्षि here so मनुप् which cannot come here after अन्तर is here irregularly ordered And in पतिष्यो the इत् in मनुप् is irregularly formed here Thus we get अन्तरङ्गु + नुक् (न्) + ङोप् = अन्तरङ्गी so पतिष्यो । These are formed in these above senses only, so in the counter instances अन्तः कर्त्ता मन्त्रायाम् &c. मनुप् cannot come so also in पतिमती वृत्तियो इत् is not ordered for here it refers to वृत्तियो and not to one having husband living '

मित— । अन्तर्धत्पतिपतोर्नुक् द्वियां नुकावम स्यात् । विभात् अन्ता

देम “आद्यन्तौ टकितौ” इति । तत “ऋद्धेभ्यो डीप्” इति नान्तलक्षणो डीप् प्रवर्तते । तव विशेषमात्रं वार्तिककार ‘गर्भिण्या जीवतुभर्तृकाया च ययाक्रमम् अतर्वत् पतिवत् इति प्रकृतिभागी निपात्येति । निपातप्रकारमाह—प्रथमे, अन्तरस्ति अस्या इति विग्रहे अन्त गन्धे अधिकरणप्रधान एव तत ‘अस्ति’ इत्यस्य अकार्तकारकत्वात् तेन समानाधिकरण्याभावात् अन्त शब्दे मतुप् न प्रातः, यत अस्ति समानाधिकरण्यात् कर्तृकारकादेव मतुप् विधीयते । अनेन तुवेण च मतुवेव अन्त गन्धे निपात्यते । द्वितीये पतिवत्शब्दे मतुपिसति वच्च निपात्यते । तत अन्तर्वन्तो इति ॥ प्रथमे गर्भिण्या-मेव मतुप् अन्यत्र न प्राप्नोत्येव । एव पतिमतीष्टिवी इत्यत्र वच्च न स्यात् यत पतिमती इतिशब्द जीवतुभर्तृकत्वे न द्योतयति ॥

४६० । पत्युर्नो यज्ञसंयोगे । ४।१।३३ ॥

दी— । पतिशब्दस्य नकारादेशः स्यात् यज्ञेन सम्बन्धे सति । वसिष्ठस्य पत्नी । तत्कर्त्तृकस्य यज्ञस्य फलभोक्त्री इत्यर्थः, दम्पत्या-सहाधिकारात् ।

न is ordered in the word पति in the fem when the c is connection (relation) with sacrifices Then there is नान्तलक्षण डीप् । Thus वसिष्ठस्य पत्नी means his wife having enjoyment along with him in sacrifices performed by Vasistha And conjoined participation of the pair is enjoined in Mimamsa Sastris

मित— । सुगमा ।

४६१ । विभाषा सपूर्वस्य । ४।१।३४ ॥

दी— । पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्य प्रातिपदिकस्य ना वा स्यात् । गृहस्य पति गृहपति—गृहपत्नी । ‘अनुपसजेनस्य’ इति इहोत्तरार्थम् अनुवृत्तमपि न पत्युर्विशेषणं किन्तु तदन्तस्य । तेन बहुव्रीहौ अपि—दृढपत्नी—दृढपतिः । वृषलपत्नी—वृषलपति । अथ ‘वृषलस्य पत्नी’ इति व्यस्ते कथमिति चेत् ?

यस्या' इति बहुव्रीहौ नादेगविकल्पेन दृढपति — दृढपत्नी इति भवति , अतः पति-
गन्धानस्य सनतस्य नोपसर्जनत्वेन तत्र प्रवर्तते एव ॥ ननु त्रपलस्य पत्नी इति व्यस्त-
प्रयोगे त्रपलस्य यज्ञमयोगाभावात् 'पत्नी — गन्धस्य साधुत्वं पूर्वसूत्रेण न सम्भवति, सप्रवृत्ता-
भावात् सर्वमिदमपि न प्रवर्तते । समाधानमाह—अतः पत्नीगन्ध उपचारात् गौण-
वृत्त्या इत्यथ 'पत्नीव पाणिग्रहणधर्मपुरस्कारेण द्विजभार्यावत् इत्यर्थे पर्यवस्यन् साधु-
स्यात् ॥ यद्वा—आचारकृतेनानात् कर्त्तरि क्तिप् इत्यादि ॥ सर्वे सप्रवृत्तस्य कथमुक्तम्,
प्रातिपदिकविशेषणतया पतिगन्धानत्वलाभात् । गवा पति स्त्री अतः पतिगन्धस्य पूर्वा-
वधवत्त्वाभावे यथा न स्यात् ॥

४६२ । नित्य सपत्न्यादिषु । ४।१३५ ॥

दी । पूर्वविकल्पापवादः । समासस्य सभावोपि निपात्यते । समान-
पतिर्यस्याः सा सपत्नी । एकपत्नी । वीरपत्नी ।

Eng — Easy

नित— । सपत्न्यादिषु नित्य पत्युर्नकारादेशो भवति, डीप् तुल्यते एव । पूर्वेण
विकल्पे प्राप्ते वचनम् इति इदं सूत्रं पूर्वस्य अपवादमूतम् एव ॥ आरम्भसान्ध्यादेव
सिद्धे 'नित्य' ग्रहणमपि विस्पष्टार्थम् । समानादिषु इति वक्तव्ये समानस्य सभावार्थ-
वचनम् । इहगणे समान एक, वीर, पिण्डश्च भालः, पुत्र भद्र इति पठिताः ॥

४६३ । पूतक्रतोरे च । ४।१३६ ॥

दी— । अस्यस्त्रियाम् ऐ (ऐकार) आदेशो डीप् च । 'इय त्रिसूत्री
पु योगे पुवेप्यते' (वा) पूतक्रतो स्त्री पूतक्रतायी । यया तु क्रतवः पूताः
स्यात् पूतक्रतुरेव सा' (अतः पु योगाभावात् 'ऐ' डीप् च न) ॥

The word पूतक्रतु takes ऐकार and डीप् in the fem The three
sutras beginning with this takes डीप् &c in connection with the
male only i e , in the sense of the wife of a male Thus पूतक्रतायी
in पुयोगे , but without पुयोगे we get पूतक्रतुः । [As already said this
पुयोग is to be taken in the following two sutras also]

मित—। इत आरभ्य मय योम् अथान्तरात् इत्यादि न न पुनश्च
एवाव होवाद्यः भवति । अस्या यदा कतवा पुता वा अतोदात्तत्वं न होवाद्यभावे
पूतकृतत्वं ।

४६५ । धृगन्ध्रग्निकुसिन कुसिदातामुदात्त । ४।१।३७ ॥

दी—। धृगामुदात्तः ए आद्ये स्वात् छीय च । गुणकपा स्त्रा
पूषाकरापो । हरिविष्य पूषाकपा इत्यमरः । 'पूषाकरापो धीर्गीर्गा'
इति च । अम्नापो । कुमितापो । कुतिदापो । कुमिश्रकृदा इत्य-
मर्या म तु दीधमर्या ।

The bases धृगपि अपि कुसित and कुसिन् take छीयादन्त also in
the होय follow —and then छी आदेशः उदात्तत्वं । Thus धृगो
स्वाकपापो &c in पुषादि । The word कुसिन् here is the पूर्वोत्तर
with इत्यन्तर in the middle and not with उपदेशकार ।

मित—। मयमा ।

४६५ । मनोरो या । ४।१।३८ ॥

दी—। मनुवन्त्य औकारादय स्वात् इत्यादी—पकाराद्य वा ।
ताम्या सन्निपातश्रुता छीय च । मनाः स्त्री मनावी—मनावी—
मनुः ।

The word मनु takes आकारादिन् and उदात्त पकारान्त्र also when
होय follows (and in पुषादि) । The word वा here indicates विस्मय
of these । So in the absence of these आदेश होय also does not
come in by the परिभाषा सन्निपातश्रुता सङ्ग वा प्रशङ्गि सङ्ग वा निवृत्ति —
i.e., all the enjoinings made at a time either come together or
disperse together । So if औकारादिन् &c disappear then होय too
Hence in the third form without आदेश होय does not come giving
the form मनुः only

मित—। ऐ उदात्त इति वर्त्तने । तदाह 'मनुगन्तस्य औकारादेश इत्यादि ॥ वा यद्वगेन हावपि विकल्पेति । ततश्च तदुभयाभावपक्षे ङीवपि न भवति "सन्निवोग-शिष्टानां स्रज्वा प्रवृत्ति स्रज्वा निवृत्ति" इति परिभाषावलात् ॥ तत मनावी—ननायी—मनु—इति पदवय सिध्यति ॥

४६६ । वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो न । ४।१।३६ ॥

दो—। वर्णावाची योऽनुदात्तोन्तः तोपधः तदन्तात् अनुवर्जनात् प्राति-पदिकात् वा ङीप् स्यात् तकारस्य नकारादेशश्च । एनी—एता । रोहिणी—रोहिता । वर्णानां त-ण-ति-णि तान्तानाम्' इति फिट् सूत्रेण आद्युदात्तः । त्रयेयथा शलज्या' इति गृह्यसूत्रम् त्रीशयेतानि यस्या इति बहुव्रीहिः ॥ अनुदात्तात् ऋम्—एवेना, "घृतादीनां च' इति अन्तोदात्तोऽगम् । अत इत्येव—शितिः स्त्री । 'पिशङ्गादुपसख्यानम्' (वां)—पिशङ्गी, पिशङ्गा । "असितपलितयोर्न (वां)—असिता पलिता । 'छन्दसि क्रमेके (वां)—असिकी पलिकी । अवदातशब्दस्तु न वर्णावाची, किन्तु विशुद्धवाची, तेन अवदाता इत्येव ॥

After an अनुपसर्जन crude word having तकार as its penultimate letter and ending in अनुदात्त pronunciation and denoting some colour, ङीप् optionally comes and in case of ङीप्'s त is changed to नकार । Thus 'एत meaning 'white gives एनी and एता in the fem Similarly रोहिणी and रोहिता in the fem (when ङीप् does not come then तकार does not change into नकार) । And by the फिट् सूत्र 'वर्णानां त-ण-ति-णि तान्तानाम्' here the first vowel is उदात्त and so the last one अनुदात्त । Here the अनुवृत्त word अनुपसर्जनात् qual-ifies the whole word वर्णान्त and not वर्णं merely, so the use "त्रेयथा शलज्या" in the Grihya Sutra is justified where एत is उपसर्जन but the whole एतान्त is not उपसर्जन, so the rule applies त्रिणि एतानि

वेदानि यस्या इति वदन्ती वेदान्य । अत्र भियाम् जीप्-नान्ती तेन वेदो ।
Here वत् is चार्धमाश्रय । And वत्सली means वत् वत्सूची of a variety
of deer known as वत्सल । Why do we say अनुदात्तात् in the sūtra
—Wuness इति without जीप् and नत् for here वेत is अनोदात्त ।
Here वत् also comes down so in व्रित्ति, we do not put जीप् and
नत् for it is not चदन् । The base पिप्रा is neither तोषध nor अनु
दात्तात् still जीप् after it is enjoined by the Varttika here Thus
in this case जीप् by the following rule is barred In the case of
असित and पक्षित the usual जीप् and नत् are prohibited In Veda
these take जीप् with त्वादिभ्य as well yielding असित्ती and पक्षित्ती । The
word अवदात्त is not सर्ववाचा so to say but implies punya only of
“अवदात्त सितं गृहे” । So it is अनुदात्तात् and तोषध still not being
सर्ववाची जीप् and नत् do not come here

मित— । ‘वा इति ‘जीप् इति च वर्तेते । ‘अनुदात्तात् इति वार्तात् इत्यस्य
विधिपक्षम् तदन्वयिनि । अनुदात्तात् वचनात् प्रातिपदिकात् इत्यस्य । अनुप
सर्जनात् इत्यस्यैव तस्य वचनात् इति समुदायस्य विधेयत्वम् न तु शेषस्य ‘वचनविधि
तेन वदन्ती अपि सूत्रस्य प्रवृत्तिरिति यथा “विभाषा सपूर्वक” इति सूत्रे । सर्वमित्य
अनुपसर्गस्य वदन्त्या इत्यत्र वदन्ती इत्युच्यते । त उपधा वत्स तस्यात्
वार्तात् इत्यस्य विधिपक्षम् । तदाह— सर्ववाची योऽनुदात्तात् तोषध इत्यादि ।
जीपि सति तत्कारणं नादिकं जीवभाषि तु नकारादीनां न स्यात् इति सन्निधौ मण्डित
परिभाषया चेदम् । ततश्च वेतवचनात् पतयन्त्यात् जिह्वाम् एमी एता इति ।
अनुपसर्जनात् इत्यस्य वार्तात्विधेयत्वमस्यैव युक्तम् इत्यभिप्रेक्ष्योदाहरति—“स्यस्या
वदन्त्या इति सूत्रम् । अत्र वदन्ती एतस्यात् उपसर्जनस्य पि समुदायस्य प्रवृत्त्यस्य
न उपसर्जनत्वम् । अत सूत्रमेतत् प्रवर्तते । वदन्त्यात्प्राप्तवति स्य चङ्ङङ्ङा सूची—
मन्त्रो इति । ‘तस्या इत्यत्र वत्समाश्रयम् । अनुदात्तात् इति सूत्रे चङ्ङङ्ङात् वेत
इति अनोदात्तत्वे न स्यात् । अत चदन्तात् इत्यस्य अनोदात्तत्वे तस्य व्रित्ति इत्यत्र

अदन्तत्वाभावात् ङीव्नादेशी न भवत ॥ पिङ्गश्च शब्दस्य अनुदात्तान्तत्वेपि तोपध-
त्वाभावाच्च अप्राप्ते सूत्रे, परसूत्रेण ङीपि च प्राप्ते, ङीवर्थे वार्त्तिकम् ॥ अस्मिन्तपलित-
शब्दे ङोप् नादेशे प्राप्ते, स वार्त्तिके । एतयो कन्दसि ङीप् नादेशश्च भवत् ॥
अवदातशब्दस्य गौरवाचित्वेपि वस्तुतः अयं विगुहवाची एव दैपगोधने इत्यस्मात्प्रातोः
तत्प्रत्ययेन साधनात् ॥ ततश्च अन्तोदात्तान्तात् तोपधत्वाच्च नात् ङीप्—नादेशौ इति
भाष्ये “पुथोगादाख्यायाम्” इति सूत्रे द्रष्टव्यम् ॥

४८७ । अन्यतो ङीप् । ४।१।४०

दी— । तोपधमिन्नात् वर्णावाचिनोऽनुदात्तान्तात् प्रातिपदिकात्
स्त्रियां ङीप् स्यात् । कस्माधी । सारङ्गी । ‘लघावन्ते द्वयोश्च वक्ष्णो
गुरु’ इति फिट् सूत्रेण मध्योदात्तौ (शिष्टस्वरेण अनुदात्तान्तौ) एतौ ॥
अनुदात्तात् किम् ?—कृष्णा, कपिला, (फिटस्वरेण अन्तोदात्तौ
एतौ) ॥

Eng—Easy

मित— । मुगमा ।

४८८ । पिद्गौरादिभ्यश्च । १।४५३ ॥

दी— । पिङ्गयो गौरादिभ्यश्च ङीप् स्यात् । नर्त्तकी (नृत + ष्युन् =
नर्त्तकः । पित्वात् ङीप् ततः नर्त्तकी) ; गौरी । “अनङ्गहः स्त्रियाम्
ग्राम् वा” (वां)—अनङ्गही, अनङ्गवाही । “पिप्पलयादयश्च” (गणसूत्र) ।
आकृतिगणोय (गौरादि) ॥

Eng—Easy

मित— । नर्त्तकी इति पित्वे उदाहरणम् । अयं शिल्पिनि ष्युन् । एव रजकी ।
गौरादिर्ग्रन्थः—गौर, मत्स्य (अस्य उत्तरसूत्रे ङीपि विशेषं वक्ष्यते), मनुष्य, शङ्ख, हय,
गवय, सुकय, ऋष्य, पट, दुग्ध, द्रोण, हविष्य, काकान, पटल, उष्यक, आनलक, कुवल
वदर, विश्व, तर्कार, शर्कार, पुष्कर, शिखण्ड, सुषम, अलिनन्द, गुडल, आनन्द, सुपाठ,
सुगैठ, आढक, शङ्कुल, भूर्म, सुर, सूर्य (ङीपि विशेष उत्तरसूत्रे द्रष्टव्यः), पूष, भूप,

[illegible]

४८८ । सूर्यनिष्पागस्त्य मत्स्यानां य उगधाया । २।१।४६ ॥

श्री-। अत्रस्यापवादाः परस्व सावः स्यान्म स यत् वः सूर्यवपवः ।
 'मसुम्यस्य ह्याम् (वा) । सूर्योऽगस्त्यपाश्च य दपो य (वा) ।
 तिल्यपूयपानंश्चप्राणि मसोप इति पाच्यम् । (वा) । मरुती । (पूर्व
 सौरीय सौरी आगस्त्योऽयः आगस्त्यो तेनो पौवो वा रात्रिः) ॥ 'मातरि
 विष्णवे (वा) इति विद्वांस्ये निन्दे गौरादिप मातामहीयन्-पादात्
 अतिस्य पितो ह्येव । (तत्र ध्वंसा ।

The penultimate **यकार** of a base (**धातु**) elides if that **यकार** be a part of the words **सुप्यतिथि** **अवस्य** and **मस्य** . The word **मस्य** elides its **य** when **ही** follows words **सुप्य** and **अवस्य** elide their **य** when **इत्यस्य** and **ही** follow . And **य** of **तिथि** and **सुप्य** elides when there is **यक्**

after these by the rule 'सन्नि वेलाद्गुणचरोभ्यो' । Thus मत्सौ, मूरी, अगसी &c are formed The डामहाच् प्रत्यय after the word मातृ in the sense मातृ माता is rendered पित् by the Varttika 'मातरि पिच्च' and then पित्व should give डीष् after it, but still it is included in the गौरादि list This shows that पित्निमित्त डीष् is not obligatory, so दृष्टा though ending in the पित् प्रत्यय— takes टाप् and not डीष् ।

मित— । सूर्यादीनामङ्गानामुपधया यस्य लोपः इति अत्र न व्याख्यातव्यम् । तथा सति सौरी वलाका इति न सिध्यति । अत्र सूर्यैकदिक् इत्यर्थे "तेनेकादिक्" इति अणि ततश्च डीपि अस्मन्मङ्गम् न तु सूर्यशब्दः अङ्गम् । ततः अस्य उपधायस्य लोपो न स्यात्, ततश्च दीचित्स्यवृत्ति — 'अङ्गस्य उपधायाः यस्य लोपः' इत्यादि ॥ तिथ्युप्ययोः इत्यादि— "सन्निवेलाद्गुणचरोभ्यो ऽण्" इति विहिते नचनसन्निधि अणि परत तिथ्युप्ययोर्द्व्यलोप स्यात् इत्यर्थे ॥ 'मातरिपिच्च' इत्यस्य व्याख्या पूर्वसूत्रस्य मितमाधिव्याख्या द्रष्टव्या ॥

५०० । जानपद-कुण्ड-गोण-स्थल-भाज-नाग-काल-नील-कुश-
कौमुक-कवरात् वृत्ति-अमत्र-आवपण-अकृत्रिमा-श्राणा-
स्थौल्य वर्ण-अनाच्छादन-अयोविकार-मैथुनेच्छा-केश-
वेशेषु । ४।१।५० ॥

दी— । एभ्य एकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः क्रमात् वृत्त्यादिषु अर्थेषु डीष् स्यात् । जानपदी वृत्तिश्चेत् । अन्या तु जानपदी, उत्सादित्वात् अजन्तत्वे "टिड्ढा— इति डीपि आद्युदात्त (डीषि डीपि सति स्वरे एव विशेष) । कुण्डो अमत्र (पात्र) चेत्, कुण्डा अन्या ; कुडि दाहे, "गुरो-श्चहल इति अप्रत्ययः, यस्तु अमृते जारज कुण्ड" इति अनुप्यजाति-वचनः (कुण्डशब्दः) । ततो जातिलक्षणां डीष् भवत्येव, अमत्रे हि स्त्री-विषयत्वात् (नित्यस्त्रीत्वात्) अप्राप्तो डीष् विधीयते, न तु नियम्यते ।

माशा आशस्य चत् गोशा अन्ये । म्यवी अट्टतिमा चत् स्वसा अन्ये ।
माओ भाशा चेत् (मावन्वाचिका नात् भात्राभ्या । मागो स्यात्
यत् मागा अभ्या (नादन्त्येन र्वाच्यं यत् न ह इति— । गदयाओ
नागयन्द् स्यात्सवगुणवागात् अम्यप्र प्रयुक्त उदाहरणम् ; गदयाओ गु
नागयन्द् वृज्यगुणवागात् अम्यप्र प्रयुक्तेः प्रत्युदाहरणम् (तत्तप नादा
इत्यत्र नञ्वाचिनं नादा इत्यत्र मञ्वाचिनं एव दृश्यम् ।) काशा यदाशत
कासा अभ्या । मासा अनाष्टादशेन चत् मासा अभ्या—नाश्या रस्ता
याशेत्यथ नाश्या अन् पस्तज्याः वा । दृश्यन् । अनाष्टादशेन
सम्यक् किन्तु 'नालादाश्या वा, नाला प्राप्तिनि च नीवीर्गा ।
'तंज्ञायां वा—नीला—नाला । कुशी अवापिकारयत् । गुशा अभ्या ।
कामुको मैवृनाष्टाचत् कामुकाभ्या । कपरा कयानो मधिरगाभ्यत् । कपरा
अभ्या—चित्रा दृश्यत् ।

Exo—Exy

भित्त—सुदमा ॥

५०१ । शोणात् प्राचाम् । ३।।५३ ॥

दी—। शाणा—शाणा (शोवमथ शववाची चन्द्रात्तात् 'चयता
शोप इति निर्व्यं जीपि प्राप्ते विचय्याव चयनम्) ।

Exo—Exy

५०२ । घोतो गुण्यञ्चनात् । ४।।५३ ॥

दी—। उद्गतात् गुण्यञ्चनात् वा जीप स्वसत् । गृही—गृही ।
उक्त किम् ?—गुणि । गुण्यः—' इति किम् ?—ग्राम्यः । (मृषिक्याओ
अयं यत् न जीप) । अष्टयथागोरयान्त (वां) अथ पतिशरा कन्या ;
पायदुः (मञ्वाचयत्तात् न जीप) ।

After गुणवाचिन् words ending in उकार जीप optionally comes
Thus घट being a गुणवाची word जीप is optional here yielding

सुद्धी + सुद्ध । Why do we say उत in the sutra ? Witness शुचि without डीप् for it does not end in उ । Why do we say 'गुणवचनात्' in the sutra ?—Witness आखु (a mouse) without डीप्, for it is not a गुणवचन word The word खर and सयोगोपच words though ending in उ does not take डीप् in the fem Witness खर and पाण्डु &c without डीप् ।

मित— । वा उत गुणवचनात् इति क्तिद । उदन्तात् गुणवाचिन प्रातिपदिकात् डीप् वा स्यात् इत्यर्थ ॥ अन्यत् सुगमम् ॥

५०३ । वह्नादिभ्यश्च । ४।१।४५ ॥

दी— । एभ्यो वा डीप् स्यात् । (बहुशब्दस्य सख्यावाचित्वात् गुणवचनात्वाभावात् डीषि अप्राप्ते वचनम्) । वह्नी—वहुः ॥ “कृदिकारोत् अक्तिन—(राधातु+त्रिप्=रात्रि) रात्रि, रात्री (गुणवचनत्वाभावात् उदन्तत्वाभावाच्च अप्राप्ते वार्तिकम्) ॥ सप्ततोऽक्तिन्नर्थात् इत्येके शकटि—शकटी । अक्तिन्नर्थात् किम् ?—अजननिः (तथा बालमनोरमा “स्त्रिया क्तिन्” इत्यधिकारि ‘आप्तोश्च नञाणि’ इति नञि उपपदे जनेरनिप्रत्यय अक्तिन इत्युक्तौ अव निषेधो न स्यात् । अत अक्तिन्नर्थात् इत्युक्ति) ॥ (हन + क्तिन् = हति । पादाभ्यम् हति = पद्धति इति) क्तिन्—अन्तत्वात् अप्राप्ते विध्यर्थ पद्धति-शब्दो गणोपठ्यते । “हिमकाषिहतिप् च” (सूत्र ११२ इति पञ्जावः) पद्धतिः—पद्धती ।

Eng — Easy

मित— । सुगमा ॥ वह्नादिगणोपस्था—वहु, पद्धति, अद्धति, अश्चति, अहति, शकटि, अक्ति शस्त्रे शारि, वारि, राति, राधि, शाधि, अहि, कपि, यष्टि, मुनि, इतः प्राण्यङ्गात्, “कृदिकारादक्तिनः” सर्वतोक्तिन्नर्थात् इत्येकी । चरु, अराल, कपय, कमल विकट, विशाल, विशङ्कट, भरण, ध्वज, चन्द्रभागा नद्याम्, कालाण, उदार, नूपुराय, अन्न ॥

५०४ । पु योगादाख्याम् । ४।१।४८ ॥

श्री— । या पुमाख्या पुयोगात् स्त्रियां वत्सते ततो ङीप् स्यात् ।
गापस्य स्त्री गोपी । “पाञ्चकान्तात् न” (पु सोमे ङीप् न) ।
गापाञ्जिका अगवपाञ्जिका । भूय्यात् देवतायां टाप वाच्या (वां) एव
स्य स्त्री देवता सूय्या । देवतायां किम् ?—सूरी कुन्ती मातुषोपम् । (यत्
‘सूरी इत्यस्य मातुषवाचिनात् ङीपि “सूर्यतिङ्— इति यज्ञोपे ‘सूरी इति) ।

The word that signifies a male i.e. the designation of a male
takes ङीप् in the fem (in connection with the male) Thus गोपस्य
स्त्री = गोपी ।

Rest Easy

नित— । सुखमा ।

५०५ । इन्द्र-यवण-भय शर्वं छत्र-सृङ्गं हिमारय्य यव-यवन-मातुला
आख्याणामानुक् । ४।१।४९ ॥

श्री— । एवामानुगागम स्मात् ङीप् च । इन्द्रादीनां यव्या मातुलं
वाच्ययोगे पु पु ग एव इष्यते । तत्र (“पु योगादाख्यामान् इत्यनेन) ङीपि
सिद्धे आनुगागममात्रं विधीयते । इतरेषां भुव्यां (हिमारय्य यवयवनानाम्
मातुल् ङीप् च इति) उभयम् (विधीयते यत् पु बोधनं यत्तद्वत्तात्) ।
इन्द्राद्योऽ हिमारय्ययोर्महत्वे” (वां)—महद्भिर्मा हिमानी । यव
यवानी । यवाहोपे (वां)—बुद्धो यव यवानी । यवनात् लिप्याम्”
(वां)—यवनाली लिपिः (यवत-विनाश) यवनाली (पुर्वा हिमादियवद्वार्ता
स्त्रीरेशमावात् अयमिष्टेय आनु। ङीपविधानार्थं यार्त्तिङ्म्) ॥ “मातु
लोपाख्याययानुक् वा” (वां) मातुलान्ते, मातुली । उपाख्यायानी
उपाख्यायी (पु सोमे मातुलस्य विवक्षायाम् उपख्यायस्य यवायस्य पु सोमे एव विधा
नात् यार्त्तिङ्म्) ॥ “या तु स्वयमेव अप्यापिका तत्र या ङीप् वाच्य
(वां)—उपाख्यायी, उपाख्याया । ‘आवाख्यादयत्वं च (वां)—आ

चाय्यस्य स्त्री आचार्यानी पु योगे , इत्येव । [वार्तिकेनात्र यत्नं वाच्यते] ॥
 आचार्या स्वयं व्याख्यात्री ॥ “अर्थज्ञानत्रियाभ्यां वा स्वार्थे” (वां) तेनात्र
 पु योगे न वर्त्तते—अर्थ्याणी, अर्थ्या । स्वासिनी वैश्या वा इत्यर्थः ।
 ज्ञानियाणी ज्ञानिया , (अपु योगार्थमिदं वार्तिकम् तत्र आह)—पु योगे तु-
 अर्थ्या, ज्ञानिया ॥ (अत्र सूत्रे वक्ष्यमन्वयस्य अपाठात्) कथं ब्रह्माणीति ?
 ब्रह्माणमानयति जीवयतीति कर्मण्यण् (ततः स्त्रियाम् “टिङ्ढाणञ् ” इति
 ङीप्) ॥

Eng Easy

मित— । सुगमा ।

५०६ । क्रीतात् करणपूर्वात् । ४।१।५० ॥

दी— । क्रीतान्तात् अदन्तात् करणादे स्त्रियां ङीप् स्यात् । वस्त्र-
 क्रीती । क्वचित् न—घनक्रीता ।

After an अदन्त प्रातिपदिक ending in the word क्रीत and preceded
 by some करणयुक्त word (i.e., word in the instrumental case) ङीप्
 comes in the fem Thus वस्त्रेण क्रीता = वस्त्रक्रीत + ङीप् = वस्त्रक्रीती ॥
 This rule does not apply in some instances e.g., घनक्रीता,
 भुक्क्रीता &c

मित— । ‘अत’ ‘प्रातिपदिकात्’ इतिवचनं वर्त्तते । तदाह—‘क्रीतान्तात्
 अदन्तात्’ इत्यादि ॥ ननु वस्त्रेणक्रीता इत्यत्र क्रीता इत्यादन्तं प्रातिपदिकं न तु
 अदन्तम् तत्कथमस्य सूत्रस्य प्रातिरिति चेत् । तदा अत्र अलौकिकविग्रहवाक्यमेव
 प्रकृतिरस्तु । ततः वस्त्रं टा क्रीत इति जाते गतिकारकोपपदानां कृद्धिं सह समास-
 वचनं प्राक् सुबुत्पत्ते इति सुबुत्पत्तेः प्रागेव क्रीतशब्देन समासे अत्र अदन्तत्वम्
 सुस्थितमेव इत्यास्ता तावत् ॥

५०७ । क्रादल्पाख्यायाम् । ४।१।५१ ॥

दी— । कारणादे कान्तात् अदन्तात् स्त्रियां ङीप् स्यात् अल्पत्वे-
 षोत्ये । अत्रलिप्ता धौः । अल्पाख्यायाम् किम् ?—घन्दनलिप्ता अङ्गना ।

After a क्ताच्चातिपदिक ending in चकार and having a word in the instrumental case preceding क्तीप् comes in the fem if चत्सम् (with reference to the चरत् or क्रिया is implied. Thus चक्षेत् सिता—चक्षुर्विहीती the sh: lightly covered by clouds. Why do we say चत्सास्त्रायाम् in the sūtra? Witness चन्दनसिता चङ्गना where all over anointment (besmearing) is implied

मित— । पूर्वपुनश्च क्तीया ॥

५०८ । बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् । ४।१।५२ ॥

वी— । बहुव्रीहे क्तात् अन्तोदात्तात् अन्तोदात्त स्त्रिया क्तीप् स्यात् । आतिपूर्वात् इति वक्तव्यम् (वाँ)—तेन बहुभोज-सुखासुखादपूर्वात् न (अत्र अन्तोदात्तेषु आतिपूर्वत्वाभावात् निषेधः) । वक्षमिणी । नेह—यदुक्ता । आसन्तात् न' (वाँ) दन्तजाता । 'पायिगृहीती मर्त्यायाम् (वाँ) पायिगृहीता अभ्या ।

A बहुव्रीहि which is अन्तोदात्त and ending in an अकारान्त but क्ताच्चातिपदिक takes क्तीप् in the fem. The Varitika here says that in this the prior word should be आतिवाचकः । So a बहुव्रीहि preceded by बहु नयः सुखात् सुख &c though अन्तोदात्त and may be क्ताच्चा still will not take क्तीप् being not preceded by a आतिवाचकः word. Thus चक्षमिणी with क्तीप् and बहुव्रीहि without क्तीप् । A बहुव्रीहि ending in the word आत् however does not take क्तीप् । And पायिगृहीती is formed in the sense of साय्या (wife) otherwise the form is पायिगृहीता (caught in the hands).

मित— । पूर्वपुनश्च अनादृशति क्तीया । अत्र मित्री चक्षुर्विहीती मर्त्या इति बहुव्रीहिः । निता इत्यनेन निषेधस्य पूर्वनिपात्य न "आतिवाचकमुक्तादिभ्यः परानिठा-वाया इति तद्विधात् । आतिवाचकं तु दीक्षितः अत्रानेन "आतिरश्मीविषयात्—"

इति सूत्रे कथयिष्यति ॥ बहुक्रीता इत्यत्र प्रक्रिया तु जरुमित्रीवत् । एवं अकृता
मासजाता, सुखजाता, दुःखजाता इत्यादीनि प्रत्युदाहरणानि ॥ अन्यत्सुगमम् ॥

५०६ । अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा । ४।१।५३ ॥

दी— । पूर्वण नित्ये प्राप्ते विकल्पोयम् । सुरापीती—सुरापीता ।
अन्तोदात्तात् किम् ?—वस्त्रच्छन्ना (प्रक्रियातु जरुमित्रीवत् ॥ अत्र अन्तोदा-
त्तत्वा नास्ति, तदाह—) 'अनाञ्छादनात्' इत्यन्तोदात्तनिषेधः । अत एव पूर्व-
णापि न ङीष् ।

Eng—Easy

मित । “अस्वाङ्गं यत्पूर्वपदं तस्मात्परं यत् तान्ति तदन्तात् बहुक्रीहे ङीष्
वा स्यात्” इति सूत्रार्थः । स्वाङ्गलक्षणं तु उत्तरसूत्रे द्रष्टव्यम् ॥ अन्यत्सुगमम् ॥

५१० । स्वाङ्गाञ्चोपसर्जनादसयोगोपधात् । ४।१।५४ ॥

दी—असयोगोपधम् उपसर्जनं यत्स्वाङ्गं तदन्तात् अदन्तात् प्रातिप-
दिकात् वा ङीष् । केशाननिक्रान्ता अतिकेशी अतिकेशा । चन्द्रमुखी—
चन्द्रमुखा । सयोगोपधात् तु—सुशुल्का । उपसर्जनात् किम् ?—शिखा ॥
स्वाङ्गं त्रिधा—(प्रथमं यथा)—अद्रवमुत्तिष्ठत् स्वाङ्गं प्राणस्थमविका-
रजम् । सुस्नेदो, द्रवत्वात्, सज्जाना, अभूर्तत्वात् । सुमुखा शाला, अप्रा-
णस्थित्वात् । सुशोका विकारजत्वात् ॥ (द्वितीयं यथा) अतत्स्थे तत्र
दृष्टं च—सुकेशी सुकेशा वा रथ्या । प्राणस्थस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात् ॥
(तृतीयं यथा) तेन चेत् तत् तथायुतम् । सुस्तनी सुस्तना वा प्रतिमा, प्राणि-
वत् प्राणिसदृशे स्थितत्वात् ॥

An अकारान्त प्रातिपदिक ending in a स्वाङ्गवाचक word (i.e., word
denoting some bodied limbs) which has not a conjunct penulti-
mate and which is उपसर्जन i.e., subordinate in a समास, takes ङीष्
optionally in the fem. Thus केशाननिक्रान्ता gives अतिकेशी (with
ङीष्) and अतिकेशा (without ङीष्) । Similarly चन्द्रमुखी and चन्द्र-

सुखा । In the case of संयमोपधात् word ज्ञप्ति does not come in e.g., सुखज्ञप्ति (here the penultimate is a conjunct consonant, so no जोष् here). Why do we say उपसञ्जनात् in the sutra ? Because the independent word विद्या without ज्ञप्ति (for it is not उपसञ्जन here). The word स्नाह is explained in three ways—(i) first a स्नाह is non liquid having shape existing in an animate one and not due to deformity or disease. So we get सुखज्ञा without जोष् for it is liquid and cannot be a स्नाह । सुखाना without जोष्, for it has no shape. सुखया वात्मा also without ज्ञप्ति for here 'सुख' is not of an animate one. सुखया also without जोष् for स्नाह (swelling) is due to deformity and disease. (ii) Secondly a स्नाह is one which though not in an animate being for the time should still be seen in the animate one. Thus we get सुखयो and सुखेया वा रक्षा for here though क्षिप्ति is not of an animate one is still seen there so optional जोष् here. (iii) Thirdly a स्नाह is one by which an inanimate one is endowed like an animate by some limb seen in animate ones. Thus सुखयो—सुखना वा प्रतिमा । Here जोष् optionally comes for प्रतिमा is like an animate one and the limb is like that seen in animate ones.

नित— । उपसञ्जनात् 'संयमोपधात्' इति इयं 'स्नाहनात्' इत्यस्य विज्ञेयम् । अविद्यमान संयमा यस्या बहुलादि । तादृशो उपधा यस्तु तस्मात् । अतः प्रातिपदिकात् च वक्तव्यं । पूर्वसूत्रात् 'वा' अप्पक्षि । तदाह—'संयमोपधात्सुपसर्जनं यत्प्राप्तम्' इत्यादि । ततः क्षिप्तान्तिकात्वा इति विषयं जोष् विवक्ष्यमिति अतिक्षिप्तो—अतिक्षिप्ता इति । स्विसंयमोपधात् इति उक्तत्वात् संयमोपधे सति गुण्यत्वा इति जोषमात्र एव । एवं उपसञ्जनात् इति अयमुक्तम् ।—स्नाहनात् क्षिप्तं विद्या भव्यात् जोष्पक्षिप्तं यथा स्नात् तदर्थम् । अतिक्षिप्ति अस्यापि वारणात् स्नाहं विधा

व्याख्यायते । एतच्च भाष्यात् गृहीतम् । तत्र आद्य यथा—अद्रवमित्यादि सुगमम् ॥
 सुसुखा गाला इति ङीष्भावः अप्राणिस्थित्वात् । ततश्च “फलमुखी कारणमुखी
 चानवस्था इत्यादि प्रयोगाः प्रामादिक” इति मनोरमाया स्पष्टम्, विषमुखी,
 सर्वतोमुखी इत्यादयः अभियुक्तप्रयोगात् साधवः ॥ द्वितीय व्याख्यानं यथा •
 अतस्थमित्यादि । अत्र तत्स्थानेन प्राणिन् एव परान्तरयते । तत्र अप्राणिस्थ
 मपि प्राणिनि दृष्टं स्वाङ्गमिति भावः । तत्र सुकेशा—सुकेशा वा यथा सिध्यति ॥
 तृतीयं स्वाङ्गलक्षणं यथा—तेन चेत् इत्यादि । ‘तेन’ प्राणिस्थेन अङ्गावयवविशेषण
 ‘तत्’ अप्राणिद्रव्य प्रतिमादि ‘तथा’ प्राणिद्रव्यवत् ‘युत’ सम्बद्ध ‘चेत्’ यदि भवति ।
 तेन सुषानी—सुषानी वा प्रतिमा इति ङीष्त्विकल्पेन सिध्यति ॥

७११ । नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च । ४।१।५५ ॥

दी—। एभ्यो वा ङीष् स्यात् । आद्ययोः बहुचलक्षणोन्निषेधो
 बाध्यते, पुरस्तादपवाद न्यायात् । ओष्ठादीनां पञ्चानां तु ‘असयोगो-
 पधात् इति पथ्युदासे प्राप्ते वचनं, मध्ये अपवादन्यायात् । सहनजलज-
 गास्तु प्रतिषेध परत्वादस्य बाधकः । तुङ्गनासिकी—तुङ्गनासिका इत्यादि ।
 नेह—सहनासिका, अनासिका । अत्र वृत्तिः “अगगात्रकण्ठेभ्यो वक्त-
 व्यम्” (वा ङीष् इति शेषः)—स्वङ्गी, स्वङ्गा इत्यादि । एतच्च अनुक्त
 समुच्चयार्थेन चकारेण सप्राङ्गमिति केचित् । ‘भाष्याद्यनुक्तत्वात् अपमा-
 गाम्’ इति प्रमाशिकाः ॥

ङीष् is optional after these seven स्वाङ्ग words e g, नासिका, उदर-
 ओष्ठ &c As regards the first two words here, the prohibition of
 ङीष् brought forward by the next rule “न क्रीडादिविज्ञच” is nullified
 This is owing to the maxim “पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधान्ते
 नोत्तीरान्” । Thus this present अपवाद सूत्र of the previous सामान्यसूत्र
 स्वाङ्गात्”, bars its immediate next rule and not either further rules
 e g, “सहनजलजमानपूवाच्च” here So we get तुङ्गनासिकी तुङ्गनासिका

डौष् इत्यर्थः) कवर चित्रं पुच्छं यस्या सा कवरपुच्छी मयूरी इत्यादि ।
 “उपामानात्पक्षाच्च पुच्छाच्च” । नित्यमित्येव । उलूकपक्षी शाला ।
 उलूकपुच्छीसेना ।

Eng — Easy

मित— । सुगमा ॥

५१२ । न क्रोडादिवह्वचः । ४।१५६ ॥

दी— । क्रोडादेः वह्वश्च स्वाङ्गात् न डौष् । कल्याणक्रोडा । अश्वा-
 नामुरः क्रोडा । आकृतिगणोयम् । मुजघना ॥

After a उपसर्जन स्वाङ्गवाचक word which is under the क्रोडादि list or which has more than two vowels in it does not take डौष् in the fem Thus कल्याणी क्रोडा यस्या = कल्याणक्रोडा without डौष् (here “स्त्रियां पुवत्—” gives पुवङ्गात् in कल्याणी) । क्रोडा means the breast of horses The क्रोडादि list is an open one So also मुजघना where जघन has more than two vowels does not take डौष् in the feminine

मित— । क्रोडा आदिर्यस्य स क्रोडादिर्गणः । स च गणो यथा :—क्रोड, नख, खुर, गोखा, चखा, शिखा, वाण, शफ, शूफ, आकृतिगणोयम्, तेन—भग, गण, घोण, नाल, मुज, गुद, कार इत्यादि ॥ कल्याणी क्रोडा अस्या इति बहुव्रीहौ पुवङ्गात् कल्याणक्रोडा इत्यत्र क्रोडाशब्दस्य क्रोडादिगणत्वात् डौषनिषेधः ॥ बहु अच् यस्य ॥ क्रोडादिश्च वह्वच् च इति समाहारश्च ॥ वह्वचलचणनिषेधो यथा—मुजघना ॥ हरदत्तादिभते क्रोडा इति नित्यस्त्रीलिङ्ग शब्द एव गणो पठ्यते । ततः आह—“अद्या-
 नाम् उर क्रोडा” । अस्य उपसर्जनशब्दे सति क्रोड इति जाते ‘स्वाङ्गाङ्गोप—’ इति डौषि प्राप्ते तन्निषिध्यते ॥ कल्याणक्रोडी इति तु क्रोडाशब्दादेव विहितः इति रक्षित ॥

५१३ । सहनञ्चिद्यामानपूर्वाच्च । ४।१५७ ॥

दी— । ‘सह इत्यादि त्रिकपूर्वात् न डौष् । सकेश । अकेश । विद्यमाननासिका ।

A माह उपसर्जन word preceded by the three words सूय नमः । विदमान does not take होव् in the fem. So सूयेमा ९८

मित— । वदनप्रविदमानानि इति वन्दः । तानि पृथग्वि पयः अहम् नकात् १८८ । यत् "वदनप्रविदमानपूषात् इति एतत् अह्नात् १८८ विमषदम् ॥

५१४ । नद्यमुप्रात स धायाम् ४।१।१८ ॥

श्री— । ठीवृन् स्यात् । गृध्रप्रा (पृथग्वि पयः अहम् नकात् १८८) । गौमुत् । तंघायाम् किम् ?—तामुप्राती कया (यथा नभात् इति ठीवृ गृन्नात् एव) ।

ठीवृ after the १२० words नद्य and सूय does not come if a उपसर्जन word ending in these denote a designation. The गृध्रप्रा without होव् for it implies the name of Ravana's sister. Here वन्दः by the rule पृथग्वि पयः अहम् नकात् १८८ । Why do we say तंघायाम् in the rule ? We use तंघायाम् with ठीवृ for the word does not denote a designation here

मित— । मुग्धा ॥

१११ । दिक्पूषपदात् ठीवृ । ४।१।१० ॥

श्री— । दिक्पूषपदात् क्वाङ्गान्तात् प्रातिपदिकात् ठीवृः ठीवाद्या स्यात् । प्राट्मुत्तो । (ठीवृत्वा तु स्यर विग्रहः तत्त आह—) आद्यद्वारत् पदम् ।

A प्रातिपदिक ending in some माहवाचक word and preceded by a दिक्वाचक word takes ठीवृ in place of होवृ in the fem. The result is the difference of pronunciation. Thus we get प्राट्मुत्तो with ठीवृ which yields प्राट्मुत्तो ।

मित— । यदुत्तिष्ठ पूषत् ॥ मुग्धा ॥

५१६ । वाहः । ४।१।६२ ॥

दी— । वाहन्तात् प्रातिपदिकात् ङीष् स्यात् । ङपेवानुवर्तते न ङीप् । दित्यवाट् च मे दित्यौही च मे ॥

A प्रातिपदिक ending in the word वाह takes ङीष् in the fem Here ङीष् is ordered and not ङीप् as we find in the just preceding rule For the ङीप् of the prior rule is not a स्वरित and अविकार goes with स्वरित pronunciation of a word, thus the rule is “स्वरितेनाधिकारः” । दित्य वहतीति दित्य + वह + ण्वि = दित्यवाह । ङीषि सम्प्रसारणे “वाह ऊढ” ततः “एत्येधलुढम्” इति वृद्धिः ‘दित्यौही’ इति ॥ (गवा यन्मासात्मके वयसि सति तृतीय वय दित्ययन्द्रेण बोध्यते इति) ॥

मित— । सुगमा ॥

५१७ । सख्यशिश्वीति भाषायाम् । ४।१।६२ ॥

दी— । इति शब्द प्रकारे , ‘भाषायाम्’ इत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । तेन शब्दस्यपि । सखी (सखि + ङीष्) । अशिश्वी (अविद्यमान शिशु-यस्या इति ङीषि सति अशिश्वी , “अशिश्वी शिशुना विना” इत्यमरः । (शब्दमि उदाहरण यथा—) आधेनवो धनयान्तामगिरवीः ।

The word इति in this sutra denotes ‘प्रकार’ and is to be construed after the word ‘भाषायाम्’ here Thus सखी, अशिश्वी भाषायाम् इति । And then the result is that these are sometimes used in Vedas also

मित— । सुगमा ॥

५१८ । जातेरस्त्रीविधयात् अयोपधात् । ४।१।६३ ॥

दी— । जातिवाचि यन्न च स्त्रियां नियतम् अयोपध ततः नित्यं ङीष् स्यात् ।

A जातिवाचक word (ie a word denoting a class) and which is not always feminine and has not always a feminine gender. Always it is in the form 'so we get प्रथम-होष-अष्टमो-१८. Now the question arises what is जाति? And we too find that

मित्र—: जाति इत्यनेन जातिवाचि मृदने पदं द्रष्टे एव न तु यद्य बाह्य इत्यनेन । श्री विषयः दम्भ मन्त्रात् इत्यर्थे चम्पविरदात् इति उक्तम् । चम्पव मन्त्रिणात् इत्येव । य उच्यते दम्भ मन्त्रात् । मन्त्रात् जातिवाचकमन्त्रात् इत्येव न विन्य मन्त्रात् । अथवा चम्पविर-चम्पविरि-वारवाप इव उच्यते अतः जातिद्वय-मन्त्रद्वय प्रतिष्ठापयति—

श्री—: आकृतिपद्धत्या जाति—(इति दम्भमन्त्रात् चम्पविर-चम्पविरि-वारवाप इत्येव) ।

मित्रानाम्प न तथभाषं ।

मृदुदाख्यातनिर्णयः—

अथवासगत्य सति प्रत्यक्षो ज्ञेयः कथं तत् प्रत्यक्षं कथं विनापि उपहा आतिरिचि लक्षणा तात् । दृष्टं । मरुतं किम्?—(अतः मित्रस्य मति इति किम्पुनम् —गुह्यं । तद्वत् इत्यादि किम्?— परत्वा (मृतात्वात् न मृदु आख्यातपुनम्) ॥—गात्र य चाद्यो सह ॥

अथवाप्रत्यक्षान्तः यावत्पुनरावा एव जातिरूपं लभत इत्यथा । मृपगता । कर्तुः । दृष्टं ॥ वास्तव्य इत्यप्र गुणात्तात्वादि पाठात् तात्वा तात्वा वाध्यत ॥ जाति किम्?—गुह्यं ॥ अथवापिपयात् विमु?— पलाका । अथवात्ता किम्?—जात्रया ॥ वास्तव्यप्रतिषेध इत्यवयवमृदुय मनुष्यमत्स्यानाम अप्रतिषेधः । वा —इषी गवयी मुकयी । इत्यस्तद्विषय इति यन्त्रात् (तात्) मानुषी ॥ मत्स्यास्य ज्याम (वा)—मत्स्या ॥

A जाति word : one which goes to all other similar (प्रथम-होष-अष्टमो-१८) objects e.g. ततो with होष after जाति word तट (तट-होष-१८ to all other of similar appearance) This is the first time a

teristic of a जाति word And second characteristics is that it should not admit of all the genders and at the same time being stated of one object go to other (similar) objects without further explanation Thus वृषली with डीष् after जातिवाचक वृषल । Here वृषल is a जाति in as much as it is not getting all genders after it and it applies to all वृषल if stated with reference to one Why do we say असर्वलिङ्गत्वेति in the Vritti here ? Witness युक्ता which is fem of युक्त which युक्त being विशेष्यनिघ्न takes all genders and is hence not a जाति word, so does not takes डीष् in the fem Why do we say सप्तदाख्याननिर्गच्छा for जाति in our explanation ? Witness देवदत्ता which being a name cannot be known without उपदेश and neither does it go to other similar objects , so not being a जाति word it does not take डीष् but टाप् in the fem A further characteristic of जाति in grammar is that words ending in अपत्यप्रत्यय and words denoting reciters of some Vedic branch of study are to be treated as जाति word So we get औपगवी, कठी &c with जातिलक्षण डीष् in the fem The word ब्राह्मणी however being included in the शास्त्रवादि list takes डीन् and not डीष् after it yielding ब्राह्मणी ॥ Why do we say जाते in the sutra ? witness मुख्य with टाप् and not डीष् for it is not a जाति word Why do we say अस्त्रीविषयात् in the sutra ?—Witness वलाका without डीष् for it is नित्यस्त्रीलिङ्ग । Why do we say अयोपधात् in the sutra ? Witness चविया without डीष् though a जाति word, for it is योपध ॥ With regard to prohibition of जातिलक्षण डीष् in योपध words, do not count the words—हय, गवय, मुकय, मनुष्य and मत्स्य , in other words, these will take जातिलक्षण डीष् though योपध । So we get हयौ, &c मनुष्य +

ह्रीप् = मातृबो with यलोप by the rule "इयसहितस"। मत्स + ह्रीप् =
मत्सो with यलोप by the Vartika "मत्सस्य ङाम्" (see ante)

मित—। सुवसा ।

५१६ । पाकफपापणपुष्पफलमूलपालोत्तरदाञ्च । ४।१।६४ ॥

दी—। पाकाद्युत्तरदात् आतिवाचिनः स्त्रीविप्रदात् अपि ह्रीप् स्यात् ।
आदनपाकी । मधुर्वी । शालपर्वी । मधुपुष्पी । दासीकली । वनमूली ।
गोवाली,— योपधिविधेये रुडा षत् ।

After आतिवाचक मातिपदिह having the word पाक &c as उत्तर
पद and even if these are always fem take ह्रीप् in the feminine
The necessity of this sūtra apart from the previous one is that
it directs ह्रीप् even after नियतस्त्रीविहङ्गशब्दात् अपि ह्रीप् विदधाति-
हति पूरयति सत्यपि अस्य लृक्स आद्यम्लमदीयः ।
Thus we get आदनपाकी &c The six
words मधुर्वी &c are names of herbs and are non-derivatives
so to say

मित—। इदं सूत्रं 'आतिवाचात् नियतस्त्रीविहङ्गशब्दात् अपि ह्रीप् विदधाति-
हति पूरयति सत्यपि अस्य लृक्स आद्यम्लमदीयः ।

५२० । इतो मनुस्यजाते । ४।१।६५ ॥

दी—। ह्रीप् स्यात् दाजी । योपधोऽपि—उदमेयस्यापत्यं स्त्री
यौदमेयो । मनुष्य इति किम्—विस्तिरिः ।

इवाचन words denoting मनुष्यजाति takes ह्रीप् in the fem वयस्य
अपत्यं स्त्री—उप् + इप् + ह्रीप् = दाया । In spite of अनुवृत्ति of आति from
the sūtra "आतिवाचीविप्रदात्— आति is again taken here so it sug-
gests that here there is cessation of अनुवृत्ति of योपध from that
very sūtra. So ह्रीप् comes after योपध as well Thus उदमेयस्यापत्य-

स्त्री = औदमेयी (as in दाक्षी) । Why do we say मनुष्यजाते in the sutra ?
Witness तित्तिरि without डीष् for it signifies पक्षिजाति ।

मित— । अत्र जाते इत्यनुष्ठौ सत्यामपि 'मनुष्यजाते,' इति ग्रहणं अयोपध-
निवृत्त्यर्थम् तत्रात्र योपधादपि इत डीष् स्यादेव ॥ 'गीत च चरणौ सह' इति दाक्षि
इत्यस्य जातित्वम् ॥

५२१ । ऊङुतः । ४।१।देर्द ॥

दी— । उकारान्तात् अयोपधात् मनुष्यजातिवाचिन स्त्रियाम् ऊङ्
स्यात् । कुरु । "कुह्नादिभ्यो यः" (इति ययप्रत्ययः) । तस्य स्त्रि-
याम् "अवन्ति कुन्तिकुरुभ्यश्च—" (सूत्र ११६५) इत्यादिना लुक् । अयो-
पधात् किम् ?—अध्वर्थुः ॥ "अप्राणिजातेश्चरज्ज्वादीनाम् उपसख्यानम्"
(वां) । रज्ज्वादिपर्युदासात् ङवर्णान्तेभ्य एव । अलाब्धा, कर्कन्धा ।
अनयोदीर्घान्तत्वेपि नोङ्धात्वोरिति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेधः ऊङ्, फलम् ।
प्राणिजातेस्तु कृकवाकुः । रज्ज्वादेस्तु—रज्जु । हनुः ॥

After उकारान्त प्रातिपदिक having no यकार as its penultimate and
denoting मनुष्यजाति, ऊङ् comes in the feminine Thus कुरुणा राजा
कुरु, तस्यापत्य स्त्री इति कुरु+ण्य=कुरु with elision of the ण्य due by the
rule "कुरुनादिभ्यो यः" by a further rule "स्त्रियाम् अवन्ति कुन्ति कुरुभ्यश्च" =
कुरु + ऊङ् = कुरु, । Why do we say अयोपधात् in the Vṛtti here ?—
Witness अध्वर्थु without ऊङ् for it in योपध । Words that are not प्राणि-
जातिवाचक and that are not classed under the रज्ज्वादि list take ऊङ्
in the fem Owing to prohibition of रज्ज्वादि list here this applies
to ङवर्णान्त words and not to उत्, only Thus we get अलाब्धा, कर्कन्धा
with ऊङ् after अलावृ etc The necessity of ऊङ् here after ऊदन्त
word अलावृ &c s for स्वरविशेष only Thus by the rule "नोङ्धात्वोः"
here उदात्तत्व of विभक्ति is barred, so the instance are in third case

angular is the English word and does not come and we
get १२३४५ &c Word of the English I do not take at all
and we get १२३४५ &c

मित—। अयोध्यात् इति मनुष्यजात इति च वक्तव्यं । तदाह—उक्ता
 यानात् अयोध्यात् मनुष्यजातिवाचिन इत्यादि । कुदया नाम—कुद, तस्य अपत्य
 म्ना इति कुद+ऊङ=कुद । अथ प्रक्षिपी दम्भयति—अदयादिभ्यो ञ्ङ” इति
 षाप्रत्ययः ततः अस्मिन् प्रत्ययेन “क्षिणाम् पवन्ति—” इति लृट्प्रत्ययः । ‘अयोध्यात्
 इति उक्तत्वात् अथयु इत्यादि योषधत्वेति ऊङ् न स्यात् । रज्यादिभ्यो लोतानाम्
 अर्थापिजातिवाचकानाम् अपि ऊङ् स्यात् । अथ ‘उतः इति न वक्तव्यं यतः भाष्य
 यस्यात् इति देवोत्पत्तिर्य ऊङ् विहितः किन्तु रज्यादियदस्यात् उक्तत्वात्वात् इति एव
 वक्तव्यं । तदाह—रज्यादिभ्यो दासात् उवपान्त्व एव । एता यस्यात्+ऊङ्
 वक्तव्यं +ऊङ्=यस्यात् अथयु । ऊङ्नात् ऊङ् पुन विभक्त्यु विहितम् ? इति
 दम्भयितुं अथ विभक्त्यु वक्तव्यं आह—यत्नात् इत्यादि मृगानादयमर्थः । एव च विभक्त्या
 अथविभक्त्यु दम्भयितुं तदर्थं च ऊङ्नादपि ऊङ् आह—यत्नात् इत्यादि मृगानात्
 इत्यादि यतोपपत्त्यर्थं उदाहरणम् । रज्यादीनाम् ऊङ् न अतः रज्ज् इत्यादि ।
 प्राविजातरपि उतः ऊङ् न अतः ऊङ्नात् इति । ई मधु इत्यादिभ्यो परज्यादी
 नाम्” इति प्रतिषेधात् ऊङ्नात्वात् अस्यात् ऊङ् इति ततः वदन्ती मधुहान्त्री
 मधुवोक्तम् ।

५:२ । याहन्तात् संश्रायाम् । ४।१।६७ ॥

दी—। स्त्रियामूह स्यात्। भद्राहुः। संज्ञायाम् हिम्—दृत
याहुः। (परमशालात् न ऊह)।

Eng.—Easy

५३। पद्मोदय । ४। १। ६। ८॥

श्री-। पङ्क्तः ॥ स्वयत्स्य इकाराकार सोपध (र्वा) । पादू॥
 पु योपसङ्गस्य डीयोऽप्याहः । लिङ्गिर्निष्ठ परिभाषया स्यादय ॥ स्वधः ।

The word पङ्क takes ऊङ् in the fem The word अश्वर also takes ऊङ् in the fem and then its उकार and अकार elide This ऊङ् bars पुयोगलक्षण डीप् here due by the rule “पुयोगादास्यायाम्” । The अधिकारमूल—डप्रातिपदिकात् apparently does not cognise उङन्त word, so how can स्वादि &c come after ऊङन्त words The answer on this point is that the maxim “प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्” suggests that like अश्वर, अश्व its fem is also to take स्वादि (विभक्तिप्रत्यय) after it

मित— । लिङ्गविशिष्ट इति—“डप्रातिपदिकात्” इत्यधिकारमृते ऊङन्तग्रहणाभावात् ऊङन्तस्य अश्वर शब्दस्य कथं प्रातिपदिकत्वं कथं वा अस्मात् शब्दात् स्वादयः भवन्ति । अत्रोत्तरमाह—“प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्य अपि ग्रहणम्” इति परिभाषावलात् अश्वर शब्दात् स्वादी सति अश्वशब्दादपि तत् भवति ।

५२४ । ऊरुत्तरपदात् औपम्ये । ४।१।६८ ॥

दी— । उपमानवाचि पूर्वपदम् ऊरुत्तरपदं यत् प्रातिपदिकम् तस्मादूर्ध्वस्यात् । करभोरुः ।

A प्रातिपदिक having its first word signifying comparison (उपमान) and having its final word ऊरु takes ऊङ् in fem Thus करभावि ऊरुशब्दात् = करभोरु + ऊङ् = करभोरु ॥ ‘मनिवन्वादाकानिष्टं’ करस्य करभोर्वहि” इत्यमरः ॥

मित— । ऊरु ऊरुशब्द उत्तरपदं यस्य तस्मात् । तादृशात् प्रातिपदिकात् इत्यादि सुगमा ॥ कथं तर्हि “पीवरोरु पिवतीव वर्हिण,” इति कुमार ? यत अत्र औपम्याभावात् ऊङ् प्रवृत्तिनयुक्ता । उच्यते—सत्रापूर्वको विधिरनित्यः इति ‘पीवरोरु’ शब्दे गुणाभावात् साधु । अथवा “अप्राणिजाते चारम्पूदीनाम्” इति ऊरुशब्दात् ऊङि सति वहुव्रीहि च ततः संबुद्धौ नदीलक्षणे ऋक्षः ॥

५२५ । स हितशफलक्षणवामादेशश्च । ४।१।७० ॥

टी—। अनीपन्मायं सूत्रम् । सहितोक्तः । सेव शफोक्तः । शकौ
शुरौ, सावित्र सहितोक्त्यात् (युक्तत्वात् इत्यत्र) उपचारात् (न तु यत्र उपमानत्वं
बोध्यम्) । लक्ष्यशब्दात् अर्ग्याद्यत् लक्ष्योक्तः । वामाक्तः (वामी
सुन्दरी उरु वस्त्रा इति) । सहितसहोन्वां चोत्त भक्त्यम् (वां) (उक्त
इति शेषः) । (सहितपक्षेन सहितपक्षं मायु यत्र अर्थभिन्नं दर्शयन् पाठः—)
हितेन सह सहितौ उक्तः यस्याः सा सहितोक्तः । सेते इति सहौ उक्त
यस्याः सा सहोक्तः । पट्टा—विद्यमानवचनस्य इति सहस्यस्य उर्वरिण्य
प्रातिपादनाय प्रयोगः ।

The word उक्त preceded by the words सहित एवं लक्ष्य and
वाम but not implying अनौपम्य takes उक्त in the fem Thus the
sutra is for अनौपम्य । Thus सहितोक्तः, शफोक्तः &c with उक्त । एवं
here means by transference यदी इव युक्त and not उपमान at all
The word लक्ष्य is a noun so to make it an adjective Bhattoji says
लक्ष्य + चर्तं चादि लक्ष्य—लक्ष्य having good signs तादृशी उक्त—लक्ष्योक्त
with उक्त । Similarly वामोक्तः—(वाम meaning beautiful). The
Varttika here says that उक्त also preceded by सहित and सह । Here
don't think that सहित includes सहित also To remove this doubt
the author shows by pointing out the difference of meaning here
between सहित and सहित so the reading is हितेन सहसहितौ उक्त
यस्याः &c In सहोक्त सह implies विद्यमानता and then सहोक्त means
विद्यमानातिशय in उक्त thus the author says by पट्टा—विद्यमानवचनस्य ।

मित—सुवामा— ।

५२६ । स क्षायाम् । ४।१।७२ ॥

टी—। क्व क्मयस्यो क्षायाम् स्त्रियाम् स्यात् । क्व ।

कमण्डलुः ॥ सञ्ज्ञायाम् किम्?—कद्रु । कमण्डलुः (असञ्ज्ञात्वात् न ऊङ्)
अच्छन्दोर्थे वचनम् ॥

Eng—do denote सञ्ज्ञा the words कद्रु and कमण्डलु take ऊङ् in the fem. The rule is for non-vedic purpose

मित— । ‘कद्रु कमण्डलुच्छन्दसि’ (४।१।७१) इति पूर्वसूत्रम् अव वर्तते । तदाह—“कद्रुकमण्डलुवोः सञ्ज्ञायाम् स्त्रियाम् ऊङ् स्थात्” । कद्रु इति नागमात् । सञ्ज्ञा, कमण्डलु इति कस्यचिद्गुणस्य सञ्ज्ञा ॥ असञ्ज्ञात्वात् ऊङ् तु न स्यादेव इत्ये- तदाह—‘सञ्ज्ञाया किम्, इत्यादिना प्रत्युदाहरणेन ॥ पूर्वसूत्रे ‘च्छन्दसि’ इति उक्तत्वात् लौकिके सञ्ज्ञायाम् च अप्राप्तौ पृथक् सूत्रारम्भे तदाह “अच्छन्दोर्थे वचनम्” ।

५२७ । शाङ्गैरवाद्यजो ङीन् । ४।१।७३ ॥

दी— । शाङ्गैरवादे अजो योऽकारस्तदस्ताच्च जातिवाचिनो ङीन् स्यात् । शाङ्गरवी । वैदी । ‘जातेः’ इत्यनुवृत्तो पुयोगे ङीषेव । “नृन- रयोवृद्धिश्च” इति गणसूत्रम् । नारी ।

ङीन् in the fem is attached to जातिवाचक अकारान्त words which अकार is of अञ् of the गङ्गैरवादि list Thus गङ्गैरवरपत्य स्त्री = शाङ्गरवी । वेदास्यापत्य स्त्री = वैदी । As the word ‘जाति’ comes down here so in पु योगे the words of the गङ्गैरवादि list will take ङीष् । The गणसूत्रम् in this list is that the words नृ and नर takes वृद्धि when ङीन् follows yielding नारी ।

मित— । ‘शाङ्गैरवादि’ इति लुप्तपञ्चमीक पदम् । ‘अतः’ इति ‘जाति’ इति च वर्तते, तदाह—‘शाङ्गैरवादेरजो योऽकारस्तदस्ताच्च जातिवाचिन इत्यादि । गङ्गैरवरपत्य स्त्री इति गङ्गैर + अण् = शाङ्गैरव ‘गोव च चरणैः सह, इत्यस्य जाति त्वम् । जातित्वात् ङीप् प्राप्ते अनेन ङीनेव विधीयते ॥ “अजोऽकारात्” ङीन् विहितं न तु यस्य कस्यापि अकारस्य, ततश्च ‘गृह्णी’ इत्यत्र ङीषेव न तु ङीन् । यत अत्र ‘जनपदश्चात्—’ इति विहितस्य अजो ‘अतश्च’ इति लु । ततश्च

अमोमुद्वेन च व ववारत्त च व ववत्ताभावात् ङीमपि न । आह्वरादिभ्यः 'जातः
इत्यनुवृत्तनात् आह्वरत्तव पु ङीमि तु ङीमिदः । इत्याह— जाति, इत्यनुवृत्तम् । इत्यादि ।
आह्वरादि ङीमिपया—आह्वरत्त वारपटव मीम्युत्तव, आह्वर मीम्युत्तव, आह्वरमिपय
आह्वरमिपय जातिमिपय जातिमिपय जातिमिपय जातिमिपय मीम्युत्तव मीम्युत्तव मीम्युत्तव
मैत्र्यै विदि पयैवि आह्वरत्तव मीम्युत्तव मीम्युत्तव मीम्युत्तव मीम्युत्तव मीम्युत्तव मीम्युत्तव
मम्यायां आदिषु मित्य इत्यादम् । 'यु नरयोः द्विप इति माह्वरत्तानि । पुन
मम्याप्यय पयमि तेन पुनो मैत्रपुत्री इत्यादि सिद्धम् ।

५२७ । यङ्गुचाप् । ४।१।७४ ॥

दी— । यङ्गुचाप् स्त्रियां चाप् स्यात् । यत् इति न्यल्लप्यतां सामान्य
प्रहयाम । आह्वरत्तव (यङ्गुचाप्पयं ङी इति इतिगुणोत्तरादात् इति
आह्व मीम्युत्तव जातिमिपय ङीमिपय वचनम् नतयाप्) कारीपयम्या (कार
पयम्यं यपय ङी इति यचिजोरमाईयो—इति यत्) । यङ्गुचाप्
यङ्गुचाप् (यं) [यङ्गुचाप्पयं यं यं तदनादयि चाप् यौतिमाप्या (यौति
माप्यापयं ङी इति गानादिभ्यम्) ।

चाप comes in the fem after वङ्गुचाप् जातिवाचक words. But
यत् both आह्व and यत् are taken into account. Thus आह्वरत्तव and
कारीपयम्या are formed with चाप and not with ङीमि । Similarly the
यत् after ववार takes चाप also and we get यौतिमाप्या ।

मित—सुममा ।

५२८ । आह्वरत्तव । ४।१।७५ ॥

दी— । आह्वरत्तव चाप् स्यात् । यङ्गुचाप् ङीमिपयवाः । आह्वरत्तव
गर्गादिः । आह्वरत्तव ।

चाप also comes after the ङीमिपयवाः word यङ्गुचाप् । Thus we get यङ्गुचाप्
in the fem and not यङ्गुचाप् with ङीमि by the rule 'यङ्गुचाप्' (ante).

मित— । सुममा ।

५३० । तद्धिताः । ४।१।७६ ॥

दी— । आपञ्चमसमासेः अधिकारोऽयम् ।

This is an अधिकार सूत्र and goes up to the end of the fifth chapter of Panini's Astadhyayi।

मित— । सुगमा ।

५३१ । युनस्तिः । ४।१।७७ ॥

दी— । युवन्शब्दात् तिप्रत्ययः स्यात् स च तद्धित । - लिङ्गविशिष्ट परिभाषया सिद्धे तद्धिताधिकार उत्तरार्थः । युवतिः । अनुपसजनादित्येव —वद्वो युवानो यस्य सा, बहुयुवा । युवतीति तु यौते शत्रुशब्दात् ङीप् बोध्यम् ॥

॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥

The word युवन् takes the affix ति in the fem and this is a तद्धित । The rule “व्यापप्रातिपदिकात्” no doubt directs प्रातिपदिकत्वं of डी and आपञ्च words in fem but, then तिप्रत्ययान्त युवतिशब्द cannot be a प्रातिपदिक, so it is read here under the अधिकार “तद्धिता” । But Bhattoji says that प्रातिपदिकत्वं of युवति is established by लिङ्गविशिष्टपरिभाषा, i e, युवन् being प्रातिपदिक its fem is also so So तद्धिताधिकार here is for further rules Thus युवति । This ति bars the usual नान्त लक्षणे ङीप् here Remembre that ‘अनुपसर्जनात्’ comes here So in बहुयुवन्, ति does not come in But the rules “अनोवहुव्रीहि.” and “ङाबुभाभ्यामस्य तरस्याम्” will apply here Now the question arises how are we to defend the दीर्घर्द्धकारान्त word युवती ? This is formed with यु + शब्द + ङगित्वात् ङीप् = युवती ॥

Here end fem affixes

मित— । युवत्यस्यैव विद्या तिस्रस्तथा न च तद्वित । अथ तद्वितानुवृत्ति-
कृत्याया वाच्याः । यतः अथ पूर्व तिस्रस्तथास्तथा प्रातिपदिकत्वाय विद्वद्विहित
परिभाषा एव आशयश्चोद्यम् । न च तिस्रस्तथास्तथा तद्वितत्वेन अथ प्रातिपदिकत्वाय
तद्वितवत्त्वमय आशयश्चोद्यम् यतः प्रातिपदिकत्वात्माभावेऽपि उक्तपरिभाषया एव तिस्र-
स्तथास्तथा सुवापुःपति स्यादथ । अत आह— तद्वितानुवृत्तिर 'उत्तरार्ध' इत्यादि ।
अथ विद्वद्विहितपरिभाषाया अस्मिन्त्वमान्वित तिस्रस्तथास्तथापुनरुक्तिरस्य प्रातिप-
दिकत्वविधानाय तिस्रस्तथास्तथा तद्वितत्वं विधानम् अथ तद्वितवत्त्वमाशयश्च न तु उत्तरार्धम्
इत्याह इति मन्त्रेण द्रष्टव्यम् । ततः पुनरिति । अथ 'अनुपसर्जनात्' इत्यपरेह ।
ततः बहुवच इत्यत्र तिस्रस्तथा न भवति किन्तु 'अनुपसर्जने' 'बाहुभाष्याम्—
इति सूत्रेण चकाम स्यादिव । अनुपसर्जो इति शेषानुपाठे न पुनरातो मन्त्रानां
उचितानां होपि श्रेयम् । 'अथ पुनरातो चीवादिह वा सत्वात् तिस्रस्तथास्तथा
गुणानां उचितं च सति उचितानां होपि पुनरीति विध्यति इत्याहुः' इति वाच-
समीरमाणा स्पष्टम् ॥

इत्यविरतविद्याविरतचरित्वस्य लानामाप्तिरदोषस्य सम्पादास्तथास्तथा वाच्यस्य
प्रवितयस्य मुख्योक्त्याय स्वयत्तस्य शोभा दाह्यनविद्याविनादस्य मन्त्रा शोक्तुम-
रञ्जनेन कृत्याया व्याकरणसिद्धान्तोपया प्रथमभाष्यस्य द्वितीय खण्डः ॥

॥ इति मन्त्रार्थः खण्डः ॥

यदनुक्तं तुल्यं वा मतिमोक्षसमुत्पन्नम् ।

सप्त स तत्तत्कालस्थितस्तत्तथा मयपन्तुमे ॥

तद्धितप्रकरणम्

५०१८५५

H. Ray & Co
Book Department
17, Bhawani Datta Lane
Calcutta.

OPINIONS ON THE SAKUNTALAM

“ . By disclosing new thoughts and sentiments therein, you have added fresh charms to Kalidasa's treasure...” *Mahamahopadhyaya Sivachandra Sarvabhauma*

“ .He describes it as वासप्रबोधजननी and भित्तमापिणी । The latter is appropriate But regarding the first it has become विद्यत्प्रबोधजननी too .” *Mahamahopadhyaya Kamakhyanath Tarkavagisa*

“ useful help to teachers and pupils .” *Prof of Sans, Khalsa College, Amritsar*

“ . best of all . ”—*Prof of Sans, Agra College*

“ . out and out the best invariably correct brevity and terseness not at the expense of erudition .”—*Prof of Sans, Maharaja's Coll., Pudukoto*

“ should form an epoch in the study of the incomparable drama of India's immortal poet ” The venerable recluse *Pundit Krishnakamal Vidyambudhi*, late Principal, Ripon College, Emeritus Professor of Sans, Presidency College, Calcutta

“...the best in the field” *Prof of Sans, Nizam's Coll Hyderabad*

